

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

DAGLIGLIV I DANMARK

Menigmand får mæle

1790-1870

G Y L D E N D A L S B O G K L U B

DAGLIGLIV I
DANMARK

BIND V
1790-1870

DAGLIGLIV I DANMARK

BIND V
1790-1870

MENIGMAND FÅR MÆLE

Redaktion

AXEL STEENSBERG

GYLDENDALS BOGKLUB

DAGLIGLIV I DANMARK

BIND V

1790-1870

MENIGMAND FAR MÆLE

Udsendes i Gyldendals Bogklub efter overenskomst
med Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck A/S

© Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck A/S 1963

2. udgave 1982 er et fotografisk optryk
(med enkelte rettelser) efter 1. udgaven

Denne udgave må ikke gøres til genstand for offentligt udlån

Billedredaktion: Anders Bæksted

Tilrettelægning: Harald H. Lund og Ernst Mentze

Omslag: P. C. Skovgaard: „Bøgeskov i maj“. 1857.

(Ny Carlsberg Glyptotek)

Foto og montage: Villadsen og Christensen, København

Bogen er sat med Monotype Baskerville

og trykt hos Nordisk Bogproduktion A.S. Haslev

Printed in Denmark 1982

ISBN 87-01-08561-1 (bind V)

ISBN 87-01-08511-5 (kompletnr.)

Mangfoldiggørelse af indholdet af denne bog eller dele deraf
er i henhold til gældende dansk lov om ophavsret
ikke tilladt uden forudgående aftale med Nyt Nordisk Forlag
Arnold Busck.

Dette forbud omfatter enhver form for mangfoldiggørelse,
det være sig ved trykning, duplikering, fotokopiering,
båndindspilning m.m.

INDHOLD

Indledning til bind V og VI, Axel Steensberg	7
Kvinde og mand, Georg Hansen	11
Højtider i slægtens liv, Bengt Holbek	37
Året og dagen, Gustav Henningsen	61
Ungdom på landet, Iørn Piø	97
Ungdom i byerne, Henning Henningsen	113
Folkeligt teaterliv, Chr. Ludvigsen	123
Folkedigtning, Iørn Piø	139
Folketro, Iørn Piø	171
Omkring kirken, Knud Banning	209
Skolelærere, Georg Hansen	225
Lægedom og sygehjælp, Peter Seeberg	249
Fattigfolk, August F. Schmidt	267
Klasseskel, kroer og klubliv, Peter Riismøller	285
Brøde og straf, Alan Hjorth Rasmussen	309
Henvisninger	325

INDLEDNING TIL BIND V OG VI

Nutidens mennesker er til daglig omgivet af de foregående slægtleds frembringelser. Vi bor i deres huse, bruger deres møbler, samler på deres indbo, kører ad deres jernbanelinjer, pløjer deres agre, bruger deres skove, parker, skoler, kirker – og på tusinde måder vedligeholder vi deres livsform som hyggelige traditioner ved jul, fastelavn og andre festlige lejligheder. Den, der vil vide noget om fortiden, gør klogt i at begynde med sin egen tid, og omvendt kommer den, der vil forstå sin samtid, ikke uden om fortiden.

Står dette klart for os, vil vi også indse, at det senest forløbne åremål er lettere at forstå end oldtiden, skønt denne drager ved sin fremmedartethed. Derfor indledte vi i sin tid skildringen med indholdet af nærværende bind V og VI (tiden 1790–1870). Her vil læserne opleve vort folks hverdag i en tid, da landskabet ændrede karakter fra et åbenmasket net, hvis knuder var de sluttede landsbyer, til en bebyggelse, der lå spredt ud over de forstum vidtstrakte bymarker. Udflytningen og spredningen af bøndergårdene fik dybtgående betydning for bøndernes indstilling, og den ændrede deres levevis. Den gamle landsbyorganisation gik i opløsning, og man samledes mere og mere på tværs af de tidligere bygrænser, både selskabeligt og i de nye fagligt betonedede foreninger. – Købstædernes håndværk, handel og industri fik også del i fremgangen, og dermed ændredes byernes udseende. De sidste stråttækte købstadhuse forsvandt, gaderne blev oplyste og farbare på alle døgnets tider, og butikker med færdige klæder og alskens andre herligheder skød op alle vegne. I tiden fra 1790 til 1870 forbedredes således langsomt den udvikling, der for alvor tog fart i slutningen af århundredet.

De gode tider sidst i 1700 årene havde gjort den store omvæltning mulig i landsbyerne. Senere gik det langsommere fremad. Trods oprettelsen af mange kreditforeninger og sparekasser i tiden efter 1850 kunne en bonde, der ville overtage sin gård til selvejendom, stadigvæk let komme i økonomisk afhængighed af private og blive nødt til at stille alt, hvad han ejede og måtte komme til at eje i fremtiden i pant for lån. Men konkursloven i 1872 gjorde det muligt for ham én gang for alle at slippe for uoverkommelige forpligtelser ved at gøre op med sine kreditorer. Pengeøkonomien slog for alvor igennem og bidrog til, at de fleste arbejder, der hidtil var blevet udført ved håndkraft i hjemmene,

Indledning

gled over til specialister. Thi penge måtte der til, for at man kunne lade brødet bage hos bageren, ulden behandle i uldspinderiet, svinene slagte på svinelagteriet, øllet brygge i købstaden og få sine egne produkter i den daglige husholdning suppleret med flere og flere varer fra købmanden.

Det ligger i sagens natur, at adskillige sider af dagliglivet i tiden indtil pengeøkonomiens gennembrud sidst i århundredet kan skildres uden hensyn til tidsfølge, medens bind VII og VIII i højere grad præges af den uro, der kom til at gribe ind i alle livets forhold under udviklingens stigende fart.

En forklaring på begrebet „dagligliv“ er især påkrævet ved læsning af bind V–VIII. Vil det sige, at vi skal bevæge os på det jævne og kun beskæftige os med virkningerne af menneskeåndens drivende kræfter – at livets højdepunkter, som de opleves i religion, kunst, musik, litteratur og filosofi er skåret væk? Skal vi følge Troels-Lunds program for hans „Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede“: ikke se på keglens solbelyste top, men hele den brede fod, hvorpå den hviler, og følge menneskelivets hovedbegivenheder, ægteskab, fødsler og dødsfald, hvori gemmer sig en sum af forståelse, der til enhver tid har betinget slægternes dannelse, digtekunst og trosliv?

Både ja og nej. Thi de mennesker, Troels-Lund skrev om, var i højere grad klædt på til fest end i deres daglige arbejdstøj. Han gjorde kun lidt ud af husmoderen og hendes piger, diskenspringeren, bonden i marken, fiskeren på havet, folkekunstneren, der malede vægge og møbler, landsbybøndernes samfundsfarm, den folkelige visesanger og eventyrfortæller, som de udfoldede sig i hverdagen. Og var der brug for ekstra kolorit, tog han det ikke så nøje med at inddrage folkeoverlevering fra 1800 årene til belysning af forholdene tre hundrede år tidligere. I dette stykke var Troels-Lund barn af sin tid med dens faste tro på, at udviklingen i bondesamfundet stort set havde stået stille fra oldtiden til udskiftningen.

Men de forskere, der betragtede den gamle bondekultur siden middelalderen som noget i sig selv hvilende, overså, at bønderne for det meste har været aktive og vågne, når det tjente deres egne interesser. Selv på Holbergs tid tog de sjællandske bønder ny jord under plov. I de vanskelige år efter statsbankerotten 1813 skaffede mange landmænd kontante penge til veje ved at udvikle forskellige slags husflid. Og aldrig så såre var tiderne begyndt at bedres for landbruget i 1830erne, før hedeboenderne under anførsel af en nu næsten glemt midtjysk proprietær begyndte at udvide agrene og kultivere engene. Alt dette viser, at vel skete forandringerne ikke lige stærkt, men de spores hele tiden.

Vi vil – lige så lidt som Troels-Lund – beskæftige os med de foregangsmænd, der skabte ideer og kunstværker eller formede opfattelsen af evige værdier for kommende slægtled. Vi har stillet vor udkigspost op i et andet hjørne af tilvæ-

Indledning

relsen. Det bliver ikke opgaven at skildre folkets førere og de af dem skabte institutioner, men det, de bygger på: Bonden i hans daglige dont, men ikke landbrugshistorie. Folk på marked og torv, men ikke handelshistorie. Brøde og straf, men ikke retsvæsen. Folk på begge sider af rampen, men ikke teaterhistorie. Dagvognskusken og stuedriveren på vej mod fjerne mål, men ikke vejvæsen. Den folkelige religiøsitet, men ikke folkekirken. Kort sagt: Livet selv og dets mennesketyper i forskellige sociale lag.

For en overfladisk betragtning kunne det se ud, som om „forbrugerne“ modtog kulturgoderne passivt i den form, „producenter“ og „leverandører“ præsenterede dem. Men går vi „kunden“ nærmere ind på livet, ser vi ham vælge og vrage blandt det, geschæftige folk tilbyder ham. Vi ser ham også ofte vælge det, som velmenende vejledere mener er forkert. Vi ser ham tilmed nu og da omforme det nye, der tilbydes, efter sin egen smag. Det er derfor ikke uvæsentligt at vide, hvad folk ville have, hvad de kunne goutere både af materielt og åndeligt, og hvordan deres tilværelse ændredes under skiftende vilkår og voksende ambition. Thi man kan, som det gamle ordsprog siger, lede oxen til vandet, men ej nøde den til at drikke.

Vi spørger i dette værk mere om, hvordan livet var, end om, hvordan folkets vejledere ønskede, det skulle være. Derfor har vi søgt at lade tidens mennesker selv få ordet. Gennem ordrette gengivelser og let forkortede skildringer, der bygger på folk i samtiden, har vi søgt at tegne et billede befriet for en senere tids sentimentalt romantiske opfattelse af forholdene. Dermed være ikke sagt, at alle lyriske og dramatiske optrin er fjernet, at følsomme udtryk eller højtravende overdrivelser er undertrykt, hvor de var typiske for sociale lag. Men livet er i al sin jævnhed rigt og stærkt nok til ikke at behøve nogen omskrivning eller fortolkning af eftertidens skriftkloge. Som en buketbinderske, der omgiver sig med et væld af forskellige blomster, men til sin komposition kun udvælger et fåtal, har vi søgt at udvælge af talrige kilder just sådanne, som danner et troværdigt billede af livet. Livsbilledet bør ikke blot være en smuk mosaik som blomsterbinderskens buket, det må rumme en indre nødvendighed i sig, så man forstår, at det ene element er afhængig af det andet, at billedet, hvis det med et slag blev kaldt til live, ville kunne fungere.

Vi har ikke villet komme med nogen lærd pegepind, men gør i henvisninger bag i hvert bind rede for, hvor vi har fundet vort stof. Vi har søgt at afveje det således, at de „gode historier“ ikke står som udtryk for helheden, men at menneskelivet kommer til orde i sin brogede mangfoldighed.

Værkets billeder udgør en række illustrationer for sig skønt tilsluttet teksten. De skal blandt andet vise folkelivet, som vore kunstnere opfattede det, og som det billedkøbende publikum gerne så det gengivet. Men de skal tillige give et

Indledning

indtryk af folks skiftende smag, som den ytrede sig gennem dekoreret af hjemmets vægge og offentligt tilgængelige lokaler, og som vore bladtegnere skildrede dagliglivets foreteelser.

KVINDE OG MAND

Man ventede småfolk på en gård i Kirke Helsinge på Vestsjælland. Traditionen tro lagde en lille dreng et stykke sukker i vinduet med ordene: Stork, stork, bring mig en søster eller bror. Godten forsvandt, og en ny verdensborger dukkede op. Til drengens store skuffelse viste det sig imidlertid at være en pige. Hastigt lagde han et nyt stykke sukker, idet han sagde: Skynd dig storkefar at komme med en broder. Dette her var jo kun en skide tøs!

Det var drengens ord, men måske også forældrenes mening. Thi piger regnedes kun lidt mod drenge. „Til lykke. Nu er du dannemand og din kone dannekvinde,“ sagde man til manden, når ægteparret hørte til de heldige, der først fik en dreng, derefter en pige. Kom pigen først, blev man spydig. „Til lykke med stads-karlen“, eller: „ikke andet“, var almindelige vendinger. Slige ord gik let fader-værdigheden for nær, og kvinden tabte i anseelse, hvis hun aldrig fødte drenge.

Den folkelige livsopfattelse vidste imidlertid god besked med, hvad man skulle gøre, og hvad man burde undlade, hvis man ønskede drengebørn.

Det var således ikke klogt at gifte sig med en pige med spidse knæ, for hun fødte aldrig drenge. Det var også lidet betænksomt at inlade sig med en karl, på hvem man havde kastet sand, for han havde mistet evnen til at sætte drengebørn i verden. Når pigerne strøede sand på gulvet, skulle de altså vare sig for tanke-løst at ramme karlene. Det kunne hævne sig og forhindre, at de nogen sinde blev dannekvinde.

Mulighederne for selv at bestemme barnets køn gik dog videre. Var man først kommet i ægteseng, gjaldt det, at manden skulle lægge sig op fra kvindens højre side og hvile sit hoved mod kvindens højre skulder. Foretrak man en pige, nåede man det ønskede mål, når manden begyndte fra venstre side og hvilede hovedet mod sin elskedes venstre skulder. Dersom man tør fæste lid til folk fra Lemvig-egnen, var det ganske ufejlbarligt, hvis manden ud over de nævnte forholdsregler gik til sin kone med hat på hovedet, og i egnene ved Karup å holdt man det for sikkert, at vanskeligheder med at få drengebørn forsvandt, når manden hængte sine bukser ved sengestolpen, og konen kravlede under dem. Andre steder fandt man det formålstjenligt, at manden indledte sit frieri med at springe nogle gange frem og tilbage over konen.

Helt fortvivlet var det, hvis man slet ikke kunne få børn. Så mange børn, så mange velsignelser. Jo flere børn, jo større lykke, sagde man på Langeland. Dette

Bliver det dreng eller pige?

Børn vil vide, hvor de kommer fra. Men de voksne trykkede sig ved at rykke ud med sandfærdige, men uforståelige detaljer. Derfor greb de til den antagelige forklaring med storken, den gamle lykke- og varselsfugl. – Træsnit på nyere skillingsviser fra Strandbergs forlag i København.

synspunkt fandt man igen i de fleste egne. En frugtbar kone hørte til det skønneste, man kendte. Den, der ikke kunne føde børn, var en synderinde, som Vorherre havde „lukket moderen på“. Skylden for barnløshed kunne dog også være mandens. Årsagen mentes da at være trolddom. En heks havde forgjort ham. Fra gammel tid kendte man adskillige råd herimod. Et af dem bestod i at tage en potte fuld af mandens urin, lægge en håndfuld urter deri, lukke den til og sætte den til kogning på ilden, så ville troldkællingen miste sin magt.

Man fandt livet formålsløst, hvis man ikke havde børn til at overtage, hvad man ejede, og til at fortsætte ens virke. Derfor rummede den folkelige tankegang mange udveje for barnløse. Der gaves stadig håb om en dag at avle en dreng.

Man kunne tage en æggeblomme af en barneske og fortsætte hermed i tre uger, man kunne spise saltkerner ved nymåne eller sørge for at komme til at røre ved præsten, når han vendte sig og gik ind i kirken efter at have indledet en kirkegangskone ved hendes første kirkegang efter en barnefødsel.

Svigtede alt andet, skulle man blot forlægge elskoven til en høstak, så gik det, og dog var der dem, som erfarede, at også dette så stærkt priste og prøvede middel kunne svigte. For at være helt sikker greb en mand på Ringkøbingegnen til

Bliver det dreng eller pige?

en metode, som man ellers kun brugte ved køer. Dem drev man ud i åen, når de havde været til tyr. Efter turen i høstakken greb han derfor konen og kastede hende i åen, for at hun kunne holde „æ låf“ (løbningen).

Det var ikke nok, man havde børn. De skulle være kønne, ikke mindst pigerne. Fædre kunne holde af at prale med deres smukke døtre og disses mandfolketække. De gjorde derfor også deres bedste for at opnå gode resultater.

Her vidste man, at den mest lidenskabelige satte sit præg på afkommet. Man kunne så blot indrette sig derefter. Efter folketroen i Sydsjælland ville barnet blive krølhåret, hvis man havde ligget på havrehalm i sengen, mens samme underlag på Fyn og i Jylland gav rødt hår. Den gravide kvinde kunne også sørge for, at det første menneske, hun mødte efter svangerskabets indtræden, havde et ønskværdigt udseende, så smittede det af på fosteret.

Spændingen om det kommende barn – hvordan så det ud? blev det en dreng eller en pige? – var så stor, at man tog varsler om, hvad fremtiden ville bringe. Havde konen lændesmerter var hun svanger med en dreng, men gjorde det ondt i låret ville hun føde en pige. Man kunne tage det sidst afflåede stykke skind af en kalv og kaste det ind mod væggen – blev det hængende, ville barnet blive en dreng, faldt det ned en pige.

På Holstebroegnen fødtes o. 1890 en „hverken“ dvs. et barn, hvis køn lægen ikke kunne bestemme. Ifølge folkelig fremstilling var årsagen til denne katastrofe, at manden i vrede havde kastet sin frugtsommelige hustru skindet i hovedet med ordene: „Du skal hverken føde dreng eller pige.“ Man skulle ikke håne varsler.

Sikrest viden fik man dog ved at skaffe sig vished for, hvor fosteret lå i moders liv – lå det i højre side, var det et drengbarn, lå det i venstre side et pigebarn. Det var en gammel – også uden for Europa udbredt – forestilling, at børns køn bestemtes af deres plads i moderens liv. Lægevidenskaben gav fænomenet den forklaring, at når den højre æggestok besvangredes, blev resultatet en dreng, mens kvindekønnet udsprang af den venstre æggestok.

Omkring 1800 fik disse synspunkter en ny blomstring. Læger konsulteredes stadig om problemet. Modelægerne drog klienterne til sig. De reklamerede med strålende resultater. En familie havde fået seks døtre i træk, til trods for at man havde søgt assistance hos flere læger. Da den nu søgte doktoren med den rette viden om forholdene, gav det straks resultat. Belært om kunsten at besvangre den højre æggestok lyksaliggjordes de bekymrede forældre inden et år med en søn og i de følgende år med flere. Fornemme adelsslægter blev hjulpet ud af deres fortvivelse over, at mandslinien truedes med uddøen. Bøger blev skrevet. Men et stykke ind i 1800 årene tabte lægerne terræn. Teorien holdt ikke stik, hvorfor den mistede interessen hos de kredse, der brugte læge. I almuens rækker holdt den sig ind i det 20. århundrede. Gamle folk kender den endnu.

Den ugifte stands forfærdelighed

Lige fra barnet kom til verden, blev der gjort forskel på drenge og piger. Man startede med svøbet. Det måtte ikke være nyt, for at barnet ikke skulle komme til at slide for meget tøj. Pigebørns svøb skulle varmes på kakkelovnen, mens drengebørns skulle hænges på den åbne dør, så de kunne blive hårdføre.

Også under diegivningen tænkte man på barnets fremtid. Det var i 1700–1800 årene skik at mødrene i de brede lag gav børnene bryst i flere år. Her fik drengene imidlertid et fortrin, da man mente, at lang diegivning gav stærke børn. Tankegangen illustreres ved historien om Stærke Hans. Moderen gav ham bryst i de første ti år af hans liv. Så lod faderen ham prøve at rykke et træ op med rode. Da han ikke formåede det, besluttede de sig til at give ham patte ti år endnu. Så hjalp det, og senere udførte han voldsomme bedrifter.

Forskelsbehandlingen af drenge og piger kom tydeligt frem ved dåben i kirken. I tilfælde af, at der var både et drengebarn og et pigebarn til dåb samme søndag, skulle drengen døbes først, og dertil skulle drengen bæres til højre side, pigen til venstre. Overtrådte man denne regel, ville pigen få skæg, men drengen forblive glat i ansigtet som et nyfødt barn, hvilket betød, at pigen ville blive mandhaftig (herom senere) og drengen kvindagtig. Nogle steder påstod man endogså, at drengen ved forkert placering ved dåben ville få „det månedlige“. Der blev derfor stor bestyrtelse i Gangsted kirke en søndag i året 1830, da man ved en barne-dåb havde båret drengen til venstre side. Folk sad og sukede og jamrede og beklagede det stakkels barn for alle de ulykker, der ville ramme det senere i livet.

Blandt de problemer, der vejede tungt på et par forældres skuldre, var den nyfødtes skæbne i ægteskabelig henseende.

Efter folkelig opfattelse var det en ulykke for et menneske, hvis det ikke blev gift. Pebersvende og gamle jomfruer kunne vente sig den skæbne at komme til at sidde under et sold og kige stjerner, og deres endeligt var trist. Pebersvendene ville blive til bekkasiner, og gamle jomfruer forvandlede til viber. I disse skikkelser skulle de en dag mødes på Skrøbelev hede (ukendt sted), hvor de ville tumle sig i luften, mens viberne skreg: „Hvi vil du it, hvi vil du it?“ og bekkasinerne svarede: „Fo a tow it, fo a tow it, hå, hå, hå.“

En lille pige hørte ofte om sommeren en fugl knarke i et kær i nærheden. Hendes moder forklarede, at det var engknarken, og den kom fra en gammel jomfru, der knarkede, fordi hun aldrig var blevet gift. Senere i livet opdagede hun, at det var en regnspeve. Men for almuetankegangen var det beviset på den ugifte stands forfærdelighed. Derfor iførte man sine steder spædbarnet en strikket hue med spraglede farver, men sådan at piger fik en drengehue på, mens drenge smykkedes med en pigehue. Glemte man det, ramtes barnet for livet, da det senere ville blive gift med et dårligt menneske eller slet ikke blive gift.

Den ugifte stands forfærdelighed

I eventyret om Stærke Hans var der en dreng, der blev så umanerlig stærk, fordi hans mor lod ham få bryst i tyve år. Troen på, at sen fravænning gav styrke, holdt sig længe, og det var ikke ualmindeligt at træffe „pattekarle“ på tre-fire år. Og gav man sin forundring udtryk, kunne man risikere at få svar fra ungen selv: Går der måske noget fra dig? – Fotografi fra Rungsted, år 1900, i Dansk Folkemindesamling.

Senere i livet greb man til andre midler. Et par forældre i Snesere var engang meget ivrige efter at få deres datter gift med en velhavende gårdmand, der også gerne ville ægte hende. Men hun brød sig ikke om ham. Herimod vidste de gamle dog råd. De lod en kone, der forstod sig på den sorte kunst, lave en elskovsdrink, som de listede i pigen. Det virkede. Pigen og gårdmanden blev gift. Skade blot, at kærligheden forsvandt, hvis den, der havde fået drikken, fik oplysning herom. Manden kunne ikke holde tæt, og en dag pakkede konen derfor sine sager og drog hjem til sine forældre.

Kvinder kunne gøre mænd elskovssyge ved at tvinde kvindehår i deres klæder, spille vand i deres træsko eller som en pige på Reersø, der ville sikre sig sin kærestes troskab, lægge en snogebrod i hans halsklud.

Et almindeligt kendt tryllemiddel var det at skrive nogle usammenhængende bogstaver med sit blod og anbringe papiret på den elskede.

Trolddom var dog ikke ufarlig. En karl hældte tre dråber af sin armsved i et æble. Herved håbede han at få magt over sin tilbedte, som ikke ville vide af ham at sige. I stedet for at spise æblet gav hun det imidlertid til en gris, der åd det med det resultat, at så snart den så karlen, for den efter ham.

Uberørt mø – men hvor længe?

Endnu omkring 1890 søgte karlene i Vendsyssel at tiltvinge sig pigernes interesse ved at give dem „hjortespring“, det er pulveriseret svamp, der fremkalder brunst. Til trods for, at tryllemidlet blev forstuet i svesker eller andre lækkerier, undgik pigerne gerne fælden, hvorefter karlene selv åd medikamentet.

Når man havde gjort sine anslag, ville man nok vide, om der var held med foretagendet. Til den ende kunne man plante kæresteplanter. To kålplanter, hvoraf den ene repræsenterede karlen den anden pigen, berøvedes hjertet og det meste af roden, hvorefter pigeplanten forsynedes med et hul, hvorigennem karleplanten blev stukket. Derefter anbragtes de to planter i et hul i jorden, undertiden udstyret med en sten i bunden. Groede begge planter, den hårde behandling til trods, vidste man, at de to personer var forelskede i hinanden.

Man kunne også nytårsaften tage et lagen over hovedet og gå ud til gårdens port, så ville ens tilkomne vise sig for en, eller man kunne slå tilfældigt op i en psalmebog, traf man så en brylluppsalme, var det et godt tegn på, at man inden årets udgang fandt en ægtefælle.

Hvem det var, kunne man få at vide ved på en højhellig aften at fremsige et tryllevers. En kvinde kunne f. eks. sige:

Hellig, hellig I konger tre,
Herre lad mig i denne nat se,
hvis seng jeg skal rede,
hvis dug jeg skal brede,
hvis brød jeg skal tære,
hvis navn jeg skal bære.

Så ville hun om natten i drømme se sin tilkomne. Var den ene af et par ægtefæller afgået ved døden, sad den efterlevende ikke længe i enkestand. Præsten Joachim Junge omtaler fra Nordsjælland i 1790erne, at gamle rige enker holdt en række „prøvenætter“ med forskellige karle og tog den bedste elsker til husbond.

Der var dem, der mente, at en pige ikke var værd at få til kone, hvis hun ikke tidligere havde kendt mænd, og at det var en selvfølge, at en karl måtte prøve, hvad hun duede til i erotisk henseende, før han bestemte sig til at ægte hende.

Det var da heller ikke ualmindeligt at træffe hjem, hvor forældrene opfordrede mandlig ungdom på besøg til at overnatte hos deres døtre i håb om, at det skulle indlede et nærmere bekendtskab. Der kunne på den måde blive tale om mange forbindelser, før en karl endelig besindede sig på at fortsætte bekendtskabet.

Man mente i øvrigt at have sikre kendetegn på, om en person var anlagt for erotik eller ej. Forbruget af salt var her vejledende, greb en karl dybt i saltkarret,

Uberørt mø – men hvor længe?

I gamle dage var navnet en væsentlig del af personen, kendte man navnet, havde man til en grad navnets bærer under sin indflydelse. Endnu holder forelskede unge mennesker af at skrive den elskedes navnetræk; skolens pult, træets bark, plankeværket og muren vidner om det. Den unge bondepige glemmer et øjeblik arbejdet ved garnvinden og benytter drømmende den gunstige lejlighed, som en dugvåd rude byder hende. – Maleri af Chr. Dalsgaard, 1859, Aarhus Museum.

vidste man, at han var kvindekær, og havde en pige samme maner, var hun glad for mænd.

Mandfolk kunne også orientere sig ved at kige på kvindernes ben – ikke for at konstatere deres større eller mindre charme – men for at se om de satte tærne indad. Var det tilfældet, havde de interesse i mænds tilnærmelser. Kvindfolk kunne være visse på, at hvis de stak sig, når de syede på en mands tøj, havde tøjets ejer kys og klap til gode hos dem.

Der var imidlertid også en stor part af befolkningen, der anså uberørthed som den største værdi, en kvinde ejede. Så længe kyskheden bevarede, var der ingen skade sket.

Problemet spillede en fremtrædende rolle i den folkelige bevidsthed. Man mente, at regn og tøj og købstadsmø holdt ikke længe, eller som man oftere udtrykte sig: vejr og unge piger er ikke at stole på.

Den forelskede ungersvend kunne derfor nok lide at vide, om hans elskede var en uberørt jomfru, eller han var et nummer i en længere række. I det øjeblik kunne han tage hende i hånden. Fandt han så en blød varm hånd, kunne han trygt stole på, at han var den første mand i hendes liv. Mens kolde klamme hænder fortalte om omtumlen fra det ene tilfældige mandfolkebekendtskab til det andet.

Kunne hun puste lys i en slukket, men endnu glødende lystande, vidste han også, at han havde at gøre med en pige, der kendte sit eget værd, og havde han held til at få pigen til at gå over en fjer af en høne, som hanen lige havde „dræket“, og hun gjorde det uden at komme til at ryste som hønen, der bringer sin dragt i orden efter befrugtning, kunne han være sikker på, at hun stadig var uberørt mø. Pigerne var blot slemme til at samle fjerene op, hvis de lugtede forsøget.

Omgangsformen mellem unge mennesker kunne gøre det vanskeligt for en pige at bevare sin uskyld. I store dele af Nord- og Vesteuropa var nattefrieri almindeligt forekommende. Det vil sige, at en ung mand om natten aflagde besøg hos en pige i hendes seng, han fuldt påklædt, hun kun iført en særk. Erotiske tilnærmelser var forbudt, men kunne ikke udelukkes. I Danmark brugtes denne skik ikke direkte, men former, der lå den meget nær. Blandt disse var gadelamsskikken, der brugtes i store dele af Østjylland, det vil sige at de unge selv parrede karle og piger sammen for det kommende år.

Mange forbindelser begyndte med gadelamsuddelingen. Dermed var de legitimerede. Hvor gadelamsinstitutionen manglede, valgte man sin partner ved hver legestue, der blev holdt. I mange tilfælde blev man vel forsynet med brændevin, og de animerede selskaber var lige farlige for pigernes uberørthed, hvad enten de lå i eller uden for gadelamsskikkens ramme.

Når to finder sammen

Sommeraftenerne brugtes i mange sogne til frit samvær mellem ungdommen. Syngende, dansende, larmende tilbragte karle og piger aftenerne og halve eller hele nætter med hinanden, og mange forbindelser indledtes her.

I mange hjem sov personer af modsat køn i samme værelse eller i samme seng. I de økonomisk ringest stillede kredse tvang den bitre nød ofte en familie til at dele et par sovepladser. Følgen blev, at man så bort fra såvel køn som alder, når man placerede familiemedlemmerne i sengene.

Tanken om noget uanstændigt i den forbindelse dukkede næppe op hos de mennesker, der levede under de forhold. Folkelige foredragsholdere var ikke ukendt med at blive budt sengeplads i samme lokale, som manden og konen sov i, eller blive placeret i seng med ægtefællerne. Det var noget ganske selvfølgeligt for store dele af landbefolkningen i 1800 årene.

Det kunne give anledning til mangel på mellem de unge, men også til løse forbindelser. En omvandrende skrædder havde sin voksne datter med sig som hjælper på sin omvandren fra gård til gård under udøvelsen af sit arbejde. Man anviste dem i almindelighed kun én seng at sove i, hvilket sluttelig resulterede i et forhold mellem fader og datter.

Det måtte også vække mistanke, når man konstaterede, at en kone sov sammen med sin voksne stedsøn i hjemmets ene seng, mens faderen og hans søster sov i den anden.

Sådanne forhold gjorde det selvfølgelig umuligt at skjule et normalt kønslivs udfoldelse for lokalets andre indvånere. Når man i et fattigt hjem kun havde én seng, hvor en mindreårig og en voksen kvinde sov, og hvor den sidstes kæreste også ofte holdt til, var det ikke enestående, men kun hvad mange tjenestepiger oplevede og anså som selvfølgeligt. Det kunne dog næppe undgå at påvirke deres vurdering af det rigtige eller urigtige i løse forbindelser og gøre det vanskeligt for den pige, der ønskede at forblive uberørt, til hun blev gift.

På den anden side må det understreges, at der kendes mange eksempler på, at karle og piger sov i samme rum i årevis, uden at der opstod noget intimt forhold imellem dem.

Omgangsformerne mellem de to køn varierede fra sogn til sogn, men holdt sig ofte uændret i samme sogn i mange generationer. I et sogn i Østjylland levede flere par sammen uden ægtevielse. De behandledes af sognets øvrige befolkning som lige så agtværdige par som ægtefolkene, og man så dem jævnlige gå til alters sammen, som mand og hustru plejede at gøre. Det var også skik, at ugifte mødre bar deres barn til dåben og behandledes med samme ærbødighed som virkelige ægtehustruer. Men i nabosognet kendte man ikke til foretelsen uægte børn. Det var endogså sjældent, at brude viste sig gravide ved vielsen, og ungdommelig

Når to finder sammen

Byens grove, forretningsmæssige former for erotik nød moralprædikanters særlige bevågenhed som passende emne for tale, skrift og afbildning. Et koloreret billede med sin korte tekst fra Fadervor advarede den uerfarne yngling mod stadens fristelser. – Usigneret stik, 1808.

vildskab i sommernætterne var utænklig, stiltfærdigt gik man til kirke, til skole eller forsamlingshus.

Til trods for disse lokale modsætninger, viser det sig, at landet faldt i en række store områder, der hvad erotiske vaner angik havde visse særpræg, karakteristiske træk, der holdt sig gennem hele 1700–1800 årene.

København placerer sig som nummer ét med hensyn til antallet af uægte børn stillet i forhold til tallet på ugifte kvinder, og skildringer af sædelighedstilstanden, som den foreligger gennem indberetninger og retsarkivalier, i hele den her behandlede periode, viser, at der fandtes et betydeligt antal utugtshuse og talrige prostituerede. Købstæder som Aalborg og Helsingør mindede om København på disse områder, mens man i andre som Kalundborg og Varde kendte meget lidt til løsagtighed.

Den sjællandske landbefolkning mødte i mange egne med en lille procent uægte fødsler, selv om det mange steder var skik, at de unge var kærester fra konfirmationsalderen, og at pigerne modtog natlige besøg af karle fra samme tidspunkt. Til gengæld var man ganske fortrolige med, at brudene mødte gravide

Piger på træk kunne man finde i Christiansborgs buegange og andre steder. Men forretningen var forbudt, og en nidkær vægter lader sig ikke bestikke med undskyldninger eller penge, men bringer damen på stationen med en fin omskrivning af det gamle vægtersers: Om hun vil Vejen vide, da skal jeg vise den; det er just paa de Tide, hun gaaer til Vagten hen. Der stander Dommens Huus! Der skal hun boe en Nat i Roe, min vilde Flaggermuus! – Fra G. I. Lahde: Det daglige Liv i Hovedstaden, med poetiske Forklaringer af Professor Sander, 1818.

op ved brylluppet eller endogså havde født kort tid før dette. Når ægteskabet blot var sikret, tog man ikke sligt så højtideligt.

Befolkningen i Fyns landsogne var derimod nærmest berygtet for usædelighed. Fødsler uden for ægteskab vejede langt tungere end på Sjælland, og det hævdedes, at man i de lavere samfundsklasser fandt det ganske passende, at en kvinde satte børn i verden uden for ægteskab.

Noget sådant kunne man ikke tillade sig på Lolland-Falster, hvis man ville bevare sit gode omdømme. Men her som i de fleste andre landsdele beklagede man sig over, at befolkningens talemåder var grove, og at liderlige historier og skiden snak påhørtes med vellyst af både unge og ældre af begge køn. Dette til trods var det langt de færreste af de unge karle og piger, der indlod sig i tilfældige forhold, hvorimod ægteskabelig omgang kæresterfolk imellem var selvfølgelig her som de fleste andre steder i landet.

Anderledes i Vendsyssel. Så langt tilbage i tid, man kan undersøge forholdet, har Vendsyssel sammen med Fyn været den landsdel, der opviste forholdsvis flest fødsler uden for ægteskab. En læge karakteriserede forholdene omkring 1870 som værende af en ejendommelig karakter, idet der mindre var tale om blødagtig sanselighed end om rå egensindighed, der ikke ville rette sig efter nogen tugt. Han mente, at der var en vis forbindelse mellem den trang til grov sanselighed, man mødte mange steder, og den tilslutning, yderliggående religiøse sekter fandt andre steder.

Kom man til Vestjylland, tegnede billedet sig gennemgående lysere, og selv om forholdene skiftede en del mere i Østjylland – man kunne endnu omkring 1870 træffe bordeller for eksempel i Horsens – var det almindeligt, at man tog afstand fra mere grovkornede seksuelle udskjelser.

Skarpest afstand fra frie elskovsforhold synes man dog at have taget i egnene omkring Kongeåen, hvilket næppe var uden sammenhæng med de religiøse bevægelser, herrnhutismen og pietismen, der i 1700 årene havde præget store dele af Nordslesvig.

Selv om der således kan påpeges en række forskelle i folks erotiske vaner fra et område af landet til et andet, var der det fælles træk for dem alle, at sociale forhold i høj grad var medbestemmende for, hvordan samlivet mellem mand og kvinde udfoldede sig. Det kom synligt frem i antallet af for tidlige besvangrelser.

I de højerestående samfundslag forekom den slags næsten ikke. I hjemmene her blev unge piger grundigt undervist i takt og tone – tillad jer intet, som kun brudgommen har ret til. Spar jeres kys – forlovede burde betragte deres kæreste som en broder eller søster. Koketteri hørte de udannede til.

Men det hændte, at naturen gik over optugtelsen. Det var en skandale – men

forfærdelig interessant. Ved næste middagsselskab i Bredgade samledes damerne efter middagen med særlig iver i salonen. Stemmerne sænkede sig til en hvisken, og man erfarede, at frøken N. N. pludselig var rejst til udlandet – det havde vist sig nødvendigt. Dengang som i det 18. århundrede gik sligt ofte uden om kirkebøgerne, og man overlod barnet til sin skæbne ved en hemmelig bortadoption.

Mere borgerlige kredse søgte også at holde god tone. Gejstligheden havde ligefrem straf hængende over hovedet, hvis der gik mindre end ni måneder mellem vielsen og det første barns fødsel. Her kom sociale vurderinger direkte til orde, idet det betragtedes som særlig forkasteligt, hvis det var en præst, sligt timedes. Mindre slemt var det, hvis det var en degn eller skolelærer, og i tiden omkring 1800, da man endnu havde ustuderte lærere både i by og på land, ansås det for en formildende omstændighed, at personen aldrig havde betrædt en højere skole.

En student, der omkring 1780 blev skoleholder, beklagede, at han placerede sig på linie med bønderne, hvis koner ifølge hans mening altid kom for tidligt i barselseng. „Det er sandt,“ skrev han, „at det ej sømmer sig for mig, en student, med slige laster at beblande mig, men Gud bedre det, vi er skrøbelige af natur.“

Det var ikke rigtigt, at alle bondekoner kom for tidligt i barselseng. Der var væsentlige forskelle på gårdmandsstandens handlemåde i erotisk henseende og ringere stillede samfundsklassers. Antallet af for tidlige fødsler var forskelligt i hele denne periode, om der og var steder, hvor forskellen var ringe. Skellet var dog tydeligere mellem gårdmandsstanden og højerestående grupper i samfundet. „Vor stand ser ikke på den ting, som De ser på den,“ sagde en gårdmand til sin præst, der bebrejdede ham, at han tog en ung pige i forsvar, da præsten irettesatte hende, fordi flere karle havde sin gang hos hende.

Andre præster, der ville belære bønderne om det upassende i, at deres døtre stod i forhold til tilfældige karle, blev mødt med mistro. Det kunne ikke være præstens alvor. Sådan havde man altid gjort. Når blot der ikke fulgte svangerskab af forbindelsen, var det helt i sin orden, og gjorde der det, måtte man lade de unge gifte sig. Sådan havde forældrene gjort, og hvad der havde været godt nok til dem, kunne vel også være godt nok til deres børn. Det var en særhed af præsterne at mene noget andet, og man var utilfreds, hvis deres mening slog an hos de unge.

Nogle bønderpiger mente, at når præstedøtre og andre finere damer ikke fik uægte børn eller mødte gravide ved brudeskammelen, skyldtes det, at de kendte visse medikamenter, der kunne fordrive fosteret. Det var utænkeligt, at de ikke stod i forhold til nogen. Man lagde derfor heller ikke skjul på, hvem der var ens partner. I Vendsyssel generede det ikke gifte mænd at fortælle, at de to ældste af børnene havde deres kone været „lokket“ med, inden de giftede sig med hende.

Der skete i løbet af 1800 årene en betydelig ændring i denne opfattelse for gårdmandsstandens vedkommende. Gennem hele perioden var det imidlertid et

karakteristisk træk for gårdmandsstandens sædelighedsopfattelse, modsat husmandsstandens, at man helst undgik fødsler uden for ægteskab, mens man i daglejernes og husmændenes rækker betragtede sådanne som selvfølgelig, nogle steder endda som et særligt aktiv, idet alimentationsbidraget var en kærkommen indtægt. „Blot det ikke dør, for så ved jeg ikke, hvad jeg skal leve af,“ skrev en ugift moder om sit syge barn.

En præst i Nordjylland fortalte, at gamle forældre ofte ønskede, at deres døtre skulle føde børn uden for ægteskab. Thi når de gamle tog sig af børnene, fik de børnepengene og havde dermed noget at leve af. Samme betragtning gik igen hos en moder til fire uægte børn. Alimentationsbidragene sattes i en ejendom, hvorved hun blev i stand til at forsørge sine børn. Det var ikke myndighederne ukært, da de så slap for at betale understøttelse til hende.

En særlig utilsløret karakter antog forholdet mellem mænd og kvinder blandt folkene på herregårdene. En godsejer overværede således, hvordan en karl og en pige skældte forvalteren ud, fordi denne bebrejdede dem, at de forlod arbejdet og drev utugt sammen på marken. Man havde imidlertid også mange eksempler på, at godsejeren og forvalteren stod i forhold til adskillige ugifte eller gifte kvindelige arbejdere på godset.

Her træder en anden side ved erotikkens afhængighed af sociale forhold frem – anstændigheden gjaldt først og fremmest de bedrestillede lags kvinder. Det var kendt, at nogle af de mest grovkornede og hensynsløse „bejlere“ blandt ungdommen på landet var gårdmandssønner, og når en 76-årig godsejer endnu efter sit guldbryllup hævdede sig ubestridt som egnens voldsomste kvindeforfører, var det ikke enestående.

Fabrikkerne indtog i byerne en lignende stilling i sædelig henseende som herregårdene på landet, og det bør ikke overses, at skolerne for større børns vedkommende var rammen om deres opdagelse af det modsatte køns udvikling fra barn til voksen. Man konstaterede visse steder, at skolens drenge og piger stod i forhold til hinanden.

Selv om det først var efter 1900, man for alvor brød med 1800 årenes folkelige kultur og viktorianske borgertankegang, foregik der alligevel i denne periode en række afgørende ændringer i omgangsformerne mellem mand og kvinde.

Det er iøjnefaldende, at antallet af for tidlige fødsler tog betydeligt af – først i den egentlige overklasses rækker, et årti senere iblandt borgerskabet og sidst inden for gårdmandsstanden, hvorimod der ingen ændring skete i husmænds og arbejderes kreds.

Årsagen til ændringerne blandt landbefolkningen fandt tiden selv i præsters og skolelæreres virke. Nogle af disse holdt ganske vist fast ved de gamle synspunkter.

Arbejdet på herregårdenes vidtstrakte jorder med de mange skjulende krat og levende hegn gav rig lejlighed til fornøjelige hvilepavser. Herregården i baggrunden er Frederiksgave på Sydbyn. – Maleri af Jens Juel, ca. 1800, Fyns Stiftsmuseum.

En præst lod således endnu i årene omkring 1870 sin pige og karl sove i samme kammer, og en del var ligegyldige over for spørgsmålet. Blandt lærerne traf man også nogle, som direkte modarbejdede præsternes bestræbelser på at ændre befolkningens tankegang. Men efterhånden blev de få.

Hvor grundtvigianisme og indre mission slog an, fordømtes de gamle manerer som synd. Mange var i øvrigt tilbøjelige til at bedømme en handlings syndighed efter dens følger. Ordet „det er synd“ var for dem det samme som „det gør skade“, og man undrede sig over, at præsterne fordømte løse erotiske forbindelser, når de ikke førte barnefødsel med sig.

For mange lærere og præster blev et af de vigtigste punkter i deres virke angrebene på den gamle kønsmoral, og for mange jævne mennesker blev overgangen til de nye synspunkter kendetegnet – undertiden det eneste – på, at de var blevet medlemmer i de nye åndelige samfund. „Det er synd“ blev for adskillige lig med „det er ikke fint“. Man møder stadig det synspunkt, at kønsmoralen er grænsen mellem de åndelig vaktens land og „de andres“. Overskrides denne, udelukkes personen automatisk fra kulturens goder.

Præsters og læreres synspunkter var utvivlsomt også påvirket af den ændring

i opfattelsen af, hvad der var anstændigt, som foregik i samfundets højere lag i 1800 årene, og som for en stor del kom fra udlandet. De nye moralbegreber præsenteredes i en række skrifter om kærlighedslivet, der blev oversat til dansk, og som blev forbillede for hjemlige forfatteres arbejder af lignende art.

Omkring 1790 fremsatte en del forfattere meget frisindede synspunkter, de underviste i svangerskabs-forebyggende metoder og gav vejledning til folk, der agtede sig på bordel – sådanne fandtes i flere danske provinsbyer til omkring 1870 – ligesom de omtalte afholdenhed som værende skadelig for organismen.

Med trykkefrihedsloven 1799 blev den slags forbudt. Nye synspunkter kom indude fra og blev herskende. Man tog nu afstand fra al tanke om kærlighed uden for ægteskabets rammer. Kønsliv blev noget ufint, man ikke talte om. Man var kønsløs fra omkring 1840 til hen mod århundredets slutning, i alt fald når man bevægede sig i de pæne cirkler. Kun når lille Peter under den kedelige reception følte trang til at blive centrum ved at give en af Maren kokkepiges oplevelser til bedste for selskabet, mindedes man om denne uhumskhed. Pinlig tavshed, lille Peter blev sat uden for, Maren kokkepige sagt op.

Blandt de opbyggelige billeder solgtes også gengivelser af *En falden Piges Biographie*, fire små malerier af C. W. Eckersberg fra 1808. Skønt sidste billede viste den forladte pige som syg og ussel tiggerske og hendes mor som fattig fiskekælling, har den pikante serie vel ikke virket synderlig befordrende på sædeligheden. – Kobberstik af G. L. Lahde efter Eckersberg, 1811.

Men børnene skulle nok få besked. Bag forældrenes ryg fulgte de med Nicoline-barnepige eller Sorte Jette på besøg i baggårdene hos kæresten og søstre, og her var man ikke kønsløs. Man både sagde og gjorde, hvad man lystede. I skolen fik man også udmærkede oplysninger om kvindens betydning for manden. I en realklasse havde en med forretningstalent udstyret yngling specialiseret sig i salg af fotografier af berømte divaer i tricots, ligesom han fungerede som kommissionær mellem en gyldenblond, veludviklet sekstenårig søster og unge libertinere blandt kammeraterne.

Men den slags ville „klunketiden“s mennesker ikke se. Man dækkede virkeligheden til, og da mere sanddru folk omkring 1870 begyndte at skrive om livet, som det var, opløftede der sig et ramaskrig. Opfattelsen fra 1700 årenes slutning kom nu atter frem på tryk. Men de manerer, man i 1800 årene havde skabt vedrørende tidspunktet for det første barns fødsel i forhold til vielsen, holdt sig.

Der var andre tilfælde, hvor det pæne Bredgadekvarter i hovedstaden ønskede at holde sig virkeligheden lidt fra livet. Man så i „klunketiden“ nødtigt, at børne-

nes kammerater hørte hjemme uden for „kredsen“. Det første forældrene spurgte om, når et nyt ansigt viste sig, var familiens herkomst, navn og stand. At stamme fra „godtfolk“ var ikke nok. Der krævedes „god familie“, og det var ganske anderledes fornemt. Bekendtskaber, der måske senere kunne føre til en mesalliance, skulle man meget have sig frabedt.

Til gengæld havde man inden for „kredsen“ ganske faste rammer for sin optræden. Det gav tilværelsen et poleret udseende og bevarede illusionen om, at man hørte til en særlig ophøjet art af menneskene. Man var høflig og hensynsfuld, ikke blot mod sine gæster, men den ene ægtefælle mod den anden. Når herskabet i et ungt Bredgadehjem skal til selskab, går de ind i barnekammeret for at sige god nat til de små, før de forlader huset. Faderen er i uniform med orden på brystet, moderen i en dybt nedringet atlaskeskjole. Mens hun kysser børnene farvel, trækker hun sine tolvknaphandsker helt op over armene. Hvor hun ikke selv kan nå, må faderen knappe. Så lukker han døren op for hende og fører hende ud.

Tilbage i børnenes sind er en lykkefølelse. De ved, at forældrene kaldes et smukt par og beundres af alle deres bekendte. Når de rider deres formiddagstur er det fuldendt. Faderen holder stigbøjlen for moderen og hjælper hende til hest, derefter svinger han sig selv behændigt i sadelen, og mens de rider, konverserer han hende for efter endt tur at følge hende tilbage til hjemmet, sådan som en fuldendt kavalier behandler sin dame.

Ved selskaber placerede man damerne i salonen, mens herrerne holdt til i rygeværelset ved siden af, hvorfra de lorgneterede damerne. Hen mod 1880 blev det imidlertid almindeligt, at man i alt fald en del af aftenen gjorde sig det hyggeligt med hinanden. Underholdningen bestod da ofte i ordsprogsleg eller kortspil, bortset fra de perioder, hvor puslespil eller bordkrokett var mode.

Sad damerne for sig selv, hengav de sig gerne til familiealbummets hygge, eller man kastede sig over skålen med visitkort, for man ville gerne se, hvor fornemme gæster huset modtog. Det var jo rart at konstatere, om man regnedes med til de fornemste, eller man blot var inviteret til det, de ude på herregårdene kaldte „slyngelmiddagen“. Herrerne tog sig imens en hed diskussion om politik, jagt, kongehusets problemer eller andre acceptable emner, hvis de da ikke valgte efter middagen at lufte sig en smule. I kjole og hvidt og med høj cylinderhat på hovedet promenerede de ad Bredgade og ud til Grønningen.

Der var stil over sådan en middag, men den kunne dog ikke måle sig med et bal. Det er nu ungdommen, der har budt til fest. Husfaderen er i kjole og hvidt med ordner på brystet. Fruen møder iført en svær robe af mørkerødt atlask. De unge herrer optræder i uniform eller kjole samt hvide glacéhandsker, de unge damer er i silke med tyl over. På entréspejlets konsol ligger smaa raffinerede balkort parat. Døtrenes danse er forlængst overtegnede fra første vals til fjerde ekstra.

Selskab omkring 1850, velhavende familie, helt moderne hjem med strålende gasbelysning (fra det private anlæg; det kommunale kom først fra 1857). I stuen i den stille baggrund spilles der kort, i salens forgrund konverseres. Men den elskværdige ungdom er den klogeste og glæder sig i dansen. Kun børnene og musikken ser ud til at kede sig en smule. – Maleri af Edv. Lehmann, 1853.

En trillende lyd af klokken – gæsterne kommer. Den kavaller, der fører ballet op, klapper i de hvide handsker. Parrene marcherer ind i spisesalen. Der kommanderes: De første fire par, og nu folder dansen sig ud. Men ingen vovede blikke endsige ord eller handlinger tillades. Anstændigt afvikles festen. Man spiser crustader med fiskeboller og Marie-kiks med anchowis. Imellem dansene serveres der bouillon og vanilleis. Ved midnatstid sluttes af med kehraus gennem alle korridorer og sovekamre.

Men heller ikke efter ballet er der håb for forelskede om stævnemøder, for i entreen venter alle familiestuepigerne med kåber og støvler parate til at ledsage i alt fald den kvindelige ungdom hjem. Thi en ung dame af det gode selskab kan ikke bevæge sig alene på gaden. Husets unge døtre fra balaftenen må kun færdes ad Østergade, ud på højre fortov og hjem på venstre, og aldrig alene, altid to sammen, og under ingen omstændigheder i følge med en herre, ikke engang med den nydeligste og mest tilbedte herre fra aftenen før. Han kan – selv for den

Omgangsformer i hytte, hus og herskabslejlighed

dybeste hilsen – allerhøjest få et næsten usynligt nik, skulle det blive ledsaget af et par meget varme og meget talende øjne, er det absolut uden for programmet. Ønsker de unge damer at komme videre omkring, kan de ledsage deres mama, når hun går i butikker eller aflægger visitter for at takke for indbydelser til middagsselskaber eller efter sådanne for bespisningen.

Man fandt dog altid udveje. Et par menneskealdre før, omkring 1800, var situationen den samme i fornemme borgerkredse. En betrængt ungmø søgte råd hos et af tidens blade. Svaret lød: Gå i kirke. Der er kærlighedens børs, og der kan Deres papa ikke forhindre Dem i at komme. Hvad tror De unge mænd går i kirke for? for at høre prædiken? nej det kan altid nås. Pas særligt på, når vifterne holdes for øjnene, så går børstiden ind.

Etikette hørte dog ikke blot de fornemme til. I folkelige kredse havde livet også sine faste rammer. Heller ikke her skulle mænd og kvinder mænge sig med hinanden. I kirken sad kvinderne på nordsiden, mændene på sydsiden. Det var en skandale, når en udensogns herre og dame en søndag satte sig i samme stol.

Ved gilder sad mændene også gerne i en stue, konerne i en anden. Man kunne endogså henvise mændene til loen, så kvinderne havde stuehuset for sig selv. Visse gilder var endda særlige kvindegilder f. eks. kvindegildet ved barsler, og der skulle mændene ikke forsøge at trænge ind, de risikerede da at blive kradset og sparket, til de forføjede sig bort.

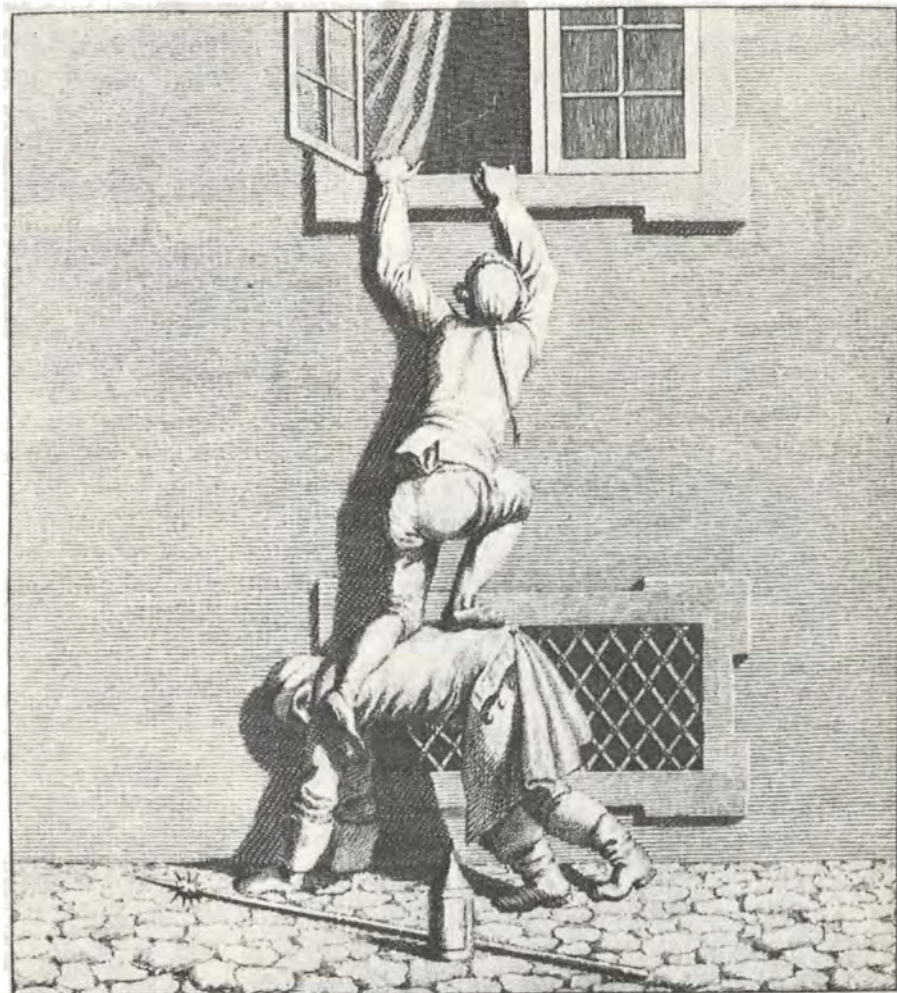
Traktementet kunne også være forskelligt for mænd og kvinder. I Erritsø fik kvinderne således gammeltøl, mens mændene nød dramme og kaffepunch. Kaffens sejrsgang blandt landbefolkningen var ellers en kvindesag. Landbokvinder, som havde arbejdet eller været ammer i København, bragte omkring 1750 kaffen ud til bønderne, og i mange år forblev det et fruentimmerprivilegium at drikke kaffe.

Ved gilder arrangerede kvinderne en kaffeslabberas for sig selv. På et fredeligt sted, i tørvehuset eller loen, havde man anbragt et bord med kobberkedlen, omgivet af blomstrede spølkummer, hvorimellem tronede en stor skål med fløde og en tallerken med kandis. På et givet tegn listede de udvalgte kvinder af fra selskabet. Hemmeligheden øgede velsmagen.

Bagværk til kaffen brugtes ikke på det stadium af kaffedrikningens historie. Senere, da mændene også var delagtiggjort i kaffenydelsen, serverede man kager til. Men nu gjorde kvinderne forskel ved at give mændene en ringere slags bagværk, end kvinderne selv fik.

Ved legestuer trakteredes de to køn dog ofte sammen, og da var det skik, at pigerne fik først. Drak man ikke kaffen op, spædedes det tiloversblevne op med vand og brugtes til kaffepuncher. Når pigerne bød til legstue, nøjedes man gerne med kandis til kaffen. De ville ikke beskyldes for at være mandhaftige. Thi det

Omgangsformer i hytte, hus og herskabslejlighed

Det er ikke godt at Mennesket er allene

Det er en gammel sandhed, at naturen kræver sin ret. Og at damen rækker den en hjælpende hånd ved at lade sit vindue stå åbent i den månelyste nat, må vel blive hendes egen sag. Men at lovens, ordenens og sædelighedens vogter for usle drikkepenge selv vil lægge ryg til og fremhjelpe den ulovlige elskov, det var der grund til at forarges over. – Kobberstik af J. F. Clemens, 1787, efter tegning af N. A. Abildgaard.

Omgangsformer i hytte, hus og herskabslejlighed

var en af de værste skændsler, der kunne ramme en kvinde. En vise fortæller om et barnløst ægtepar, der ønskede en søn, men til deres skuffelse fik en datter. Værre blev det, da hun blev større og viste sig kun at ville gøre karlfolks arbejde. Hun prøvede endog engang at få arbejde hos en snedker. Hendes gamle forældre græmmede sig og ville ikke være hende bekendt. „Det kan vi alle forstå,“ bemærkede en karl ved et ungdomsgilde omkring 1880, hvor visen blev sunget, „noget værre kan ikke times et kvindfolk“.

En del år senere sad datteren på en bondegård i stuen og legede med en kammerat, da en ung karl kom ind og beklagede sig over sit strenge arbejde. Pigen gav ham en række ukvemsord. Da karlen var gået, kom pigens moder ind i stuen, tog hende i øret og sagde: „Skammer du dig ikke, en pige at svare et mandfolk på den måde. Man skulle tro, du bildte dig ind at være en dreng. Der er

Adam og Eva symboliserer sammen med indskriften: „Vi kan på roser gå“ det landlige kærestepars håb til ægteskabets forventede paradys. – Manglebræt fra Gundsømagle, 1833, i Dansk Folkemuseum.

ikke noget, der klæder et kvindfolk dårligere end at prøve at slå sine folder som mænd. Lad mig se, at I som pigebørn forstår, at I er født til at holde synålen og ikke sabelen.“

I det daglige liv kom forskellen mellem mand og kvinde imidlertid mindre frem end samarbejdet. Uden dette kunne intet hjem bestå, og her var den ene ikke mindre betydningsfuld end den anden.

Når de lerklinede bygninger skulle bygges eller have de årlige reparationer, fordelte man arbejdet således, at mændene kørte leret sammen, og kvinderne slog det på væggene. Efter veludført arbejde sluttede man med dans. Også det udtrykte mandens og kvindens betydning for hinanden. Ved høslæt på Harboøre vendte høstfolkene tilbage fra engene ved aftenstide, idet både karle og piger sang, så det hørtes over hele byen. Efter et solidt måltid tog man en svingom, skønt man skulle i gang med en ny hård dag allerede kl. 3 om morgenen. Ved disse arbejder var rollerne nogenlunde fast fordelt. I høstens tid parredes en mand og en kvinde sammen. Manden brugte leen, kvinden bandt op. På Erritsø gik forkarlen og pigen forrest, derefter kom andenkarlen og lillepigen og til slut husmanden og hans kone.

Alt i alt var det givet, at kvinderne fik en meget stor part af arbejdet. Mange steder var det dem, der kørte harven om foråret, spredte gødning, strøg tørv, ruskede hør, klippede får og malkede. Ja, de steder hvor man som på Fanø endnu høstede med segl, var også dette kvindernes arbejde. Dertil kom så de indendørs sysler. Det er betegnende for byrdernes fordeling, at mens mændene sad ned under måltiderne, stod kvinderne op, og når maden var spist, gik mændene for at hvile en times tid, mens kvinderne først måtte rydde op efter måltidet og endvidere sørge for at have kaffen færdig, til mændene havde udhvilet. Blev der så tid til overs, kunne de strække sig lidt. Men når mændene havde drukket deres kaffe, måtte kvinderne være parat til at følge med i udearbejdet.

Vilkårene var ens for fattig og rig. Gårdmandsbørn og husmandsbørn lærte det samme og gik sammen i arbejdet. Den hårdeste tårn lå dog til daglejerne. Hos dem gik både mand og kone på arbejde hos andre, og de fik „skrubbet“, stovvask i frostvejrer under åben himmel, tærskearbejdet med plejl i ugevis.

Lige så frugtbringende samarbejdet var, lige så katastrofalt var det, når det svigtede. En af de hyppigste årsager hertil var brændevinen. Det var et stort antal mennesker, der så tilbage på en barndom, hvor økonomisk ruin, brutalitet og menneskelig forurettelse var skæbnebestemmende, som to purke på fire fem år, der en aften sad skræmte i et hjørne af krostuen, og så deres fader drikke sig fra vid og sans for senere at blive mishandlet af ham og sluttelig overvære, at han gennempryglede deres mor. I sådanne tilfælde kom det tydeligt frem, hvor af-

Kvinden, der bringer ulykke

Det er bedst at være to, når der skal lægges ring om vognhjulet, og er værkstedet lille og uden lønnet medhjælp, må konen tage en hånd med i arbejdet. Smeden i Bitteby, Vendsyssel. Maleri af G. A. Clemens.

gørende for opretholdelsen af hjem og samfund det gode forhold mellem mand og kvinde var.

I velstillede borgerhjem havde samarbejdet også stor betydning. Den enkeltes opgaver var blot andre. Husførelsen passedes af tjenestefolkene. Fruen havde fortrinsvis repræsentative pligter. I halvfjerdserne tilbragte hun en del af tiden i hjemmet med lave klunker, dække ubehagelige lugte med Eau de Cologne, som hun sprøjtede ud i alle rummene, og tage mod visitter. I øvrigt gik hun i butikker, på udstillinger, promenadetur, visitter eller til velgørende arrangementer. Herren passede sit embede, dirigerede sin forretning eller dyrkede sin hobby. I fællesskab repræsenterede de hjemmet og gav det ansigt udadtil. Man skulle ses og beundres.

I den folkelige forestilling var den gamle kvinde farlig – ja undertiden kvinden i det hele taget.

Engang omkring 1800 kom smakken fra Korsør til Nyborg ud for vindstille ved Sprogø. Da der ikke viste sig tegn til bedring, beordrede skipperen alle kvin-

der om bord i båden, hvorefter man fik vind. Måske havde en af dem ved sit sytøj syet vinden fast? Det var synligt for enhver, at kvinder skabte uheld.

Drog man på rejse, eller skulle man ud for at slå en handel af, kunne man lige så godt opgive sit forehavende, hvis man mødte en gammel kone på sin vej. Helt hen omkring 1900 respekterede man den opfattelse. En uldhandler fra Horsens-egnen vendte således om, hvis den første person, han mødte om morgenen, var en gammel kone. Værst var det, hvis hun manglede forklæde, for så var hun en heks. Niels Skrædder ved Troldebakken i Steenstrup blev da også altid ganske elendig, når han mødte en sådan person på morgenkysten. Mikkel Møller i Borum vandmølle i Østjylland søgte at undgå sin skæbne ved at give en sådan gammel kone to kroner. „Det er mange kællinger, der har fået en daler af mig på den måde,“ fortalte han, „til sidst gik de vist ligefrem ud på at møde mig for at få de penge.“

Særlig kedeligt at møde en gammel kone var det, hvis man var på vej ud at fri, for så fik man givetvis nej; stødte man derimod på en gammel mand, var der gode forhåbninger om et ja.

Helt enige om mandens og kvindens betydning for ens skæbne var man imidlertid ikke. Nogle steder mente man, at der var uheld ved gamle mænd, andre steder, at det var heldigt for en kvinde at møde en mand og for en mand at møde en kvinde. Unge piger anså man dog gerne for at være heldbringende.

I visse situationer nærrede man altså frygt for kvinden. Til gengæld var hun i hele dagliglivet retsmæssigt mandens undergivne.

Det var blot de færreste, der vidste det. Kun når det daglige samarbejde brast, og myndighederne måtte bringe orden til veje, gik det op for folk. Men denne viden ændrede ikke den magtfordeling, det daglige liv havde skabt.

Det hændte, at den ene part øvede så grov vold mod den anden, at det endte med tugthus eller fæstningsarbejde til den skyldige. Undertiden fulgte der skilsmisse i en sådan sags kølvand. Den sidste forårsagedes dog oftest af utroskab. Denne var ikke meget almindelig, men kunne antage sådanne former, at man fandt lokal landsforvisning nødvendig.

I de nævnte tilfælde var mand og kvinde nogenlunde ligestillet. Men så længe ægteskab og samarbejde forløb på normal vis, var manden ifølge loven kvindens overordnede. Han traf afgørelse om familiens bopæl, husførelsen, tjenestefolkene, børnenes opdragelse og familiens ejendele, også om den del, hustruen havde medbragt. De fleste mennesker opfattede imidlertid dette som uomdisputable kendsgerninger, og der kom kun få sager om de spørgsmål til rettens dør.

Blev kvinden alene havde hun i almindelighed meget få erhvervsmuligheder uden for husligt arbejde. Uddannelse på linie med manden kunne hun ikke få.

Mænds og kvinders ret

I løbet af 1800 årene begyndte disse forhold at ændres. I 1845 fik broder og søster lige arveret, i 1857 blev ugifte kvinder myndige med det femogtyvende år, i 1875 fik kvinder ret til at studere ved universitetet, i 1880 fik gifte kvinder rådighed over selvfortjente penge, og i 1899 fik gifte kvinder formueretlig myndighed.

Ellers var gifte kvinder umyndige. I 1883 afslog indenrigsministeren en gift kvindes andragende om bevilling som translatrice med den begrundelse, at hun var gift og dermed umyndig – ugifte kvinder var myndige og opnåede derfor denne ret, og man ville ikke gøre undtagelser. Tværtimod fastsloges det, at hvis en ugift translatrice giftede sig, mistede hun sin bevilling. Bortset fra folk med så særprægede erhvervsinteresser, anede meget få kvinder, at der skete ændringer i deres juridiske rettigheder. Deres ret var sædvanebestemt, og hvilke bestemmelser ministeriet end traf, forblev den uændret, indtil deres ydre kår forandrede.

HØJTIDER I SLÆGTENS LIV

„A skal hilse dig fra Smal-a-bag,
om du vil tjene ham å hans store dag,
han har tretten retter mad,
de seks fade er tomme, og de syv er der int' i,
og han har lige så kær, du bliver derfra,
som du kommer der int'.“

– En „bydemand“, der indbød til barsel, bryllup eller begravelse med de ord, ville næppe skaffe mange gæster. Det var heller ikke meningen; et vittigt hoved har blot fundet, at man kunne se tingene fra en anden vinkel end den sædvanlige. En rigtig „byderemse“ lyder meget mere gæstfri, som følgende fra Randers-egnen: „Jeg skal hilse fra Søren Pedersen og Anne Hansen, om I ville komme og spise frokost hos dem på fredag kl. 10 og følge med dem til kirken og høre deres brudevielse og så følge med dem hjem igen og få et måltid mad eller to og så more jer med dans og spil hele natten, og så komme igen den næste dag og søge jeres pladser som den første dag. Så skal de nok gøre gengæld, når det forlanges, helst i glædelige tilfælde. Så skal I møde den og den dag med en spand nymalket mælk og to potter fløde.“

Her har vi et festprogram i alle enkeltheder. Bydemanden skulle helst kunne sin remse udenad, for tilhørerne kunne finde på at afbryde ham med tilråb som „Hvor mange huse skal du byde?“ og så gjaldt det om at svare kvikt: „Jeg byder ikke huse, men mennesker!“ Hvis han gik i stå undervejs, blev han snart til grin. Følte han sig usikker, kunne han skrive remsen ned og sætte den inden i sin hat, så kunne han stå med hatten i hånden og læse op.

De to sidste sætninger i byderemsen er særligt værd at lægge mærke til. Indbyderne lovede at gøre gengæld, når lejlighed gaves, „helst i glædelige tilfælde“. Her fremtræder et af de vigtigste træk ved tidligere tiders almueliv, fællesskabet. Hverken økonomisk, arbejdsmæssigt eller i glæde og sorg stod en familie alene. Bondestanden udgør, skriver Joachim Junge i 1798, „det mest sammenkædede selskab af alle“, ja, „der gives de byer (landsbyer), i hvilke der ikke findes eet eneste fremmed menneske, men alt synes at være een familie“. De fleste af de større landsbyer var dog delt i to eller flere „bydelag“ eller, som det hed i Jylland, „grandelag“. Vejrs ved Blåvandshuk består den dag i dag af Nørre- og Sønder-Grandelag. Inden for fællesskabet fulgte man levende med i begiven-

Fødsel

hederne hos hinanden. Fødsel og bryllup betød tilvækst, og der blev lagt vægt på hændelser og omstændigheder, der kunne varsle om eller ligefrem øve indflydelse på, hvad man havde i vente; på den anden side betød dødsfald afslutningen på et fællesskab, og her drejede det sig om, at regnskabet var gjort rigtigt op, så de levende intet behøvede at frygte, og den døde kunne hvile i ro.

Indbydelsen sluttede med en anmodning om at yde tilskud til gildet, et praktisk udtryk, der af de indbudte blev taget som en selvfølgelig ting, for samhørigheden mellem bydelagets medlemmer. Gæsternes antal kunne blive så stort, at man ikke alene måtte dække op i loen, men også måtte spise i flere omgange. Feilberg fortæller, at der ved et gilde på Fyn i 1855 var 244 gæster, som fortrædede: 10 gæs, 5 grise, 1 svin, 20 høns, 11 lam, 2½ ko, 15 ænder, 7 tønder hvede, 7 tønder øl, 200 flasker vin, ½ tønne brændevin, 20 kander ekstrakt, 10 kander rom, 30 sne-se æg, 2 fjerdingkar smør, 2 lispund kaffe og 4 lispund sukker! Selv i en af landets rigeste egne ville ingen enkelt gård have kunnet klare den udskrivning, og gæsterne sendte derfor i forvejen deres bidrag, der kaldtes „føring“, „form“ eller „sendelse“, et bidrag, der rettede sig efter gæstens ydeevne og efter, hvor nært han var beslægtet med dem, der holdt gilde. På den måde var det muligt selv for en fattig husmand at holde et stadseligt gæstebud. Føringen bragtes gerne til gildesgården dagen før festen og kunne give anledning til et lille „føringsgilde“, hvor de karle og piger, der kom med den, beværtedes og fik en kage med hjem. De bragte „gode portioner af smør, fjerkræ, æg og deslige til gildeshuset, hvilket ikke lidet letter bekostningen. Fordum blev og båret rug, hvedemel og malt derhen“, hedder det i en skildring af Møn fra omkring 1820, men i øvrigt er billedet det samme over hele landet.

En ukendt vendelbo har givet lærer O. L. Grønborg, der døde 1880, en beskrivelse af en fødsel: „Det første, jeg kan huske nogen rigtig redelighed på noget, var dengang min søster Maren var født, da var jeg en knægt på en fire, fem år. Jeg husker det lige så godt, som hvad jeg bestilte i går, at vor karl, Kresten Lise, kom kørende vesten ind ad smøgen med den gamle Elle, og hvorledes hun sad pakket ind i hynder og kapper, så bred som en klat. – Hun var ellers noget forfrossen, da hun kom ind, men siden hun fik en tår varmt i sig med en bitte dram i, så blev hun endda nogenlunde tilpas. Siden var hun ude at kradse den lille op af sandgraven, dog det så jeg jo ikke . . .“ Mere fik han ikke at vide om Marens ankomst. „Så snart barnet var gjort i stand og pyntet, så flyede jordmoderen hende til fader og sagde: „Du er vel nærmest til hende, for du kender dig vel for fader til hende?“ Det siger han da ja til, at det var noget, der bød sig selv, og så tog han sin hue af og sang en salme, mens han stod med knorten.“ – Bagefter tog Elle, der måske kunne lidt mere end sit Fadervor, den

Fødsel

nyfødte og bar den rundt til alle stuens kroge, mens hun mumlede noget, som den lille tilhører ikke kunne få rede på, og kvinderne, der havde hjulpet eller blot været med, fik noget at styrke sig på. Ved den fødsel drak de øl og brændevin, men efterhånden blev det almindeligt at drikke kaffe, „jordemoderkaffe“, og det siges over hele landet, at den skulle være „sort som tjære og så stærk, at en teske kunne stå oprejst i kaffekoppen“.

Nu kom snakken i gang, „om kvinder, der var døde i barselseng; om arvemærker; om børn med hareskår, for moderen havde gået først over et dørrin, der var hugget i med en økse, eller over et varmt hareleje; om hvorledes børnene blev hudløse, for moderen havde sat sig, hvor de havde strøget med en kniv“, og sådant mere. „Jeg husker især,“ fortsætter Grønborgs meddeler, „hvorledes de fortalte om et barn, der var blevet forbyttet af dværgene, for moderen havde forglemt en aften, førend det blev døbt, at sætte hærdet jern, som en stoppenål eller en saks, i svøbet på barnet . . . Der var en af kvinderne, der ikke vel ville tro, at det kunne være sandt, men se gamle Elle kapitelfæstede det så godt, at hun måtte holde inde med sin vantro“. Således fortælles det fra mange steder, at man værgede sig mod de underjordiskes forsøg på „forbytning“, der var den største fare, som kunne true den nyfødte. Kr. Jensen i Vester Vedsted siger, at man lag-

Jysk barselstue, et nyt barn i den gamle vugge giver nabokonerne anledning til selskab med kaffe, snak og strikketøj. Mindreårige børn af begge køn kan deltage, men voksne mænd har intet at gøre her, hvor der forhandles sager, hvis betydningsfuldhed de ikke har naturlige forudsætninger for fuldt at forstå. – Maleri af Michael Ancher, 1874.

Fødsel

de salmebøger i vuggens hø, og Peder Johansen fra Mos Sø, at der blev syet kors på alt barnets tøj, og mange andre kan berette om lignende forholdsregler. Hvis forbytningen var sket – skiftinger kunne kendes på, at de var grimme, grådige, tilbagestående, dumme, og altid skreg – kunne man mishandle væsenet, det ville bjergfolkene ikke tåle. Nogle folk i Støvring fik det råd af en klog kone, at de en aften skulle feje skiftingen ud med det andet fejeskarn og kaste ham på mødningen. Det gjorde de, og næste morgen lå deres eget barn der, men det ene ben var brækket på det. Den slags historier gik der mange af, og de blev uvægerlig oprasket i forbindelse med svangerskab og fødsel. En af de ting, man frygtede mest under svangerskabet, var varulvene, mænd, der somme tider blev til ulve og kun kunne forløses ved at æde et fosters hjerte eller ved, at nogen sagde dem ligeud, hvad de var. Gravide kvinder gik derfor helst ikke ud i mørkningen, men var det nødvendigt, tog de en lille dreng med, så var de sikre. Af gamle Elles eksempel ser vi, at troen på sådanne væsener blev forsvaret med stor styrke og gav sig udtryk i mange praktiske foranstaltninger.

Når fødslen var vel overstået, kom moder og barn i barselseng og kunne tage imod besøg, og i den nærmeste tid kom så nabokonerne med „barselpotter“, det bedste de kunne tilberede: smørgrød, hønsekødsuppe, ålesuppe, pandekager eller lignende, og barselkonerne skulle smage det hele. I reglen var der nok til, at det kunne mærkes på husholdningen. I Holbergs „Barselstuen“, der foregår i København i begyndelsen af 1700 årene, får man et levende indtryk af, hvilken selskabelighed der udfoldede sig omkring den nyfødte, selv om gæsterne der ikke kom med barselpotter; 100 år senere var forholdene endnu de samme på landet, men det ser ud til, at skikken var gået tabt i København. Besøgenes toppunkt var „konegildet“, der de fleste steder blev holdt et par dage eller en uges tid efter fødslen. Fra det meste af Sjælland fortælles, at indbyderen var en af gårdens piger, og hun havde en pilekæp med, som hun skulle se at få stukket til side et sted, hvor der var chancer for at vente det næste barselgilde. Blev hun opdaget, kunne hun være sikker på nogle ublide bemærkninger, der dog ikke skulle tages for højtideligt. Skæmt og drilleri var en vigtig del af festerne.

Der måtte kun være kvinder til stede ved konegildet. Det fandt sted om eftermiddagen, og mændene kunne komme om aftenen, i hvert fald i de østlige egne af landet. Konerne skulle se barnet og snakke om hvem det lignede, men i øvrigt drikke og feste. Nogle steder, navnlig i det sydlige Jylland, endte dette gilde temmelig vildt. På hjemvejen fulgtes konerne ad og lavede løjer med de mænd, de mødte; mændene skulle hilse ved at tage hatten af, og gjorde de det ikke, kunne de vente sig en hård medfart. Fra Branderup sogn i Haderslev amt fortælles om en begivenhed, der fandt sted engang før 1862:

Et selskab af koner, der var på hjemvejen fra en barselstue, gjorde en sådan

Efter barnefødsel er kvinden uren, siger Mose lov, hun skal holde sig fra helligdommen, til hendes renselsestid er omme; så skal hun bringe sit offer til præsten. Reformationen kæmpede mod skikkens fortsættelse i den kristne kirke, men den sejrede, og på landet har den holdt sig til op imod vor egen tid, dog med ændret indhold: Præsten modtager kvinden i våbenhuset og pålægger hende taknemmelighed mod Gud, som har hjulpet hende. Så føres hun og hendes følge af kvinder ind i kirken, hvor hun atter indtager sin vante plads. Og efter prædiken går hun til alteret og bringer præst og degn sit offer. – Maleri af Christen Dalsgaard, 1860. Randers Museum.

halløj, at en forbigående bondemand havde ondt ved at styre hestene. I sit arbejde med dem glemte han at tage hatten af. „„Hvad for noget!“ råbte en af klyngen, „hilser du os ikke som det hør’s og bør’s, Jes? – Op og tag hatten af ham,“ vedblev hun, idet hun henvendte sig til sine medsøstre, og inden Jes så sig om, var hans køretøj entret af de inspirerede kvindfolk, der ikke alene slog ham hatten af hovedet, men trak ham baglæns ned af sædet, rev trøje, vest og hals-tørklæde af ham og anstillede sig, som om de ville tage bukserne med.“ – Så kørte de byen rundt. „Jes sad indeklemt imellem tvende kvinder med blussende ansigter og tindrende øjne, holdt tømme i den ene hånd og pisker i den anden, men klagede bestandigt over, at han ikke kunne røre armene for at styre hestene.

Fødsel

Men på engang drejede vognen af til den urette side. „Jeg kan ikke styre bæsterne,“ råbte Jes, og afsted gik det i stærkeste trav ud i det store gadekær. Efterhånden sagtnedes farten, men da de var kommet ud i midten, og vandet steg op over vognens bundbræt, råbte alle kvinder som af én mund: „Holdt, holdt! ikke videre!“ – „Nu, som I vil! Så har jeg jo opfyldt, hvad jeg lovede,“ sagde Jes, og idet han rev sig løs fra sin levende indkiling, løftede han med et raskt greb hammelen af sin krog, kastede den op på ryggen af den ene hest og sprang selv over på den anden. Koblerne gled af sig selv af vognstangen, og Jes red ud af kæret, efterladende vognen og alle på den værende koner midt i vandet.“ – Det dæmpede gemytterne. For at slippe i land med rent tøj havde konerne kun én udvej: vade ind med strømperne i hånden og skørterne højt opkiltet. Vandet var en meter dybt. Jes stod oppe hos smeden og grinede gennem en rude. Historien ville være endt her, hvis ikke den sidste af konerne var faldet på at pille noget løs ved køretøjet – det var før de brugte skruer – og da de andre så det, vendte de tilbage, skilte det helt ad og kastede stumperne ud midt i gadekæret. „Således endte denne barselkonefærd.“

Men tilbage til barselkonen. Ved fødslen blev hun efter gammel tro uren, og de første seks uger derefter sad hun „inden kirke“ eller „uden kirke“, det er det samme: ikke før den tid gjorde hun sin første kirkegang, blev indledt i kirken af præsten, der de fleste steder modtog hende i våbenhuset. Han holdt en lille tale til hende og bad en bøn, hvorpå de sammen gik ind i kirken, mens menigheden sang en salme. Enkelte steder fra høres, at hun blev „læst ind“ fra prædikestolen, således fra Vestjylland i begyndelsen af 1800 årene. Indtil da måtte hun ikke gerne „gå over et hjulspor“, det vil sige uden for sin gårds enemærker; fra Hedeboegnen og andre steder fortælles, at nabokonerne ikke ville have hende i besøg, for hvis hun kom indenfor, ville de der i huset få det uheld, at de året igennem ville slå potter og kar i stykker. På Samsø kunne man lade hende ind, men så sikrede man sig mod ulykker ved at knuse en potte lige bag hende, når hun gik.

Indledelsen i kirken efter en fødsel var blevet frivillig allerede i 1700 årene, men holdt sig levende over hele landet indtil efter 1860. Hen imod 1900 var den næsten overalt forsvundet.

I Borre på Møn kunne „gildesbederen“, som dér og på de sydlige øer i det hele taget gerne var „manden selv“, forme sin indbydelse således: „Goddag. Jeg har en hilsen fra konen og den lille, om I ville komme hen og spise frokost søndag kl. 9 og tage med i kirke og få den lille døbt. Maren Stine vil vi gerne bede om at „sidde hos“ og Peder Jensen om at „stå fadder“. Og hvis I så vil tage med tilbage igen og spise til middag og drikke en kop kaffe og siden mere jer på bedste måde.“

Dåb

Et par nyfødte fannikebørn skal optages i menigheden og samfundet, og præsten står efter den gamle sædvane for alteret og indleder den hellige dåb med korstegn, bøn og håndspålggelse. – Maleri af Julius Exner, 1882.

Denne dåb skulle altså foregå i kirken, og det plejede at ske på en søndag. Indtil dåbsforordningen af 1828 skulle dåben ske i kirken så vidt muligt første søndag efter fødslen, og hjemmedåb var kun tilladt i yderste nødsfald. Ikke desto mindre var hjemmedåb blevet almindelig, som Junge skriver i 1798: „På Fride-riksborg amt især er det nu ganske gået af brug at lade børnene døbe i kirken. – Såsnart et barn fødes til verden, bliver det straks hjemmedøbt. Vel kan det være overmåde gavnligt for barnets helbred, at det ikke straks udsættes for luf- tens forandringer, og dog er dette ikke årsagen; men bonden sparer derved et gilde, som sædvanlig medfører store bekostninger, og som kunne vedvare flere dage.“ En anden grund til tidlig hjemmedåb, som ikke kunne undgå pastorens opmærksomhed, var den allerede omtalte frygt for de underjordiske. – Efter 1828 blev det snart almindeligt at udskyde dåben, så den kunne falde sammen med barsekonens første kirkegang. Under alle omstændigheder skulle jo den nydøbte fremstilles i kirken; dette afspejles i en historie, der har løbet landet rundt og blandt andet er fortalt i Harbøre i 1872:

Dåb

Præsten: „Er barnet hjemmedøbt?“ – Pigen: „Jagu sæl salighed er'en gjemmelblødt, for a har båret'en i en fiskerkurv fra Langerhus og hertil i en tæskregn (plaskregn)!“ – Præsten: „Hvad er barnets navn?“ – Pigen: „Sooten“ (Satan). – Præsten: „De mener vel Morten?“ – Pigen: „Ja, sølle far, den djævel var'et!“ – Præsten: „Kom en anden op og tag barnet! Pigen er jo tåbelig.“ – Pigen: „Nej, det er min søsters barn, a slipper'n it, så længe der er trevl og stump a'en!“

Folkeviddet har sine travle dage, selv de største højtideligheder går ikke ram forbi. Ellers tog man alvorligt nok på dåben, den kunne værne både mod troldfolk og sygdom. De, der ville gå i den sorte skole, måtte forsværge deres dåb, sagde man, men kunne man få dem døbt om igen, ville de glemme deres kunster.

Den vigtigste gæst var gudmoderen, der gerne blev indbudt først. Barnet ville komme til at ligne hende lige så meget som forældrene, så det skulle være en god kone eller pige. Bedst, om hun havde råd til en god dåbsgave – det var oftest en barnekjole eller noget stof, „gudmoderstadsen“, som det kaldtes, men det kunne også være en sølvsk. Andre „hædersfolk“ var huepigen, der skulle tage barnets hue af under dåben og hjælpe gudmoderen, og „pattekonen“, der skulle amme det. I alt skulle der mindst være tre faddere, men der plejede at være adskilligt flere, især i det vestlige og sydlige Jylland, hvor den halve by kunne stå fadder. De blev naturligvis ikke alle indskrevet i kirkebogen. Skikken med de mange faddere kendtes også i højere kredse; ved Carsten Hauchs datters dåb i 1839 var der ikke mindre end 15 faddere, deriblandt Grundtvig, som døbte barnet, desuden Thorvaldsen, Ingemann, Oehlenschläger og Wilster.

Navngivningen kunne volde bryderier. Det var almindeligt at opkalde bedste-forældre først, derpå andre slægtninge, og de sidste børn kunne man opkalde efter sig selv, det skulle sætte en stopper for tilvæksten. Af den grund kom nye navne ikke så let ind. Fra Harbøre fortælles om en familie, der fik særlige vanskeligheder, fordi begge bedstefædre hed Per, og de skulle opkaldes hver for sig, så de to første drenge fik samme navn. For at kunne skelne mellem dem kaldte man i daglig omtale den første Store Per og den anden Bitte Per, og holdt fast ved det også da Bitte Per voksede op til at blive den største. Hans søn kom til at hedde Bitte Per til Bitte Per. En anden af hans sønner, Krejsten, blev stor af vækst ligesom sin far og kom til at hedde Store Kræ Bitte Pers, men helt galt blev det, da denne opkaldte sin søn efter sin far; drengen kom til at hedde Per til Store Kræ Bitte Pers! – Indtil dåbsforordningen af 1828 skulle efternavnene ikke indføres i kirkebøgerne, men selv efter den tid varede det længe, før man på landet begyndte at tage hensyn til folks „officielle“ efternavne. De blev kaldt efter forældrene (Sørensen, Sørendatter), efter deres hjemsted (Søndergård, Højby), deres bestilling (Smed, Skrædder) eller deres særlige egenskaber (Store

Bryllup

Kræ, Hemming Løgn). Øgenavne, de tilfældigt havde fået som børn, kunne blive hængende hele livet. Mange vidste slet ikke, hvad de hed efter kirkebøgerne.

Lige før kørslen til kirke fik gudmoderen navnet tilhvisket, ingen andre måtte høre det. Manden bragte hende barnet på vognen med ordene: „Her leverer jeg dig en hedning, bring mig så en kristen tilbage!“ I kirken skulle alt gå efter forskrifterne, for at barnet skulle blive lærenemt, rask til sin gerning, velstående og så videre. Det måtte gerne skribe, sagde man over hele landet, så fik det en god sangstemme. Fru Ingemann fra Slaglille ved Sorø skriver i 1844 om en vogterdreng, der var lidt forstyrret og til sidst blev syg og døde: „Karen mener, at der var nok sket en forseelse ved barnets dåb: enten, at konen, som bar det, for ofte har sagt ja til præstens spørgsmål, eller hun har måske sat sig ned med barnet, mens fadderne var oppe at ofre. Nogen forseelse må der være sket; for ellers kunne troldfolk ingen magt have over barnet.“

Derefter fulgte dåbsgildet, der forløb på nogenlunde samme måde som bryllupsgildet, selv om det måske var knap så stort. Barnet skulle gerne sove sin første søvn i „kristentøjet“, dåbsklæderne, og gudmoderen, der ved spisningen indtog hæderspladsen, skulle nogle steder indlede dansen med en sagte vals med faderen, mens hun holdt barnet i sine arme.

En forbindelse kunne stiftes på mange måder. De unge traf hinanden ved julestuer eller andre fester, de blev ført sammen ved gadelamsuddelingen, eller de mødtes i det daglige liv. Men selv om to „blev enige“, holdt de deres kærlighed skjult så længe som muligt. P. Bjerger, der var født i 1853 i Vestjylland, havde i sin ungdom hørt sin moder sige: „Det er dog mærkeligt, hvor tiderne forandrer sig. Nu kommer kærestefolk ganske åbenlyst og fortæller, de er kærester. I mine unge dage måtte man altid nægte sådan noget, lige indtil der blev lyst for en på prædikestolen, og selv da måtte man ikke så vel tilstå det.“ – „Skulle de så ligefrem stå og lyve?“ spurgte jeg. – „Nej,“ svarede moder, „man talte om, at de havde hørt fejl, eller det var da mærkeligt, man ikke havde hørt noget om det, eller hvad man nu kunne hitte på at sige.“ De unge ugifte skulle drilles dygtigt, sagde man på Als, ellers ville deres første børn blive let fjollede. Og der var mange måder at drille på, for eksempel kunne skafferne under serveringen ved et bryllupsmåltid vende fiskens hale mod en af de ugifte, så han eller hun „fik den at lege med“; det afstedkom straks en regn af vittige bemærkninger. Når der skulle lægges duge sammen efter spisningen, kunne konerne narre en karl til at holde ved et hjørne af dugen, så var jublen umådelig, for der var ingen tvivl om, at det var hans tur næste gang.

Selv om nu de unge kunne se mildt til hinanden i smug og give hinanden små gaver, kunne de ikke tænke på at stifte bo uden forældrenes samtykke og bi-

Bryllup

Vielse i landsbykirken: „Men dersom Herren ikke bygger Huset, arbejde Bygningsmændene forgæves. Derfor ville vi anraabe Gud om Velsignelse over eder –“. Ægteskabet grunder sig på parternes gensidige samtykke og enighed om at leve sammen, og kirken ser det som en af sine opgaver at styrke det med sin velsignelse. – Maleri af J. Sonne.

stand, og det hændte ofte, at deres håb blev gjort til skamme, fordi forældrene havde andre planer. „A græd ål mi' bryllupsdaw,“ sagde engang en ældre kone fra Horsensegnen, „for a vill' et håd hat ham. – Men hva', det gik endda,“ lagde hun resigneret til. Hvis pigen blev gravid, hvad der ikke sjældent skete, gav de gamle sig dog i reglen. Grunden til deres hårdnakkethed var imidlertid oftest rent økonomisk, for især de yngre søskende, der ikke arvede gården, kunne have svært ved at få foden under eget bord. I sine erindringer fortæller Jens Sandholm fra Nissum-egnen, hvorledes han i årevis var hemmeligt forlovet. „Der gik en tid, før jeg åbenbarede min forlovelse for mine forældre, og jeg havde den store glæde, at de ikke havde noget imod den,“ skriver han; men det tog lang tid at finde ham en gård. Omsider lykkedes det, og faderen betalte så meget, som han kunne, men den forrige ejers enke beholdt en del penge i ejendommen og blev boende med sin datter. Da nu denne giftede sig med Jens Sandholms broder, måtte et hjem skaffes til det nye par, og da hverken Jens' far eller hans svigerfar kunne påtage sig at købe enken ud, måtte han overlade broderen sin første gård og flytte til en anden gård, der imidlertid manglede stuehus. Før dette var i orden, kunne broderen ikke blive gift. Forhandlinger af den art kunne altså være meget indviklede og betød store ofre for forældrene, og en ukendt skildrer af forholdene på Vestfyn omkring 1850 skriver da også: „Et ægteskab var dengang sjældent et inklinationsparti (baseret alene på kærlighed). Mon ægteskaberne overhovedet så ofte er byggede på gensidig tilbøjelighed, at man tør gå i rette med den dalevende slægt og idelig og idelig lade den høre, at det var gården matr. nr. det og det, der ægtede så og så mange rigsdaler? Var der end nogen beregning med i spillet, så var det yderst sjældent, at man hørte tale om ulykkelige ægteskaber og skilsmisse. Man arbejdede sammen til et fælles formål, og der var ikke tid til dybtgående refleksioner.“ Fra Asp sogn på Holstebroegnen hedder det: „Tit var en karl henved 40 år, inden han giftede sig, og pigerne var også ofte noget til års. Derimod sad sjældent nogen ret længe enke. Inden et år efter ægtefællens død var enken i reglen gift igen“ – for gårdens drift måtte fortsætte; der skulle være mand og kone, ingen af dem kunne undværes for længere tid, og i øvrigt måtte de så enes, som de kunne. Af samme grund var skilsmisser temmelig sjældne i den jævne befolkning. Vanskelige forbindelser blev undertiden stiftet af en ægteskabsmægler. Det kunne være en omrejsende kræmmer eller håndværker, godt bekendt med forholdene i en hel egns gårde, der bragte oplysninger om gode partier og for betaling fremførte frieriet. Imidlertid kunne det ske, at de unge gjorde oprør, når ægteskabs-„handelen“ var dem aft for meget imod. Fra Holbækegnen fortælles om et forlovelsesgilde, hvor Maren, der skulle være brud, slet ikke ville ind i stuen. Forloverne gik til præsten og bestilte lysning, og da de kom tilbage, kaldte faderen Maren ind. „Hør nu, min pige,“

Bryllup

sagde han, „nu har vi været henne ved præsten og bestilt lysning til på søndag for dig og Jørgen, som sidder her.“ – „Nå, har I det! Ja, det bliver jeres sag, men jeg tager, Fanden hugge mig, aldrig den pjoskes, om I så lader lyse hundrede gange, det kan I stole på,“ svarede hun. Og derved blev det, lysningen måtte afbestilles. Hun ville have haft en karl, som boede på en anden kant af Sjælland, men det havde forældrene sat sig imod – på grund af afstanden! Siden blev hun gift med en helt tredje.

Når forbindelsen var i orden og lysningen bestilt, fejredes trolovelsen med et lille „jagilde“ eller, som det hed i Sønderjylland, „fæsteøl“. – „Derpå,“ fortæller den ukendte skildrer af forholdene på Vestfyn, „flyttede parterne sammen, da gården ikke kunne undvære en mands eller kvindes tilsyn. Ingen tog forargelse deraf, og de dalevende rationalistiske præster var meget medgørlige i så henseende. Brylluppet blev så opsat til en belejlig tid, når der ikke var arbejde i marken.“ Det var gerne om efteråret, når høsten var forbi, mens barsel og begravelse jo måtte tages, som de faldt. Trolovelsen blev afskaffet af myndighederne som retsstiftende handling allerede i 1799, men for almuen blev den længe ved at være den egentlige indledning til ægteskabet.

Ligesom slægtens øvrige højtidere indledtes brylluppet med, at en bedemand blev udsendt. Det kunne være brudens yngre broder, en karl fra gården, nogle steder endog to ridende karle, en gammel kone, eller en bestemt person, som var en slags halvofficiel embedsmand. Før remsen var afleveret, måtte han hverken nyde vådt eller tørt, ikke sidde ned, ikke hilse, men bagefter blev han gerne beskænket og fik måske en skilling for sin ulejlighed. I den vestfynske skildring oplyses, at man brugte en drikfædig gammel smed til „byster“, som det hed dér. „Han lånte en gammel krik og red omkring med indbydelsen, som han på hvert sted afhaspede efter en ældgammel formular med en mærkværdig flux de bouche (veltalenhed). Da han blev bænket og fik skænket overalt, hvor han kom hen, var han inden aften overstadig salig.“

Selve bryllupsdagen var de fleste steder en fredag. Man samledes i gildesgården. „Spillemændene stillede sig op ude i gården og modtog hver vogn og hvert hold gående gæster med fuld musik“, hedder det fra Sydfalster. „Efterhånden som man kom, blev man bedt til bords, og frokostbordene var dækkede med sigtebrød og kage, smør og sulefade, øl og brændevin, sennep, rødbeder og lignende.“ Pastor Junge har i Nordsjælland (før 1798) oplevet at blive modtaget med bøsseskud. I sin novelle „Baglænds“ fortæller St. St. Blicher, der kendte bondelivet i Himmerland på nærmeste hold, om kirkefærden ved et „gement bondebryllup“, at her skulle „musikanterne på den første vogn, bruden med hendes førerinder på den anden, brudgommen med hans førere på den tredje, og skulle der endelig til kirken køres fod for fod – ret som ved en ligbegængel-

Bryllup

Den højtidelige kirkevielse har fundet sted, det unge sjællandske ægtepar vender hjem og ønskes velkommen, med alvor af den tidligere kone i gården, men også med glædesskud. Under træet har spillemændene taget plads og modtager de ankommende gæster med musik, gildet kan tage sin begyndelse. – Litografi efter maleri af P. J. Larsen, 1851.

se“. På hjemvejen „gik det i den modsatte orden: nu var han foran, og man kørte fejende, hvilket skulle forestille, at nu burde han råde og føre en raskere kommando“. Det var almindelig tro, at gik det ikke stærkt nok på hjemturen, ville hun få tøjlerne i ægteskabet. I øvrigt måtte det gerne regne, så dryppede der guld i brudens skød, men det måtte ikke storme, så ville de blive uenige, hvilket også ville ske, hvis vognene ikke kørte tæt nok efter hinanden eller hele toget gik i stå; man måtte helst ikke møde ligtog, og ingen måtte overhale brudeparrets vogne, for begge dele betød ulykke. Den slags forholdsregler var der en del af, forskellige fra egn til egn. Foran brudetoget red forriderne, fire eller flere, som brylluppet var stort til. Når kirken var i sigte, skulle de ride derhen i fuld galop og tilbage igen, og det skulle de nå mindst tre gange. Tredje gang skulle de blive ved kirken og vende hestene mod brudens vogn. Også på hjemfærden red de foran med piskeknald og råb, sommetider bøsseskud, det kunne være hårdt for hestene.

Vel hjemkomne skulle gæsterne bænkes, så gildet kunne begynde. Brudeparret sad på hæderspladsen i øverstestuen, men ellers var det skaffernes, „alhue-

Bryllup

svendenes“, sag at placere folk rigtigt, og det var svært. „Bonden er“, siger den vestfynske meddeler, „i temmelig høj grad aristokrat, og der måtte hele degnekonens diplomatiske finhed til, der måtte parlamenteres og ordnes, før alle kom på den plads, der tilkom dem.“ Man blev anbragt efter, hvor nært man var beslægtet med de nygifte og efter hartkorn og alder. Især når brud og brudgom var fra hver sit lag, og der var mange udenbys gæster, kunne det være svært at gøre alle tilpas. Feilberg citerer en talende bemærkning: „Ser du, nabo, dette gilde kostede mig 60 rigsdaler, og så blev jeg endda sat til bords helt nede ved døren, for at alle de andre skulle have mig at tørre deres træsko på!“ Selv om gæsten „trykkede sig“ ved at modtage den plads, skafferen ville anvise ham – det kunne han gøre i lang tid, og det var ikke god tone at være nem at nøde – var han ganske på det rene med sit værd. Junge beretter et træk af varmere menneskelighed fra Nordsjælland: træder en vejfarende, en fattig, „ind i bondens gård på en bryllups- eller såkaldt gildesdag, da bliver han ligeså overflødig mættet som de andre gæster. Således har jeg ofte set ganske fremmede betlere sidde ved enden af bordene, hvor også de nød nogle glade øjeblikke“. Nok så almindeligt var det dog at beværte dem for sig, om sommeren ude i gården. Desuden var det skik at bære gildesmad til naboer og familie, til gamle og syge og til fattighuset.

Selve måltidet var svært og kraftigt. Man havde i ældre tid skeer med hjemmefra, lommeknive havde man altid på sig, og gafler kendte kun de færreste til. Fire eller flere langede til samme fad, så skafferne havde nok at gøre med at holde fadene fyldte. Lykkedes det at tømme et, vendte gæsterne det om og bankede på det under almindelig latter, mens den arme skaffer skyndte sig at gøre skaden god. Hovedretterne var på Sjælland grød og klipfisk, men i det øvrige land gik den servering af mode i århundredets begyndelse. En præst i Gangsted, Skanderborg amt, noterede således i kirkebogen i 1828, at „vællinggilderne“ i den sidste tid var blevet afløst af „suppegilder“, hvor man spiste suppe med suppekød, derefter steg eller lignende. Fra nogle sogne oplyses, at man begyndte med suppe og fortsatte med grød og bergfisk!

Spillemændene gik fra stue til stue og „spillede over borde“, i visse egne hørte bestemte melodier til indbæringen af de enkelte retter. Når kokekone og spillemand skulle betales, gik tallerknen rundt, men der var en god måde at gøre også det til løjer på: begge skafferne kom ind; „den ene havde bundet nogle pinde sammen, det skulle være en grydeske, og klagede sig over, at kokekonen kunne ikke få suppen øst op, for hun havde ikke anden grydeske end denne her . . . den anden skaffer havde fået nogle strenge sat på en træsko, og dem filede han og gned på med en pind og sagde, at spillemændene havde ikke anden violin, og så kunne de ikke gøre regning på at få bedre musik“ – når de så

Bryllup

bar tallerknerne rundt, var folk ivrige nok til at afhjælpe nøden, og musikken og serveringen kom i gang igen. Denne skik kendes mest fra Djursland og Østjylland.

Efter bordet kunne man gå en lille vending ud i marken, i stalden, måske et smut hjem. Der blev ryddet til dans, for det meste af dagen var gået med, og så dansede de unge aftenen og natten igennem til den klare dag, mens de ældre snakkede, spillede kort eller dansede med. Indimellem serveredes der igen, ofte et varmt måltid midt på natten, ellers øl og smørrebrød og brændevin. På et eller andet tidspunkt skulle brud og brudgom danses af de unges lag og i de giftes, og det kunne ske på mange måder. Fra Tørring fortælles, at de stak af „hver for sig, og de andre bagefter, mænd og koner for at fange dem, og karle og piger for at hjælpe dem at undløbe. – Når mændene nu havde fået fat i fæstemanden, gav karlene sig til at underhandle med mændene, og ville købe ham af dem for brændevin. Til sidst kom de til rette om handelen, og så drak de på det. Pigerne løb lige sådan og ville møde for konerne. Det var ikke så sjældent ved den kommers, at en fik sin kjole revet i stykker, men det var jo af vanvare“. Nogle steder gik pigerne ligefrem hjem og skiftede tøj inden dansen. Når brudgommen skulle fanges, kunne legen udvikle sig til regulært slagsmål, ja, Peder Hjulmand fra Tåstrup i Harlev, Århus amt, siger, at „i gamle dage var det et skidt gilde, hvor der ikke var slåssen“. En kone fra Hornslet fortæller, at „ved min oldefaders bryllup gik det så varmt til, at sveden væltede ud af ham. De andre lå ovenpå ham derude i gulvene (i laden), for der var jo dansesal derude. De sloges forskrækkelig om ham, for karlene ville beholde ham, og mændene ville have ham, og de kom formelig til at slå om at få ham den røde hue sat på hovedet“. Huen eller hatten var tegnet på den giftes værdighed. På samme måde skulle bruden have den sorte konehue på i stedet for brudeopsætningen. Fra Refsnæs fortælles herom, mere stilfærdigt, at faderen tog datterens hvide pigehue af med ordene: „Den hvide hue har du båret for mig som en ærlig kvinde.“ Så satte brudgommen konehuen på hende: „Nu sætter jeg den sorte hue på dig, og den skal du bære for mig og det som en ærlig kvinde.“ Men skikkene kunne være meget afvekslende. Mange steder indledtes dansen med, at brudens fader førte hende op i en menuet, derefter dansede hun med brudgommen, så brudesvendene med brudepigerne, og først da kunne de andre komme på gulvet. Den festlige „løben af laget“ kunne finde sted anden eller tredje dag, brud og brudgom kunne forklæde sig på alle mulige måder og skjule sig for hinanden, og man kunne danse i en lang kæde fra gård til gård og slutte med en klapjagt på parret. Hovedsagen var, at de forlod de ugiftes lag og indtrådte i de giftes.

Jens Christensen fra Fyn fortæller, at ved et bryllup „var det almindeligt,

Bryllup

at mand og kone var med fredag, karl og pige lørdag, mand og kone søndag, men Karen (hans „madmoder“) blev hjemme og lod mig få fornøjelsen. Ligeledes når der var barselgilde kom jeg med den anden dag“. Et bryllup kunne vare en hel uge, især i de velstillede egne af landet, men tre dage var almindeligt for et stort bondebryllup. Andendagen var ofte de unges dag, men tredjedagen, der var søndag, kom gæsterne fra første dag igen. Denne dag skulle de nygifte „gå unge folk i kirke“, ligesom barselkone søndag efter sin indledning skulle i kirke igen og „hente held“ til barnet, og enken søndag efter begravelse gik i kirke for at sørge. Denne kirkegang var et mere privat efterspil til de store festligheder og var også for brudefolks vedkommende i ældre tid den følgende søndag.

Når enker og enkemænd giftede sig, var festen i reglen betydeligt mindre, og dette gælder i endnu højere grad tyende og andre jordløse, som ikke var medlemmer af noget gildeslag og ikke havde nogen gård at byde gæster til. Om et bryllup i Eggeslevmagle i 1880erne fortæller Lars Andersen, der da gik i skole, at „jeg var den eneste bryllupsgæst af fremmede. Hendes (brudens) mor var med, og menuen, middagen, bestod af risengrød og klipfisk. Jeg havde fået mit fine tøj på om morgenen å gå i skole, og da så brudeparret kom spadserende nede fra huset af og op på skolepladsen og op til kerken for at blive viet, så sluttede jeg mig til brudefølget, som bestod i hendes mor og mig alene. Og så fulgte jeg med hjem til risengrøden“. Fattige blev vel i reglen gift beskedent, som her er fortalt, men om sådanne bryllupper hører man naturligvis sjældent.

De store sammenskudsgilder kendtes ikke i byerne, og festtraditionerne var heller ikke faste. Familiens højtider fejredes mere i det skjulte. Anine Jørgensen, der blev viet i København i 1839, skrev en uges tid efter brylluppet i et brev til en veninde, at det fandt sted „ganske hemmelig, ingen uden familien vidste det og var med, folkene fik det først at vide samme dag under tavsheds løfte“. Der var ikke budt udenforstående med, men „familien bestod af 13 personer, og af den grund inviterede onkel grosserer Årestrup med“. Efter vielsen, der foregik lørdag eftermiddag kl. 4, spiste man middag på Skydebanen, hvorpå man „passiarede“ til kl. 11. Så brød man op. Søndag blev der sendt gaver, og ved middagstid kørte brudeparret til Skovshoved, hvor de spiste på hotel. Familien mødte op mandag morgen for at gratulere og fik chokolade, vin og kager.

Det er tydeligt, at den kirkelige side af brylluppet spillede en større rolle, ligesom samliv før ægteskabet betragtedes med langt strengere øjne i byerne, hvor der ikke var den praktiske grund til at flytte sammen, som en tom gård betød. Slægten, som spillede så stor en rolle ved højtiderne på landet, blev ikke inviteret i byen, man så kun den nærmeste familie og blev normalt gift i stilhed, uden videre halløj. Dette er årsagen til, at vi kender så lidt til bylivets

Bryllup

højtideligheder: ingen følte sig kaldet til at skrive om dem. Det er rene undtagelser, at vi har kilder som Anine Jørgensens ovennævnte brev.

Fælles for land og by var, at forældrene havde en afgørende stemme, måske endda mest udpræget i byerne, hvor de unge knapt fik lejlighed til at ses inden brylluppet, i hvert fald ikke uden ærbar ledsagelse; illegale svangerskaber overraskede sjældent forældrenes planer. Hertil må dog føjes, at de sparsomme oplysninger, vi har, stammer fra det bedre borgerskab; hvordan familiens højtid fandt sted på rangstogens lavere trin, er gået i glemme.

Bornholm indtager en særstilling derved, at hverken barsel eller bryllup fejredes med større højtidelighed, undtagen i velstillede kredse. Begravelsen kunne være storstilet som i det øvrige land, men man brugte ikke at sende føring og feste i flere dage, hvilket uden tvivl hænger sammen med, at man boede spredt og ikke i landsbyer, der kunne danne forudsætning for bydelag.

Sølv- og guldbryllupper blev i ældre tid ikke fejret med megen fest, så lidt som runde fødselsdage, men voksede i betydning i anden halvdel af 1800 årene.

Alder og sygdom kan forhindre de gamle i at deltage i menighedens fælles altergang. Så går præsten til dem i hjemmet og tildeler dem sakramentet, thi hvor to eller tre er forsamlede i Kristi navn, vil han selv være midt iblandt dem. – Maleri af Chr. Dalsgaard, 1858. Hirschsprungske Samling.

Begravelse

Lærer Chr. Brøgger fortæller om sine forældres guldbryllup i 1861, at der var 20 vogne til kirke, og gæsterne spiste i et telt, der var rejst foran huset. I 1880erne og senere fejredes guldbryllupper i Nordsjælland med lige så stor fest som bryllupperne, med føring, dans hele natten og så videre.

Ved brylluppet indtrådte man i bydelaget, og brylluppet blev derfor samtidig „igangsgilde“ for de unge folk. Hvis folk udefra overtog en gård, måtte de også gøre igangsgilde, i reglen ved at byde deres nye naboer drikkevarer. Fra Snesere sogn ved Præstø fortælles, at siden byen havde flere „gildeslag“, måtte den unge gårdmand gøre igangsgilde, hvor han trakterede med $\frac{1}{2}$ tønde øl og nogle pletter brændevin, for ikke at fornærme de af bymændene, som ikke var med til hans bryllup eller til hans første barns dåbsgilde. Først derefter regnedes han for disses „ven og bymand“. Indtil optagelsen, der blandt andet omfattede en højtidelig tale af oldermanden, deltog han ikke i byens forhandlinger og var udelukket fra alle offentlige anliggender. Tilværelsen kunne, skriver Feilberg, være meget besværlig for den, der ikke havde lyst til at overholde denne skik. På samme måde blev der holdt „afgangsgilde“, når en af bymændene var død, normalt sammen med begravelsen. En bonde på Fyn, der hed Jørgen Klausen, havde imidlertid fundet ud af, at efter den skik kunne han ikke komme med til sit eget gravøl. Han besluttede da, fortæller hjemmelsmanden, Ane Marie Henriksdatter, der var født 1828 i Horne sogn, at han ikke ville snydes for de gode drikkevarer. „Derfor indbød han i sin høje alderdom beboerne i „Remset“ og andet godtfolk til et lille gilde, ved hvilket han højlydt proklamerede, at han nu var med til at „drikke sig selv ud af laget“. Men ak, det skulle han ikke have gjort; thi da en af laget døde, blev Jørgen ikke bedt med til gravøl. – For atter at komme med i laget, måtte Jørgen give „igang“, altså brændevin!“ Bydelagsordningen var en forudsætning for landbefolkningens store fester, men den brød sammen hen imod slutningen af århundredet, hurtigere eller langsommere i de forskellige dele af landet; den kunne ikke tilpasses den nye tid.

At få en hæderlig begravelse ansås for meget betydningsfuldt. Når folk gik på aftægt, eller når et bo skulle skiftes, var det en ufravigelig betingelse, at der blev sørget for den sag. Ligeledes var det ikke ualmindeligt, at man i god tid havde sin kiste færdig. En mand fortæller, at når han overnattede hos Per Degn i Vesterskov, blev der redt op til ham i en af de to ligkister, som altid stod færdige til Per Degn og hans kone, „og a har ikke så sjælden ligget i dem“. Forberedelserne begyndte egentlig allerede med bryllupsskjorten og bryllupslagnerne, der også blev brugt til at klæde lig med. Bernhard Olsen skriver i 1911, at han engang på Lyø fik forevist en bryllupsskjorte. „Det var min gave til manden“,

Begravelse

Ligtoget er nået inden for lågen, den unge enkemand går foran kisten med sine to smådreng. Graven venter mellem andre grave, nøgne græstuer og tuer med simple trækors, nogle med de mere kunstfærdigt tildannede gravtræer. Den døde unge kones veninder sidder med deres krans for at pynte hendes grav. Den enarmede soldat holder sig tilbage som en fremmed gæst, men tænker på, at livet måske havde formet sig på en anden måde, hvis han ikke dengang havde måttet forlade hende; hvis han ikke var vendt hjem som invalid; hvis han ikke havde fundet hende gift med ham, som nu følger hende til graven. – Maleri af J. Sonne, 1859. Aarhus Museum.

forklarede konen, der havde syet den. „I den stod han brudgom. Den skal han ligge lig i.“ „Manden“ stod hos og grinede fornøjet ved udsigten. Tanken om døden var naturlig og nærværende, men ikke trykkende. Ved brylluppet tog man varsel af de lys, som stod tændt foran brudeparret: den, hvis lys brændte ud først, ville dø først. På samme vis læste man varsler for dødsfald i talrige andre begivenheder: når en høne galede som en hane eller slæbte et strå efter sig ved rumpen, når nogen sammenlignede hænder, når to knive kom til at ligge over kors, når et lig lå ujordet en søndag over og så videre. Tit brændte der lys over søer og fjorde, det var forvarsel om, at nogen snart ville drukne dér. Var man født på en søndag eller på en højhelligdag, kunne man se ligtog, hvor andre kun ville mærke, at „noget“ trængte dem ud til siden af vejen, eller at hestene blev sky og ikke ville frem. Før eller siden ville det slå til. Der kendes flere varsler om dødsfald end nogen anden slags varsler.

Begravelse

Hvis den døende var ved sine sansers brug, blev mangt og meget ordnet fra sygelejet. Var det en husmor, kunne hun måle linned op til børnene, manden kunne træffe bestemmelse om, hvilken stud der skulle lade livet ved gildet over ham, med hvilke heste der skulle ages til kirke og andet. Ganske mærkelig er en optegnelse fra Køge-egnen: En fordrunken skrædder forlangte at få en flaske brændevin med i graven. „Ja, du skulle Satan, skulle du, Per Jensen!“ svarede hans kone. „Nu har du gået og suppet her al den tid, du har levet, og så skulle du blive ved, efter at du er død? Du kan tro nej!“ – „Ja,“ sagde skrædderen, „vil du ikke føje mig i det, så skal jeg også gøre den værste Fandens spektakel her i hytten, når jeg er død. Jeg skal gøre det sådan, at du slet ikke kan være her.“ – „Ja, gør du kun det, Per,“ sagde kællingen. „Kisten har jeg bestilt, og så snart du er død, skal du komme i den, så bliver du der missæn nok!“ – Skrædderen døde også og blev begravet, men næste nat begyndte et spektakel i hytten, både oppe og nede, så konen knapt kunne „nære sig“, og bedre blev det ikke, før hun tredje nat lovede at opfylde hans ønske. Den følgende dag kom brændevinen i kisten, og så havde hun ro. Historien skulle være foregået „for 50 år siden“, vist omkring 1830. Sikkert er det i hvert fald, at døde ikke sjældent fik noget med i graven, især mønter. Om kvinder, der døde uforløst, mentes, at de ville føde i kisten, hvorfor de skulle have svøbelse med til barnet. Natlige vandrere skulle have hørt det råbe inde fra kirkegården, at der var „nok til én, men for lidt til to“ – så havde den døde født tvillinger; man skar en flig af sin skjorte og kastede den over kirkegårdsmuren, det gav ro. Konen fik også en skilling til præsten med sig i graven, for til en fødsel hørte offer. Næste morgen ville præsten finde den under alterdugen, men han måtte ikke tale om det til nogen.

„Så snart en var død,“ siges det i Tistrup i Ribe amt, „blev der ringet med kirkeklokken, én gang for hvert barn, to for en voksen og tre for et gammelt menneske. Imellem hver gang var der et lille ophold. Så kunne de høre det over hele sognet, hvad for en der var død. Så snart liget var lagt på strå, skulle der bindes uldent garn om æ store tæer, det var en grov vigtig ting, en skilling på hvert øje og en salmebog under hagen. A har også hørt, te de stak knappenåle i fodsålerne.“ Den sidste forholdsregel skulle utvivlsomt forhindre, at den døde gik igen, ligesom en række andre ting, man gjorde. Om meningen med at binde storetæerne sammen – en skik, der kendes langt uden for landets grænser, helt til Indien – kun har haft samme formål, er knapt til at vide; snarere ville man vel undgå, at fødderne skred ud, liget blev nemlig lagt på ryggen. Salmebogen under hagen forhindrede kæben i at falde ned, men var samtidig „Guds ord“. Mønterne på øjenlågene skulle holde øjnene lukkede, for var de åbne, stirrede liget efter følge, og så ville der snart dø en igen, sagde man. Endelig lagde man en oplukket saks på den dodes bryst. Dels var den af „stål“, dels dannede den

Begravelse

et kors, og begge dele beskyttede mod ondt. Liget „lagdes på strå“ på et bord, hertil benyttedes et par knipper halm, man havde liggende til det samme og brugte fra gang til gang; nogle tækkede dog stråene ind i taget efter begravelsen. Dagen før begravelsen indbødes lagets koner til „kistelægsgilde“. Kisten var af træ og så godt som altid sortmalet, og havde man den ikke stående i forvejen, blev den lavet i dagene efter dødsfaldet. Fra den træfattede tid 1807–14, da udenrigshandelen næsten var gået i stå, berettes fra adskillige egne – Vestjylland, Fyn, Lolland, Nordsjælland – om kister af halm, ellerafter og lignende. Tilladelsen til at anvende den slags kister blev givet i 1809, men så snart det blev muligt, vendte man tilbage til trækisterne.

„Ungkarl Mads Hansen. Fred med dit Støv-“, står der på trækorsets hjerteformede indskriftsplade. Begravelsen har fundet sted på kirkegården i Salling, mindesmærket, bestilt hos snedkeren, den stilsfærdige og beskedne landsbykunstner, er allerede næsten færdigt. – Maleri af Chr. Dalsgaard, 1873. Statens Museum for Kunst.

Billedet hedder: „En Pige der pynter en Grav“. Er det for lidt, kan man jo læse den stille historie, som indskriften på trækorsets sorte plade har at fortælle: Herunder Hviler Støvet af Ungkarl Lars Jensen i Hem. Fød 6. Novbr. 1798. Død 9. Septbr. 1823. – Og ved din død mit Glædes lys gig ud. Men engang skal ieg See dig som min Ven hos Gud. – Ti alt Kjød er som græs, og al Menneskets herlighed Som græssets Blomster: Græsset visner og Blomsteret derpo falder af. Men Herrens Ord bliver ævindeligt. Amen. St. Petri I:24. – Maleri af Chr. Dalsgaard, 1858.

Det var gammel skik at våge over liget. Fra Vium fortæller N. Blicher i 1795, at „den sidste nat før begravelsen samledes forvandt- og naboskabet i sørgehuset. Først nød de et måltid, og derpå sang de salmer og drak brændevin vekselvis den hele nat igennem“. Festen kunne udarte til groft drikkeri, og øvrigheden havde længe bekæmpet den. Blicher skriver da også med tilfredshed, at „vågestuer er nu på nogle år ganske afskaffede“, og det samme gælder resten af landet. Man hører nok almindeligt om nattevågen, men ikke om fester af denne art efter 1800.

Bydemanden eller, som han hedder den dag i dag, bedemanden, gik ud for at samle laget for sidste gang til den afdødes ære. Ligesom ved bryllup og barsel sendtes der føring, og i hovedtrækkene lignede begravelsen disse fester. På Bornholm fejredes begravelsen med lige så stor højtidelighed som i det øvrige land, således var der ved en ligfærd i 1866 trods en forrygende snestorm 60 vogne til kirke. Man samledes i gildesgården til „en bid brød og en dram“, men drog

Begravelse

ikke så tidligt til kirke som ved barsel og bryllup, hvorfor der blev tid til at drikke betydeligt mere. „I Lyne (Ribe amt) dækkedes ved begravelse i den store stue i hesteskoform, og den døde lå i åben kiste derinde i stuen ved dem. Der sad de så og spiste, og når de var færdige, gik hver hen til kisten, lagde sin hånd på den dødes hoved og sagde: „Tak for mad!“ Så blev kisten slået til.“ Det var ikke altid muligt at have liget i stuen, især ikke om sommeren, for der var gerne gået en fire-fem dage siden dødsfaldet. Kisten blev båret til kirke af seks-otte karle, i reglen på en bærebør, som stod i kirken til daglig. Først fra omkring 1840 begyndte det at blive almindeligt at køre liget på vogn, det var tidligere anset for mindre ærefuldt. Denne færd kunne blive højst besynderlig, for der var ikke sparet på drikkevarerne inden afrejsen. Bærekarlene gjorde rast undervejs, en eller flere gange efter vejens længde, og ved hver rast måtte de have øl og brændevin at styrke sig på. – Engang skulle et lig føres over fra Agerø til Karby kirkegård på Mors, men der var højere vandstand end almindeligt, og vognen med kisten på gik dybt i vadestedet. Da ligtoget kom i land på Mors-siden, viste det sig, at kisten var sejlet væk, uden at nogen havde lagt mærke til det! Heldigvis blev den fundet på den anden bred. Der går mange andre historier om „våde“ begravelse. Fra Ørby i Nordsjælland berettes om et par karle, der ventede i klokketårnet og ikke måtte ringe, før ligtoget var på den og den bakke, så de fik lidt rigelig tid til at slukke deres tørst. Da følget endelig var i sigte – det var forsinket af sne, og karlene havde frosset oppe i det åbne tårn – var de så opløftede, at de råbte hurra for Lars Jør’ns minde. I øvrigt var det i ældre tid skik, at ikke alene ligbærerne og ringerne, men også resten af følget havde drikkevarer med. Det hedder i en optegnelse fra Skæve i Hjørring amt, at bønderne „endnu i 1852 holdt en slags gravøl uden for kirkegården efter jordpåkastelsen. Der kom meldmader og brændevin frem, og de forhen halvt fulde mennesker blev så helt fulde“. I det hele var denne fest gerne vild og ubehersket, og det regnedes selv i de bedste kredse på landet ikke som ved de andre af slægtens fester for en skam at drikke sig fra sans og samling.

Degnen forfattede et „testimonium“, en skildring af den afdødes levnedsløb med indflettede gudelige betragtninger, og i mange hjem lod man den prente med skønskrift og indramme. I kirken eller ved graven – det første var fornemst – holdt præsten en tale, og han kastede også de første skovlfulde jord, men derefter gjorde følget dette arbejde færdigt. Til sidst lod man på engang skovlene og spaderne falde på graven; blev en skovl lagt ned først, ville det næste lig blive en kvinde, ellers en mand.

Fra Sejerø berettes, at når følget gik ind på kirkegården, skulle frugtsommelige kvinder ikke gå ind ad kirkegårdsporten efter liget, men ad lågen.

Man drog så hjem og holdt fest, „gravøl“. Mange steder varede begravelsen

Begravelse

kun én dag, men man holdt ud natten igennem „ved dundrende kortspil og drik“. Der blev næsten aldrig danset. – „Jeg erindrer kun én begravelse, hvor der blev danset“, hedder det fra Vestfyn, „men det var også kun en gammel aftægtsmand, hvis gravøl blev højtideligholdt.“ Der var ingen sorg ved et naturligt og ventet dødsfald.

Med fest og lystighed skulle en hæderlig begravelse helst ende. Det var den almindelige opfattelse, at efterlevendes klager forhindrede den døde i at få ro, som man også sang i den gamle folkevise: „For hver en gang du græder for mig, din hu gøres mod: da står min kiste forinden fuld med levret blod. – For hver en gang du kvæder, din hu er glad: da er min grav forinden omhængt med rosen-blad.“ Denne vise har været sunget endnu i 1870.

Flere ting har kunnet forhindre den døde i at få ro: kvinder, der har født i graven og mangler tøj til svøbelse; kvinder, hvis børn mishandles af stedmoderen, et ikke ukendt fænomen, hvis man skal tro eventyrene; mænd, der har flyttet markskel i levende live; herremænd, der har skjult uretfærdige skatte; selvmordere og mordere samt folk, der var kommet ulykkeligt af dage, så de ikke har kunnet tage afsked med deres hjem. Blev spøgeriet for galt, måtte præsten mane gengangeren ned, og folk vidste at fortælle om, at en præst ikke kunne klare det alene, fordi han havde begået en synd i sin ungdom, så han måtte have to nabopræster til hjælp. Heldigvis måtte gengangeren i sin grav igen ved første hanegal. Det sagdes om Jens Jæn' fra Reersø, da han var begravet, at han længtes hjem, og man hørte også om natten nogle bump i vejen fra kirkegården, for han skulle slæbe kisten med sig; men rejsen var for lang, ved hanegal måtte han være i jorden, så Reersøboerne havde fred for ham.

Livet skulle leves videre. Det nyttede ikke at sørge over de døde. Mange sagde, at der var bedst mulighed for at få ja, hvis man friede til enken på selve begravelsesdagen, og det kan ses af slægtstavlerne, at den enlige stand sjældent varede længe. Rekorden har dog vistnok købmand Barrildsen i Neksø, hvis elers sagnet taler sandt. Da hans kone var død i begyndelsen af 1800 årene, fortæller Peter Brandt fra Bodilsker, der var født omkring 1850, blev der holdt et stort begravelsesgilde, hvor både amtmanden, byfogeden og præsten var til stede. „Da de nu havde spist og drukket godt, kom der en ung pige fra Ibsker i butikken for at sælge en bøtte smør. Barrildsen så pigen og spurgte hende, om hun var villig til at gifte sig med ham, og det havde hun intet imod, og da øvrigheden jo var til stede og intet havde imod at udstede kongebrev, og præsten også var i huset, blev de viede med det samme, og der var ingen, som tog nogen forargelse deraf.“

ÅRET OG DAGEN

Ved påsketid engang i 1830erne var et lille selskab samlet hos husmand Christen Nielsen og hans kone, Maren, i Nørre Højrup på Fyn. Samtalen faldt på den nye bilægger, som Maren havde fået i stedet for det åbne ildsted. Den blev højlydt rost af de tilstedeværende, særlig af Maren selv, som udbredte sig om dens fordele og „behageligheder“. „Men,“ sagde hun til sidst, „skulle jeg undvære klokken eller bilæggeren, så gav jeg afkald på den sidste. Det ville blive et forfærdeligt savn at undvære klokke, nu jeg er vant til det. Om aftenen vidste jeg ikke, hvad klokken var, førend kokken (hanen) råbte første gang, så var det ved midnat – før kom jeg sjældent til sengs om vinteren – ved tre råbte den anden gang, hen mod dag tredje gang. Det skete ofte, at jeg tog fejl og stod op, når den råbte anden gang, begyndte at spinde, blev søvrig og gik i seng igen. Det var ubehageligt. Om dagen vidste vi, at når Pæ Lavs drev køerne til gadekæret for at vande, så var klokken 11.“

„Pæ Lavs“ var gårdmand og havde ur, men i Marens samfundsklasse var det almindelige, at folk måtte klare sig foruden. Husmandsfolk og indsiddere på Tissøegnen – fortæller Karoline Graves – havde gerne deres fire-fem høns i forstuen eller inde under bordet i stuen, på det træstykke, der forbandt krydsfoden, fordi man absolut måtte høre, når hanen galede. „Jeg har,“ siger hun, „hørt gamle folk tale om, at de på ingen måde ville slagte deres ældgamle hane, fordi de var bange for, at den ny hane ikke ville være så sikker til at melde klokkeslættet.“

Om dagen klarede man sig mange steder med solskiver i vinduerne, ofte var der blot lavet en skure i karmen der, hvor skyggen af vinduesposten stod ved middagstid, men disse solure kunne kun bruges, når det var klart vejr. Om natten havde man stjernerne at rette sig efter. „Når syvstjernen var over „Per Knudsens gård“, var klokken 12,“ fortæller en mand fra Skanderborg-egnen, „vi havde ingen klokke hjemme hos os, og det var endda ikke fattige folk. Vor nabo havde et bitte viserværk, og der skulle vi hen, når vi bagte, og se efter deres klokke, for brødet skulle være inde i to timer.“ Når man kogte æg, og de skulle være blødkogte, var det almindeligt at læse fadervor to gange baglæns, så var de færdige. Der var endda dem, der mente, at de blev bedre på denne måde, end hvis man så på uret.

Dagstider og årstider

Folk, som arbejdede ude i det fri, havde andre måder at bestemme tiden på. Om den madglade sjællænder skriver præsten Junge: „Bonden ser op efter solen, kan huen derved falde ham bag af hovedet, da er det middag; han måler sin skygge, kan han spænde over den med et skridt, da har maven gyldig årsag til at brumme.“ Ved hjælp af skyggens længde kunne hyrdrængene i sommertiden bestemme klokkeslættet med stor sikkerhed fra 8 morgen til 5 eftermiddag, og henad aften strakte de en arm ud og målte, hvor mange håndsbredder solen endnu manglede i at nå jorden, lige så mange timer var der til aften, og hver finger svarede til et kvarter.

Disse primitive måder at måle tiden på kom selvfølgelig til kort over for urene, men de havde været fuldt, tilstrækkelige den gang, det ikke hed klokken 6 og klokken 7, men endnu i daglig tale: i dagningen – ved solens opgang – da hyrden drev ud med kvæget – davredags – mellemmiddags – halvvejsmiddag – da solen stod i sydost – da det lakkede ad middag – middag – i middagslaget – drivetidags – plovtidags – da solen sad i sydvest – midaften – henad aften – da sol gik ned – i mørkningen – da vi tændte lys – hen på aftningen – nadverdags – sengetidags – og – da vi var i senge. Sådan angav man tidspunkter i Vendsyssel, før urene kom i brug, og lignende dagtider afpasset efter solen, måltiderne og dagens arbejder havde man brugt i de andre landsdele. Nattetiderne var: fornat, midnat og efternat.

Ligesom ure var sjældne blandt jævne folk, var det heller ikke almindeligt at have almanak. Den, der kunne tyde, hvad der stod i almanakken, og forklare folk, hvornår det var fastelavn, påske og pinse, ham blev der set op til. Det hændte ikke så sjældent, at folk kom en dag foran eller bagefter. En mand i Velling kom en juleaftensdag ind til Niels Skovgaard, som han havde fælles bageovn med ude i bakkerne: „Har I bagt?“ – „Ja, vi har.“ – „Nå, vi skal nys til det i morgen.“ – „Da er det snart vel sent, for det er jo juledag i morgen.“ – „Juledag, er det juledag? Så har vi forregnet os! Så må a til at hjem, så vi kan få bagt med det samme.“

Lige så lidt som man brugte klokkeslæt, brugte man datoer. „Når bonden taler om tiden,“ skriver Junge, „da nævner han næsten aldrig månederne, men han henfører alt til årstiderne og de dermed i forbindelse stående forretninger. Går talen derfor ud på forbigangne ting, da indtraf de enten ved vårdagen eller på tørveskierstiden eller i høhøsten eller i høsten eller efterhøsten eller vinteren. Skal bonden endnu gåe til en nøiere bestemmelse, holder han sig endnu (i 1798), ligesom fordem i catholicismens tid, til de bekendteste helgendage, enten Valborg-Dag (1/5), eller St. Ols-Dag (29/7) og så fremdeles; thi med tal, denne målestok på et folks kultur, er bonden ikke meget for at befatte sig.“ På denne måde angav folk også deres fødselsdag. „Jeg

Haug og beed,
 thi Tiden gaar!
 taaf og Strø,
 Du veed ei noo.

Vægtervers,
 som siges ved Tøtten
 af
 Vægterne i Aabenhavn.

Kl. 10.
 Naar Natten Jorden slaar,
 og Dagen laar af
 den Tid, som har vandraar
 om Jordens mørke Gaar,
 sig for os, Tids Tid,
 og laad os vide
 af Dagens Gang,
 og sig os om den Tid!

Kl. 11.
 Nu Natten Dagen sender
 og Natten sender os,
 fortal os om den Tid,
 som Natten og Dagen
 om Dagens Gang,
 fortal os om den Tid,
 og sig os om den Tid!

Kl. 12.
 Nu er det Dagen Tid,
 og Dagen Tid og Dagen,
 og er det Dagen Tid,
 som sig os om den Tid,
 om Dagens Gang,
 fortal os om den Tid,
 og sig os om den Tid!

Kl. 1.
 Gud lad os vide,
 om Dagens Gang,
 om Dagens Gang,
 om Dagens Gang,
 om Dagens Gang,
 om Dagens Gang,
 om Dagens Gang,
 om Dagens Gang!

Kl. 2.
 Nu er det Dagen Tid,
 og Dagen Tid og Dagen,
 og er det Dagen Tid,
 som sig os om den Tid,
 om Dagens Gang,
 fortal os om den Tid,
 og sig os om den Tid!

Kl. 3.
 Nu er det Dagen Tid,
 og Dagen Tid og Dagen,
 og er det Dagen Tid,
 som sig os om den Tid,
 om Dagens Gang,
 fortal os om den Tid,
 og sig os om den Tid!

Lovet være Gud, vor Herre,
 ham ske Lov, Pris og Ære!
 Ingent ved den hvide Tøt
 af Naarvægterne fra Aabenhavn.

Signalerne ved Tøtten.

Kl. 4.
 Nu er det Dagen Tid,
 og Dagen Tid og Dagen,
 og er det Dagen Tid,
 som sig os om den Tid,
 om Dagens Gang,
 fortal os om den Tid,
 og sig os om den Tid!

Kl. 5.
 Nu er det Dagen Tid,
 og Dagen Tid og Dagen,
 og er det Dagen Tid,
 som sig os om den Tid,
 om Dagens Gang,
 fortal os om den Tid,
 og sig os om den Tid!

Kl. 6.
 Nu er det Dagen Tid,
 og Dagen Tid og Dagen,
 og er det Dagen Tid,
 som sig os om den Tid,
 om Dagens Gang,
 fortal os om den Tid,
 og sig os om den Tid!

Kl. 7.
 Nu er det Dagen Tid,
 og Dagen Tid og Dagen,
 og er det Dagen Tid,
 som sig os om den Tid,
 om Dagens Gang,
 fortal os om den Tid,
 og sig os om den Tid!

Kl. 8.
 Nu er det Dagen Tid,
 og Dagen Tid og Dagen,
 og er det Dagen Tid,
 som sig os om den Tid,
 om Dagens Gang,
 fortal os om den Tid,
 og sig os om den Tid!

Kl. 9.
 Nu er det Dagen Tid,
 og Dagen Tid og Dagen,
 og er det Dagen Tid,
 som sig os om den Tid,
 om Dagens Gang,
 fortal os om den Tid,
 og sig os om den Tid!

som tilføjes ved Vægterne paa Kaarnerne i de fleste Quartier i Aabenhavn, og siges ved Tøtten, og siges ved Tøtten.

Bogen siges ved Tøtten, og siges ved Tøtten.

På landet måtte mange lade sig nøje med hanens ofte noget upræcise angivelse af nattens gang. I staden havde folk det bekvemmere, selv hvor tårnuret ikke lod sig høre i bunden af de snævre og krumme gader. Thi et af vægterens mange hverv var at gå sin bestemte runde og synge sit vers, ét for hver fulde natte-time: Kl. 10: Om I vil Tiden vide, Husbonde, Pige og Dreng, da er det paa de Tide man føier sig tilseng. Kl. 3: Nu skrider Natten Sorte og Dagen stunder til; Gud lad dem blive borte, som os bedrøve vil! – Koloreret træsnit fra første halvdel af 19. årh. (men med benyttelse af ældre clichéer, vægterens uniform er fra Frederik V.s tid, ornamentene rokokko).

Julemærker og mærkedage

har kendt gamle folk,“ fortæller Karoline Graves, „som ikke vidste, på hvilken dato de var født, men angav tidspunktet efter en eller anden mærkedag. Én var født 3 dage før jul, en anden ved kyndelmisse. Én fyldte år ved Sankt Hans, en anden ved Sankt Ols-tider. Én fortalte, at han skulle være født i den tid, de gik i brakmarken, og en gammel kone sagde altid, at hun fyldte år pinsedag, og var øjensynlig ikke klar over, at denne dag indtraf til forskellige tider.“

I visse tilfælde kunne det dog være praktisk at holde nøjere regnskab med tiden, for eksempel når man havde haft soen til orne. Den dag skar man et mærke i tommelfingerneglens tæt ved negleroden i den hvide plet. Når dette mærke var vokset så langt frem, at det var kommet uden for enden af fingeren og sad på den frie del af neglen, var det soens tid at fare.

Måneskifterne betød ikke længere noget for den folkelige tidsregning, men mange gav stor agt på dem alligevel. Ved nymåne og ved fuldmåne, mente man, at der kom omslag i vejret, og ny og næ havde indflydelse på altings trivsel. Kornet blev sået, og koen kom til tyren ved „til“tagende måne, mens sygdomme bedst kunne kureres ved „af“tagende måne. Månens stilling som afsat tidsmåler kom tydeligt frem i januar, hvor man i folketroen tillagde nytårsnyet, den første nytænding efter helligtrekonger, lige så stor betydning som det officielle nytår. Det, som man havde i hånden, når man fik øje på nytårsnyet, skulle man ikke komme til at mangle af i årets løb. Købmandssønnen Ole Lund fortæller fra sin barndom i Helsingør omkring 1820, at hverken madmoder, eller tyende eller børn den dag færdedes i huset uden at have et mønstestykke i hånden. Det skulle jo være tilfældigt, men man hjalp lidt derpå ved at lade en eller anden spejde efter nyet, „og når det var fundet og meddelt de ventende, hvor det stod, kunne man være forvisset om, at det ikke varede længe, inden enhver gjorde sig et lille tilfældigt svinkeærinde for også at få øje derpå og præsentere det sit mønstestykke.“ Mere alvor var der over skikken i en jysk husmandspiges barndomshjem: „Min fader tog en tot hø i den ene hånd og hans pengepung i den anden, da han gik ud og så nytårsnyet. Der var fodertrang det år.“

Efter julemærkerne at dømme begyndte året ikke med nytårsdag, men 1. juledag. Sådan som vejret var i de tolv juledage (25/12–5/1), mente man, det skulle blive i årets tolv måneder. Den første svarede til januar, den anden til februar og så fremdeles. Nytårsdag varslede augustvejret, derfor hed det også, at solskin den dag gav magsvejr i høsten. For at huske disse vejrvarsler tegnede man sine julemærker. Der var forskellige måder at gøre det på, Hans Mikkelsen i Tangmosegården syd for Køge gik frem på denne måde: Før han gik i seng

Julemærker og mærkedage

juleaften, tegnede han 12 rundkredse, en for hver måned i året, på loftsbjælken i stuen. Efterhånden som juledagene skred frem, med solskin, sne eller regn, udfyldte han kredsene med lodrette streger. Venstre halvkreds gjaldt for formiddagen og varslede vejret i første halvdel af måneden; i højre halvkreds afmærkedes eftermiddagsvejret, som viste vejret i resten af måneden. Stregerne betød nedbør; var det tørvejtr hele dagen, blev kredsen stående blank. Når han nåede helligtrekongersaften, havde han et overblik over vejret i det nye år, og han så da helst mange blanke partier i sine kridtkredse.

Men julemærkerne slog desværre altfor ofte fejl. Det var efterhånden kun særlinge som gamle Hans Mikkelsen, der tog dem alvorligt. Så gav man mere agt på årets mærkedage og deres vejrregler, de byggede jo for en del på gamle vejriagttagelser og kom derfor langt oftere til at slå til.

Povlsdag (25/1) var den første store mærkedag i året og varslede derfor ligesom nytårsdag for hele året. Kunne solen blot skinne så længe, at Povl kunne se at sadle sin hest, blev det et godt år, men ellers kom der krig og dårlig høst. „Passer vejret den dag ikke med julemærkerne, kaster Sankt Paul alle julemærker om,“ sagde man på Randerseggen.

Kyndelmisse (2/2) var vinterens midte, da var „halve maden, halve foderet og halve vinteren ude“. Et alt for tidligt forår var man ikke glad for. Det ville hævne sig siden. „Så længe lærken synger før kyndelmisse, skal den tie derefter,“ hed det jo. Et rigtigt kyndelmisse „knog“ var derimod tegn på, at vinteren tidligt skulle få ende. Når det den dag faldt ind med en forrygende snestorm, så himmel og jord stod i ét, og med en frost så bidende, at man måtte blæse i nærverne, så passede verset om Kyndelmisse „Knud“.

Kyndelmisse knude
holder herude
med sine to hvide stude,
og Tud-i-Næve kører.

Fra Pers dag (22/2) skulle vinteren begynde at mildnes. Sankt Peder lagde en varm sten ned i jorden, sagde man. Med andre ord, jorden begyndte at tø op. Andre sagde, at han kastede sin varme sten i vandet, og at fiskerne fra nu af skulle vogte sig, når de gik ud på isen. Men Per kunne også sætte ind med en nådeløs kulde: „Havde jeg den magt, som Povl har,“ truede han da, „så ville jeg fryse hornet af fæet, og barken af træet, og kalven i koen, og tærskeren i loen!“ – Men dertil kom han for sent. Om Matthias (24/2) hed det: „Mathis bryder is, finder han ingen, så lægger han den.“

Marts sammenligner man med en sledsk kælling: „Marts går ind med sukertunge og ud med edderhale.“ Her var kampen mellem vinter og vår på sit

Julemærker og mærkedage

højeste. Frøs det de fyrretyve ridders dag (9/3), skulle det fryse i fyrretyve dage og nætter derefter. Men heroverfor stod Gregorius (12/3), hvor alting fik liv.

Gregorius den blide
da skal ploven ud at skride,
gåsen ind at ligge,
og tiggeren ud at tigge.

Nu vendte tankerne sig også mod den kommende høhøst. „Gregorius tø er bedre end hundrede læs hø,“ sagde bonden. Frøs det, glædede fiskeren sig, for „Gregorius frost giver hundrede læs torsk.“ – Men vinteren havde endnu Gertrud (17/3) og Benedikt (21/3) som sine sidste bastioner: „Man kan ej om sommeren tale, før Gertrud og Bennet har rystet deres hale,“ blev der sagt. Var det uroligt vejr i disse dage „holdt de bryllup“. Men skinnede solen på Gertruds dag, hed det: „Gertrud smiler ad Bend.“ Natten til Marie Bebudelsesdag (25/3) måtte der helst ikke komme nattefrost, for frøs det „Frue nat“, ville det fryse 24 nætter derefter.

Når man kom ind i maj, ville man gerne have regn til kornet: „Majmåneds regn er mere værd end kongens krone.“ – Men det måtte ikke regne 1. maj, for da ville jorden komme til at tørste hen på sommeren. På Fyn varslede majdagens vejr sommerens smørpriser: stormede det hele dagen, blev smørret dyrt, men lagde vinden sig hen på eftermiddagen, faldt priserne hen på året.

Den 13. juli var Margrete Råddenhøs dag, regnede det den dag, ville det blive ved i lang tid og høet rådne. „Margrete pisser i høstakkene,“ sagde man. 1. august, Peters Fængsels dag, gjaldt det kornhøsten: „Per Fleng skal gå tør i seng, ellers får vi en våd høst.“ Han blev også kaldt Våde Per.

Til Mikkelssdag (29/9) var kornet i hus. Men nu varslede vejret kornpriserne for det følgende år. Blæste det, blev kornet dyrt. Stille vejr gav derimod lave priser. Nogle steder var dagen en konkurrent til julemærkerne, idet morgenvejret svarede til efteråret, middagsvejret til vinteren og aftenvejret til den kommende sommer.

Den 11. november kom Sankt Morten på sin grå hest (tågen), og nu stod vinteren for døren. Noget andet var så, hvornår den kom, for vinteren sagde:

Te Allehelgen mo I vendt mæ,
te Motens daw kommer a vest,
kommer a ek för,
så kommer a te ywlawten (juleaften)
å lægger mæ for ålld æ döör.

Julemærker og mærkedage

Vejrreglerne blev dog ikke taget lige højtideligt af alle. Lars Rasmussen fra Klokkergården på Falster fortæller således, at hans moder ikke var fri for at spotte dem, der „mente på grund af visse gamle mærker at kunne drage deres slutninger“. Om en, der altid vidste besked med hvad vejr det skulle blive, plejede hun at sige: „Ja, han er så klog på himlens luft, men på jorden er han en stor nar!“

På tværs af julemærker og helgener og helgeninders vejrspådomme gik reglen om ugens vejr, som i en vestsjællandsk form lød således:

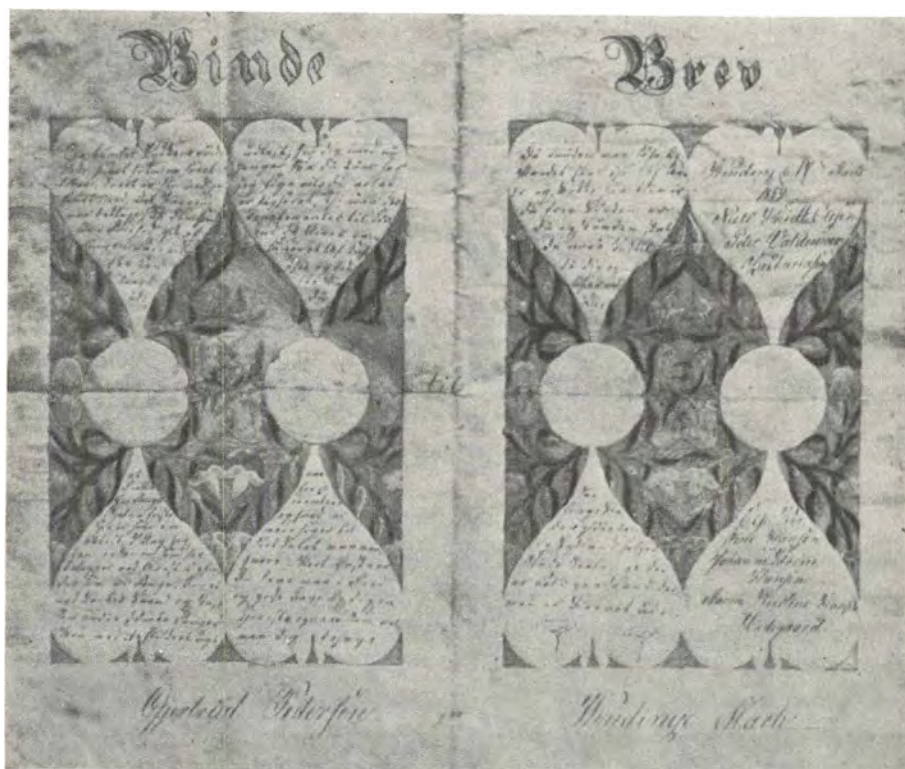
Mandagsvær til med'a
er ugens vær til freda.
Fredagsvær er søndagsvær;
lørdag har sit eget vær.

I nogle landsbyer på Nordvestsjælland, Samsø og Djursland nøjedes man ikke med at tage vejrvarsler, nej, her gjorde folk selv vejr. „Hvordan hænger det sammen med jer koner her på egnen, gør I ikke vejr?“ spurgte H. F. Feilberg engang en ældre kone i Gjerrild nord for Grenå. „Jo, vel gør vi (det). Mændene har hos os vejr i januar; vi i februar. Når nu konen der ovre gør vejr, og det er lyst og mildt, så tager vi andre koner sommertøj på, solhat og hvidt forklæde, og så besøger vi hende og roser hende for hendes kønne vejr og venter, at hun skal tage godt imod os og traktere os med kaffe og kager. Er vejret derimod dårligt, så møder vi vinterklædte, måske har en af os taget et reb med; så slæber vi hende ud og binder hende ved en pæl ved brønden, at hun kan få sit eget vejr at prøve. Det andet år gjorde præstekonen vejr, det var netop den 1. februar, og et rent forrygende vejr var det, himmel og jord stod i ét af sneknog . . .“ Konen fortæller derpå, hvordan hun spænder for og kører hen i præstegården og foreslår præstekonen at komme ud at få en slædetur i hendes eget vejr. Men præstekonen ler og inviterer hende i stedet indenfor på kaffe.

Fra det nærliggende Ramten fortælles nærmere om reglerne for at gøre vejr. Den mand, der bor nordligst i byen, råder for vejret 1. januar, hans nabo for 2. januar, og så fremdeles indtil den sydligste mand i byen. 1. februar er det den kone, som bor nordligst i byen, derefter nabokonen, o. s. v. Marts er på samme måde karlenes måned, april pigernes og maj børnenes. Men det tilføjes dog, at når man kommer lidt hen i året, er der kun enkelte, der husker, hvis vejr det er, og når vinterdagene ender, og arbejdet begynder, holder ingen længere regnskab med det.

Mange steder hed det ikke at gøre vejr, men at „have vejr“, og det passede bedre på forholdene i 1800 årene, hvor skikken kun holdtes i hævd, fordi den

Julemærker og mærkedage

Til de mange vedtagne gilder, store og små, kom der flere, som man underhånden skaffede sig lejlighed til. F. eks. kunne man følge den gamle skik og på en persons navnedag sende ham eller hende en smuk lykønskning i form af et „bindebrev“, forløberen for vor tids barnlige gækkebreve. Thi hermed fulgte forpligtelse til at foranstalte et traktement for afsenderne. Den 17. marts 1859 sendte Niels Smidt Olesen, Peter Valdemar Zachariasen, Else Kierstine Hansen, Johanne Sørine Hansen og Maren Kierstine Hansen Ladegaard et sådant pænt udklippet, koloreret og sirligt skrevet bindebrev til deres veninde Gjertrud Pedersen på Vinding mark i Jylland: Af Kaffe, Thee og bedste Viin, du maa for os frembære, og hvad vi mere siger til. Slet Intet maa manqvere. – Bindebrev i Dansk Folkemindesamling.

gav anledning til drillerierne og kaffedrikningen. Når vejret var slet, hed det om vejrmageren: „Han er gal i dag“ eller „Hun er gnaven så tidlig, men op ad dagen, når hun kommer rigtig i klæderne, bliver det nok bedre“. En rest af den gamle „gøren vejr“ har vi dog nok i følgende tilfælde fra omkring 1840. En karl var nylig kommet i plads på en gård på Tissøegnen. En rigtig uvejrsdag får han øje på konen, som går ude i gården – med sin solhat på. „Men hvad går der dog af Vor Mor! Hun går jo ude i gården med solhat på!“ råbte han til de andre, der nok så roligt svarede: „Så er det hendes vejr.“

Arbejdets fester

„Er det vist, at det er kvægende for det usvækkede menneske at turde skænke en time til spøg efter dåd, og at det derved kan få ny kraft til sit arbejde, nyt mod til at bære sine sorger, så bør man vistnok unde bondestanden dens andel af glæde til opmuntring og vederkvægelse ved dens strenge arbejde og som en afveksling i dens ellers så ensformige liv.“

Sådan indleder den sjællandske præst O. D. Lütken i 1836 sine overvejelser over den danske landalmues forlystelser og gavnligheden af, at nogle af dem forædledes. Lütken forstod bedre end de fleste i sin samtid indholdet af bondens talemåde: „Det sinker ikke at bede (o: holde rast).“ På den anden side var det ikke så få „bedetimer“ og „bededage“, bonden tog sig i årets løb.

Der var først alle de smågilder, som årets skiftende arbejder førte med sig. Skal vi tro pastor Lütken i Mern, så har sjællænderne været særlig flittige til at bede. „Hvor højt den sjællandske bonde elsker violinspil og dans,“ skriver han, „kan ses deraf, at han griber enhver lejlighed til at krydre sig livet og

Høstgildets danselokale, lo, mælkestue eller et andet stort rum, er pyntet med grøntflettet tøndebåndsløsekrone, guirlander og neg, spillemandene har taget plads på deres forhøjning, dansen er i gang efter det tunge måltid. Ind imellem bydes der æbleskiver om, men nogle fortrækker punchen, som kan give selv den uøvede mod til at holde en tale. – Tegning af Vilh. Pacht, Ill. Tid. 1869–70.

sit arbejde med disse ingredienser. Derfor holder han møggilder, ærtgilder, bragegilder, slågilder og høstgilder. Dette er dog en overdrivelse af den gyldne regel, at man bør blande det nyttige med det behagelige . . . Thi da disse gilder på visse tider af året fast daglig gå for sig, er det uundgåeligt, at enten arbejdet eller sundheden lider derunder. Det var altså vistnok bedre, at sjællænderne lod nogle af disse gilder fare, og lige som fynboen lod sig nøje med et ordentligt slågilde og et høstgilde.“

De fleste steder fejrede man de forskellige arbejders afslutning på mere beskeden vis. „Hver gang man fik lidt mere og lidt bedre at spise og drikke end sædvanligt, kaldte man det „gilde“,“ fortæller en gårdmandssøn fra Falster, og det passer vist godt på gennemsnittet af arbejdsgilderne, hvoraf der kendes et utal. Fælles for dem alle var, at kun de deltog, som havde været med til det pågældende arbejde. Gilderne var i virkeligheden en del af arbejds-lønnen, ja, ved humlegilder, kartegilder og klinegilder var det al den løn, karle og piger fik for at komme sammen og hjælpe til et sted. Det skete også, at en husbond betalte sig fra at holde gilde, således gav nogle af gårdmændene på Mors i tiden før 1807 hver karl 24 skilling og hver pige 16 skilling i stedet for at holde høstgilde.

Større end de andre arbejdsgilder var slågildet og høstgildet. På den vestfynske herregård Tybrind havde hovfolkene omkring 1800 tre slågilder, fortæller bondesønnen Eskel Sørensen. De to første måtte karle og piger selv betale, det tredje, som man kaldte det store slågilde, gav forpagteren dem penge til, desuden gav gårdmændene dem et fjerde slågilde. „Og var den ceremoni imellem dem i den første dans, at formanden skulle være den øverste og første i dansen. Og siden de andre efter ham ligesom de gik at slå til, og skulle enhver karl danse med sin egen pige (det vil sige hjælperske) den første gang.“

Høstgildet faldt i to afdelinger. „Det lille høstgilde“ holdtes den aften, man havde opmejet, og kaldtes derfor „opskær“. Det bestod som regel blot i, at gårdens folk blev godt og rigeligt trakteret. Når høsten var i hus holdtes „det store høstgilde“, som de fleste steder fandt sted Mikkelsdag („Mikkelsgilde“). Alle, som blot havde haft den mindste del i arbejdet, blev indbudt og kunne tage kone og børn med. Hver egn havde sine særlige høstgilderetter. På Mors fik man først i århundredet: „Fersk suppe og kød, tør fisk, steg og vafler, og ikke sjældent tillige grød; samt gammeløl og brændevin.“ I mange egne tog man „arbejdet“ med til festen i form af det sidste neg, som var pyntet med blomster og bånd. Det sad med til bords, og den pige, som havde bundet det, skulle bagefter danse med det den første dans.

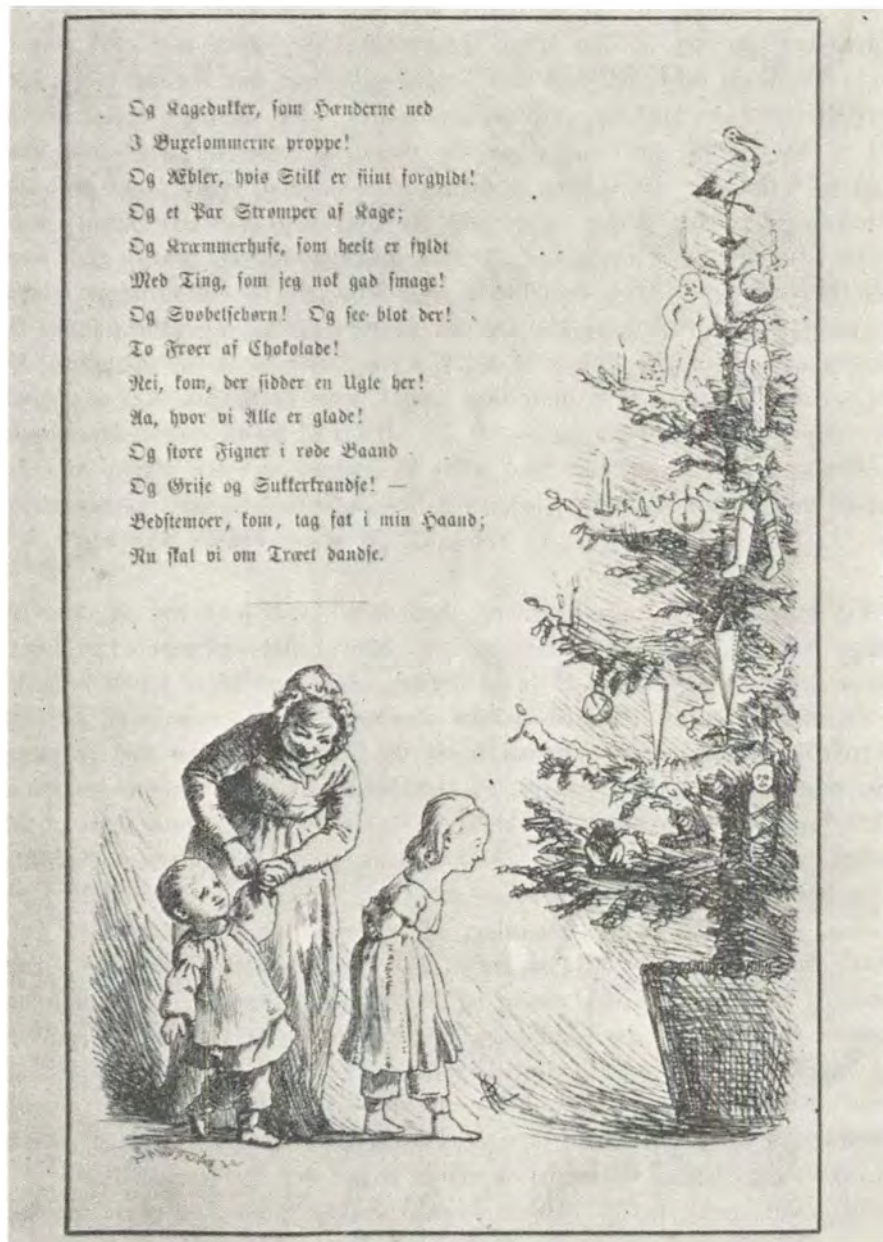
Andre gilder blev holdt i forbindelse med bystyret. Når en mand flyttede til byen, måtte han holde igangsgilde, og hvis han flyttede derfra, afgang-

gilde. Når præsten fik tiende, måtte han give tiendegilde, og når den ny oldermand tiltrådte ved det årlige oldermandsskifte, måtte han også give et gilde. Til denne selskabelighed kom omgangsgilderne, som for det meste blev afviklet ved årets højtider, men på sine steder – for eksempel i den sydlige del af Ringkøbing amt – stod på det meste af vinteren: „Når folk have indavlet,“ fortæller den stedlige vandinspektør omkring 1870, „tage sammenkomsterne deres begyndelse, og de følge jo længere jo hurtigere ovenpå hverandre, eftersom julen nærmer sig. I selve juletiden kan en familie godt være ude fjorten aftener i træk, og gilderne høre først rent op ved fastelavn. Gårdfolkene have to til tre julegilder for „de gamle“, det vil sige gifte folk, et for ungdommen, hvor der danses, et for konerne alene og et for mændene. Da det nu ofte bliver en tyve til tredive steder, hvor omgangen skal gås rundt på denne måde, så vil det let ses, at der vil tid til at nå enden. Husmandsfamilierne kunne naturligvis ikke holde så mange og store gilder, men for øvrigt omgås både gård- og husfolkene hverandre aldeles som ligemænd, og den skarpe adskillelse, der så let bemærkes på øerne, kendes ikke her.“

Til de forskellige „bedetimer“ og „bededage“, som man tog sig, kom de årlige festdage, som stod i almanakken. Med helligdagsloven 1770 havde Struensee afskaffet i alt 11 af de 22 festdage, som man hidtil havde haft, for at de „efter andre protestantiske landes eksempel“ kunne anvendes til „arbejde og nyttig gerning“. Men almuen holdt de fleste steder fast ved et større eller mindre antal gamle festdage. På Hedeboegnen holdtes endnu i midten af 1800 årene følgende dage „halvhellige“, som man sagde, fordi man „holdt helligt fra middag af“: 3. juledag, helligtrekongersdag, kyndemissedag (Marie Renselsesdag), „Vor Frue dag i Fasten“ (25/3, Marie Bebudelsesdag), 3. påskedag, 3. pinsedag, Sankt Hansdag, „Vor Frue dag i Midsommer“ (2/7, Marie Besøgelsesdag), 1. Mikkelsdag – disse var afskaffet af Struensee – endvidere 2. nytårsdag, 2. Mikkelsdag og Mortensdag. Desuden holdt man her ligesom andre steder „mellemdagene“ mellem jul og helligtrekonger halvhellige, og deres festkalender omfattede således ikke mindre end 31 „gamle“ og „nye“ helligdage, hvortil kom, at de som andre sjællændere havde et anseligt festprogram at afvikle inden fasten. „Fastelavnsugen varer 13 dage“, sagde en gammel sjællandsk talemåde, og mange gange slog den næsten til.

Når man „holdt helligt“, måtte kvinderne ikke spinde, og mændene ikke tærsk. Alle de daglige arbejder skulle hvile. Det gjaldt også søndagene, men til jul, påske og pinse blev det taget særlig højtideligt, og der var nok af advarsler til den, som overtrådte forbudet: „Syr man på de tre store højtidsdage (jule-, påske- og pinsedag), får man det slemt med bullenskab i fingrene

Og Kagedulter, som Hænderne ned
I Bugelommerne proppe!
Og Æbler, hvis Stilk er fint forgyldt!
Og et Par Strømper af Kage;
Og Krammerhuse, som heelt er fyldt
Med Ting, som jeg nok gad smage!
Og Svøbetsbørn! Og see blot der!
To Kroer af Chokolade!
Nei, kom, der sidder en Ugle her!
Na, hvor vi Alle er glade!
Og store Figner i røde Paand
Og Grijs og Sukkerkrandsje! —
Bedstemoer, kom, tag fat i min Haand;
Nu skal vi om Træet danse.

Juletræsskikken har ikke været udsat for større ændringer, siden den bredte sig i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede. Men ældre tiders juletræ behøvede ikke nødvendigvis at have en stjerne i toppen, nisse, stork eller anden dekoration var lige så kærkommen. – Illustration af Pietro Krohn til J. Krohn: Peters Juul, 2. udg., 1870.

Årets festkalender

hele året efter“; „Den som vasker i julen, skal komme til at klæde lig i fasten“ eller „Den som sliber i julen, skal komme til at flå (miste kreaturer) i fasten“. Men der var også dem, der tolkede helligdagsreglerne efter deres eget hoved: „Juledag måtte man ellers ingen ting tage sig for, og må heller ikke endnu,“ hedder det fra Møn 1885. „Dog kan det til nød gå an at tage et par strikkepinde i hænderne, men rører man ved en synål, så stikker man øjnene ud på fårene.“

De fleste festdage faldt i årets to store hvileperioder. Til jul skulle alt markarbejde være endt og redskaberne taget hjem fra marken. Særlig ploven skulle man sørge for at få ind, ellers kom Jerusalems Skomager og satte sig på den julenat, og den ville ikke være god at pløje med siden hen. – Sådan sagde folketroen, men reglen var i alle tilfælde god at følge, for blev ploven stående ude, og det satte i med frost, kunne den fryse så fast, at man måtte vente på tøvejr, før man kunne drage den op af jorden. Forårsarbejderne kom man aldrig i gang med før efter fastelavn, selv om fasten faldt nok så sent på året (askeonsdag kan indtræffe mellem 4/2 og 10/3). Påsken faldt altid i pløjetiden (påskedag mellem 22/3 og 25/4), men når pinsen kom (mellem 10/5 og 13/6), var man som regel færdig med såningen, og fra nu af til Sankt Hans havde man god tid til fornøjelser. Efter Sankt Hans begyndte høhøsten og bagefter kornhøsten og siden efterårsarbejderne. De to eneste fester, som faldt i denne tid, stod begge i arbejdets tegn, Mikkelssdag i høstens og Mortensdag i slagtingens.

Medens de folkelige festskikke i vinterhalvåret næsten alle var fast knyttet til bestemte festdage i kirkeåret, faldt sommerens fester på vidt forskellige tidspunkter fra egn til egn. Det som var første maj-skik et sted, var pinseskik et andet sted og Sankt Hansskik et tredje sted og kunne et fjerde sted være henlagt til en dag indimellem. Denne „festforvirring“ stammer for mange skikkes vedkommende antagelig fra kalenderreformen år 1700, hvor man ved overgangen fra „gammel“ til „ny stil“ måtte springe 11 dage over i almanakken, fordi man med den gamle, julianske kalender var kommet så meget bag efter solåret. Som et minde om denne reform kaldte man endnu omkring 1900 på Als 1. maj for „Lille Valborgsdag“ og 12. maj for „Store Valborgsdag“. Til den gamle majdag, „Store Valborgsdag“, er bøgen sædvanligvis sprunget ud, og den har således før 1700 kunnet levere friske grene til majfesten, men efter 1700 kom 1. maj til at falde før løvspringet, og mange steder henlagde man derfor festen til et senere belejligt tidspunkt. – Sådan må vi antage, at det er gået til, for at forklare, at det i 1800 årene hed majtræ, majgrene, majvise og majgreve selv i egne, hvor de pågældende skikke hørte pinsen eller en senere festdag til.

Fra jul til helligtrekonger

Den eneste festskik, som synes at være forblevet ved den gamle majdag, er fynboernes nattergaletur. „Den 12. maj har nattergalen fået sine 12 stemmer,“ sagde man, og den nat drog karle og piger til skovs for at høre den synge. Før 1700 ville det svare til 1. maj, og nattergalen lod sig ikke reformere, den kom stadig her til landet et par dage før den gamle Valborgsdag – og derfor måtte de fynske karle og piger vente på, at den fik „sine 12 stemmer“.

„Alle glæder sig,“ skriver gårdmandsdatteren Karen Toxværd om julen på Sydfalster, „og det med grund, for da har man både tid og lov til at more sig. Ja, som der står i visen:

Julen drives med plaser,
vi får nok at æde;
når det frys' og lystig sner,
kører vi i slæde.

– Men først skal der da laves til jul: brygges, vaskes, koges sul, ryddes op i hver en krog og bages kager i svære måder. Så lige i de sidste dage, lillejuleaftens- og juleaftensdag, kommer de fattige koner eller børn fra Nykøbing og en vid omkreds med deres kurv på armen, ønsker „glædelig fest“ og beder om et stykke mad. Ja, det er jo nu (1886) ikke længere tilladt, og nu kommer der heller kun ganske få, men forhen kom der mange, og de fik hver et stykke flæsk, et stykke sigtebrød og et stykke kage. Sidst i julen kom de igen, og så fik de levninger. – Nå, mandfolkene pudsede også op til julen; lillejuleaften blev gården rensed, og juleaften blev der rensed og fejted over alt i hestestald og kostald. Det „søsleri“ var de i reglen færdige med hen ad klokken 2 om eftermiddagen, i alt fald før klokkerne ringede helligaften, og så gik de hen at „hæge dem“; alle sammen var de i helligdagstøjet, når de kom ind at få juleaftensnadver. Det var i reglen groffenbrad og risengrød, man fik. (Groffenbrad var alle slags småsul af lam, gås og gris, kogt sammen og spist varmt med kogte og tørrede æbler og pærer). Men før man begyndte at spise, blev der tændt to lige store lys på én gang, et for manden og et for konen. De skulle blive stående på bordet og brænde hele aftenen; den, hvis lys først brændte ned, vidste man skulle dø først. I den rigtige gamle tid var det sagtens skik at læse en bordbøn før måltidet, men i den tid, jeg ved af at sige (o: fra 1860-erne), da kom salmebøgerne først frem, når der var rømmet af bordet.“ Karen Toxværd fortæller videre om katten, der får sin part af den gode mad, mens kvinderne er ude at rydde til side i køkkenet: „Der blev i hans fad lagt en skefuld risengrød for hvert menneske i huset, og den, hvis skefuld han først tog, skulle dø først.“ Imens er mændene ude at se til hestene; men når husets

Juletræet gik sin sejrsgang, tidligere i byerne end på landet, og tidligst i København. Ved juletid stod sælgekonerne (og den vinterklædte vandpost) på Højbroplads i læ af en ikke ubetydelig granskov. – Tegning af B. Olsen, Ill. Tid. 1867–68.

folk igen samles, kommer kortene frem, og der spilles om æbler til hen mod sengetid. Da får man „kvældsnavder“ – i almindelighed „varme nonner“, en slags æbleskiver – og bagefter får kreaturerne et særligt foder i aftenens anledning. Før man nu går i seng, lægger man mærke til vejret, blæser det stærkt, lover det et godt frugtår, er der ingen vind, kan man hjælpe herpå ved selv „at ryste sine frugttræer dygtigt og binde et halmbånd om hvert, så fik man megen frugt.“

Det var efterhånden mere af gammel sædvane end af indre overbevisning, at man holdt fast ved sådanne juleskikke. Nogle satte også grød op til nissen, og andre tegnede kors i kornbunken på loftet eller på døre og porte, for at heksene og de underjordiske ikke skulle komme ind at skade. Andre igen satte et neg ud til spurvene, for at de til næste år skulle lade kornet i fred på markerne. På Bornholm bredte man halm ud på gulvet i stuen, og husbond, madmoder, børn og tyende sov her flere nætter i „søsterseng“, som det hed. Men denne skik gik af brug allerede en menneskealder ind i århundredet, og på samme måde gik det efterhånden med så mange andre af de ting, som hørte julen til.

Julegaver og juletræ brugte man endnu kun hos det bedre borgerskab i byerne, og her var juletræet endda af nyere dato. Det blev indført af tyske familier i begyndelsen af århundredet, og i København tændtes vistnok det

Fra jul til helligtrekonger

Børnene blev tydeligt nok både henrykte og skræmte, når julebispens optrådte i sin hvide skjorte, sin hue med snipperne, der lignede horn, og de tændte lys på en pind i munden. – Maleri af Peder Madsen Faxø omkr. 1800–1825, Dansk Folkemuseum.

første juletræ 1811 i politikeren Orla Lehmanns barndomshjem i Ny Kongensgade, og herom hedder det i en senere beretning: „Alle værelserne til gaden var oplyste, især ét, og udenfor vinduerne stod der ved femtiden mange mennesker, der højlydt gav deres forundring til kende. Det var nemlig rygtedes i kvarteret, at folk i Ny Kongensgade havde sét, at der nogle dage i forvejen var bragt et lofthøjt grantræ ind i stuerne. Godtfolk spærrede øjnene op. Sladderen gik, det forlød, at træet skulle have tændte lys på grenene. Derfor var nysgerrige stimlet sammen for at se, hvorledes det ville gå. Og uden postyr gik den første juletræsaften i København da heller ikke af. Nogle troede vel, den unge doktor og hans yndige frue var blevet gale, siden de havde rullet gardinerne ned og sat lys i brand på et grantræ. Hvad var der på færde, spurgtes der. De, der ej kunne styre deres altfor store iver efter at kigge ind ad de andres ruder, satte stiger op til dem for at kunne titte ind under gardinerne.“ – 11 år efter skriver et københavnerblad, at de tyske juletræer nu også

Fra jul til helligtrekonger

er kommet i brug i København, men kun „på fornemme steder og mere for voksne end for børn“. Der skulle gå næsten 100 år, før juletræet gennem herregårde og præstegårde, højskoler og forsamlingshuse til sidst vandt indpas i alle hjem.

Julegudstjenesten fandt først sted juledag, da gik folk i kirke, og når offer-salmen lød, gik de op om alteret og „ofrede“ til præst og degn. Degnen havde nogle dage før jul sendt offersedlerne med skolebørnene hjem – blå til præsten og hvide til degnen – og heri svøbte man nogle pengestykker og bandt for med sytråd. Juledag holdt man sig ellers hjemme lige som juleaften. Mange steder regnedes dagen for så højhellig, at man end ikke turde muge i staldene før næste dag, Sankt Steffens dag. Det gav i store dele af Nørrejylland anledning til løjerne „Staffensmorgen“. Dem havde Niels Mathiesen i Als, Himmerland, været med til. „Karlene,“ fortæller han, „havde knap ro på sig til at sove til midnat for at komme op og få fodret og striglet og muget i deres egen stald og derpå ud at gøre ulykker hos andre. De kørte møg ind i staldene: „mogede møddingen ind“, forbyttede hestene eller stjal dem og skjulte dem i lø og lade – alt sammen i håb om at tjene sig en julekage. Hver karl og pige fik nemlig en sådan; men den karl, som denne morgen forsov sig, så at disse løjer kunne ske i hans hjem, inden han kom op, måtte bøde med sin kage. Disse løjer fortsattes så langt ud på morgenen, som det kunne gå an for kirketiden, for den dag skulle karl og pige til kirke – mand og kone havde været der første juledag – og så skulle de bagefter til legestue.“

2. juledag tog man nemlig for alvor fat på at more sig. Morskaben bestod for de ældres vedkommende mest i at æde og drikke og spille kort. „De æ så galt om julen,“ sagde man i Jylland, „få mawen ka it ta det, øwnen ka si, fordi vi hå it mier end jæn maww, mæn tåw øwen.“ Så snart der kom fremmede, blev saltmadsfadet sat på bordet. I Klokkergården på Falster var det en oval, grønmalet bøtte med hjerter og udskæringer på siderne, og heri skulle der altid være: „et halvt grisehoved og desuden stykker af lammekød og oksekød, gåse-sul, en rullepølse og en medisterpølse“. Det var dog ikke muligt for småfolk at følge med i denne overdådighed, og de var derfor ikke fri for at misunde „bønderne“, det vil sige gårdmændene. En husmand, som hed Morten Stub, kom engang ind til manden i Klokkergården og sagde:

Nå vi når dæn store jul,
så går di mæ snuen full,
dæ jør ale sådne kale,
ja, de hele år omkreg!

„Det er bønderne!“ føjede han til.

Fra jul til helligtrekonger

De unge begyndte på deres juleleg. Deres „julestuer“ gik på omgang mellem gårdene og varede til helligtrekonger, ja, sine steder både til kyndelmisse og fastelavn. I Jylland og på Fyn var julestuerne nu blevet til rene dansesammenkomster, men på Sjælland og sydøerne morede man sig stadig med at „tage leg ind“. De fleste af legene var de almindelige sanglege og selskabslege, som også brugtes til andre tider på året; men til de særlige julelege hørte „julebispen“, som var en grov karikatur af højtidsofferet i kirken. Når karle og piger i Rønnebæk ved Næstved skulle have bispen ind, „blev en karl udklædt med hvid skjorte på og fik en pind i munden med et lys i hver ende. Han blev sat på en stol midt på gulvet med en strippe – hvori der var vand og en karklud – under skjorten. Så gik alle folk rundt om ham og sang:

Her har vi os en julebisp,
den gi'er vi nødder og ævle,
men den, vi havde ifjor,
den gav vi død og dævle.

imedens den ene efter den anden ofrede nødder og æbler; men når julebispen ikke fik nok, tog han den våde karklud op af strippen og slog dem med i ansigtet, som ikke ville ofre tilstrækkeligt.“

I begyndelsen af århundredet holdt man også julestuer i en provinsby som Helsingør. „Den gang,“ skriver Ole Lund i sine erindringer, „forstod man ret at lege jul; da havde man mange steder sin julebuk med de store bevægelige horn i panden, der snart gav gaver og snart truede med riset, alt som enhver havde fortjent det og satte skræk i både store og små, når den pludselig og uventet trådte frem fra en eller anden skjult krog. Da kunne man ret af hjertenslyst lege de gode gamle jule- og pantelege; da blev de gamle atter unge og måtte kigge stjerner, hænge, falde i brønden med mere –“. Den julebuk, som Ole Lund omtaler, adskilte sig fra de øvrige danske ved, at den bragte gaver og truede uartige børn. Den var en forløber for den i slutningen af århundredet indvandrede julemand.

Nytårsaften skød man det gamle år ud og det nye ind. I Fårup ved Århus gik både mænd og karle og drenge omkring. Når de kom til et sted, stillede de sig op i række på stenbroen langs vinduerne og affyrede deres bøsser alle på én gang. Bagefter blev de beværtet med spise og drikke. De gik i to dage for at nå byen rundt. I Erritsø ved Fredericia var bymændene imod skikken, den blev forbudt hvert år ved kirkestævne, men trods forbudet gik skydningen lystigt til langt ud på natten. Drengene løb omkring og fyrede knaldhætter af. Pigerne havde potteskår, som de slog på dørene. Nogle havde rumlepotteskår. Det var små

Kaspar, Melchior og Baltasar, den sidste med sværtet ansigt, thi han var kongen fra Saba, kom Hellig Trekongers aften med deres stjerne, de sang deres vise og modtog deres almisser. Og når Hellig Trekongers dag var forbi, var også julen ude: „Vi ønsker eder alle et lykkeligt Nytaar, for alle Ulykker Gud Eder bevaar’ –“, sang kongerne, inden de drog videre. – Maleri af Chr. Dalsgaard, efter 1862, Kunstmuseet i Sorø.

krukker eller urtepotter, som der var spændt en svineblære over, i hvis midte der sad den tykke, hule ende af en fjer. Når man fugtede fingrene og strøg op og ned ad fjerens, kom der en stærk rumlende lyd. Man listede sig op på loftet hos folk og rumlede løs, til de forbavsede beboere blev klar over, hvad der var på færde, for så gjaldt det om at komme væk hurtigt. Karlene dundrede løs med bøsser og pistoler. Men når der var skudt, knaldet og rumlet, blev man budt indenfor og trakteret.

Rumlepotten kunne også anvendes som musikinstrument. „En nyårsaften for mange år siden i Valsbøl (i Sønderjylland) hørte vi en løjerlig tudende lyd udenfor og mange skrigende drengerøster,“ fortæller pastor H. F. Feilberg. „Jeg kaldte hele flokken ind; forsangeren stemte op, rumlepotten tudede bas til den ensformige reciterende melodi, . . . og ungerne stemte op, så vinduesruder og træværk i stuen klirrede derved. Det var en koncert!“

Til nytårsnat var der knyttet en mængde overtro. Det meste gik ud på at få noget at vide om fremtiden, for den var jo alle interesseret i ved årsskiftet. „Min

Fra jul til helligtrekonger

moder hun slog æg i stykker for os tre piger en nytårsaften for at se, hvordan det skulle gå os," fortalte gårdmandskonen Mette Marie Hansdatter til Tang Kristensen. „Glasset må være godt halvt fuldt af vand, og der må ingen blomme komme med. Så danner det sig på flere måder. Den ene af os lagde det sig for i fire klumper. „Du skal få en gård, men ingen skov.“ For de andre to var der ranker op, og de fik også gårde med skov. Den ene af os kom langt ud vesterpå i Kjeldbjerg at bo, hvor der ingen skov var, men vi andre to fik gårde med skov.“

Op til helligtrekonger klædte fattige mænd og drenge sig ud i hvide skjorter og gik om tre og tre og sang helligtrekongervisen for folks døre. Kræn Find, som boede i Skørbæk ved sydspidsen af Nibe fjord, kom hvert år helt ned til Ersted, som ligger 20 kilometer sydvestpå nede ved Rold skov. „Kræn gik alene med stjernen, der sad på en stang, hvor den kunne snurre rundt," fortæller en mand, hvis forældre i Ersted han hvert år overnattede hos i 1860erne. „Der var lys i den. Stjernen var sekstakket, lavet af pænt papir med stærkt kolorerede billeder. Han kom ind i stuerne, når han sang.“ En anden fortæller, at Kræn vidste, hvor de helst ville høre salmer, og hvem der hellere ville høre mindre pæne viser: „Hver fik efter sin smag, så der vankede rigeligt med skillinger.“

Hans stjerneviser begyndte således:

Med denne her stjerne, som vi nu her har,
ville vi kun alene erindre
den stjerne, de vise fra Østerland blev var,
da de søgte Jesus at finde.

Først i 1800 årene gik helligtrekongersangerne også om i byerne, og sine steder foranstaltede man storslåede optog. „Iaften for 50 år tilbage," skrev Bornholms Avis 5/1 1889, „gik „stjernesangerens“ tog gennem Rønne gader. Nu afdøde skomager M. P. Bidstrup bar stjernen. De østerlandske vise, der ledede af stjernen kom til Jesus i Bethlehem, fremstilledes af de nu ligeledes afdøde Rønneboere, smedemester Christian Holm og malermestrene O. Boss og Carsten Boss. Derefter fulgte 12 af byens ansete borgere, der skulle fremstille de 12 apostle. De bare begrafklær, vare udklædte i fantasidragt og sang salmer til musik af orkester, der ledsagede toget. Disse fremstillinger er forlængst ophørte overalt, fordi de siden ofte udartede til højst anstødelige narrestreger og derfor vakte forargelse.“ Fra anden side ved vi, at Rønneboernes optog var ophørt allerede i begyndelsen af 1830erne, men hvad „skandalen“ nærmere bestod i er lykkeligt glemt.

Til julen var mere end til nogen anden fest knyttet skikke, som slet og ret

Fra jul til helligtrekonger

skulle markere festen over for hverdagen, og dette skete både med vid og opfindsomhed. Karlene i Vester Vedsted red således „jul i by“; de red juleaftensdag rundt om eftermiddagen og ønskede glædelig jul og blev trakterede, men når det kimedede helligaften, skiltes de ad og red stille hver til sit. Et andet sted i Sønderjylland brugte man derimod at „trille julen ind“; en mand gik juleaften ud og trillede et vognh„jul“ østen ind ad byen. Overalt hed det, når folk kom

Det var jo ikke fromhed alene, men snarere en belejlig form for tiggeri, der drev nogle til at gå fra dør til dør med stjernen. Man tog det ikke så højtideligt med den gamle fortælling, var det børn, der optrådte, kunne der godt være fire Hellig Trekonger, og det kunne også godt være mand og kone, der gik om som „stjernefolk“ og sang den gamle vise. – Farvelagt tegning, Vesthimmerlands Museum, Aars.

indenfor i julen, at de skulle nyde noget, for ellers „bar de julen ud“. Omkring 1800 blev julehøjtiden på Vardeegnen markeret på følgende måde over for børnene: „Julemorgen stod husfaderen op meget tidligt og tændte lys, kaldte på alle børnene, så de blev vågne, men dog blev i deres senge, gik så hen og lukkede alle dørene op lige ud til gården og sagde, idet han lukkede yerdøren op: „Kære jul, kom herind!“ Når han atter kom ind, sagde han: „Nå, børn – nu er den kære jul herinde.“ – Når julen først var inde, havde man svært ved at få den ud igen. Den skulle egentlig være ude med helligtrekonger, men mange steder varede den både til kyndelmisse og fastelavn. Men når det omsider blev hverdag igen, blev julen „drevet ud“, „spillet i jorden“ eller „trampet ud“, som i Vendsyssel, hvor børnene ikke lod sig bede to gange om at stampe af al magt i gulvet. På Stevns hørte den op med helligtrekongersdag, og da var det slut med at spise hvedebrød. Den 7. januar var Knud Hertugs dag, da „kommer Knud og driver julen ud,“ forklarede mødrene på Stevns deres børn, „hvis vi har levnet „kage“ fra julen, putter han den i en sæk og tager den med!“ De små kunne godt gå og se efter, om denne her „Knud“ nu også ville vise sig. En lille Strøbydreng, som havde gemt lidt fra julen, kom en gang løbende ind: „Mor, skynd dig og gem kagen, nu kommer Knud!“ – Han havde set en mand med en sæk gå ind hos naboen.

„I fasten måtte man ikke danse. – Man skulle gå stille, være mørkt klædt og tænke på, hvad Jesus havde lidt for os. Man skulle også leve tarveligt; al tørret, saltet og røget fisk, hvad man havde til overs fra hele året, skulle da spises op. Dertil spistes grød, velling, alle slags mælkemad og æg.“ Sådan huskede fiskerdatteren Karen Thuborg fasten i Harbøre i 1850erne, og selv om den andre steder ikke blev holdt slet så strengt, var dette stadig baggrunden for fastelavnens festligheder: Man skulle spise, drikke og more sig, så man havde noget at stå imod med. „Fastelavnssøndag skal man have ærter og flæsk,“ sagde jyderne, „og hvide tirsdag flæskepandekage, og hvis man ikke kan få det, så hovedet af hønsene og suppe på dem at koge om onsdagen.“ Onsdagen kaldtes askeonsdag, og da begyndte fasten, men mange steder var man først færdig med festlighederne den følgende søndag. Det var en af de ting, som pastor Lütken i Mern gerne så ændret. „Fastelavnslugen,“ skriver han, „eller som bønderne her kalder den, „den gale uge“, . . . er den tid af året, da bonden har mindst at bestille, og det er derfor ikke så upassende, at han på denne måde holder sig lidt lystig, kun tror jeg det gavnligt, at lystigheden indskrænkedes til to dage, og at ethvert fastelavnsoptog blev i sin egen by.“

På Falster havde man flere forskellige arrangementer at vælge mellem; så nogle dage før fastelavn, fortæller Karen Toxværd, samledes ungdommen for at

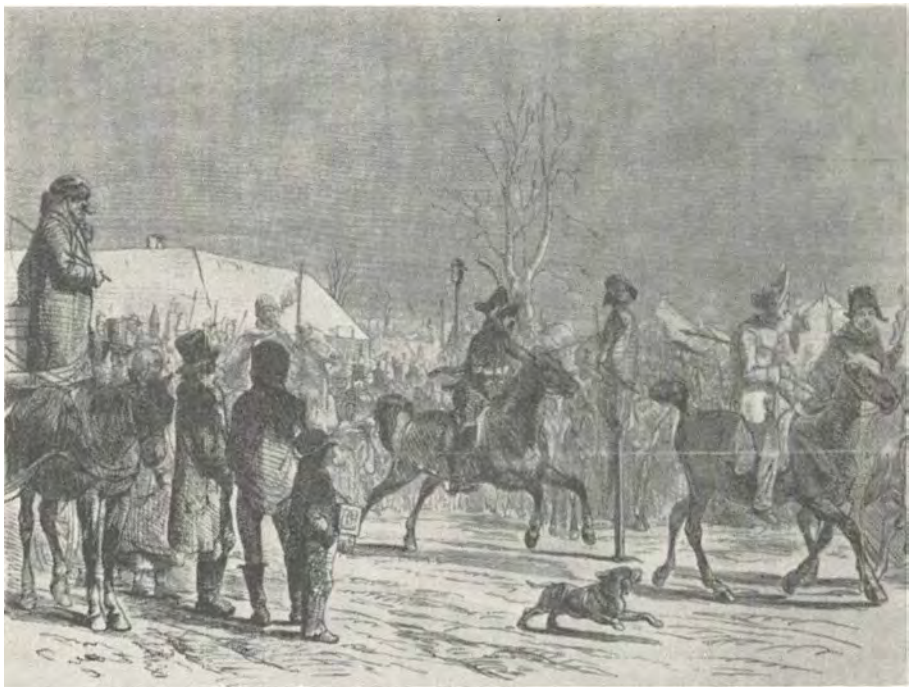
aftale, om man skulle „ride til rings“ – det vil sige have ringridning – eller have „kongelegen“, eller „bjørnestadsen“ eller „Baks på tønden“. Til „kongelegen“ valgtes en konge og en dronning, og resten fordelte sig som hoffolk, løbere og soldater, og så drog de ud på „gæsteri“. Ved „bjørnestadsen“ mødte „bjørnetrækkeren“ i trekantet hat, lang frakke, støvler, og sabel ved siden, et mægtigt, påklistret skæg, og så „så udenlandsk ud som muligt“. „Bjørnen“ var en karl med lodden hue på hovedet og resten af kroppen indviklet i halmbånd. Om livet havde han et reb, som bjørnetrækkeren holdt i. I et andet reb havde han „abekatten“, en tynd karl i stramt tøj og sværtet i ansigtet. Bjørnetrækkeren gik omkring og lod sine dyr danse for folk. Ved „Baks på tønden“ drog man om med „Bakkus“, en lille tyksak med vide klæder udstoppet med halm og ridende på et anker, hvori der var vand, som han jævnligt tappede af og hældte ud over de omkringstående. Ankeret lå på to sammenbundne stænger og blev båret på skuldrene af fire karle. Til Bakkus' følge hørte forskellige personer: Der var „Sommer“ og „Vinter“, to karle, hvoraf den første var luftigt klædt og pyntet med blomster og bånd, medens den anden var i skindpels og lodden hue ned over ørerne, „og seende ud til at fryse meget“; og der var „Æggepigens“, „Hvedebonden“ og „Jerusalems Skomager“. „Æggepigens“ havde en kurv på armen med æggeskaller i. Hun tog håndpenge på de bestillinger, som hun fik, og det samme gjorde de to andre, som henholdsvis gik med en kornpose og et knippe (sko)læster. Endelig var der „Ole Lukøje“, en strådukke i en barnevogn, som blev trukket af to karle, den ene karleklædt på overkroppen og kvindeklædt på nederkroppen, den anden kvindeklædt foroven og karleklædt forneden. Hvilket af optogene, man nu bestemte sig for, var der en person, som i alle tilfælde skulle med, det var „Narren“. Han var forsynet med en prisdåse, som han jævnligt bød folk tage sig en pris af, hvorpå han gjorde opmærksom på, at han havde endnu en „pris“dåse; i den var plads til de skillinger, som vedkommende ville give til hjælp til gildet. Formålet var således aldrig til at tage fejl af.

På Sjælland havde man foruden forskellige optog kapløb mellem karle og piger. I 1860 fortæller Illustreret Tidende sine læsere om fastelavnsforlystelserne i Københavns omegn og nævner her „et væddeløb, som i lang tid har været ejendommeligt for Søllerødeggen: tyve unge piger blive opstillede med lige lange mellemrum på en strækning af en halv mil. Nu er opgaven for de unge karle, at stille en så udholdende løber, at han, der løber samtidig med den første pige, som kun har at tilbagelægge strækningen indtil, hvor den næste pige er placeret, og hvorfra denne altså begynder løbet med friske kræfter og så fremdeles, kan nå det fastsatte mål førend den sidste pige. Lykkes det for karlen, da er han dagens udkårne helt. Hans vilje er en lov for de unge karle, ligesom han også nyder overordentlige begunstigelser af det smukke køn.“

Fastelavn – den gale uge

I Valby er det derimod skik at slå katten af tønden. Og københavnernes drager i tusindvis ud for at overvære det. „Det er“ – oplyser Illustreret Tidende – „den snilde kromand, der i sin velforståede interesse er sjælen i disse foranstaltninger, der lokker så mange nysgerrige til hans gæstfrie arne. Han er på denne dag i glimrende humør og særdeles underholdende. Da han som andre dødelige sætter megen pris på at være i godt humør, lader han det sjældent bero med denne dags lystighed, men tror at kunne spore en særdeles trang hos befolkningen til, at der berammes en passende dag til et skuespil af en anden art. Da stikker man til stråmanden.“

Den almindeligste fastelavnsforlystelse var ellers „katten af tønden“. I Nørre Højrup på Bogenseegnen holdt de fastelavnsløjerne ugen før, for at man kunne være færdige fastelavnssøndag, fortæller Jens Christensen, som fra sin drengetid omkring 1840 kunne huske, at katten var levende. „Fredag morgen tidlig,“ fortæller han, „blev tønden hejst op et sted i byen, hvor gaden ikke var bredere

Fastelavnsløjerne kunne alt efter tid og sted antage forskellige former, men som regel samlede de sig om et eller andet festligt optog. I Valby lod man sig ikke nøje med morskaben på selve Fastelavnsmandag, men publikum stimlede sammen igen en anden dag for at beundre den ridderlige idræt „at stikke til stråmanden“. (Cigarer kan købes hos den lille fyr med kassen på maven). – Tegning i Ill. Tid. 1859–60.

Et sikkert led i fastelavnsløjerne var det at slå katten af tønden. Men efterhånden svækkedes traditionen, idet man fik medlidenhed med det stakkels dyr og erstattede det f. eks. med en ufølsom stråmand. Det var knap så spændende som før, men der var nok at se på alligevel, når landsbyens karle til hest optrådte fornummede til ukendelighed som pjerrot, bajads eller bondepige med cigar. – Tegning i Ill. Tid. 1861–62.

end en landevej. Den var på størrelse som en tønne, der sendes frugt i til København, men af meget sværere materialer; det var en ære for bødkeren, når det tog lang tid, førend der blev slået så stort hul, at katten kunne springe ud. Kl. 9 mødte alle rytterne i gildesgården, og alle folk fra byen – fra de allermindste til oldinger, om de så skulle støtte dem ved to krykker – mødte de og stod opstillet inden for hegnet. Så kom de ridende i orden en for en. Under tøndens skulle de enten ride i trav eller galop, ingen måtte ride i skridt eller holde

Fastelavn – den gale uge

I vore dage er børnene snart de eneste, der i fantastisk forklædning højtideligholder Fastelavn på værdig måde. Men allerede i de rigtige fastelavnsløjers tid kunne de foranstalte deres egen tønde-slagning, et optog som fraregnet hestene ikke gav de voksnes meget efter i spænding og fantasi. – Træsnit i Ill. Tid. 1859–60.

stille og slå på tønden. Det kunne træffe, der blev slået hul på tønden, men ikke stort nok til, at katten kunne få kroppen igennem. Der sad den så og jamrede sig af angst for den idelige banken på tønden. Det var meget strengt pålagt, at ingen måtte slå katten. Den der slog tønden så meget itu, at katten kunne springe ud, ham blev der klappet og råbt hurra for, derimod den, katten sprang ud lige foran, han blev gjort til latter.“ På Mols måtte man gerne slå på katten, og når den slap ud af tønden, løb børnene efter den med kæppe og kviste og piskede den ihjel. Men i 1830erne forbød pastor Holm i Tved skikken i sit sogn, og den gik hurtigt af mode på hele egnen.

Man kunne også „ride til gåsen“ eller „til hanen“. „En levende hane,“ hedder det fra Strynø, „blev hængt op ved benene og bundet til en snor mellem to træer . . . Karlene red ind under den . . ., og det gjaldt om at gribe om hanens hoved og rive det af. Dette var ikke så let en sag, da den hang så højt oppe, at

Fastelavn – den gale uge

rytterne måtte hæve sig i sadlen for at nå den, og hanens hoved og hals var smurt ind i grøn sæbe. – Efterhånden fandt man skikken for rå, når dyret var levende; men da den største del af løjerne fremkom ved det pinte dyrs galen, skrig og sprællen, varede en mildere form, hvor man ophængte en død hane, ikke ret længe. Skikken uddøde helt inden 50erne.“ Heller ikke de „mildere“ former af katten af tønden, hvor en død kat, en sten eller en strådukke blev puttet i, havde nogen lang levetid.

Fastelavnsmandag risede man hinanden op, og den der blev taget på sengen, måtte give boller. I „En nye Fastelavns Viise“ fra 1788 „om løben og renden og riis på enden“ antydes det, at skikken også havde et andet, ikke slet så uskyldigt formål. Katten, gåsen og hanen klager over den frygtelige fastelavnsståhej og alt det, de bliver udsat for, og katten siger:

Verden er dog splittergal!
Hvad mon det vil sige,
at de sådan løbe skal,
karl og dreng og pige,
og hverandre piske så,
for lidt mjød og boller få,
just på denne morgen,
mjav – på denne morgen.

Men gåsen svarer:

Det er vel just ej for at
få lidt mjød og boller,
som du tror, du dumme kat!
at de skikken holder,
men måske kun for – gæk! – gæk!
Du forstår mig vel – Pusvæk!
Pas du på din rotte!

I en fastelavnsvise fra 1783 siges det rent ud af pigen, som riser karlen op:

Frisk herop min lille glut,
bollerne er varme,
du har her en yndig snut,
som i dine arme
sove vil ret hjertelig
og dig elske inderlig.
:/: Boller gerne gives hen,
boller gerne tages. :/:

Påskeugen

Efter „den gale uge“ var man rustet til at gå den lange, „fule“ faste i møde. Men den kunne også være streng for mange. På en gård ved Herning måtte end ikke kortene komme på bordet. Konen sagde: „Fy, I må ikke spille kort i faste.“

Men i Ole Lunds Helsingør var fastelavnen ikke forbi. „Nej, nu begyndte fastetiden ret for alvor . . . Man klædte sig ud på alle måder og i alle slags dragter med masker for ansigtet og . . . i mørkningstiden gæstede (man) venner og bekendte. Og kunne de besøgte ikke gætte, hvem de besøgende var, gjaldt det atter boller. Ja, det var i flere uger boller efter boller fra morgen til aften, og guderne må vide, hvorledes man kunne vedblive at fortære dem uafsladelig den hele lange dag.“

Den sidste uge af fasten var „den stille uge“, og her havde særlig skærtorsdag og langfredag et mørkt og alvorligt præg. På sine steder gik folk sørgeklædte på disse dage. En præst fra Kvong i Vestjylland fortæller således, at langfredag kom alle kvinderne i kirke sørgeklædte og med et sort klæde om hovedet. „De gamle koner gik tit så indbundne om hovedet, at man for at se, hvem det var, måtte gå hen og trække lidt ned i klædet ved munden.“ Fasteretterne i disse dage var „ni slags kål“ skærtorsdag og „skidne æg“ langfredag. „Nikålen“, som den også kaldtes, bestod foruden af kålen af otte andre slags grønt, som det tit kunne være vanskeligt at få samlet sammen; man måtte tit tage brændenælder, skræpper, græs og meget andet med. Hvorfor man skulle spise „ni“ slags, stod ingen rigtig klart; Ole Lund siger, at det var til minde om korsets nagler, men skulle den forklaring passe, måtte man regne røvernes kors med. „Skidne æg“ var hårdkogte æg i sennepssovs. Langfredag morgen kunne man give hinanden ris på sengen til minde om Kristi langfredagspiskning, men af dette alvorlige indhold var der vist kun navnet tilbage. Lars Rasmussen i Klokkegården fortæller således, at pigerne på Falster prøvede på, om de kunne tage karlene på sengen den morgen. „Karlene plejede at binde dørene; men kom pigerne alligevel ind, så løftede de dynerne op over hovedet på karlene og piskede dem i enden med et ris. Dette kaldtes langfredagspiske.“

Aftenen før skærtorsdag havde de „heksetroende“ på Sjælland, Møn og Bornholm travlt med at ståle over døre og porte og kaste stål på nytilsåede marker, for her red heksene to gange om året (2. gang var Sankt Hans aften, på Bornholm dog muligvis snarere Valborgaften). „Sankt Skade aften“ – som sjællænderne kaldte den – „fløj alle skader til Bloksbjerg sammen med heksene,“ fortæller en kammel kone, som var født 1851 på Roskildeegnen. „De kom også med til heksegildet der, men det var på den måde, at heksene drak af skadernes gump. Den aften måtte vi gemme alle koste og ovnrager inde i stegerset og sætte stål for, ellers var stagerne brækket dagen efter. Der var ellers mange

Påskeugen

skader i Lyndby, men jeg har selv været med til at se efter: Sankt Skade aften var der aldrig én hjemme.“ Skærtorsdag var heksene hjemme igen, for da skulle de alle i kirke. Hvis man uafvidende havde fået listet et hønnikeæg (en hønes første æg) i sin lomme, kunne man sidde i kirken og se, hvem der var hekse, for de sad alle med kærner, stripper eller andet nyttigt husgeråd over hovedet. Endnu i 1870erne var der flere gårdmænd på Sorøegnen, som ikke ville gå i kirke den dag eller tillade deres folk at gøre det, „for at de ikke skulle komme i selskab med heksene“ – om det nu har været af frygt, eller fordi man fandt det tilstrækkeligt at komme i kirken langfredag.

Ungdommen kunne have en legestue i påsken, men ellers var denne fest først og fremmest børnenes. Påskelørdag gik de om og sang for æg. På Strynø kogte de æg over tangbål nede ved stranden, og på Sjælland „trantede de påskeæg“ med forskelligt farvede, hårdkogte æg. Et bræt blev lagt på skrå, og hver af deltagerne havde sin egen farve. Den første lod sit æg rulle ned, den anden

I byen markerer naturen ikke årets gang så tydeligt som på landet. Men også der fremkalder årstidernes veksel forskellige traditioner, Store Bededags aften er vintersæsonen forbi, og man går på Volden. Den var længere i gamle dage, man kunne spadsere på den fra Rysensteen ved Langebro til Langelinje. Og alligevel kunne der blive trængsel, når alle ville der på en gang, fædre og mødre for at passe på deres døtre og studenterne, barnepiger med vogn for at knytte kontakt med militæret, enkelte blusemænd, der færdes mindre hensynsfuldt i trængslen, artige drenge, der keder sig med tøndebånd eller botaniserkasse, gadedrenge, der morer sig med ingenting. Fra volden ved Nørreport kan man se over det grønne ubebyggede område til det nye, monumentale kom-munchospital. – Tegning af Bernh. Olsen, Ill. Tid. 1867–68.

Fra majdag til midsommer

fulgte efter med sit, og de æg, som man stødte mod neden for brættet, vandt man. Man kunne også trante påskeæg i det fri ned ad en bakke.

God dag, god dag, min ærlig mand!
:/: Maj er velkommen. :/:
Og må vi sjunge her i dag?
:/: Glæder os for sådan søde sommer. :/:
Vi haver os en majbøg sat,
og den satte vi på pinsenat.
Og den er sat med god forlov,
thi den er hugget i vor husbonds skov.
Vor majbøg er så højt i sky,
at den kan ses i Skelund by.
Sommer har vi i vort lag,
men vinter kommer en anden dag.

Sådan sang de himmerlandske karle i den gamle majvise, når de red sommer i by. I visen fortæller de, at de har hentet en nyudsprunget bøg fra skoven og rejst den hjemme i landsbyen, så den kan ses helt til nabobyen. Nu rider de omkring og samler ind til deres sommergilde. Det er deres løn for at have ført „sommeren“ hjem til glæde for alle i byen.

Men det var blot én måde at føre sommer i by. Man kunne også „gå –“ eller „køre sommer i by“, og sommeren kunne være repræsenteret af friske bøgegrene, som man bragte hjem fra skoven; af et på bystævnen voksende træ, som man behængte med grønne kranse; af en faststående majstang, som man smykkede med kranse og bånd og dansede om. På Lolland kaldte man byens træ for „midsommertræet“, fordi pyntningen og dansen fandt sted til denne tid. Endelig kunne „sommeren“ være en processionsstang, som man bar om med kostbar pynt og kaldte „blus“, „fane“ eller „sommerspær“.

Optogene vekslede fra overdådige opbud til beskedne omvandringer. Fra Mov i Himmerland hedder det, at sommerridtet „forestiller et bryllup med forridere, som det i gamle dage var skik. En af de smukkeste karle blev . . . pyntet som brud med krone på hovedet, og nogle af karlene . . . som brudepiger“. Andre steder skulle det forestille et fornemt bejlertog; således i Snesere ved Næstved, hvor „sommerstadsen“ blev holdt sidste gang i pinsen 1834. Her red majgreven mellem de forreste to af togets otte blusførere, og han havde to grønne kranse over skuldrene, hvoraf den ene var tiltænkt majjinden. Og hvor de kom frem sang karlene i deres majvise:

Fra majdag til midsommer

Vi har en majgreve i vort lag,
han søger efter en majinde.

I hver gård var de inde at danse, og majgreven skulle helst nå at danse med hver kone og pige på gården. „På den dansende dame hængte han den ene krans, som han altid modtog tilbage med en lille pengegave. Endelig oprandt det øjeblik – almindelig et af de sidste steder – da majgreven valgte sin majinde blandt de forventningsfulde piger, som på det sidste havde fulgt stadsen fra gård til gård. Hun beholdt så kransen og dansede en ekstradans til med sin majgreve,“ og „om aftenen hentedes hun – pyntet med kranse og strålende som en grevinde – til gildesgården af det hele selskab med musik i spidsen.“ I Torsager på Djursland gik man blot omkring og sang majvisen Valborgaften. „De syngende stod opstillet i en række langs husvæggen og havde en kæp, som de slog imod væggen med under det sidste vers“, der lød således:

Nu sætte vi „mejden“ i jer væg,
på søndag sanker vi peng' og æg.

St. Hans-bålet er tændt på kæmpehøjen, tjæretønden blusser på sin stage, der er musik og dans af børn og unge. Og fra højen kan man se milevidt over landet til andre blus. – Maleri af J. Sonne, 1860.

St. Hans-blusningen kunne variere, i Tjustrup ved Sorø blev den indledt med, at landsbyens bønder svang brændende halmknipper på lange stænger. De fik svar på samme måde af beboerne på den anden side af søen. Bagefter samledes de kun halvt udbrændte knipper i det større bål. – Tegning af S. Simonsen, Ill. Tid. 1861–62.

„I den senere tid,“ tilføjes det, „har de dog brugt blot at sætte hælen imod.“ Torsagerkarlene havde holdt fast ved det „rigtige“ tidspunkt for majsyngningen – aftenen før 1. maj – men ellers var skikken her gået i opløsning. Det, som de kaldte „mejden“, skulle jo være „majen“, den nyudsprungne majgren, som det – siden man år 1700 havde „lavet om på“ kalenderen – ikke var muligt at skaffe så tidligt, og slaget med kæppene var en sørgelig erstatning for majningen af huset med grønne grene. Når de holdt fast ved skikken, var det først og fremmest for, at de kunne komme igen 1. søndag i maj og samle ind til deres gilde.

Gildet varede de fleste steder kun en dag eller to, men der, hvor man havde de store, kostbare optog, samlede karlene så meget ind, at de kunne feste det meste af sommeren. Et sådant omfang havde festen i Rønnebæk ved Næstved før landsbyen i 1794 blev udskiftet og mange gårde flyttedes væk. „Når det

Fra majdag til midsommer

nærmede sig majdag eller Voldermisse (Valborgmesse),“ fortalte den 89-årige Pe'er Hendrik omkring 1860 til Franzisca Carlsen, „begyndte de at lave til at ride sommer ad by, og det gik således til. 8–10 dage før majdag samledes alle bymændene i en gård, hvor karlene gav dem gilde, og de fik da ½ tønne øl og 3–4 pottes brændevin, men så skulle de også give karlene lov at sinke tiden.“ En af mændene blev nu valgt til skaffer, og hans gård var da gildesgård sommeren over. En af karlene blev valgt til skafferdreng, og han skulle gå skafferen til hånde ved festforberedelserne. Nogle dage efter samledes karlene „og sendte skafferen og skafferdrengen ud til alle omliggende herregårde og til Næstved og bad om forlov majdag at komme og ride sommer ad by. Først gik de til deres eget herskab på Rønnebæksholm, og der bad de om et majtræ, som de så en af dagene lod hente og opstille på majbænken, en jordforhøjning omsat med sten, som stod inde i byen et sted på gaden. Naglet fast til denne unge bøg højt oppe mod toppen blev sat en udskåret træhest med en karl på, som var udsmykket med to grønne kranser.“ Der blev nu smykket fire lange stænger, „de to med en firkantet pynt og de to andre med en flad pynt foroven. Disse stænger kaldtes blus og var meget kostbare, men pynten gemtes også fra år til år. Sølv og

Snekkersten og kysten der omkring fejrede St. Hans ved at blusse med tjæretønder på strandens store sten og i både spredt over sundet. – Tegning af Carl Baagøe, Ill. Tid. 1878–79.

Fra majdag til midsommer

guld og farvede bånd og kostbart silketøj og fløjel bestod pynten af. Ofte blev den syet af en brændevinsbrænders kone i Næstved, hvor byens mænd tog deres brændevin; men byens piger havde nok at gøre, selv om de ikke syede pynten til blussene, for de skulle pynte hattene for karlene og de unge mænd, som havde lyst at ride med. Til dem brugtes både sølvkæder, guldfliiter og farvede bånd.“ De måtte også ordne det hvide skærf og de mange farvede bånd, som karlene fik bundet om armene. Men hestene pyntede karlene selv med flyvende bånd i halen og manken. Nogle dage senere samledes karlene og de unge mænd for „at gå om at kvæde“. Toget gik fra gård til gård med tromme og violin foran, og hvert sted sang de majvisen og fik penge ind og mad, som karlene puttede i store kurve, som de bar på armen. Ud på aftenen bragte de det hele ind i skaffergården, hvor der i de følgende dage blev brygget øl og bagt brød og kager til det forestående gilde. „Endelig hen ad aften før majdag stod trommeslageren på majbænken og trommede folk sammen, og alle karle og piger og de unge mænd samledes da i skaffergården. Herfra drog de alle ned i den grønne eng med trommen foran; når de kom der, sattes trommen på jorden, og alle mænd og karle slog kreds om den, faldt på knæ og ofrede penge på den.“ Den som ville være majgreve det år, måtte tage trommen og skrabe pengene til sig, men til gengæld skulle han udrede $\frac{1}{2}$ tønne øl, 2 potter mjød og 2 potter brændevin, og det skulle den af pigerne, som han valgte til majinde, hjælpe ham med. Derfor var de ikke altid lige villige til at tage imod kransen, men når majinden var valgt, drog de alle tilbage til skaffergården, hvor loen var pyntet med grønt og blomster, og dansen begyndte med, at majgreven og hans majinde dansede foran. Lystigheden varede til den lyse morgen, så kom mændene med de smykkede heste, og pigerne pyntede deres karle.

„Ved solopgang satte toget sig i bevægelse. Skafferen og skafferdrengen red foran, og denne sidste måtte af sted at melde togets ankomst, hvor de skulle ind. Efter dem fulgte musikken, to violiner, en tromme og en klarinet, derefter majgreven, og i midten bares de fire blus.“ Hvert sted sang de majvisen med skafferen som forsanger og dansede med gårdens eller byens piger, og „når de drog ind gennem Næstved, hængte de først en grøn krans på hovedvagten, det var til ære for kongen,“ og „så red de fra gård til gård, først hos de fornemme og siden hos de ringere, hvor de ville have dem. I Rønnebæk var de inde i præstegården, og når de kom igennem en by, red de rundt om majbænken, og var der kro i byen, red de også der ind.“ På denne dag kunne de samle op til 60 rigsdaler, hvormed de betalte majgildet og alle forberedelserne til de ugentlige sommergilder i skaffergården. Mad og drikke fik de rigeligt af undervejs, men hestene fik sjældent noget, før de henad klokken 1–2 kom hjem igen, hvor så de ældre mænd stod ved majbænken og tog imod hestene. „Dermed var festen

Fra majdag til midsommer

forbi, men næste søndag stod trommeslageren igen på majbænken og trommede unge og gamle sammen“, og de unge med majgreven i spidsen løb til majindens gård og fik hende med til skaffergården, hvor loen og stuerne var pyntet, og enhver, som havde lyst, kunne gå ind og få sig en dans eller sætte sig ind og spille kort. Men mad vankede der ikke, uden den hver enkelt tog med hjemme fra. „Således gik det til i skaffergården hver søndag, så lang som sommeren var, lige til kornhøsten begyndte, da stod trommeslageren ikke mere om søndag eftermiddag på majbænken og kaldte folk sammen til lystighed, men så havde de efter det strenge høstarbejde andre fester.“

Men midt i sommerens festlige tid var der kritiske tidspunkter, hvor man måtte sikre mennesker og dyr og markens grøde mod skadelige magters indflydelse. I nogle egne var det Valborgaften, i andre Sankt Hansaften. Enkelte steder taltes der også om Kristi Himmelfartsdag og pinsen. De skadelige magter var først og fremmest heksene. I det meste af Østjylland samt på Samsø og Anholt var hekseaftenen Valborgaften, og her „majede“ man med rønnekviste over alle døre for at hindre dem i at forgøre mennesker og dyr. I dette område fandt ungdommens blusbrænding sted Valborgaften til værn mod heksene. Den kølige årstid opfordrede ikke i sig selv til udendørs forlystelser. At man siden, da heksetroen forsvandt, foretrak Sankt Hans, forstår man så udmærket, når man læser i præsten Otto Møllers erindringer om Valborgblusningen i Gylling ved Horsens fjord, hvor han selv havde boet det meste af sit liv: „Da der her i sognet ikke er videre høje,“ skriver han, „må de afbrændes på flad mark. I min ungdom (i 1840erne) var det tømte tjæretønder, og de blussede jo godt og længe, men da der nu (omkring 1910) ikke købes tjære mere til vognsmørelse, har man jo heller ingen tjæretønder, men må nøjes med halmknipper, når der da ikke er udsigt til fodermangel, og det er jo en årstid, da det af og til kan være sparsomt med foderet. Den hele natlige kommers fører jo adskilligt med sig, der ikke er af det gode, men det hele dreves vist med mere iver forhen end nu.“

I det meste af landet var Sankt Hans hekseaften. På Vestsjælland var det skik at pynte alle døre og porte med majgrønt, „så kommer heksene ikke ind, når de rider til Bloksbjerg.“ Mange steder satte man majgrene i hørageren, for at den ikke skulle blive „toldreden“ – sagde nogle – men andre sagde, at det var for, at hørren skulle blive lige så lang som grenene.

De grønne grene, som spillede en vigtig rolle i sommerens optog, var således ikke blot smukke i bondens øjne, men også nyttige. Men med hensyn til nytten var troen dog svigtende allerede fra begyndelsen af 1800 årene, og det samme gjaldt Sankt Hansblussene, for så tidligt som 1798 skrev pastor Junge: Sankt Hans aften „samler endnu mange steder, især ungdommen sig skarevis, for,

Fra majdag til midsommer

som det hedder at brænde blus på højene. Hensigten dermed har nok oprindeligt været denne, at den naturlige ild skulle hindre dværge, underjordisk tøjeri og hexerne, som da er på deres rejse til Mester Eriks (o: fandens) rigsdag på Bloksbjerget, fra at skade sæden, thi jeg har hørt den gamle bonde sige, når man har beklaget sig over brand i sæden: „Det kommer deraf, at I ikke har blusset.“ Især skal det forekomme (o: forebygge) de brandkorn, som i året 1796 så hyppig indfandt sig, fornømmelig (o: særlig) i rugen, og som bønderne kalder meldruer (o: meldrøjer). Dog begynder nu denne overtro således at formilde sig, at mange tro, det sker blot for at rense engene fra de ved gierdselhugningen (o: hugning af ris til gærder) tilbageblevne pinde, hvilken forretning er meget nyttig, da der her hugges gærdsel både nætter og dage. Således har enhver overtro sin egen dødeligheds sæd hos sig selv.“

– Men hvis Junge dermed mente, at Sankt Hansblussene ville dø ud sammen med heksetroen, spæde han grundigt fejl, for hvem havde ikke lyst til at samles ude i den lune sommernat omkring den brændende ild og synge, danse og more sig – og tælle blus så langt øjet rakte? Og hvem ville ikke ud den aften og opleve sommeren på sit højdepunkt, inden året vendte, og „det gik den anden vej“. Denne fest havde en livskraft, som de andre manglede, og mens disse sygnede hen i løbet af århundredet, trængte Sankt Hansblussene sejrrikt frem over hele landet.

UNGDOM PÅ LANDET

Da Lars Rasmussen på Klokkergården i Systofte sogn på Falster blev konfirmeret i 1851, holdt han ikke meget af at blive kaldt „dreng“. Året efter blev han optaget i „karlelaget“, og i den anledning gav han en pot brændevin, „hønsere“, som det kaldtes. Da Lars var blevet optaget blandt karlene, deltog han i alle deres fornøjelser. Han tilhørte dette ungdomslag i 15 år, til han i 1867 blev gift og overtog sin fædrenegård. Da måtte han endnu engang give „hønsere“, men det var for byens gårdmænd, thi nu var Lars Rasmussen indtrådt i deres lag.

Denne naturlige inddeling i aldersgrupper var almindelig over hele landet. De havde hver for sig deres interesser. De udgjorde tre store fællesskaber, som samlede medlemmerne i arbejde som i fest.

De ukonfirmerede børn havde næppe egentligt organiserede lag, men blandt dem var der alligevel altid én, som var mand for at holde lidt skik på de andre, én, som havde særlige evner til at sætte sine kammerater i gang. Om hyrderne i Harbøre fortæller Karen Thuborg, at „der var sjældent mere end to-tre piger, men der var flere drenge. Pigerne kunne tit ikke få lov til at holde sig for sig selv. Drengene kom, og ville pigerne ikke med til deres spøg, ødelagde de alt, hvad de kunne, af pigernes sager. Der var en stor skjelle (skeløjet) dreng, som i tre år tjente i Jakobsgård. Han ville, at enhver skulle lyde hans befaling og passe hans kreaturer; han ville kun gå og lave kunster. Han havde gode skolekundskaber, og en af hans fornøjelser var at holde skole for os; han gav os regnestykker for, og han lod os skrive: striks var han som lærer og fik af og til en af sine elever til at græde. Han kunne så mange rim og gåder, som vi skulle lære, og kunne vi ikke sige rimene eller besvare gåderne til næste dag, fik vi klø. En af gåderne, som voldte os meget hovedbrud, lød således:

Intet består, og alting forgås,
men aldrig forgås træsko.

Ingen af os faldt på, at det skulle forstås som: aldrig får gås træsko.“

Den skjelle dreng havde i virkeligheden en stor mission, for det kunne nok knibe for de helt små piger og drenge at holde tankerne fra hjemmet. Man-

ge af dem var kun en seks-syv år. Peder Birch kom ud at tjene „som otte års dreng i Ilskov, hvor han vogtede får. Han gik og længtes voldsomt; når han kom op på Lindbjerg, kunne han derfra se Ikast kirke, og da syntes han, at han var hjemmet nærmere, han var nemlig fra Ikast. En dag fik han besøg af sin fader, og det var naturligvis gævt; men bag efter blev længselen efter hjemmet endnu større, og så gik den lille purk og samlede små sten, som han lagde omkring sin faders fodspor, så han kunne se, hvor han havde gået.“

I fællesskabet med kammeraterne mødtes de imidlertid, og var der én, der var fuld af gode ideer, blev det påskønnet. Man sang og fortalte historier. Den skjelle dreng lagde for. Og man legede. Pigerne kunne være med til de fleste af drengenes lege. „Vi havde lange, vide skørter, men når legene krævede det, tog vi den nederste kant bagpå og førte den mellem benene op foran midjen og fæstede den dér med en nål af den slags, vi brugte til at fæste garnnøglet med, når vi gik og strikkede. På den måde sad vore skørter lige så fast og godt som bukser. Og så kunne vi være med til at stå på hovedet, kyste kold (slå kolbøtte), trimle tå, føre over sund og springe buk, eller vi kunne trimle ned ad et bjerg, så vi rullede langt ud på jævn mark. Ja somme tider tog to i hinandens ben og trimlede ned ad et langt, højt bjerg; det var jo et helt akrobatnummer.“ Manglede man i Vestjylland en bold, var der straks én, der vidste råd: „Vi kunne for eksempel tage et lille stykke kork, som vi fandt ved havet og omvikle det med „svamp“ (det vil sige æggehylster af kongsnegle); uden om det igen blev der lagt et fast lag tøj og derpå syede vi fire eller otte felter med kulørt garn. Den allerbedste slags bold lavedes om foråret, når køerne skiftede hår. Vi strøg da det løse hårlag af og filtredes det sammen, og når vi kom lidt vand derpå, kunne vi trille og bearbejde det inden i begge vore hænder, til det blev helt rundt, og derpå beklædte vi det med tøj og syede derpå.“

Konfirmationen var en stor dag i børnenes liv, fordi man da endelig kunne blive medlem af karlenes og pigernes lag, to eftertragtede fællesskaber. Til selve konfirmationen var der almindeligvis ikke knyttet nogle særlige skikke udover kirkens højtidelige ceremoni. På Nordfyn havde man dog et enkelt sted „en mærkelig skik, at de netop skulle have frakke på den dag“, fortæller Jens Christensen, „der var ingen af børnene, der ejede en frakke, den blev lånt af ældre, som var små af vækst. Bedstemoder havde en broder, der ikke var større end vores Anton, men blev lidt førere med årene, så frakken blev for snæver. Den hængte flere år og blev ikke brugt mere end den ene dag, søndag efter påske; den var bestilt længe før, det gjaldt om at få Oles frakke, for den var ikke for stor. En underlig skik, den varede til ind i fyrreerne.“

Påklædningen på denne dag afslørede de fleste steder på den mest groteske måde overgangen mellem barn og ung, ja mellem barn og voksen: „Til sin kon-

Mange muligheder for adspredelse bød fåredrengens lange sommerdag i heden ikke, og det er næppe ham, der har fundet på, at hyrdelivet var så poetisk. Men falde i staver kunne han jo, når vejret var til det, og fårene tillod det, og drømme, og den nye tids vidunder, jernbanen, der på en mærkelig måde forbandt den øde hede med hele den rige verden, kunne godt sætte fantasien i gang. – Maleri af Chr. Dalsgaard, 1877.

firmation var Marie, der boede ude på den jyske hede, ejendommelig udstyret, thi moderen havde købt en hat til hende for 75 øre, og manden, hun tjente hos, havde givet hende et par – karlestøvler! Det var de første støvler, hun havde haft, og de klemte ikke.“ Jens Sandholm, som var fra et mere velstående hjem, kunne kun dårligt erindre sig præstens tale, da han blev konfirmeret i Vejrum kirke, „derimod kan jeg langt bedre huske, at jeg var i et nyt sæt vadmelsklæder, hvortil tøjet lige var hjemkommen fra farveren, og farven smittede sådan af, at mine hænder var helt sorte, og ved at tørre mig i ansigtet blev jeg helt sort i ansigtet også. Jeg var for første gang i mit liv i et par støvler, ikke nye støvler, nej, nej, det var et par af gamle Dideriks, som var bleven for små til ham; men til mig var de i den grad for store, at jeg knap kunne røre benene – han var jo en voksen mand og jeg en dreng, og jeg har tilmed små fødder.“

I de unges lag

Niels Hagenius	And. Christensen
Christen Egelbæk	And. Andersen
Lars Johansen	Henri Holten
Peder Knudsen	Larsen Hagen
Nils Christensen	A. H. Christensen
Anders Pind	And. Knudsen
Jens Holten	P. Knudsen's Karen
Peder Christensen	And. Hansen
Nils Christensen	And. Holten
Anders	Karen Sund
Johann Johansen	A. H. Andersen
Nils Jensen	J. C. Christensen
Christen Egelbæk	Mette Holten
Knut	J. Christensen
Christen Egelbæk	And. Christensen
Anders Christensen	Jens
And. Pind	Ellen Jensen
Jens Peter Holten	Henri Johansen
Jens	And. Hansen
Niels Johansen	Lant

De unge holdt nøje orden i den årlige uddeling af „gadelam“, den førende karl i laget bestemte, hvilken pige hver karl skulle have året om. Det kunne være praktisk at foretage fordelingen efter en nøje gennemtænkt, nedskrevet liste, så senere tvivl udelukkedes. – Gadelamsliste fra Hald, Dansk Folke-mindesamling.

I Østjylland blev de nykonfirmerede allerede den første Valborg aften efter højtideligheden i kirken regnet til de unges lag, og de var for første gang med til at bytte gadelam. Den pige, der blev tildelt en karl som hans balpige hele året om, kaldtes hans gadelam. Først valgte man dog gadebassen, enten ved en tidligere legestue eller også Valborg aften. Han blev valgt af kammeraterne, og det var gerne „den mest ansete karl i byen“. Det må i den forbindelse nævnes, at ordet basse er beslægtet med det engelske ord for chef: boss. Gadebassen var de unges chef, lagets formand, en karl, der ligesom den skjelle dreng havde vist, at han havde evner som organisator. I forening med to drenge blev han da sat til at foretage uddelingen eller tildelingen. „Det er en selvfølge“, fortæller lærer J. V. Nissen, „at pigerne med urolig nysgerrighed afventede resultatet og i den anledning var samlet et sted i nærheden. Ventetiden blev forlænget derved, at karlene først havde været ude at brænde blus og dernæst sunget Valborgvisen for dørene. Det er en selvfølge, at gadebassen først udvalgte sig sin gadinde, som hun kaldtes, og hun var byens mest ansete pige. At enhver fik tildelt et passende gadelam, er en selvfølge, og resultatet blev, at den mest ansete karl fik den mest ansete pige og så videre rækken igennem, og tilsidst føjedes det par sammen, der var mindst anset. Enkelte steder, navnlig i Sønder herred, måtte

I de unges lag

hver karl lade sig nøje med kendelsen uden videre. I byerne vest for Kolind-sund kunne dommen omstødes ved en pægl brændevin til laget. Det gjaldt for en stor ære for pigen at være genstand for en sådan handel. I den østlige del af Nørre herred kom enhver karl frem med sit ønske i så henseende og fik det i reg-len opfyldt. I nogle byer var det skik, at hver karl skulle kysse sit gadelam før pinsegildet, og lykkedes det ikke, måtte han bøde en pægl til selskabet.“

Dengang Lars Rasmussen fra Klokkergården var medlem af laget samlede karlene på egnen før mortensgildet i den gård, hvor gildet skulle holdes, og den vigtigste forretning var da at „bytte gæs ud“. To karle fordelte byens karle og piger således, at hver „gase“ fik sin „gås“. Der blev „kastet es om“, hvilke karle der skulle forestå udbytningen. „Det blev så dem,“ fortæller Lars Rasmussen, „der fik de første to esser. Ude i køkkenet opskrev de på en tavle eller et bord navnene på alle byens karle og piger. Medens udbytningen foregik, sad de andre karle i spændt forventning inde i stuen. Hver gang en udbytning var sket, åb-nedes døren, og karlens og pigens navne blev opråbte. Så føjedes der gerne til: „Træller de godt?“ og der svarede: „Udmærket“ eller lignende. Indvendinger mod udbytningen kunne der ikke være tale om. Når denne sag var klareret, ka-stedes der som før hvert gilde es om, hvem der skulle have de forskellige for-

De rider sommer i by i en af Nordsjællands landsbyer, spillemandene foran med horn og klarinet fulgt af optoget med flaget og det smukt pyntede „spær“. Alle deltagerne, hestene med, er behængt med blomster og bånd. – Tegning af Knud Gamborg, Ill. Tid. 1866–67.

retninger. Først bestemtes det, hvem der skulle „tinge musikanter“. Det blev dem, der fik de første to esser eller ofte spader eller kløver es. Så fordeltes rollerne ved selve gildet. Den, der fik spader es, blev „brændevinsskænker“, kløver es „ølskænker“ eller „strippetud“, hjerter es „tavlebærer“ og ruder es „lysebærer“, hvilket ansås for at være den ringeste bestilling. Tavlebæreren skulle på en tallerken indsamle penge til musikanterne, og lysebæreren skulle holde lyset for ham, så han kunne se at bytte. Han skulle også „lyse“ for pigerne, når ølpotten var tom, og de skulle ind og tappe. Somme tider kastedes der es om, hvem der skulle være „fordanser“; men det var sjældent, at nogen ville påtage sig dette hverv, man udsatte sig for at blive slemt kritiseret.“

Valget af de unges leder overlod man kun få steder til tilfældighederne, for en dårlig leder kunne have katastrofal betydning for det kommende års gilder. Derimod kunne en lang række af de mindre betydningsfulde hverv visse steder uddeles ved kortspil og lodtrækning. Fra Møen fortælles der imidlertid ganske detaljeret om, hvilke talenter man krævede af dem, der skulle organisere et sommer i by-optog. Der blev gjort et stort forarbejde blandt de unge selv for at ridtet gennem sognet og det efterfølgende gilde, hvortil alle blev indbudt, kunne blive så festligt som muligt:

„De unge karle af én eller flere byer forene sig almindeligvis straks efter pinsedag om at sammenskyde nogle penge til at leje et gildeshus, og bekoste det fornødne til højtideligheden. To af de mest yndede og ansete karle vælges til majgrever; en munter, sædelig gårdmand udkåres til skaffer eller køgemester. Denne forestår såvel det økonomiske ved festen, som de foregående øvelser. Tvende stærke karle vælges til at føre spæret, det er en 5 à 6 alen lang stage med anbragte tværstænger, overalt omsnoet og behængt med alle kulører bånd, flitterguld, brogede silke- og bomuldstørklæder. Til toget betinges og nogle violinspillere og en trommeslager, hvilke alle til hest i fuld trav må kunne opføre deres musik. Alle må have blå eller brune kjoler, hvide skærf om livet, grønne, med blomster og bånd besatte, kranse over skuldrene og maj i hatten. De bedste heste, der ere at få, må fodres godt og dresseres i forvejen, samt nogle bånd og andet stads haves til dem. Tvende herolder sendes da nogle dage i forvejen ud og stikke om natten til 1. maj en majgren i taget over hver port til tegn, at sommers karle kunne ventes. Natten før den til toget bestemte dag, forsamle de sig i gildeshuset, ordne skaren og begynde om morgenen deres ridt.“

Når ungdommen på landet holdt deres store gilde ved pinsetid eller deromkring, „blev bylaget ikke overset, men dog ikke nøjagtig overholdt, især for pigernes vedkommende“. Denne sidste tilføjelse antyder, at en af lagenes fornemste funktioner var at skabe kontakt mellem kønnene. Muligheden for at træffe nye mennesker var ringe på landet, og derfor sørgede den betænksomme

I de unges lag

organisator for at indbyde piger fra nabosognene, således at en kærkommen mulighed for variation i den også erotiske stavnsbundethed var til stede. Disse ekstra-invitationer og „sammenparringen“ af de unge er noget meget væsentligt ved ungdomslagernes forsøg på at skabe balance og orden i forhold, som mange givetvis har haft svært ved selv at finde rede i. Arrangørens og hans bestyrelses indsats må imidlertid ikke forstås som udslag af emsighed og svigtende moralopfattelse. Tværtimod er den realistisk og fornuftsbetonet udtænkt. De unge trængte til at se andre unge. Da fynboen Jens Christensen i 1845 tjente i Sønderødeltog han ivrigt i ungdomsgilderne, ikke mindst fordi han var god til at danse. Særligt festligt blev det, da man også inviterede 2 piger fra Vedby og Maren fra Ørridslev med. „Vi morede os flere gange med at danse; det havde til følge, at Maren og jeg blev til at fatte godhed for hinanden.“ De giftede sig nogle få år efter.

Året igennem holdtes der legestuer, ofte hver eneste lørdag. Man dansede, legede, drak og spiste til langt ud på de små timer. „Når dansen havde fået sveden ud, smed karlene frakken, og så gik det løs i skjortærmer eller sribede bluseærmer, somme tider med piben i munden. Langs stuens vægge stod der bænke. Når et dansestykke var til ende, satte karlene sig på bænkene med pigerne på deres knæ og armen om livet. Så blev der spist, og dertil blev der drukket knopdramme, det vil sige glasset godt halvt fuldt af brændevin, og de skulle drikkes af. Efter spisningen blev der igen danset og til sidst drukket „lavet puns“, det var rom, sukker og vand. Der blev drukket lovlig meget ved sådan et bal, og for at få deltagerne til at drikke glassene eller kopperne til bunds, blev der sunget:

Man har det så godt i sine ungdomsår;
det gør så godt at få en lille tår.
Og her kan vi drikke liså meget, som vi vil,
og derfor drikker vi nu (Peter) til.

Så drak den nævnte sit glas eller sin kop ud og vendte bunden i vejret til tegn på, at han havde efterkommet opfordringen. Derefter sang selskabet:

Det var godt vi priste manden;
jeg tror, han blir en soldebror;
så går vi til en anden
og ser, hvad han formår.

Og så gentog det samme sig med den næste i rækken.“ „Drukne personer såes sjældent“, hedder det dog et andet sted fra, „når undtages enkelte, som var fulde ved enhver lejlighed. Rå tale og opførsel var ligeledes sjældnen, hvorimod

Der er lavt til loftet i Hedebo-stuen, og det store skab fylder ikke så lidt. Men en dans, der ikke kræver anden musik end violin og klarinet, bliver der sagtens plads til. – Maleri af J. Exner, 1855, Aarhus Museum.

tvetydig skæmt ofte var grovkornet“. Mange viser røber grovkornet skæmt kønnene imellem, og meningen med en enkelt af de kendte sanglege har i det mindste i ældre tid været, at karlene efter første vers skulle hive trøjen af pigen, efter næste kjolen, „og sådan bliver man ved, så længe indtil personen står der aldeles afklædt“.

At de unge kunne drikke for meget, indrømmer Jens Christensen åbent og ærligt, og det havde da „til følge, at der blev så tit uenighed, mest over dansen. Den karl, der flere gange havde nejtet for en pige, men fået til svar, at hun var bedet op, han var jo gnaven og kunne godt finde på at række et ben frem og kaste hende tilligemed den, hun dansede med; det måtte jo ikke få udseende af, at det var gjort med vilje, men vedkommende blev alligevel gal, ikke alene fordi de andre lo ad dem, men det var ubehageligt at blive tilsvinet på det snavsede lergulv, der var vådt af spyt; det kunne nok udarte til slagsmål. Det var der ingen, der brød sig videre om; det var de så vant til at se. I storstuen stod et langt bord og to klædekister; der krøb børn og piger op på for ikke at blive trådt over tærne, når de brødes. Der sad de med spændt opmærksomhed og ventede på udfaldet, nogle holdt mest med Per, andre med Povel.“

De har danset i loen hele natten, og drukket punch og kaffeknægte, og røget tobak, nu er det morgen, lysene er brændt ned, men ingen tænker på at forny dem. Og efter en sidste dans, en sidste kop kaffe kan man endelig få lov at bryde op for snarest muligt at give efter for den søvnighed, som behersker alle og tegner sig tydeligt i de flestes ansigter. – Maleri af J. Exner, 1860, Hirschsprungske Samling.

Fra fiskerbyen Hesnæs på Sydfalster fortæller Hans Mortensen, at legestuerne „ikke sjældent foranstaltedes om vinteren, når det søfarende mandskab var hjemme. De driftigste karle satte sig i spidsen herfor, og underhandlede med forskellige beboere om lokale, der naturligvis leveredes frit. Man hørte da i tusmørket en udråber løbe igennem byen råbende uden for alle vinduer: „Til legs, til legs! hos N. N.“ Også hos mine forældre var der stundom legestue. Lejrens Jens, hans brødre Lars og Ole, Klavs, Frederiks Marie, Jørgens Karen og Kyllinge-Grete vare de vigtigste „personer“ i disse farcer. Jeg har glemt navnene på dem; kun erindringer jeg, at den ene havde den drastiske titel „den lusede skrædder“, der blev opført i Lars Nielsens hus. De optrædende aktører holdt sig ingenlunde strengt til deres roller, men improviserede stadigt nye indfald og situationer, så at deres kunst i grunden ikke var ganske at foragte.“

Om de unge, som Hans Mortensen nævner ved navn, vides det også, at de fleste af dem har været ypperlige historiefortællere og visesangere, og det er netop et karakteristisk træk ved lagernes mest aktive medlemmer: det var dem,

Indkaldelsesordre betyder længere tids fraværelse, adskilligt må ordnes og aftales, inden reservesoldaten rejser hjemmefra for at forsvare fædrelandet: „Naa Karen! Ka do nov lavæhr aa la Rasms kom Dei fo nær menn jæ'e borte.“
– Tegning af Fritz Jürgensen.

der var med til at holde folkedigtningen i live, samtidig med at de virkede som bevarere og fornyere af de gamle folkelige festskikke. Fra Østjylland fortælles det tilsvarende, at det var gadebassen selv, der sang for, når man drog rundt og præsenterede majvisen.

En gang om året var det pigerne, der indbød karlene til legestue. I Haldrup nord for Horsens fjord var det gerne den dag om efteråret, da karlene var på session. Da var det pigerne, „der bestilte hus og betalte musikken; men et par hjalp med opvartningen og med at holde orden. Det kunne også nok være nødvendigt med et par håndfaste skænkere, for når karlene kom kørende hjem fra sessionen i charabanc, var stemningen høj, og der skulle ekspederes mange punche:

Vi er alle kongens ka'le,
vi kan drikke og betale!

sang de, og selv den, der kun var taget til trainet, kunne glemme sin skuffelse og prale med sit krigermod: Gå væk. Jeg viger ikke et skridt som trunkusk!“

Borte fra hjemmet

Under soldatertjenesten mødtes karle fra alle landets egne, og det var et kærkømt fællesskab. Lutter fornøjelse var det imidlertid ikke, for det kunne være vanskeligt nok at få pengene til at slå til. Vel modtog de pakker med alt muligt godt hjemmefra, men kontante penge fik de sjældent sendt. Også det vidste karlene råd for, og der kendes mange eksempler på én bestemt udvej, som synes at have været almindelig kendt indtil begyndelsen af århundredet. Man vidste, at skillingsviseproducenterne havde brug for at sætte gode, landligt klingende navne, undertiden med militær rang, på trykkene, for at disse skulle virke så „troværdige“ som muligt. Christen Simonsen Børglum har således rimeligvis ladet sig betale for at lægge navn til mindst to viser for bogtrykker Winding i Store Kannikestræde i København: „... om de jyske Soldaters Reise til Holsten 1803“ og en „Kierligheds-Vise, hvorudi klages over en Kierestes falske Løvter og Utroeskab mod en tro og retskaffen Elsker“. På den første af viserne optræder han som „Musqveteer ved Prinz Friderichs Regiments 6te Compagnie“, på den anden, hvis indhold ikke har nogen speciel tilknytning til militæret, er han civil. Af Hjørring amts lægdsrulle 1803, Børglum sogn, fremgår: Simon Christensens søn Christen, født i Børglum, 25 år, 64 tommer høj, recrut i Pr. Fr. Reg. 1798, overcomplet (session 1805), afsked (session 1806).

At det næppe er soldaterne selv, der har skrevet de viser, som de så ofte stod som forfattere til, illustreres bedst af følgende: den fynske landsoldat Iver Fridrik Hansen, født i Kogsbølle i Svendborg amt som søn af indsieder Hans Andersen sammesteds, i 1803 23 år, 62¼ tomme høj og fra 1800 soldat ved Kronprindsens Jæger Regiment har for bogtrykker Seest „skrevet“ visen Bag grønklædte bakke, der ligger et hus. Det er imidlertid balladen om Vilhelm, og den er i virkeligheden skrevet af Adam Oehlenschläger.

Når en soldat vendte hjem, havde han meget at berette om. En dreven karl lagde gerne lidt til, når han tilrettelagde sine oplevelser for de undrende tilhørere derhjemme. Bedst var det naturligvis, om han kunne berette om, hvordan han havde spillet københavnerne et puds. Sådanne historier havde let ved at vandre fra mund til mund. Som nu en af Per Springers egne. Han levede omkring 1840 i Horsens: „Som ungt menneske, da han var soldat, var han pæn og velskabt og så godt ud i uniformen. En dag, han gik på Østergade i København, så han lidt til højre for sig en meget fin dame, og en 200, 300 alen forude kom en nydelig befordring kørende med fire heste for og flot kusk på bukken. Så siger han helt højtidelig: „Ih, men hvad ser jeg, ih, men hvad ser jeg! Såvidt jeg ser, er det min faders befordring fra Jylland.“ Damen studser og siger: „Gud bevares, er Deres fader så fin en mand?“ – „Ja, min fader er en af de største godsejere i Jylland, men jeg har som ungt menneske været min fader ulydig og må da være soldat.“ De veksler flere ord, og køretøjet kommer nærmere. Det var dog

Borte fra hjemmet

en skuffelse, det var ikke hans faders befording. Damen fattede godhed for Per, hun var jo af bedre familie, men han forstod at omgås hende, og hun forstrækkede ham med 50 daler under løfte om, at han skal komme næste dag igen, og så skal de være kærester. Han rejste så af, men damen så ham aldrig mere.“

Havde en soldat været ved fronten var der naturligvis endnu mere at fortælle om, men alligevel kunne det hænde, at indtrykkene var så overvældende, at det kunne være vanskeligt for den unge, der ikke havde ordet i sin magt at meddele sig om det, man i grunden ventede at høre noget om. Lønborg Friis fortæller således følgende, som er „aldeles historisk“: Det var i 1864, nogen tid efter fredslutningen, at en bondekarl fra Horne, som havde været indkaldt og lige var kommen hjem efter at være bleven afmønstret i København, indfandt sig i præstegården med sin skudsmålsbog. Fader trykkede bevæget hans hånd og sagde: „Jeg har hørt, min ven, af dine kammerater, at du har været med i de blodigste slag og har kæmpet tappert. Fortæl mig nu lidt om, hvad der har gjort mest indtryk på dig i hele krigen.“ Karlen kløede sig et øjeblik bag øret og svarede derpå: „Det var sandeligen de her spækhøkerbutikker i København. De kan ikke tænke Dem, hr. pastor, som der stod opstillet både ost og pølse, øl og brændevin, fint brød, stegt ål og „frikkedeller“, og så var det stillet så lækkert an, så nærenstid a barestens tykkedes, a kunne synke en bid, så skulle a også ned og ha’.“

En karl kunne være så længe væk fra det lokale ungdomslag, at han undertiden havde svært ved at finde sig til rette i det igen, når han vendte tilbage eller hvad værre var: kammeraterne havde svært ved at acceptere ham på ny. Det kunne skyldes, at han havde fået „manerer“, som var fremmede for kredsen, og dem kunne han have fået efter et længere besøg i København, i udlandet eller på højskolen. Værst stod det til, hedder det i de mange historier, som kendes om sådanne indbildske karle, når han endog havde glemt, hvad selv de mest dagligdags ting egentlig var: En håndværkssvend havde været udenlands og kom hjem for at besøge sin gamle moder. Deres gamle kat kendte ham straks igen og sprang op på hans skød og begyndte at snurre og gøre sig gode venner med ham. Men han kendte den ikke og spurgte sin moder: „Hvad er det dog for et underligt dyr?“ I det samme rev katten ham, og han udbød: „Avs, kat.“

Efter midten af århundredet begyndte højskolerne at trække de unge til sig, men mange steder lod de sig kun tøvende overtale. H. P. Hansen fortæller, at det kun er meget få af „mine gamle fortællere, af de, der var født omkring 1850, der kom på højskole, og først, da folk fik større indtægter, blev det almindeligt, at mere oplyste bønder fra Midtjylland sendte deres sønner og døtre på højskole“. Blandt undtagelserne nævner H. P. Hansen Anders Danielsen, der var

Borte fra hjemmet

Artilleristen har fået orlov og er rejst hjem til Morsø. Både hende og hendes forældre finder han i udhuset, hvor de er ved at bøde en ruse. Beklemtheden ved det gensyn, han så længe har set hen til, har han dæmpet ved at lade sig ledsage af sin søndagsklædte lillesøster, så tror han, det ser ud, som om besøget også gælder de gamle. – Maleri af Chr. Dalsgaard, 1857, Aarhus Museum.

født i Råsted 1849: „Han havde som ung karl arbejdet ved noget engvandingsanlæg i Barde, og der var han sammen med nogle, der havde været på højskole. Eksemplet smitter, som bekendt, og da vejret om efteråret standsede arbejdet, gik han en dag fra Barde til Hammerum for at blive optaget på skolen, hvis forstander var Rasmus Nielsen. Det var i 1872. Ud på aftenen, efter at have gået 25 km, kom han til en gård, hvor han spurgte om vej; og så viste det sig, at højskolen lå lige ved siden af. Anders blev så forbavset ved at se, at bænke og skamler var fyldt med unge og gamle omkring bordet, alle bandt hose, og medens de hængte i med strikningen, blev der snakket, fortalt historier, sunget gamle folkeviser og skæmtet. Det var en bindestue, som Anders Danielsen var dumpet ind i, og en sådan havde han aldrig overværet før. Han fik lov til at blive der om natten, og næste morgen blev han vel modtaget i højskolen, og så gik han derfra hjem til Råsted, omkring 70 km.“

Slagsmål og dårlige kammerater

„Det var dengang ret uhørt,“ tilføjer H. P. Hansen, „at nogen i hans hjemegn tog på højskole, og hans familie tykte da også, det var noget narreværk – det var bedre at spare de penge!“

Ungdommen på landet holdt sammen. Deres lag kunne være fasttømret som bymændenes, men samtidig havde de bevaret og videreudviklet lysten til at lege og danse. Det var noget, der bandt i et fællesskab. Man brød det kun, når man ville „låne“ piger fra nabobyerne, og disse invitationer har afstedkommet adskillige slagsmål med karlene fra pigernes hjemby. Sådanne slagsmål og drillerier ungdomslagene imellem var almindelige. Karlene var lokalpatriotiske om en hals. De søgte at stjæle hinandens majtræer om natten, de sloges når de så hinanden på markederne, og når de på Falster mødtes til hoveri råbte de spottende remser og øgenavne til hinanden:

Hullebæk drenge
kan slikke vor ende!
lad lejlen hænge,
lad vandet rende!
de skabede, forbandede
Hullebæk drenge!

Blandt ungdommen på landet var der mange dygtige og talentfulde organisatorer af typen den skjelle hyrdedreng i Harbøre og gadebassen i Østjylland. Som ledere af de fællesskaber, de virkede i, var de med til at overvåge ro og orden, og hertil hørte ret beset også, at lagene fik lejlighed til at bekæmpe hinanden indbyrdes. Det har været en herlig og sund idræt – sport dyrkede man jo ellers ikke på landet.

Karle og piger holdt sammen i arbejde som i fest, men Jens Christensen fortæller også meget levende om, hvordan en klike af unge kunne være fælles om at skjule noget ulovligt, ikke mindst på grund af en „kedelig“ ledertype. Da Jens havde været et års tid hos „Madammen“ på Holme mølle, „fik vi i 1843 Per. Han var en køn, pæn og fin karl, men stolt, galhovedet og et storsnudet spektakkel, en meget ubehagelig fyr at arbejde sammen med“. Nu var „Madammen“ noget nærig med maden, men pigen „Karenmarie havde let ved at rane, når madammen var fuld“, fortæller Jens Christensen, „og Per var kommen til at stå i et kærlighedsforhold til Karenmarie, for ham havde det heller ingen nød. Det var kun mig, der måtte nøjes med kosten, som den var. Hver formiddag gik Per ind i karlekammeret. Jeg var nysgerrig efter at vide, hvorfor han gik derind ved 10-tiden. Jeg fik også ærinde ind i kammeret, men kunne ikke få at se, hvad han

Slagsmål og dårlige kammerater

Det forlød ikke så sjældent, at unge, der havde været på højskole, følte sig finere end dem derhjemme, som måtte formodes ikke at have noget egentligt åndsliv. – Tegning i „Puk“, 1897.

bestilte. Over kammeret var ikke loft, der var stænger, de var ikke tættere, end jeg kunne lave et hul og stå i kviestalden og se, hvad han tog sig for. Han tog sig et stykke mellemmad. Jeg havde endnu ikke fået min nysgerrighed tilfredsstillet; jeg så, hvor han lagde nøglen. Så var det en dag, han var ikke hjemme, tog jeg nøglen og lukkede kisten op. Der var rigelig fødevarer, næsten et helt hvedebrød, rugbrød, en krukke smør, flere slags pålæg, men små stykker. Det var en meget gammel nøgle, der var hul i enden, i låsen var en tap, der gik ind i nøglens hul, når den lukkes op. Nøglen var gammel og slidt halvt over; uden at ane det havde jeg bukket den. Da Per næste dag skulle have sin mellemmad, opdagede han at nøglen var bukket. Jeg stod i foderladen. Han råbte: „Der har nogle været i min kiste i går; der er ingen penge, det behøver de ikke at lede efter.“ – „Det er heller ikke det, der søges efter; det er for at se, hvor stort et forråd, du har, af fødevarer.“ – „Det kommer ikke dig ved.“ – „Nej, når det var

Slagsmål og dårlige kammerater

dit eget, men det er tyvesager, noget der er stjålet fra madammen; du kan ligeså godt leve ved kosten som jeg.“ Vi kom i et voldsomt skænderi, han kaldte mig stor-snudet, visnæset, skide dreng, „du har fortjent et godt lav tæsk“. – „Jeg har da ette tjent tæsk, fordi jeg siger, hvad der er sandt. Du har bedre fortjent tæsk, du bliver så tit inde hos Karenmarie fra mørkningen til næste dag og fodrer ikke hestene, førend næste morgen, og så stjæler du tiden og træet fra madammen til at lave træsko af.“ Han blev fnysende gal. Jeg stod parat til at tage flugten og smække døren i for ham, for at standse ham, mens jeg fik lidt forspring, men han kom ikke.

Jeg gik og spekulerede på, hvordan Karenmarie kunne tage et helt hvedebrød, uden madammen savnede det. Det må ske, når de bager. Bageriet lå på den anden side landevejen. Der var loft over bageriet, der blev avnerne båret op – de skulle bruges til kørerne. Når de bagte, var madammen altid tilstede, når brødene sattes i ovnen, for at tælle hvor mange der var, for at der ikke skulle blive nogle borte. De var ved at sætte brød i ovnen; jeg stod og passede på, når madammen gik ud af døren, så var jeg der straks med min sæk og skulle op på loftet at hente avner. Der lå to hvedebrød og et sigtebrød, de skulle sættes i ovnen, såsnart madammen var gået ud af døren; jeg kom for hastig på dem og fik det opdaget. Da jeg mærkede, at brødene skulle tages ud, tog jeg min sæk og skulle hente flere avner. Nu var der tre brød – pigerne var ikke glade ved, at jeg gjorde den opdagelse. Jeg gjorde fordring på at få noget af brødet. Det måtte jeg nok, men så skulle jeg holde det hemmelig. Der blev så et stykke til mig engang imellem.“

Vel havde Per en dårlig indflydelse på sine kammerater, men Jens Christensen var ikke dummere, end at han kunne se sin fordel i også at være medlem af det „ungdomslag“, som Per ledede.

UNGDOM I BYERNE

Skønt de fleste danske provinskøbstæder var små i begyndelsen af 1800 årene, var de dog for store til, at ungdommen kunne samles i et fælles ungdomslag sådan som i landsbyerne. Men drenge, der gik i samme skole, følte sig på grund af den fælles arbejdsplads og fælles oplæring som en sluttet gruppe i modsætning til andre. Udadtil stod de last og brast, selv om der indadtil var mindre kredse grupperet efter alderstrin og skoleklasse.

Efter gammel tradition plagede og mishandlede de ældre elever de yngre. Nye elever blev lagt over skolebænken og banket med brændestykker, pøset til under vandposten, begravet i snedriver og „sulet“ med snebolde. Og man tvang dem til at løbe spidsrod mellem de gamle, mens de blev trukket i ørerne og sparket i bagen. Efter denne behandling fik de at vide, at den var et billede på videnskabens vej, der var trang og pinefuld.

På kostskoler, hvor eleverne var sammen også uden for skoletiden, kunne disse prøver til tider udarte til alvorlige plagerier. Der blev ikke blot leget himmelspræt med de nye elever i et lagen, de blev også hængt uden for vinduet i en jernkrog, sat på en varm kakkellovn og lignende. Her trivedes „pennalismen“, det vil sige, at de yngre blev tvunget af de ældre og stærkere til at være deres slaver, der måtte pudse deres sko, løbe ærinder, låne sig penge, afgive deres pakker med lækkerier hjemmefra, ja, endog påtage sig skylden for de ældres forseelser og undertiden stjæle for dem. De, der ikke ville lystre, fik klø, blev mishandlede og førte en elendig tilværelse, fordi de ikke som i de voksnes samfund havde nogen højere instans at klage til. Thi kammeratskabsreglerne forbød dem at sladre, og de ældres diktatur kunne hos sarte sjæle føre til knækket selvtillid og angstpsykoser. Men de fleste drenge klarede sig, og de så hen til den dag, da de selv var nået op i de ældres rækker og kunne nyde at lade sig varte op af de små.

Blandt de almindelige skolers elever hørte sammenholdet gerne op, når de gik hjem fra skole. Men af og til kunne de efter skoletid slutte sig sammen til gennemførelse af særlige opgaver, især at føre krig med andre skolers elever. Jævnere borger- og friskolers elever udkæmpede voldsomme slagsmål med de „finere“ realskole drenge. Om vinteren kunne fællesskabet dog også ytre sig i udflugter til kælkebakker og skøjtebaner, og om sommeren til badefornøjelser og to-parti lege som røvere og soldater. Sådanne idrætter gav ungdommen lejlighed til at komme

Skoledrenge og gadedrenge

I landsbyskolerne blandedes gårdmandsbørn og daglejerengel, i byerne understregedes ungdommens klasseforskelle trist og tydeligt af fattigskoler og betalingskoler, og det er egentlig meget forståeligt, at usøigneret, frysende underernæring i sutsko ser sig gal på velklædt og velnæret selvbevidsthed i støvler. – Tegning i Puk, 1897.

af med de overflødige legemskræfter i en tid, da organiseret sport ikke kendtes. De rigtige gadedrenge, som praktisk taget ingen undervisning fik, løb rundt pjaltede, med bart hoved og bare fødder, kun iført få klæder. De lå og rodede i de stinkende rendestene, sloges om urtekræmmernes tømte sukkerfade eller -tønder, der, når de var tømte på gaden foreløbig blev lagt tværs over rendestenen, indtil de kunne returneres. Gadens ungdom kunne samles med et minuts varsel for at assistere ved ethvert opløb med piben i fingrene. Under støj og slagsmål spillede drengene klink på mure og porte, drillede syngende viskællinger og råbte „tørvebønder“ efter skikkelige kørende. De var kort sagt gadens sjakaler, ikke til at få ram på.

Når barneårene var forbi, blev byens ungdom ikke uden videre optaget i et fælles ungdomslav som i landsbyen. Man kunne samles i foreninger og klubber

Fra lærling til svend

til forskellig underholdning. Men stod man i lære, var fritiden knap. Så snart den nye dreng indtrådte i håndværket som lærling, blev han til daglig behandlet med nedladenhed af svendene. Han måtte sige De til dem, mens de sagde du til ham, hvad han forøvrigt var vant til fra hjemmet, da børnene sjældent tiltalte deres forældre med „du“. Men han var tillige svendenes træl, måtte løbe ærinder for dem, lade sig drille og prygle af dem, påtage sig alt det ubehagelige arbejde, og samtidig finde sig i deres kontrol. Han måtte for eksempel ikke vise sig med en pige på gaden, ej heller gå med spadserestok; han måtte ikke ryge tobak. Han var endnu en snothvalp og skulle ikke tiltage sig nogle af svendenes privilegier som voksne.

Lærlingene måtte ofte gennemgå visse optagelsesceremonier, når de kom på lærepladsen. Hos skomagerne udsattes de for en pinefuld „begprøve“; med en beget tråd lagt rundt om nakken skulde de trække et par skolæster til sig, så tråden rev de fine nakkehår ud og fik huden til at bløde. Smedelærlingene blev døbt

Der er livlig formiddagstrafik på Børsens østre gavltrappe, børsherrer, den jødiske veksellerer, en sjakkerjøde, barnepiger, sælgekoner. Men gadens ungdom har fundet sig et fredeligt sted, hvor den uforstyrret af de voksnes travlhed kan spille klink. – Maleri af M. Rørbye, 1826.

Gadens forskellige brogede skuespil kunne være sikre på et interesseret publikum. Og måtte ældre borgere bedrøves, når de så politibetjenten på vej til arresthuset i spidsen for fire vægtere med den fulde mand på stigen, så kunne små og større gadedreng, også uden smålige familiehensyn, glæde sig over optøget og følge det med jublende tilråb. – Anonym, udateret radering, Københavns Bymuseum.

ved at smides i essetruget. Snedkerne smurte varm lim på ryggen af lærlingene. Af og til blev kønsdelene „synet“ og smurt ind i møjje eller endnu værre ting.

Almindeligt var det at sende naive lærlinge af sted efter ikke-eksisterende ting; snedkerne bad dem for eksempel hente „træstrækkeren“, murerne „stenhøvlen“, smedene en dåse „tangfedt“ eller „det forniklede øjelmål“, alt sammen ting, der lød såre fagmæssigt for dem, der ikke var indviet i fagsprogets mysterier, og som tjente til at ydmyge og håne dem.

Trods alle drillerier og prygl bevarede lærlingene dog i reglen deres gode humør. Ved visse lejligheder var de også med til at foranstalte optog i byerne, især til fastelavn. Bortset fra sømændenes specielle fester var det nok altid lærlingene, som stod for fastelavnsoptog og -løben i købstæderne. Vi ved ikke særlig meget om disse fester, da der er så lidt opskrevet om dem, men i mange byer førte lær-

lingene „Baks“ (vinens gud Bacchus) rundt på en tønne. De stak til stråmanden, slog katten af tønden og lignende, alt sammen for at samle lidt penge sammen til et gilde. Her er der en tydelig lighed med bondeungdommens fester.

Den værste prøvelse lærlingene kom ud for var dog svendeindvielsen, behøvlingen, som den kaldes efter snedkernes specielle skik. Denne indvielse var absolut ikke nogen eksamen af faglig art, – det måtte mester klare, når han sagde god for sin lærling –, men den havde en symbolsk karakter, idet den skulle vise den uværdige lærlings overgang til de voksne faglærtes ophøjede kreds, samtidig med at den gav svendene lejlighed til på en ofte rå og brutal måde at pine og drille den unge for sidste gang, og til at komme til gilde på hans bekostning.

Indvielsen hang på det nøjeste sammen med den fra Tyskland i begyndelsen af 1600 årene indkomne „zynft“ (= lav, lavsskik). Behøvlingen betød i svendenes øjne langt mere end den faglige oplæring, idet den simpelt hen var deres godkendelse af den ny kammerat. Den der ikke var behøvlet, var ikke optaget i deres kreds; han stod uden for fællesskabet og var en ganske uværdig person, selv om hans uddannelse og kunnen var aldrig så fremragende. Hvert fag havde sin egen særlige udformning af indvielsen.

Endnu i slutningen af 1700 årene foretog snedkerne i Århus en behøvling af drengene med en stor træhøvl, under mange knubs og gentagen vælten på gulvet. Stor jubel vakte det, når svenden truede med at afhugge „knasten“ (kønsdelene), og en af de unge piger, der var tilskuere, måtte gå i forbøn for ham og bede om, at den blev skånet. Tømmerlærlingene måtte ryge en kridtpibe, omvundet med røde bånd og stoppet med tørret hønsemøg, hvis han havde røget i læretiden („skampiben“). Smedelærlingene måtte bide kammen af en nøgle („sømbid“), hvad de naturligvis ikke kunne, – og det kostede så en ekstra bøde. Felberedernes lærlinge fik malet en sort knebelsbart over munden og fik en krans, undertiden med torne i, trykket om hovedet. Bogtrykkerlærlingene blev „gauskede“, sat på en våd svamp, fik et spark og de obligate puf og stød.

Efter denne del af ceremonien holdt „Oldgesellen“ i de fleste lav en lille tale til lærlingen, hvori han fortalte om den højere tilværelse, han nu trådte over i, og gav en halvt højtidelig, halvt spøgefuld oversigt over håndværkets ærværdige historie. Til slut gav han ham ofte en lussing eller et munddask med de ord: „Dette skal du endnu tåle af mig, men siden af ingen anden!“ Så blev han drukket til i lavets velkomst-pokal, der gik rundt i hele kredsen af svende. Det var det højtideligste øjeblik, der skarpt markerede overgangen fra den lave tilværelse som lærling til den høje værdighed som svend og som voksen. Ved runddrikingen drak han dus med svendene og var dermed accepteret og optaget som fuldgyldigt medlem af deres kreds. Ganske vist måtte han af sine knappe midler „hønse“, betale denne drik, samt det gilde, der fulgte efter; men det hele

var dog smerten og pengene værd, for nu lå fremtiden lys og hele verden åben. Han var virkelig blevet et nyt menneske. Ofte fik han et kys af mesters datter, – også et tegn på at han var en mand. De gamle svende lærte ham fagets „Gruss“ (hilsen) og små hemmeligheder og fiduser, således at han over alt i Europa, hvor han kom på sin påfølgende vandring, kunne legitimere sig som uddannet svend, der kendte broderskabets hemmelige tegn.

Først da lavene blev ophævet i 1857, indtrådte der en forandring heri. Men i mange fag fortsatte visse skikke ved svendeprøverne endnu op til vore dage, såsom tildrikning og overrækkelse af en kridtpibe.

Når svendene var „på valsen“ i udlandet, mødte de overalt fagfæller. Vandreaarene betød en faglig belæring af største værdi og gav de unge en international indstilling, som man i vore dage ikke så let får. Mange fandt sig forøvrigt en pige undervejs og slog sig ned i udlandet; de fleste kom dog hjem efter frugtbare læreår og slog sig ned med det mål at stifte ægteskab og blive mester. Så var den frie ungdomstid forbi.

På universiteterne havde studenterne tidligere haft en lignende indvielse som håndværkerne, „depositsen“, hvorunder noviceerne var klædt ud som umælen-de bæster med hugtænder i munden, horn i panden og korumpe. Under cere-monien blev disse dyriske symboler fjernet, så studenterne fremtrådte som ægte „musasønner“. Disse skikke var dog forlængst afskaffet før år 1800, men stu-denterne vedblev at fejre deres studentereksamen, som aflagdes på universitetet, med optøjer, tumulter og slagsmål.

På regensen og i kollegierne trivedes den gamle „pennalisme“ og de mange indvielsesskikke i bedste velgående. Nye indflyttere blev plaget, drillet, dypnet under vandhanen og tvunget til at give de gamle beboere øl, inden de blev op-taget som fuldgyldige medlemmer af kammeraternes kreds.

Studenterne samledes i deres foreninger til drøftelse af alle slags emner, ikke bare akademiske: videnskab, litteratur, kunst, kultur, politik. De var bærere af tidens åndelige liv og følte sig som en privilegeret klasse, en korporation. De fleste var fattige embedsmænds sønner og gik tarveligt klædt. Så meget mere grund havde de i begyndelsen og midten af 1800 årene, da læsestoffet ikke var særlig stort, til at hengive sig til studenterlivets og kammeratskabets glæder med diskussioner, punchesold, komedier, maskeballer og lignende, – vældigt tidsrø-vende, men billigt og særdeles udviklende for ånden og for deres kommende til-værelse som embedsmænd og dyrkere af kultur og videnskab.

Ungdommens selskabelighed i hjemmene havde også en anden karakter i by-erne end på landet. Julestuer og lignende sammenkomster var ikke helt ukendte

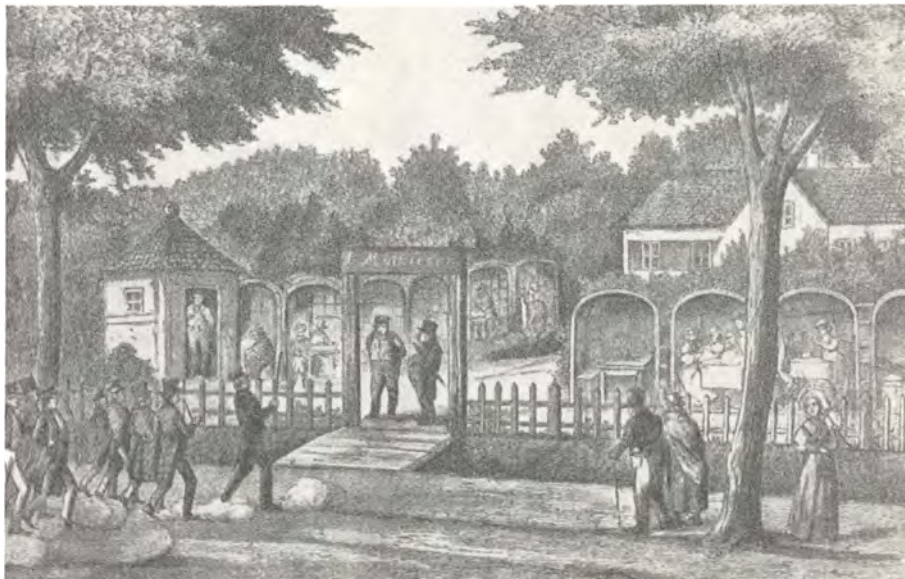
- Hun siger Di til mig!
- Var det Konen selv?
- Er Du gal! Det er sgu ingen Kone, det er en Jomfru!

Den korte tid mellem konfirmation og læreplads er fuldt optaget af hastig tilvænnning til den voksne verdens sæder, klæder, skikke og omgangsformer. — Tegning i Punch, 1876.

Forlystelser i hjemmet

Uden for universitetets og foreningslivets rammer søgte studenterne sammen i helt uformelle, mindre selskaber, hvor de under kammeratligt frie former kunne dyrke deres fælles interesser, musik, kortspil, tobak o. s. v. – Maleri af W. F. Bendz, 1827, Ny Carlsberg Glyptotek.

Studenterne udgjorde en særlig stand i samfundet, grupperet om Universitetet, Regensen og Studenterforeningen. Og i en længere periode også om den bondefødte, grovt-joviale Lars Mathiesen, hvis beværtning „Haabet“ i Allégade de yndede at besøge i flok og følge. Her må både han selv og H. C. Andersens gamle plageånd fra Slagelse, rektor Meisling, gøre plads for dem i lågen. – Tegning af P. Klæstrup.

i byerne, som det ses af Holbergs overgivne komedie, men de unge tiggede ikke selv penge til fortæringen eller stod for arrangementet. Det var forældrene, der tog initiativet og betalte omkostningerne. Indbudt blev ikke hele nabolaget, men de unges familie og familiens nærmere bekendte. Det gav en vis garanti, at man holdt sig til sine ligemænd. Traktementet var beskedent. Man dansede, spillede lotteri og legede selskabslege med panter, og undertiden legede man blindbuk og skjul. Portrætmaleren Hans Hansen fortæller i sin dagbog, at han en aften i august 1794 var hos kammerjunker Hauchs i Horsens. Ved bordet fik man musik, og bagefter legede man blindbuk. Men først slog man vindues-skodderne op for ikke at spænde genboernes nysgerrighed for stærkt, thi en del var allerede forsamlet i vinduer og døre for nøje at iagttage, hvad selskabet foretog sig. „Da vi var blevne brav varme, holdt vi op, og hver forføjede sig hjem, thi klokken var 11“. Det var vistnok den stedlige kapellans jomfruer, der kaldte på livsglæden, thi med dem havde han tidligere leget skjul.

Havde en husmoder endnu ikke fået sine pigebørn afsat ved ballerne på klubben, måtte hun gøre et forsøg, om det ikke skulle lykkes bedre ved et ungt selskab i hjemmet. Mellemlassen i København nøjedes omkring 1840 med at

samle femten-seksten par unge til lidt dans i al simpelhed. Den hele affære kunne – fortæller Plenge – gøres for en snes daler. En cylinderlyre, der spillede „Cachuca“, „El Xaleo de Xeres“ og en halv snes andre yndede danse kunne lejes for et par daler. To eller tre pund vokslys var nok til lysekronen og armstagerne, en smule lemonade, nogle fade skåret smørrebrød med kalvesteg, æg og anchovis, oksetunge og ost kostede ikke ret meget. Så der kunne endda blive penge til overs til en kranscake og et par terriner afbrændt rødvin.

Kys i krogene var ikke nogen synd. Og da en jomfru i København en novemberraften i 1794 kom for skade at brække ovennævnte portrætmalers stok, kostede det hende kun et kys – „og hermed var den ti gange betalt“, sukkede han.

Omgangsformerne mellem de unge var lige så forskellige, som ungdommen selv var forskellig i stand og opdragelse. Men fælles for dem alle var trangen til at søge sammen med ligestillede under mere eller mindre lavsmæssigt regulerede former og at finde en partner af det modsatte køn under betryggende vilkår som indledning til ægteskabet.

FOLKELIGT TEATERLIV

Den dramatiske virksomhed uden for det kongeligt privilegerede teater på Kgs. Nytorv faldt hovedsageligt i to grupper, som både direkte og indirekte supplerede hinanden: de private teaterklubber, som mere eller mindre var hellegit amatørforestillinger, og senere de omrejsende skuespillertrupper, der efter år 1800 kommer til at spille en stadigt større rolle i provinsens teaterliv. Interessen for at spille amatørforestillinger tog fart o. 1780 især omkring det berømte „Borups Selskab“, hvor Knud Lyhne Rahbek var den drivende kraft, men snart bredte denne mani sig over hele landet, og enhver blot nogenlunde anseelig by startede lignende klubber.

De professionelle aktører og omrejsende trupper kom først til senere, blandt andet fordi det siden 1738 simpelt hen var forbudt „komediantspillere, linedansere, taskenspillere o. lign. overhovedet at indfinde sig i Danmark og Norge“. Denne forordning var oprindelig begrundet i moralsk-religiøse betragtninger, forøvrigt direkte foranlediget af overhåndtagende optøjer i forbindelse med Snapstingshalløjet i Viborg; senere blev den indskærpet og fornyet, sidst i 1791, fordi man frygtede disse gøglertrupper ville trække større pengebeløb ud af landet. Efterhånden så forskellige amtmænd dog gennem fingrene med disse forordninger, ofte mod en passende afgift til den stedlige fattigkasse. I 1799 blev denne form for forlystelsesskat sat i system i København; udlændinge skulle af med 10 pct., mens byens borgere slap med 5 pct.

Foruden den markante opblomstring af et regulært teaterliv uden for komediehuset på Kgs. Nytorv fra omkring år 1800 byder perioden op til 1870 også på en rig variation i den genre man med et samtidigt udtryk kan kalde „fjællebodsløjer“: pantomimer, linedansere, gøglere, beridere, perspektivkasser og, i århundredets midte, de populære sangerindepavilloner. Kort sagt, alt det som man stadig forbinder med begrebet Dyrehavsbakke. Dette muntre folkeliv blev som bekendt foreviget allerede 1803 af Oehlenschläger i „St. Hansaftenspil“. Og Heiberg og Hertz har vidnet om disse forlystelsers meget store popularitet henholdsvis i „Recensenten og Dyret“, og „Perspektivkassen“ og „De fattiges Dyrehave“ (en bleg afskygning af den rigtige, beliggende ved Kalkbrænderihavnen).

Forlystelseslivet på Dyrehavsbakken var sæsonbestemt og er oprindelig opstået i tilslutning til Kirsten Pils Kilde, som blev et yndet udflugtsmål i slutningen af 1700 årene i tiden omkring St. Hans. På dette tidspunkt fik Dyrehavsbakken også sin første store blomstringsperiode. Lignende foreteelser opstod rundt om i landet således omkring Snapstinget i Viborg, og uden for kildetiden fik København efterhånden diverse forlystelsescentre uden for de gamle volde, først på Frederiksberg Allé og Vesterbro, siden også på Nørrebro, og endelig åbnedes Tivoli i 1843 som et koncentrat af alle disse forlystelser.

Særlig berømt blev familien Prices forskellige morskabsteatre og den Casortiske pantomime, som fik en direkte aflægger i Tivolis pantomimeteater. Pricerne indvandrede fra England og optrådte første gang på Dyrehavsbakken i 1795; de følgende år rejste de rundt i Danmark og Norge med herkuleskunster, linedans, kunstridning og andre ekvilibristiske øvelser på programmet og senere byggede de forskellige småteatre på Vesterbro og andre steder og blev en fast institution i det københavnske forlystelsesliv. – Casorti optrådte første gang på Dyrehavsbakken i 1800 med „et stort italiensk selskab“, som dels fremførte nogle af de senere så bekendte pantomimer („Harlekin som Statue“) og dels gik Pricerne i bedene med „Linedans og luftspring“. Til gengæld begyndte Pricerne så at spille pantomimer, senere i direkte samarbejde med nogle medlemmer af den italienske trup, som også blev her i landet, særlig Giuseppe Casorti, forbilledet for Tivolis berømte Pjerrot-fremstillinger, Volkersen.

Price og Casorti var ingenlunde enerådende på det danske marked, men disse to familier var periodens mest fremragende eksempler på alsidige gøglertrupper. Der kunne nævnes talrige andre eksempler på lignende „fjællebodsløjer“ både fra København og rundt om i provinsbyerne, hvor større og mindre trupper rejste rundt og foreviste deres kunster, vokskabinetter, vilde dyr og lignende på markeder og torve i denne periode, hvor det offentlige forlystelsesliv i almindelighed fik et kolossalt opsving.

Den mere folkelige teaterinteresse er udgået fra de dramatiske klubber som florerede over hele landet i begyndelsen af 1800 årene. Her er tale om en mentalitetsændring i forhold til den foregående generation, som jo selv i København knapt havde fået tid til at vænne sig til dette nye fænomen; Det Kgl. blev først åbnet i 1748 og i provinsen fandtes ingen faste teatre og kun sjældent rejsende teatertrupper. Rahbek fortæller om sine forældres selskabelige vaner:

„... Mellem et godt huses årlige høitider hørte i de dage – og endnu længe efter, medens jeg kan huske – eengang hver vinter at komme på comedie, ligesom engang hver sommer i skoven o: til kilden. En sådan comedieaften tog da familien en loge, og inviterede sine nærmeste omgangsvener, som da efter co-

Den uheldige Ascension,

eller: Capitulisten Christian Roat's sidste Vandring, fra Rosenborg Slotsteaarn til Cyrcerpladsen.
Tirsdagen den 19de Juni 1827.

Udgivet af H. C. Ørsted, som Udgiver af den danske Kunst og Litteratur.

Hollænderen Christian Roat, europæisk berømt som linedanser, var ophørt med sin farlige kunst og havde nedsat sig som gæstgiver i Odense. Ret længe kunne han dog ikke udholde det stilfærdige liv, han optrådte igen og fornyede sin berømmelse ved en stor kunstrejse til de danske byer. I 1827 indhentede skæbnen ham på Rosenborg eksercerplads i København, det henvend halvandet hundrede meter lange tov brast mod tårnvinduets stenkarm. – Koloreret træsnit, 1827.

medien, der endtes tidlig, fulgte hjem med på et stykke smørrebrød, som det i de dage hedde og tildels også var . . .“

I Rahbeks barndom ville borgerskabets bedre del, endsige den lavere, ikke drømme om selv at optræde. Men snart blev det mondænt selv at spille. Finest var det berømte „Borups Selskab“, hvor Rahbek var medstifter og hvor han fungerede som iscenesætter, skuespiller, oversætter, forfatter og konsulent, også efter at han var blevet meddirektør for Det Kgl. Oprindelig havde dette selskab under Rahbeks ledelse bestemte teaterpolitiske mål, blandt andet at fremføre Holberg, som Det Kgl. havde forsømt en tid, men snart blev selve manien for at se sig selv og andre spille „dilettant“ den egentlige drivkraft både i „Borups Selskab“ og i de talrige aflæggere. – I sine erindringer skriver Henrik Steffens, der i begyn-

Den lille intime sangerindepavillon har den unægtelige fordel frem for det store teater, at publikum uden vanskelighed kan fremsætte ønsker og forhandle direkte med de optrædende om muligheden for deres opfyldelse. – Tegning i Punch, 1874.

delsen af 1790erne var et ivrigt medlem af Borups selskab, om et andet foretagende, hvor man spillede „Erasmus Montanus“ med ham selv som Erasmus og Oehlenschläger som Per Degn. Steffens var da lige vendt hjem fra Tyskland og var begyndt at holde sine berømte forelæsninger om tysk filosofi. Nu morede han sig med at spille halvstuderet bondestudent sammen med sin bedste elev til moro for en forsamling på 2–300 mennesker. Det kunne man næppe tænke sig Georg Brandes og J. P. Jacobsen gøre i begyndelsen af 1870erne.

Naturligvis stimulerede en så overvældende lyst til selv at spille komedie teaterinteressen i al almindelighed og skabte et nyt publikum. I provinsen fik disse selskaber mange steder desuden betydning ved at rejse faste teatre, hvor de omrejsende trupper kunne få husly. Begyndelsen blev gjort i Odense, hvor den første egentlige teaterbygning uden for København blev indviet i 1795. Senere fulgte Århus, Helsingør, Aalborg, Viborg, Rønne med flere.

Denne teatermani må næsten have haft karakter af en art besættelse. Det hedder således i nogle erindringer fra den tid:

„Privat-theatrene i Jylland under krigen (1807–14) udgjorde en hoved-

I de private teaterklubber

ingrediens i folkeforlystelses-væsenet. Det var som et bersærker-raserie, der havde grebet folkene. Enhver flække fra Aalborg til Skanderborg havde et eller flere småtheatre, stundom noblessen sine, skoledisciplene deres og gårdskarlene og tjenestepigerne deres . . .“

Teatermanien affødte flere satiriske komedier som for eksempel Hertz' „Hr. Burchardt og hans Familie“ og den berømte komiker C. N. Rosenkildes „Den dramatiske Skrædder“ (frit efter „Den politiske Kandestøber“ med nogle meget morsomme scener, hvor den teatergale skrædderfamilie gang på gang må svigte nål og tråd for at skotte i deres roller). Den interessante skildring af virksomheden i et sådant dilettantselskab er dog Blichers „Generalprøven i Kragehul“, som han indsendte til Det kgl. i 1816 med et morsomt ledsagebrev. Her siger han:

„. . . Den tendents, som min uøvede hånd måske ikke har været heldig nok til med tilstrækkelig klarhed at lægge for dagen i stykket selv, er ingenlunde: at ridiculere privattheatre i almindelighed, hvilket så meget mindre kunde eller burde være min hensigt, som jeg selv har været medlem af flere dramatiske selskaber og følgelig ikke kan miskjende den æstetiske nydelse – og meer end nydelse – de forskaffe. Men konstens brug, overdrivelse, forkert udøvelse, vrang-

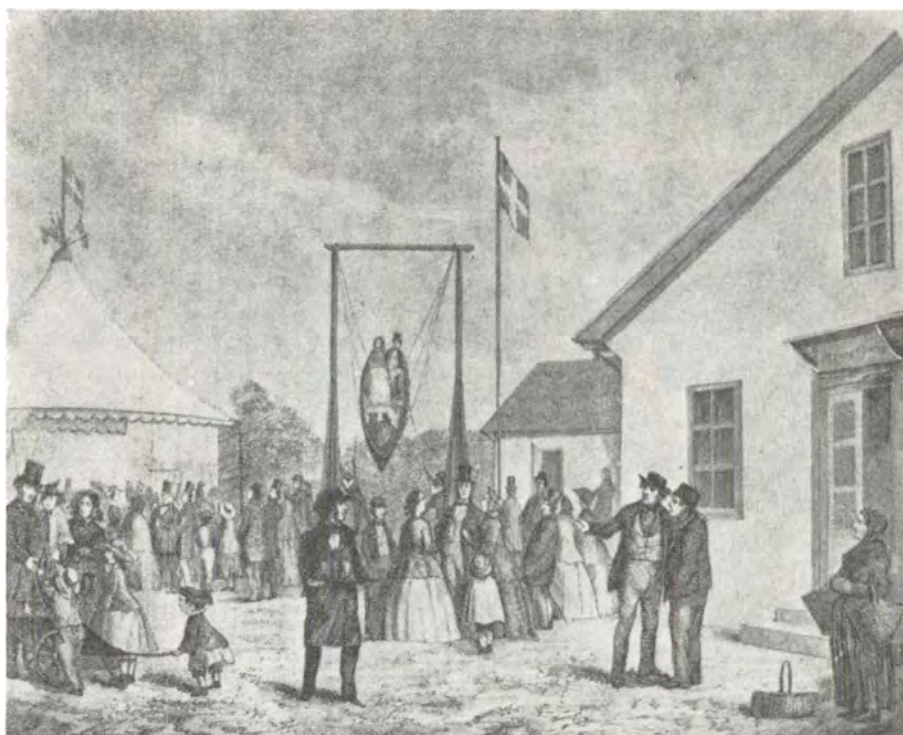

Forlystelseslivet på Vesterbro kunne antage ret storstilede, men samtidig meget hyggelige former, børn, hunde og damer i alle aldre kunne medbringes i serveringsteatret. – Tegning i Ill. Tid. 1867–68.

I de private teaterklubber

anvendelse, med andre ord: Dens forfuskning og fornedring, samt almindelig mangel på sund sands for dramatikken væsen og øiemed er det, som har sat de fleste privattheatre /: især i provindserne, thi de kjøbenhavnske kjender jeg ikke meer :/ til ufejlbarlige mål for satiren. At konsten forhutles og vanæres endog af håndværkskarle og drenge er en notorisk sandhed . . .“

Selve intrigen i „Generalprøven . . .“ var ret traditionel: en lokal teaterdirektør, som har en dejlig datter, kureres for sin teatergalskab af pigens elsker med lidt maskepi. Men undervejs får man et levende indblik i livet i et sådant selskab, som bekræftes af de mere spredte samtidige kilder, der findes: de økonomiske sorger; den højst mangelfulde instruktion og den deraf følgende groteske efterligning af rigtige skuespilleres unoder; det tvivlsomme repertoire, som godt nok stort set fulgte Det Kgl.'s, men som netop derfor oversteg amatørers kræfter: Kotzebues overspændte skrækdramaer og letfærdige franske intrigestykker i

„De fattiges Dyrehave“ ved Kalkbrænderihavnen fik kun en kort levetid, den opstod o. 1840 og måtte vige for Frihavnen. Det hyggelige sted, som talte Nyboderfolkene blandt sit faste publikum, havde få, men solide forlystelser at byde på: beværtning, kastegyng, skydetelt, keglebane og en abekat på sin stang. – Tegning af Chr. Deichmann, Ill. Tid. 1861–62.

tysk bearbejdning; og endelig de ofte yderst primitive forhold man spillede under, her øjensynlig i en gammel stald.

I anden akt holdes en slags generalforsamling, hvor man drøfter regnskaber (kreditorer foreslås optaget i selskabet) og diverse forslag til højnelse af skuespilkunsten. Blandt andet er der forslag om oprettelsen af et „Theaterseminarium, hvor bønderbørn kunde undervises i dramatik for at sikre fremtidig tilgang“. Her sigtes sikkert til Rahbeks idealistiske tanker om at oprette „planteskoler“ for Det kgl. Teater. Sceneinstruktør Fr. Schwarz foretog i 1803–04 nogle rejser rundt til de større provinsbyer i mislykkede forsøg på at oprette sådanne skoler. Der var nok begejstring, men kun få virkelige talenter i disse selskaber. Den store helteskuespiller, dr. Ryge og komikeren C. N. Rosenkilde, der optrådte i dramatiske selskaber i henholdsvis Odense og Århus er de fremragende undtagelser fra denne tid.

Blicher giver også her en skildring af datidens form for personinstruktion i et sådant selskab: en rollehavende har svigtet – amatørscenernes evige hovedpine – og en anden må i hast sættes ind i skuespilkunstens mysterier; man skal spille Kotzebues populære „Menneskehad og Anger“, en fortystet udgave af „Misantropen“. Teaterdirektøren fremhæver blandt andet:

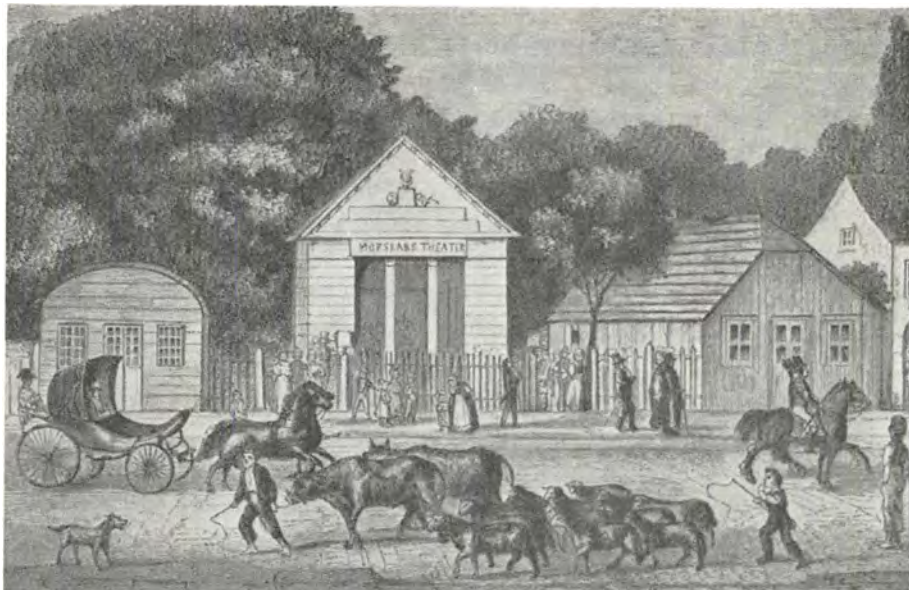
„... De måe gjøre det mere latterligt – fordrejninger med ansigtet, dikkedarer med hænder og fødder, ellers faaer De ikke tilskuerne til at lee . . .

En skuespiller måe kunne alt, når han vil: nyse, hoste, lee, græde – enhver lyd må stå på pinde for ham. Men siden jeg seer De er lærvillig, vil jeg give Dem nogle ideer om den tragiske konst . . . For det første måe man gjøre sig ret fælt til, for ex. jeg i min rolle til i morgen (nemlig som misantrop). See nu på mig! – Blev De ikke bange?

... endvidere måe man ganske forandre sin stemme; den måe være huul, gyselig, skjærende, hvinende. Gebærderne måe svare dertil: man måe slåe omkring sig med armene; vride hænderne, så det kan knage i fingrene; kaste hovedet snart bagover, snart ned på brystet; stampe i gulvet, jo hårdere, jo bedre; slåe sig for panden, jo stærkere, jo bedre; puste, stønne, skjære tænder – jo galere, jo bedre. Kort sagt, man måe bære sig ad, som om man vilde rive sine lidenskaber og sig selv med i hundrede tusinde stykker.“

Det lyder jo voldsomt, men tidens skuespilkunst ville – selv på Det Kgl. – forekomme en moderne tilskuer umådelig unaturlig og affekteret. Yderligere havde man kun ganske få prøver: en læseprøve, et par kostumeprøver og en generalprøve. At det overhovedet kunne lade sig gøre skyldes at man havde en række faste ‘håndværksregler’ for placeringer, stillinger og gebærder. I lovene for Borups Selskab hed det at man havde to prøver: ved den første „ses i særdeleshed på declamation“ og ved den anden „kommer gesticulationen i betragt-

I de private teaterklubber

Lige over for Den kgl. Skydebane, mellem et landligt Vesterbros spredte bygninger og store haver, lå fra 1817 til 1845 en træbygning med tegltag, den afholdte familie Prises og Casortis „Morskabs-teater“, et kunsttempel, som med sine brogede forestillinger tiltalte både den jævne og den fine smag. Også Oehlenschläger og Thorvaldsen kom her og glædede sig over de yndefulde pantomimer. – Tegning af P. Klæstrup.

ning“. I øvrigt gik der mange uger mellem læseprøve og første prøve så skuespillerne nåede at lære deres roller. Eller burde nå det. Men for dilettanter, der ikke kunne „reglerne“ må resultatet være blevet yderligt pauvert. Slægt og venner fik alligevel en fornøjelig aften ud af det; fornøjelsen lå især i at se hinanden på scenen.

Men tidens smag for det rørende og det patetiske bevægede sig på kanten af det grotesk-komiske. Oehlenschläger fortæller et sted om en oplevelse den norske digter Zetliz havde under en opførelse af Lessings højdramatiske familiedrama „Emilie Galotti“. En holstensk skipper havde åbenbart sat sig for at få en glad aften ud af det og lo selv på de mest patetiske steder, mens andre græd. Zetliz skældte ham ud og bragte ham til tavshed. Men midt under det dramatiske højdepunkt, hvor Emilies far gennemborer hende, for at hun ikke skal forledes til synd og vellyst, kommer han i tanke om skipperen, som nu står halvkvalt af latter med et lommetørklæde i munden. Zetliz må overgive sig og le med. Oehlenschläger fortæller episoden som et vidnesbyrd om hvordan tiden var ved at løbe fra disse tårepersende stykker allerede før år 1800. Men i provinsen

Morskabsteatret på Vesterbro forsvandt, men den Casortiske pantomime: Pierrot, Cassander, Colombine og Harlekin, fandt blivende hjem i det 1843 oprettede Tivoli. – Tegning af Otto Bache, Ill. Tid. 1865–66.

huserede de naturligvis endnu en tid og man forstår at en lignende episode må have udspillet sig i Viborgs nyåbnede dramatiske selskab i 1812:

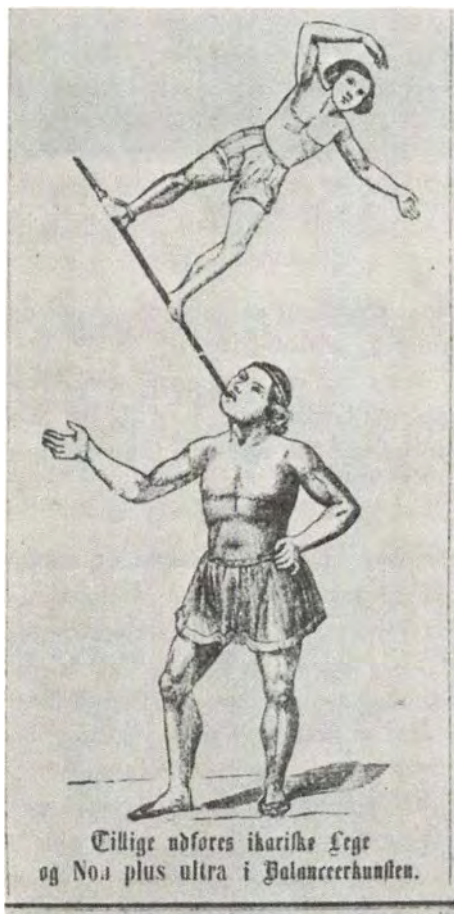
„En mand i det dramatiske selskab . . . hørte ved det sidst givne stykke med megen misfornøjelse nogle tilskueres upassende latter, netop i de scener, hvor enhver, som havde blot den ringeste sands for stykket, nød dets udførelse med taushed . . .“

Publikums reaktion var i det hele taget langt mere umiddelbar og mindre højtidelig, hvadenten man lo eller græd, klappede eller hyssede. I „Jyllandsreise i sex Døgn“ skildrer Blicher Snapstinget i Viborg med al det dyrebakkeagtige gøgl, inklusive en teaterforestilling. Man følger her en turnéforestilling fra tilskuerpladsen. Særlig karakteristisk for stemningen er tilskuernes ivrige tilråb til aktørerne under spillet. Blicher begynder med at gennemgå teaterplakaten, der dengang gav langt fyldigere besked om hvad man kunne vente sig end nu, og forkundskaber skader jo aldrig. Hvis man supplerer Blichers beskrivelse med Overskous skildring af en af Det kgl. Teaters første uofficielle „konstreiser“ i begyndelsen af 1820erne, bliver resultatet noget i stil med „professor“ Tribinis præsentationsudråb på Bakken. Overskou fortæller at man skulle spille i Præstø

Rejsende selskaber

og at det her var skik at turnéforestillingerens program blev annonceret rundt i byens gader af den lokale udråber under ledsagelse af trommehvirvler. Han kunne imidlertid ikke læse og fik teksten læst højt, hvorefter han bryggede noget sammen så godt han kunne huske:

„Her kommer nogen lemmer (medlemmer) af den kongelige traterat (teateretat), og de vil agere i gamle Worms magasin på andet loft. Der har de rettet et theater op, hvor de spiller sådan en komedie, som der aldrig før er seet i vores dage. Først kommer noget, der hedder delletorium (deklamatorium), og så ilav fire, der gjør det i syv sæt med mange kappriåler og anstalter (balletnumre), som jeg ikke kan huske, men det veed jeg, at til slut skal den ene gjøre, som han slaer en hund ihjel (fremsigelse af Wessels „Hundemordet“) . . .“

Med kongelig allernaadigst Tilladelse
giver
den stærke Mand, N. G. W. Schenström,
tilligemed Akrobaten Jean,
i Ringsted Naadstuegaard
Torsdagen den 7de Juli 1853
en stor udmærket Forestilling
i 3 Afdelinger,
hvori de vanskeligste og skønneste Produktioner
blive at forevise efter Musikens Taft.

Provinsbyerne nød godt af mangfoldige rejsende kunstneres ofte forbausende præstationer. – Annonce i Sjællandsposten 1853.

Københavnerne holdtes gennem annoncering i Adresseavisen omhyggeligt underrettede om alle betydende kunstpræstationer. Efterhånden kom der også annoncer i provinsbladene, men ville en rejsende teaterdirektør eller kunstner være sikker på, at alle fik at vide, hvad de kunne glæde sig til, gjorde han klogt i at træffe fornøden aftale med den offentlige udråber. – Tegning af P. Klæstrup.

Det blev i øvrigt mere og mere almindeligt at skuespillerne fra Det Kgl. rejste ud med forskellige bravournumre, og ikke som i begyndelsen med hele forestillinger; det begyndte man først igen på langt senere. Men selv om Blichers 'plakat' er for et helt stykke har den samme karakter som Overskous; den begynder med en oprensning af stykkets personer og deres indbyrdes relationer og fortsætter så:

„... Handlingen foregår på en stige / begynder ved midnat og ender lidt efter. / Man vil arbejde af alle kræfter, / at gøre publikums fordringer fyldest; / men så forventer man sammes hyldest, / og smigrer sig ved et stort personale. / Småe børn ej meer end det halve betale. / Billetten koster en daler rigsbank. / Viborg den tyvende junius. Frank.“ (En af de tyske turnéledere på denne tid hed Görbing Franck, og man spiller da også på tysk i Blichers lille parodi.)

De plakater som H. C. Andersen digtede hele komedier over som barn har sikkert givet lidt grundigere besked om stykkets indhold end Det Kgl.'s yderst spartanske, som kun gav titel, forfatter og de optrædende.

Rejsende selskaber

Afstanden mellem sal og scene var heller ikke stor under de som oftest yderst primitive forhold, man spillede i de mindre byer uden fast teater. I Overskous erindringer får man et godt eksempel på dette forhold, da den fornævnte turné næste gang skulle spille i Nykøbing F.:

„... I spillets hede kom elskerinden i så heftig bevægelse, at hendes florskjole svaiede ud over de foran fortæppet anbragte „tællekasser“, og i et nu stod hun i lys lue. Alt kom i oprør; hun hvinede, tilskuerne råbte brand og styrtede til den eneste udgangsdør; katastrofen syntes at måtte blive frygtelig. Men – byfogden *var* der. Som Nykjøbings mægtigste sad han på forreste bænk, og i farens stund viste han sig sin magnificens værdig, viste sig at være manden, der kunde tænke og handle for alle. Lynsnart resolveert sprang han, med et tordnende: “Bare rolige!“, rask over tællekasserækken, slog armene om min brændende elskerinde, strøg dem langs ned ad hendes klæder, så at flammen qvaltes . . .“

Den eneste samlede trykte fremstilling af en rejsende skuespillers meriter og genvordigheder fra denne periode er Carl Fr. Raus lille erindringsbog. Den dækker nogenlunde tiden fra 1830 til 51, hvor Rau først var ansat ved teatret i Trondhjem og senere turnerede rundt i Danmark med hele fire forskellige danske turnéselskaber. En overgang var han endda selv leder af et. Det var et stort område disse trupper berejste dengang, fra Altona til Trondhjem med diverse afstikkere til Gøteborg og hallandske og skånske kystkyer og det tog sin tid at rejse og kostede meget trods de yderst ukomfortable forhold. Derfor blev man så længe som truppens repertoire overhovedet kunne trække publikum i de forskellige byer. Somme tider for længe, så man måtte låne sig frem til rejsepenge. Men i almindelighed blev skuespillerne vel modtaget, det var jo en kærkommen afveksling i byens dagligliv, og den gamle mistænksomhed mod komedianter og farende folk havde efterhånden fortaget sig.

Rau beklagede sig især over lokaleforholdene i de mindre byer. Bedst var rådhusalene, fordi man så kunne disponere over tingstuerne bagved til påklædningsværelser. Men ofte rummede disse sale kun 150 tilskuere, så fortjenesten blev ikke stor. Og når de lå i øverste etage måtte forsinkede skuespillere lempes ind ad vinduerne ved hjælp af brandstiger. I kornmagasinerne var der til gengæld plads nok, men lavt til loftet så skuespillernes hoveder forsvandt bag luftsoffitterne, mens rotterne tittede frem for at smage på tællelysene. – Værst var små lader og vognporte, „hvor man ofte i en vaudevillesang blev akkompagneret af køernes brølen i stalden ved siden af“, siger Rau.

Skuespillerne måtte selv medbringe de nødvendige kulisser, sætstykker, tæpper og lignende og endda i de mindre byer være forberedt på selv at rigge en scene til. Overskou fortæller at man på hans første turné medbragte kulisser,

som var malet på begge sider: „... vendte den ene side udad, fandt tilskuerne os i en have eller frodig skov; vistes den modsatte side så de os i en sal, hvori alle stykker bleve til tryllespil, da vi kom ud af væggen, fordi der ikke var døre...“. En behændig maskinmester kunne klare meget. Således blev en falmet salsdekoration i Aalborg forvandlet til den pragtsal, hvor Askepot skulle vågne op og se sig omgivet af herlighed ved hjælp af rønnebærguirlander, lysekroneglas, flitterguld-zirater og en purpurkåbe.

Tællelysene hjalp til at kaste et flagrende eventyragtigt skær over det hele og i øvrigt forlangte man ikke meget scenisk udstyr dengang. Selv på Det Kgl. malede man sjældent nye dekorationer, men nøjedes med at friske lidt op på de gamle og kombinere dem indbyrdes i nye stykker. Desuden foregik de fleste stykker enten i en sal, i en stue, i en skov eller på gaden. Det er først efter naturalismens sejrsmarch omkring år 1900 man for alvor er begyndt at lave helt nye specielle dekorationer til hvert stykke.

Naturligvis kunne denne sparsommelighed også drives for vidt som da en tysk trup spillede Schillers „Røverne“ i Odense i 1791. Tyskerne havde ved den fynske adels hjælp slået sig ned i byen og konkurrerede snart et lokalt dramatisk selskab helt ud. Dette selskabs leder, den navnkundige bladudgiver Iversen tog da hævn ved udførligt at anmelde alle tyskernes forestillinger. Om „Røverne“ hedder det:

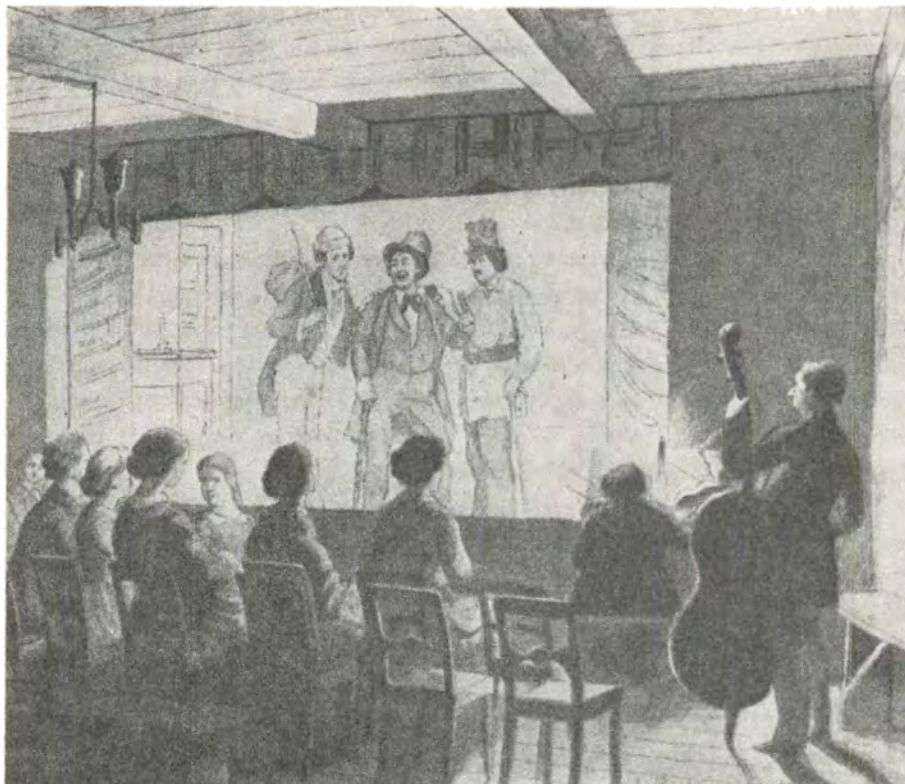
„... Vi så ellers iaften og det kunststykke, at den gamle grev Moors 2 borde og guldleders taffelstole bleve stående, under theaterforvandlingen, for at tiene til skienkeborde for røverne i vertshuset. Det var og iaften almindelig skik, at røverne tændte deres tobakspiber ved coulissernes lys, skønt scenen da forestilledes ved dagen...“

„Acteurene og soufleuren glemme og undertiden, at de ikke er allene i huset, og at deres fælleds samtaler ikke kunne opbygge tilskuerne; således hørte man f. ex. denne aften soufleuren at sige til de spillende: *ich habe kein Licht mehr*; og hr. Carnier at replicere: *ich weiss meine Rolle*... Sandt nok, en soufleur uden lys, gør samme nytte som et uhr uden viiser...“

I „Kabale og Kærlighed“ blev det samme thebord stående med kopper og opdækning hele stykket igennem, skønt man skiftede scene flere gange. Nogle tilskuere var bekymret på præsidentens vegne, da han havde overtaget anretningen i sin fine sal; de var bange for at han kom for skade at dyppe sine fløjlsærmer i spildt fløde eller kaffe.

Odense var foregangsbyen; Iversens dramatiske selskab fra 1789–91 var det første uden for København og det samme var tilfældet med teatret som indviedes i 1795 af en tysk trup. Der var naturligvis også en del patriotisme i Iversens kritik og året efter genåbnedes teatret med en dansk trup. Men heller

Rejsende selskaber

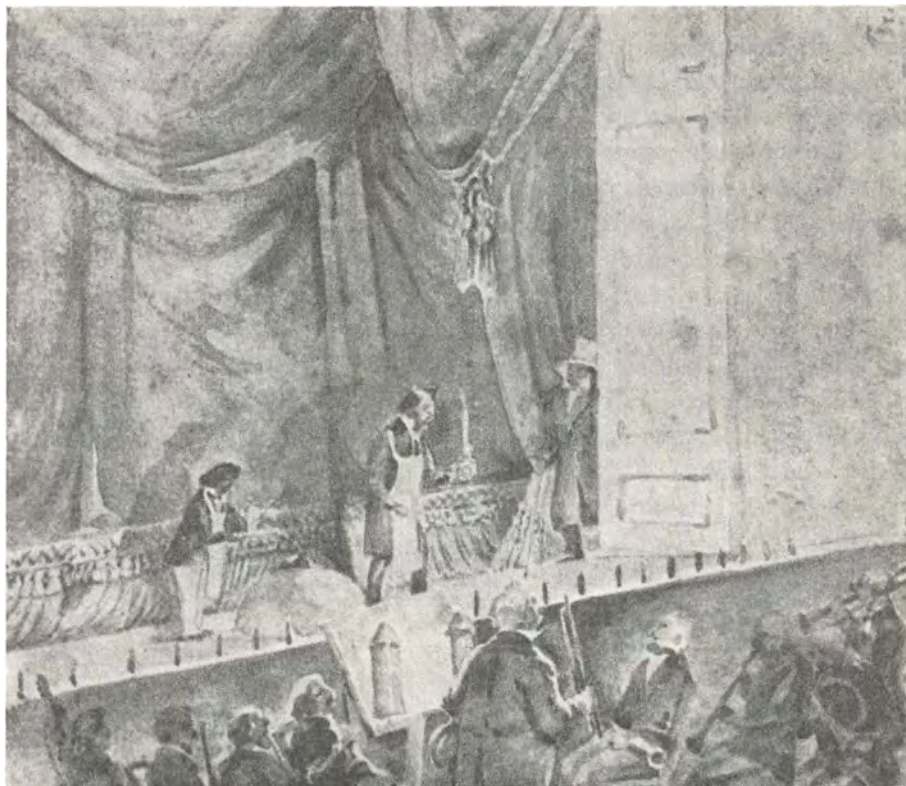

Tryllefarcen Lumpacivagabundus fra 1833 om de tre rejsende håndværkssvende af wierenen Johann Nepomuk Nestroy hørte til provinsscenernes almindelige repertoire, allerede i 1839 ærgrede H. C. Andersen sig over stykkets slette fremførelse på Odense Teater. Her spilles det på en primitiv scene i Rødding i Sønderjylland året før krigen. – Tegning af H. C. Ley, juli 1863, Teatermuseet på Christiansborg.

ikke det kunne gå ret længe; Odense var kun en by på godt 5000 indbyggere og snart måtte man leje teatret ud til forskellige trupper for kortere eller længere tid, efterhånden i flere sæsoner ad gangen. En lignende udvikling fik teaterlivet i de andre større provinsbyer som Århus, Aalborg, Viborg og Helsingør, selv om de lokale amatørselskaber her holdt længere ud. Den eneste by hvor et sådant selskab har fortsat sin eksistens gennem snart halvandet hundrede år er Rønne, vel til dels takket være øens isolerede stilling.

I det store hele var det Det kgl. Teaters repertoire, og senere de københavnske privatteatres, man fulgte op i de turnerende selskaber. – Først i 1900 årene fik de tre store provinsbyer, Århus, Aalborg og Odense faste lokale professionelle ensembler, som kunne tage konkurrencen op med de forskellige turnésel-

Opstillingstableauer

Primitive forhold kunne afstedkomme adskillig forstyrrelse på de små scener. I Århus gamle teater kludrer musikken i halvmørke, direktør Miller kommer frem foran tæppet, blikkenslager Meyer, som er belyningsmester, også, og teatrets factotum Johnsen resumerer situationen i en kort, forklarende replik: „Neh, for der er inte mere olle.“ – Akvarel (udført efter hukommelsen) af Fr. Visby, Den gamle By, Århus.

skaber, suppleret med de nu talrigere gæstespil fra Det Kgl., som ellers i løbet af 1800 årene efterhånden svigtede provinsen.

Det første medlem af Det kgl. Teaters personale som blev landskendt var skuespilleren H. C. Knudsen, som under sine patriotiske rundrejser i Danmark og Norge ene mand banede vejen for senere turneer, skønt de egentlige formål med disse rejser var et helt andet: at samle penge ind til Englandskrigenes ofre og vække folkets fædrelandskærlighed. Dette lykkedes også i høj grad, dels ved at animere de private selskaber rundt omkring til at give beneficeforestillinger, men især ved direkte indsamling i forbindelse med Knudsens egne forestillinger med fædrelandske sange og deklamationsnumre. Desuden solgte han kobberstik med motiver fra fædrelandske tableauer som han selv havde sat i scene til bene-

Opstillingstableauer

ficeforestillinger for de krigsramte. Sådanne opstillingstableauer blev i øvrigt efterhånden meget populære, ikke alene som led i regulære forestillinger, men som selvstændig kunstart. Det var en slags levende vokskabinetter, hvor de optrædende stillede sig op i stillinger efter kendte malerier eller statuer, eller som illustration til berømte digte eller lignende. Særlig berømt blev Mme. Händel-Schütz som turnerede rundt i landet i begyndelsen af 1800 årene, også i provinsen, med sine „klassiske“ attituder. Denne kunstart blev efterhånden meget populær som højere selskabsleg i de hensygnende dramatiske klubber, eller simpelt hen som en art ordsprogsleg ved selskabelige sammenkomster. Sådanne „levende malerier“ krævede ikke så meget scenisk udstyr og som regulær ordsprogsleg, kun en vis opfindsomhed, der alligevel gav folks lyst til at optræde visse muligheder i stil med maskerader o. lign. Der gives mange pudsig eksempler på folks opfindsomhed i denne retning: Olaf Poulsens version af den kendte „En paa Kassen“ (hvor en af selskabet sætter sig på en kasse) var at han simpelt hen satte sig på skødet af en af de tilstedeværende damer. Tableau: „En paa Tæven.“ En yderst spartansk 'illustration' findes også. Der var simpelt hen ingen, da dækket gik fra. Tableau: „Hvor er I henne, store og smaa . . .“ (I Havets stolte Svaner . . .).

Alt i alt fik teaterlivet i alle afskygninger en vældig opblomstring i perioden 1790–1870. Grundlaget for en mere folkelig teaterinteresse blev lagt i dette tidsrum, fordi der næsten ikke fandtes noget offentligt forlystelseliv uden for Kgs. Nytorv i tiden op til 1790. Og Det kgl. Teater var trods alt grundlagt som et aristokratisk foretagende, som almindelige mennesker nok kom i, men næppe følte sig aktivt knyttet til. Man får et helt andet syn på teater, når man selv mere eller mindre aktivt har medvirket i amatørforestillinger eller har set venner og slægt på de skrå brædder. Selv om den voldsomme interesse i periodens begyndelse for teaterklubber efterhånden ebbede ud, vedblev man dog mange steder med at spille „dilettant“ under mere uorganiserede former som underholdning for snævrere kredse. Der er næppe tvivl om at sådanne „dilettanter“ kom til at danne kernen i de omrejsende truppers publikum og stadig gør det. Trupperne har så til gengæld virket som kulturformidlere efter bedste evne, til gavn og fornøjelse for alt folket.

Netop årene omkring 1850 var en brydningstid, hvor blandt andet Det kgl. Teater efter grundloven 1849 var overgået til statsdrift, og en række private teatre blomstrede op. Det mere officielle teaterliv fik et bredere grundlag, især i hovedstaden, og det folkelige teaterliv blev stimuleret af flere omrejsende selskaber.

FOLKEDIGTNING

I den lille fiskerby Hesnæs på Falsters østkyst brugte man aldrig andet end rejer på krogene til madding, og de måtte hentes i Grønsund. Fiskerdrengen Hans Mortensen fortæller, hvordan man i 1840erne „vandrede om eftermiddagen med kurven på ryggen den 1,5 mil lange vej gennem skoven forbi Næsgård til Grønsunds færgested, hvor fangeapparatet opbevaredes, og henad morgenstunden gik man igen – våd, træt og søvrig – den samme vej tilbage bærende den stundom ret betydelige byrde. Jeg har vist hundrede gange deltaget i disse natlige togter; vi samledes næsten altid en hel lille flok, og droge frejdigt afsted under lystig snak og sang; og ikke mindst på hjemvandringen måtte man søge at forkorte tiden og vejen med slige opmuntringsmetoder.“ Hans Mortensen præsenterer derefter ganske kort hver enkelt af de fjorten deltagere, som hyppigst var med, og blandt dem var tjenestekarlen Klavs: „Han var usleben, men godmodig, lystig og underholdende; han fortalte gemytlige historier, var ofte forsanger, stundom solosanger; en af hans viser begyndte således:

Enlig fugl satte sig på bare kviste,
hyled, klaged sig ret inderlig
for sin mage, som han havde mistet;
ingen glæde var for hannem mer.

Trine Drejse, som var gift med Hemming Drejse, en mænbo, som „på grund af sine stundom ikke videre sandsynlige fortællinger“ kaldtes for Hemming Løgn. Frederiks Marie: „Hun var højttalende, godmodig, et af selskabets livligste elementer. Hun sang:

En stjerneklar aften i roligheds lund
jeg vandred blandt blomsterne skønne,
jeg taus af forundring stod stille en stund
og hørte den nattergal syng.

Jørgens Karen: „Også sangerinde, men med en mere brageagtig røst. Grovt stof, men ganske skikkelig“. Kyllinge Grete, Birthe Kyllings uægte datter, ingen skønhed.

En digtning, folk har taget til sig

Hun sang med skingrende stemme:

Den første kærlighed den kommer ret fra hjertet,
den anden kommer ej så varm.

Fiskerdrengen selv bidrog også til underholdningen med nogle af de viser, han havde lært af moderen, der i sine unge dage havde været i huset hos en skolelærer. Han må indrømme, at disse sange „viser en ædlere og renere smag end hos min fødebyes føromtaltede sangere og sangerinder.“

Dette selskab fra Hesnæs fortæller os noget væsentligt om folkedigtningen i midten af 1800 årene. Først og fremmest at man sang og fortalte historier, når man var sammen, og „slige opmuntringsmetoder“ var nyttige, idet de fik én til at glemme, at vejen var lang. Dernæst at af de fjorten deltagere var det kun Klavs og Hemming Løgn, der var go'e til at fortælle historier, hvorimod der straks var fem – Klavs, Hans Mortensen og tre piger, som kunne synge viser, sådan at de andre gad høre på det. Af de syv fortællere og sangere synes de seks at holde sig til den del af folkedigtningen, som almuen med forkærlighed dyrkede: kærlighedsviserne og de skæmtsomme og fantasifulde historier, hvorimod Hans Mortensens viser var „ædlere og renere“. Han havde dem også fra et skolelærerhjem, der ikke synes at være helt upåvirket af oplysningstidens forsøg på at højne almuens åndsliv (Edv. Storms Zinkclairvise) og romantikkens smukke forsøg på at gendigte de gamle folkeviser (N. F. S. Grundtvigs Dankonning griber en Havfru fin).

Folkedigtningens særpræg over for kunstdigtningen ligger deri, at det er en digtning, som folk helt har taget til sig som deres åndelige ejendom. Tjenestekarlen Klavs, der både kunne synge og fortælle, bekymrede sig ikke om, hvem der oprindeligt havde lavet de historier og viser, han kunne. Når han underholdt selskabet, var de hans, og det må i høj grad tilskrives hans personlige måde at gengive dem på, at man satte pris på at lytte til ham. Folkedigtningen tilhører folk selv, og vil man lære denne digtning at kende, må man erindre, at det ikke er alle mennesker i samfundet, men derimod folk som Klavs, Hemming Løgn, Frederiks Marie, Jørgens Karen og Kyllinge-Grete, der har givet den dens særpræg.

Klavs og hans ligemænd har kunnet lære deres viser og historier på to måder: de har enten hørt dem af andre, eller de har købt dem for en billig penge som skillingsstryk. Overalt, hvor mennesker kom sammen, kunne man få lejlighed til at forny sit forråd af historier og viser. En jysk historiefortæller (født 1819 i Gellerup sogn) siger om sin moder, der var en fremragende visesanger, at „hun kunne hundreder af viser. Hundredvisebogen kunne hun omtrent udenad, og hun kunne meget mere end det, der stod i den. Hun sad om vinteraftenerne og

En digtning, folk har taget til sig

sang både for os børn og for andre, der kom og ville høre på det. Hun var født i Rind, og hendes fader igen hed Povl, og moderen Ane Johanne. Den gamle Ane Johanne sang ikke noget, så min moder må have fået hendes viser samlet sammen rundt omkring fra. A lærte dem så af hende, men historier kunne hun ingen af, den største del af dem lærte a som soldat. Når vi blev pakkede ind i en lade og skulle have nattekvarter, så fik vi én til at synge og en anden til at fortælle, og a havde jo en stærk hukommelse, så a kunne huske, hvad a hørte.“ Overalt i Danmark kunne man imidlertid også i 1800 årene skaffe sig et skillingstryk, og selv om læsefærdigheden mange steder var ringe, så kan man dog være sikker på, at disse populære tryk var noget af det første, man med begærlighed kastede sig over. I 1844 hedder det således om Margrethe Nielsdatter i Slagille, at „denne kone havde kun gået tre dage i skole, da hendes moder ej kunne undvære hende. Moderen havde lært hende at kende bogstaver og at stove, men da hun havde sådan lyst til at lære at læse, lærte hun, da hun kun 10 år gammel kom ud at tjene, først viser udenad af andre, fik dem derpå trykte tillåns, læste dem, medens hun vogtede, og lærte sig således at læse, og på samme måde lærte hun sig at læse skrift og senere at skrive, så at hun kunne skrive breve.“

Folk holdt fast ved det gamle, det mundtligt overleverede traditionsforråd, men at forrådet blev fornyet er blot naturligt, og der var medborgere nok, der så deres økonomiske fordel i at træde hjælpende til. De udsendte folkebøger, beretninger om forunderlige hændelser, anekdotесamlinger og viser i titusindvis. Levede disse kulørte produkter ikke altid videre i den mundtlige tradition, så blev de dog flittigt læst. De har således under alle omstændigheder spillet den allerstørste rolle for det folkelige åndsliv i 1800 årene.

Hvad der navnlig kom til at præge folkedigtningen i 1800 årene var de store omvæltninger i folks daglige tilværelse, som fulgte med bondens personlige frigørelse, udflytningen fra de gamle landsbyer af en mængde gårde, det øgede udbytte af arbejdet med jorden, skoleloven af 1814 og arbejderbefolkningens stærke vækst på land og i by. De snævre arbejdsfællesskaber blev opløst, da landsbyens gårde og huse blev spredt ud over de tidligere åbne bymarker, og det familieprægede forhold mellem arbejdsgiver og arbejder i byerne blev erstattet af aktieselskabernes upersonlige driftsform. I stedet opstod større fagligt prægede sammenslutninger, hvor man først og fremmest drøftede saglige spørgsmål. Og skoleloven førte med sig, at folk fik bedre muligheder for at lære at læse og skrive, men der fandtes dog endnu i 1873 2 pct. af de indkaldte soldater, som hverken kunne læse eller skrive.

Disse ændringer i livsbetingelserne hos den jævne befolkning betød ikke, at folkedigtningen døde ud. Men dens muligheder ændredes, og en række af dens vigtigste funktioner sygnede hen. I det følgende vil vi ikke forsøge på at følge

En digtning, folk har taget til sig

Folkemindesamleren Evald Tang Kristensen fandt i den unge spillemand og møllersvend Peder Johansen i Fuldbro Mølle, født 1855, en fremragende fortæller. Når møllegæsterne sad og fik dem en dram og en drik øl i møllestuen, underholdt han dem med sine skæmtehistorier og eventyr om Kællingens nedmaning, om Stærke Hans og herremanden, om Stærke Kristen, som kunne „tage Hammel kirkeklokke og stå og svinge imellem hans ben, og den var endda sådan, at der skulle seks karle til at hejse den op i taljeværk, da de var færdige med at mure tårnet.“ – Fotografi fra o. 1895 i Dansk Folkemindesamling.

folkedigtningens historiske udvikling fra udskiftningstiden til industrialiseringsens tidsalder. Men for at forstå, hvilken rolle den spillede i det daglige liv i 1800 årene, vil vi opsøge den i de situationer, hvori den trivedes – hos de mennesker, der holdt den levende, og hos dem, der optrykte gammelt og udsprede nyt stof for at tjene penge på det. Vi vil, så godt det samtidige kildestof tillader, danne os et indtryk af, hvordan folkedigtningen blev brugt af dens fortællere, sangere og producenter.

Den gamle halvblinde Maren Jensdatter i Skadekærhuset på Feldborg hede var ikke særlig dygtig til at fortælle sagn og eventyr, men synge kunne hun, og hos hende hørte Evald Tang Kristensen både middelalderens folkeviser om Agnete og havmanden og Rakkerens brud, og en lang række djærve skæmteviser. Men også en mere moderne nidvise: „Og her i egnen findes kan en mand, som har en god forstand, men bruger den til syndighed og mjest til tyveri.“ Hun var født i 1812. – Fotografi fra o. 1895 i Dansk Folkemindesamling.

Eventyr og skrøner er det pure opspind, sagn er der dog ofte sandt i. En sjællandsk rekrut, der har været med i 64, sagde, at „et æventyr dæ’ æ’ sådan mæ’ fortryllelse å’ de dele“. Jyderne bruger talemåden: Jeg siger efter sagn og lyver efter løgn, det vil sige: Jeg fortæller, hvad jeg har hørt. Et sagn er i det mindste troværdigt. Mens eventyrfortælleren begynder: Der var engang, begynder sagnfortælleren: Man siger eller Jeg kan huske. Skrønefortællerne fortæller eventyr som sagn – den sjællandske rekrut sagde det sådan: „en løgnehistorie, dæ’ æ’ noet, som godt ka’ være sandt, men æ’ løgn.“

Folkelige fortællere

Folk selv kalder gerne alt, hvad den go'e fortæller har at byde for historier, go'e historier. Hermed undgår de at tage stilling til, om det fortalte er noget virkeligt passeret eller det er det pure opspind.

Ligesom der gives mange forskellige typer af eventyr og sagn, gives der mange forskellige typer af fortællere. I væverstuen på Gammelkøgegård sad der en gammel væver i en stue bag bryggeret. Dér samledes om aftenen en del af gårdens folk, og de underholdt hinanden med sagn og fortællinger. Væveren kunne eventyret om Troldmandens lærling, som han begyndte således:

Et fattigt ægtepar havde en søn, som de, da han blev en elleve, tolv år gammel, havde meget ondt ved at få føden til, derfor talte de sammen om, at de måtte se at få en tjeneste til ham, hvor han kunne blive født og klædt. Manden tog ham da ved hånden og gik ud for at søge en tjeneste til ham. Da de kom ind i en stor skov, mødte de en mand med en sæk i nakken. „Hvor skal I hen?“, spurgte han . . .

I Vendsyssel sad skomageren Thorkild Michael Løth og fortalte det samme eventyr, når nogen ville høre på ham. Han fortalte det langt mere levende. Han gjorde det uvirkelige eventyr nærværende for sine tilhørere:

Der var en mand i Tversted, som havde en eneste søn; da han voksede til, fik faderen den fikse idé at lade sønnen oplære i et slags håndværk, hvilket som helst, men under sådanne betingelser, at mesteren skulle forpligte sig til at lære ham således, at han kunne blive mester over alle mestre. Han meldte sig desangående hos forskellige mestre og i forskellige fag, men på sådanne betingelser ville ingen indlade sig. Da han nu havde forsøgt både i Hjørring og Aalborg uden at få sin søn ansat i nogen lære, bestemte han sig på at drage længere syd, da det var hans bestemmelse, at han skulle blive mester over alle mestre. Da de kom ind i Rold skov, sønden for Aalborg, møder dem en mand, som spørger, hvor de agter dem hen? . . .

En tredje fortæller, Niels Pedersen i Aulum, fortalte den samme historie helt i jeg-form. Han benytter skrønefortællernes stilistiske raffinement, uden at han havde nogen illusion om, at man skulle tro ham af den grund. Han ville blot underholde sit publikum:

Dengang jeg var ung, da gik jeg og kærestedes som andre unge folk med en pige, og jeg fik hende godt nok til kone. Så fik vi en arving, da vi havde været sammen et stød, og det blev en hvæl bitte karl. Som han nu vokser til, studerer jeg på, at jeg vil have ham lært et ordentligt håndværk, at han kan blive til noget

karl en gang, og da jeg nu går i de tanker, kommer der en dag en kæltring, en landstryger kaldte jeg det, og han ville jo bede om lidt. Jeg har nu aldrig været så knap og skabvorn, og så gav jeg ham en bid brød og en dram. Men det var nu et forfærdeligt menneske til at fortælle op, som en kender nok sådanne karle, og han fortæller, at der var et landskab der og der, og i det land var der en kunstner, det var bovnt, sådanne anstalter som han kunne gøre. Jeg lod ham fortælle og tænkte ikke mere ved det lige i æ tid. Så går jeg ud og lægger for ploven og tager ud i marken; men som jeg nu går og pløjer, tænker jeg ved mig selv: „Nu gav du ikke videre gav på det med den kunstner, men det er om at gøre. Sådanne karle, der rejser meget, de hører meget, og det var nok værd at forsøge ham, sagen er ikke så farlig.“ Jeg spænder fra, tager hjem, gør mig færdig, tager penge i lommen og giver mig på rejse med goden knægt. Jeg rejser én dag efter en anden, og jeg rejser i år og dag. Endelig kom jeg der. Så spørger jeg, om det var mesteren. Han siger ja.

Væveren genskabte ikke folkeeventyret om Troldmandens lærling, han genfortalte det blot. Derimod kan skomagerens lokaliserede version og Niels Pedersens småsnakkende stå som karakteristiske udtryk for, hvordan talentfulde og suveræne fortællere har kunnet genskabe folkeeventyrene.

Af den gode fortæller krævede tilhørerne, at han var ikke så lidt af en skuespiller. Det var således ikke enhver beskåret at kunne fortælle skæmtehistorien om De skævmundede folk, hvor personerne præsenteredes på denne måde:

Der var et par gamle folk, der havde en datter, og det var sådan nogle sære folk i deres snak. Når manden sagde noget, gik det sådan (underlæben sættes op over overlæben og overlæben under underlæben skiftevis), og konen satte hendes mund sådan (hun vrider med munden til siderne skiftevis). Men datteren satte munden sådan (underlæben op over overlæben). Så var der en karl, der hed Jens, og hans mund var heller ikke rigtig, for han satte den sådan (overlæben nedover underlæben), han kom en aften og ville bejle til Ane.

Et ikke ringe dramatisk talent må man også være i besiddelse af for at kunne fortælle de noget dystre skæmtehistorier, som jyderne kalder „ræddehistorier“:

En mand havde fået vane på at gå i by om aftenen, og han var sjældent hjemme. Hans kone klagede derfor over, at tiden faldt hende lang, når hun sådan skulle sidde alene. Manden lovede da, at han skulle skaffe hende en, der kunne holde hende med selskab. Næste morgen går han hen og skærer en tyv ned af galgen, sætter ham ved bordenden og siger til sin kone, at her var en mand, hun kunne snakke med. Konen blev glad og begyndte straks at spørge den fremmede

ud: Hvor han var fra, hvad han hed osv., men han svarede jo intet. Så tænkte konen, at han måske var sulten, og hun sætter derfor på bordet for ham, men idet hun tog hendes kødmodsfad ned af hylden, faldt der et stort ben af fadet og slog den store tå af tyven, og så råbte han: „Tag mig min tå!“ (Disse ord brøles i en bøs tone, idet man griber tilhøreren i armen, hvorved denne bliver meget forskrækket).

Grundtanken i adskillige af de „egentlige“ eventyr, vi kender fra 1800 årene – i dem mæ’ fortryllelse å’, de dele, som sjællænderen sagde – er, at en knægt født i ringe kår og tilmed gerne den uslest behandlede af tre brødre føres gennem en verden fuld af alskens ondskab. Han sejrer dog til sidst over alt og alle, men hans mod eller dumdristighed er ikke nok. Han kan ikke slippe fri for alle de fælder, der er lagt for ham, uden et bravt væsen. Det er det, der skaffer ham de gode hjælpere, der giver ham magiske sværd, fløjter og andre forunderlige ting. Han er god ved dyr og gamle mænd og kvinder, som han møder på sin vej – og de hjælper ham til gengæld. Da han omsider har vundet prinsessen, så bliver hans „fattige forældre hentede til kongsgården i guldkaret, og så stod brylluppet“. Helten glemmer ikke, hvor han kom fra.

Folkeeventyrenes verden er farvet af det sociale miljø, de er blevet fortalt i. Det var småhåndværkere, fiskere, tiggere, tyende, husmænd, uldbindersker og fattighuslemmer, som fortalte dem for hinanden. Man hører aldrig om, at storbønder, herremænd og borgere af det bedre selskab har kunnet fortælle eventyr, der levendegør drømmen om de allerhøjeste og allerlønligste ønsker: at vinde al verdens herlighed. De har læst dem i stedet. De har med spænding slugt folkebogen Om Fortunatus og hans Pung og Ønskehat, om hvordan helten, der „var født i staden Famagusta på øen Cypern i Middelhavet, drager om i adskillige lande for at søge om brød og lykke.“ På forunderlig vis lykkes det ham at komme i besiddelse af en pung, som aldrig bliver tom og en hat, der kan bringe ham, hvorhen det skal være. Anders Kristian Hovstrup i Tårs kunne fortælle det samme eventyr, men hos ham handler det om 3 fattige soldater, hvoraf den „ene hed Hans, de andre véd a ingen navne på.“ Handlingen begynder ikke på Cypern, men på en sjællandsk kro, hvor „de fik dem en dram og en bid brød.“ Historien er farvet af hans begrebsverden. En af de mænd, som har forstået almuen og dens folkedigtning allerbedst – præsten O. D. Lütken i Mern – har i 1833 i en samtale mellem skoleholder Hansen og sognefogdens søn Ole skildret en ung jævn mands realitetsbetonede syn på dette eventyr. Skolelæreren spørger Ole, om han helst ønsker sig pungen eller ønskehatten – „eller ønsker du måske ingen af delene?“ Ole: „Kunne mit ønske hjælpe noget, ville jeg helst have begge dele, thi det måtte være prægtigt således altid at have penge nok, og tillige i et

Farvet af det sociale miljø

øjeblik at kunne komme hvorhen man ønskede. Men måtte jeg kun få en af delene, da tog jeg rigtignok pungen. Men hvis jeg havde en sådan pung, ville jeg også bære mig klogere ad. Jeg ville kun tage lidet deraf til husbehov, således at ingen kunne forundre sig over, hvorfra jeg fik pengene, eller misunde mig min rigdom.“

Ønskepunge findes ikke i virkeligheden. Det er Ole godt nok klar over, og han tilføjer: „Derfor spiller vel så mange i lotteriet.“ På den måde kan man – i virkeligheden – opnå at komme i heltens sted.

Trylleeventyrenes verden søger fortællerne at nærme til hverdagen, dens miljø og dens problemer. Skæmtehistoriernes verden er derimod hverdagens egen fra først til sidst. Mange mennesker kan fortælle skæmtehistorier, selv om også det

Når enden er god, er alting godt. Mange af de gamle folkebøger var netop salgbare, fordi de opfyldte almuens stædige krav om retfærdighed, i hvert fald i digtningens verden, og dens kønne og naive tro på det godes endelige sejr. – Omslag på folkebog, 1859.

H. C. Andersens fortælling om Lille Claus og store Claus læses stadig, historien om Fattig-Claus fra Dumsnudestrup er glemt nu. Det er ellers næsten den selvsamme historie, og den har sikkert i sin tid glædet mange, der så mere efter indhold og moral end efter den store kunst. – Omslag på folkebog, 1858.

Gemytlige og morsomme Historier om
Molboerne.

Molboerne dømme en Mal til Døden
og drukne den.

„Se blot, hvor den vrider sig i Døden
— ja, Døden er haard at gaa paa!“

Indeholdende alle bekendte Molbohistorier og
foryøget med flere ny ubekjendte Historier, fundet
i Geheimarkivet.

36 Sider. Med 32 komiske Billeder.

Pris 12 Skilling.

Kjøbenhavn. — Trykt i dette Aar.

Faaes hos **G. D. Jordan**, Ny Adelgade 14.

1873.

De mange og meget værdsatte beretninger om dumme mennesker knyttedes i næsten alle lande til en bestemt egns befolkning. I Danmark blev det mest det noget afsides liggende Mols, der måtte tjene som museum for de historier om naive dumheder, der kendes fra hele verden. — Titelblad på udgave fra 1873.

er en kunst: pointen skal stå klart og sikkert. De handler om utroskab, om liderlige præster og dumme degne, om jøder og matroser, om herremænd og ladefogder, ja om alt hvad som kan aflukkes en skæmtsom pointe. De er hyppigt meget bramfri og ligefremme. Jens Jensen Murer, født 1819 i Mjesing, var en af århundredets mange specialister, og folkemindesamleren Evald Tang Kristensen, der har besøgt ham adskillige gange, skriver om ham: „Mærkeligt nok er hans historier næsten alle sammen platte, og han kan grumme mange, så det ser ud, som han har fået samlet hele denne egn gamle grove overleveringer. Man kan alligevel godt more sig over at høre på dem, fordi det stygge i denne fortællers mund virkelig lyder mindre slemt. Han fortæller nemlig med så ejendommeligt et lune og så naturligt tillige, at snart vel meget går helt glat ned. Han er en aldeles ypperlig fortæller.“

I skæmtehistorierne kunne en hel egn stå for skud. Molboerne er for den almindelige bevidsthed de traditionelle „dumme folk“ i Danmark, men „molbohistorier“ er i Jylland også blevet fortalt om tyboer, harbøereboer (der skal 7 harbøereboer til et menneske) og aggerboer (han er ligesom aggerboen: han ledte efter hesten, og da sad han på den) og på Sjælland om kalundborgjyder og om kulsvierne i Nordsjælland.

Eventyrfortælleren vil ikke tros af sine tilhørere. Det vil sagnfortælleren derimod, for hvad han beretter om er udsprunget af den verden, som han og tilhørerne lever i til hverdag. Sagnene er lokalt fortællestof, som er knyttet til steder, personer og begivenheder, man kender på egnen. Eventyrenes lokaliseringer er blot leg.

Sagnfortælleren balancerer ustandseligt mellem hverdagens virkelighed, folkedigtningens uvirkelighed og folketroens autoritet. Det gør sagnfortælleren til en spændende type. Mikkel Skrædder i Torning sogn (født 1798) var en af dem. Han røber en ikke ringe lokalhistorisk viden, når han fortæller om, hvorfor Tvilum kirke ligger „i et sært morads“:

De ville have bygget den flere steder og begyndte også på det, men lige så meget der blev bygget op om dagen, det blev revet ned om natten. Så greb de til det råd at koble et par stude sammen og lade dem gå, og hvor de fandtes næste morgen, blev kirken bygget.

Eller når han ved, at

Vinderslev kirketårn skal have været meget højere, end det nu er, og det fortrød herskabet i Avnsbjerg på. Så de fik fat i en kæmpe, der skulle slå den øverste ende af det med en sten. Da han kom til Fuglemose, da gik strikken i stykker, som han bar den i, og stenen faldt dér. Han skal ligge begravet på Vinderslev kirkegård, og der findes endnu på den en grav, som kaldes kæmpegraven.

Ligesom så mange andre sagnfortællere havde han sine helte. Fremfor alt dronning Margrethe, som har optaget den folkelige bevidsthed i den grad, at hendes navn er blevet knyttet til et utal af beretninger. Mikkel Skrædder fortalte således – med en forsigtighed, som blot giver hans ord mere vægt – at hun

skal have haft slag ude på alheden, og der menes, at hun sad i Karup kirketårn og så på slaget, og hvordan hendes folk arbejdede ude på heden. Det kirketårn skal jo have været så stort i sin tid. Hun kunne også sidde deroppe og i en kikkert se skibene på Vesterhavet. Når de graver tørv ude på heden, kan de endnu finde ting som bidsler og slige krigsgenstande, der kan tyde hen på det slag.

Sagnfortællerens værdi som sandhedsvidne forringes, jo mere talentfuld han er, og jo længere han er på afstand af den begivenhed, som har inspireret sagnet. Mange sagnmotiver røber derfor et umiskendeligt præg af deres slægtskab med motiver, som genfindes i eventyr og skrøner. Jens Peter Petersen i Ilbjerge yndede således at fortælle om Kræn Bur i Dronninglund skov, som var så stærk, at han kunne rykke et træ op med rode, og om murersvend Ketting „der arbejdede på Linderumsgård og som kunne løfte to heste på én gang og som væddede med forpagteren på gården – han hed Ammidsbøl – om, at dersom hestene ikke kunne tage et læs af grusgraven, så kunne han tage det med én hånd. På denne måde vandt han 20 daler“. Sådanne stærke mænd kunne Mikkel Skrædder også fortælle om. De var hverdagens lokale helte, som man så at sige „hædrede“ ved at smykke beretningerne om dem på en sådan måde, at de ikke er til at skelne fra de forunderlige hjælpere, som bistår helten i eventyr „mæ’ fortryllelse å’ de dele“.

Røvere, smuglere, tyve, krybskytter og andre, som var på kant med loven og øvrigheden, kunne man fortælle om i én uendelighed. Var der nemlig ikke ligefrem tale om, at de havde myrdet folk, så frydede man sig i ikke ringe grad over disse medborgeres snarrådighed og ligefremme mod. Beretningerne om dem kunne tage form af de kendte Uglspejl-historier, om den lille mand, der gang på gang og helst på den groveste måde, narrer de store.

Forbrydere som skelflyttere, barnemordersker, sataniske herremænd og andre, som almuen så ofte havde helt inde på livet, så man ganske anderledes på. En smugler går ikke igen, det må de onde mennesker gøre. Beretningerne om sådanne mennesker, der er forbrydere efter almuens opfattelse, hviler nok på virkeligheden, men det er folketroen, som har gjort dem til sagn. Den fortæller, som var specialist i at fortælle sådanne historier, kunne have en forunderlig magt over tilhørerne – ja undertiden kunne han også selv blive grebet. Jens Jensen i Refshale fortæller således, at „Vor nabo, Mads Præst, kom tit om hos os om aftenen. Så begyndte han at fortælle historier, og han kunne flere, end der er dage i et

år. Til sidst blev han selv så bange, at han turde ikke gå ene hjem, og han var endda en stor stærk mand“.

Det er de gode fortællere, der har båret 1800 årenes folkelige prosadigtning oppe. Ladefogden på Børglum kloster i 1830erne var én af dem. Når bønderne var på hoveri, var han den bedste til at fortælle eventyr, når man slappede af i middagspausen ude i laden. Blandt tilhørerne var Gertrud Ane Jørgensen. Hun har lært mindst 8 lange historier af ham. Og da hun var godt vant hjemmefra, må hun virkelig have værdsat ladefogdens måde at „give“ dem på. Hendes moder var nemlig en af Vendsyssels mest bekendte fortællere, Maren Mathisdatter (født 1786), som plejede at fortælle sine eventyr og historier „når de unge piger og karle kom sammen til kartegilder, og hun var en så yndet fortællerinde at alle var villige til at komme til de kartegilder, hvor de vidste at hun gav møde“.

Blev en historiefortæller træt, var tilhørerne ulykkelige. Man tryglede for at få ham til at fortælle mere, og så kunne det hænde, at han begyndte: Der var en gang en præst! og så tav han. Man ventede og ventede. Så blev man noget irriteret, og fortælleren begyndte da igen: Der var en gang en præst! Og når tilhørerne så spurgte: Ja, hvodden var det med den præst? så sagde han: så nu forstyrrer du mig igen!

Og så fik man ikke mere at vide om den præst.

Historiefortællere må nødvendigvis have publikum. Det behøver visesangere ikke. En dag kunne man ude på heden høre en skingrende barnestemme synge:

O, Susanne, o græd . . .

Nå Broge, ka' du gå! – æ du så sulten, Skimmel? – Hwa', ka' du ikke tørre dig selv, Silketop? – Du ka' ellers tro, te a ska' lær' dig!

O Susanne, o græd dog ej for mig,
Jeg går til Kalifornien, det er et land for mig!

Det var den lille hyrdedreng, der ordnede sit kobbelt, fortæller H. F. Feilberg. Visens virkelighed og dagligdagens kunne, når det gjaldt noget, holdes ude fra hinanden. Under aftenmalkningen sad pigerne, „malkekomtesserne“, og sang. „Af og til faldt der på de mest rørende steder i viserne,“ skriver en ung landvæsenselev, „drøje tilråb til det urolige med halen viftende malkeobjekt: „Nåda, dit Helmes, ka' du ikke stå“ eller „fued (løft foden) for Satan!“ Dog det brød slet ikke stemningen. Maren og Trine sang bare løs med samme gråd-kvalte stemme som før afbrydelsen. Tit blev de hulde sangerinder selv så

Folkelige sangeres indsats

hjerteregne af sangen, at stride tårer fra deres tykke, æblerøde og vejrbitte kinder trillede ned i den gode søde mælk.“ Viserne blev sunget af malkepigerne både som underholdning og som arbejdsviser. De var gode at malke efter. Visse arbejder krævede ligefrem rytme og sang, og ændredes arbejdsformen, blev viserne overflødige. Da den første professionelle brøndgraver kom til Nordby på Samsø i 1881 betød det således, at man ikke mere havde brug for den gamle brøndvise. Nok mindedes den længe af folk dér på egnen, men den var ophørt med at leve, sådan som den havde gjort det, da det var landsbyens unge karle, der i fællesskab gravede brøndene. Denne remseagtige vise brugte man dels for at lette arbejdet og dels for at kunne holde rede på, hvornår man skulle trakteres med øl og brændevin. Det blev man hver gang „taljen“ var nået, dvs. hver gang der var blevet hevet 22 spandfulde jord op. Arbejdsrytmen og visens rytme falder sammen. Taktfast, støt og roligt skovlede karlene på skift, idet de sang:

Dér går én, hurra for én,
én er der gået,
ja mere til der kommer,
hiv den op med sang,
for vort hundred er så lang.

Og man sluttede første afsnit af arbejdet med

O, o ja, arbejd' må vi da,
liflig er vor datter,
vor mor hun bor i nord.

Viser, der er bygget op som denne, var nyttige, og de blev da også brugt af fiskerne, dels når de roede – de pustede ud, hvergang de havde nået 20 vers – og dels når de om foråret slog bundgarnspælene ned med håndrambukken. Fire mand var der gerne, og da det var kraftige karle, der kunne slå til, måtte arbejdet udføres med den yderste præcision:

Og hvorfor skal vi stille stå
og ikke pæle slå! hurra!
og se, hvor let den kommer.
Seng, seng salea!
og se hvor let den kommer, å hurra!

På skibene var det shantymanden, der var forsanger, når man sang de traditionelle opsange. Yndet var det at bede ham synge for om livet på den gamle

Lars Hansen og Guldklumpen.

Metodie: Lars Hansen sad og tysede paa Pattegluttens Straal.

Lars Hansen stod og kikkede og hvad var det, han saae?
I Haven stod hans Kjæreste og hun var ham utro.
Hurræh og hun var ham utro.
I Haven stod hans Kjæreste og hun var ham utro.

Hun Fogdens Die kysede, hun vil ha'e Kjær'fter to,
See, det er jo Bevist paa, at Karen er en So.
Hurræh at Karen er en So.
See, det er jo Bevist paa, at Karen er en So.

Flere af skillingsviserne besang med en vis barsk humor den fattige udvandrers vej til guld og ære. For en rask mand, som livet ikke ville lykkes for herhjemme, som stod uden penge, uden kæreste, uden fremtid, var der jo endnu den mulighed åben at rejse til Californien for efter et heldigt fund at vende hjem som matador.

Lige til vor tid bevarede den middelalderlige romantiske vise om lidenskabernes gyselige raseri i fornemme kredse sin magt over sindene. (Men fra 1875 skulle „skillings“-viserne ganske vist betales med ører).

brig. Visen blev sunget på mange skibe, men den dygtige shantymand forstod at indflette mere eller mindre virkelighedsbetonede, men altid skæmtsomme hentydninger til forholdene om bord på netop det skib, hvor han og hans kammerater befandt sig:

Første dag til havs begyndte sejlene at gå,
vi havde ingen andre, ejheller ku' vi få,
men pyt, sa' skipper, vi skal nok få dem i stand,
vi har en gammel kaffesæk, løb efter den en mand.

Kor:

Og helledusseda, tag i pumperne et tag,
vi har en gammel kaffesæk, løb efter den en mand.

Folkelige sangeres indsats

Også ved festlige lejligheder kunne viserne have en rent praktisk funktion. Var der ingen spillemand, så sang man til dansen i stedet. I det gamle Harbøre brugte man bl. a. skæmtevisen:

1. Tar du dig en smal,
i huset er hun ubevant,
på gaden løber hun gal;
hun vil dit hus spolere,
hun vil og dig fikser.
Nej agt du dig, vogt du dig,
var dig vel for den.

2. Tar du dig en tyk,
en bommerut, en bærmesæk,
som søler sig i drik;
hun vil dit hus spolere,
osv.

Almindeligst var det dog, at man havde en spillemand eller to. En mand, der havde været indbudt til flere bryllupper på egnen omkring Ravnkilde, fortæller, at når spillemændene skulle have deres penge kom de spillende ind anden bryllupsdag, når gæsterne skulle have kage, og den var sat på bordet. Nu sang karlene, og spillemændene spillede melodier, medens de gik omkring til hver enkelt:

Vi har to raske spillemænd
– Fryder eder i velstand! –
de er kommen fra fremmede land.
Og så den ridder Roland.

Stå op, madam, og luk for din pung,
og giv de raske spillemænd peng'.
Stå op, (Per Jensen), og luk for din pung,
og giv de raske spillemænd peng'.

Det var nu brudefolkene. Når spillemændene havde fået gaven af dem, takkede de:

Og tak så får du for din grav',
din mand (kon') skal du behold' og hav'.

Kom de til nogen, der var kneben med pengene, sang de:

Folkelige sangeres indsats

Stå op, (Niels Pedersen), giv os peng',
og giv os få fir' daler eller fem.

Sådan blev de ved med hver eneste mand i stuen, og det kunne tage forfærdelig lang tid. Den, der intet gav, sang de for:

Og dem, som har og ikke gi'r,
– Fryder eder i velstand! –
gid Fanden han støder dem op og nier.
Og så den ridder Roland.

Lignende „tiggeviser“ kendes fra de optog af karle og piger, som drog rundt for at samle ind til gilde i forbindelse med årets fester. Særligt fra fastelavnen kendes mange indbyrdes forskellige indsamlingsviser. Nogle steder sang man: Og hør, så går jeg fastelavn, og hør mig som jeg beder, en vise, som er skrevet over den kristelige majvise: Alverdens skaber mild og blid. Andre steder brugte man en direkte opfordrende vise som: Goddag, I gode venner, vi jer besøge vil, der er bygget op som så mange andre af årets festviser og som ligesom disse kan afsluttes med et takkevers: Taksigels' for din skænk, Tak for de gode gaver, Ærbødigst vi takke for gaven, I gav. Undertiden kunne der være poetisk begavede visesangere med i optoget og de – eller stedets lærer eller degn – kunne lave lokale viser, som naturligvis har gjort stor lykke. Sådanne viser var også traditionelt opbyggede – men det lå jo i hele situationens natur: Vi Vrinders karle samles og rider her i dag, Her i Grindsted har vi det så dejligt, En del af Sjolle drenge forsamlet er i dag, Vi Virring karle gør et bal.

Ved fastelavn var det ikke blot karlene, der tiggede. Børnene gik rundt med deres også i dag velkendte remser: Fastelavn er mit navn, boller op og boller ned, og fattigfolk gik og tiggede for sig selv. De havde ofte deres egne viser, hvori de klagede deres nød. Det sidste vers var således indrettet, at den fattige mand let selv kunne indsætte sit eget navn:

Nu mit navn skal ej holdes tilbage,
som har digtet og skrevet en sang.
Hans Johansen bliver jeg kaldet,
Sjællands ø er mit fædreland.
Derfor jeg træder på fremmede steder.
Her jeg mig en skærv udbeder.

Mange mænd, børn og karle kunne således gå rundt fra gård til gård for at tigge, ja undertiden kunne fastelavnsryttere fra nabobyerne komme på besøg. De

Folkelige sangeres indsats

sang også alle mulige „andre viser om krig, mord og kærlighed. Da der i reglen var flere mænd, der drog omkring“, hedder det fra Hedeboegnen, „skulle viserne jo være forskellige“.

Når unge mennesker kom sammen, sang og legede de, og mange af de sange, man kender fra deres sammenkomster, sigtede direkte imod at bringe de to køn sammen. Under julestuerne på Rønnebæksholm ved Næstved flokkedes pigerne og udvalgte to, som kunne synge godt. De skulle styre legen. Pigerne dansede så rundt og sang:

Hanen sad på bjælkehoved,
han gør ej andet end kedes.
Pigerne sidder i skrækkeland,
de jager vore karle af sæde.
Og vil de ikke med os gå,
så skal vi dennem både støde og slå
og dem i håret drage,
og det skal være på love.

Derefter dansede karlene rundt med pigerne, som sang:

Pigerne sidder i sandet
alt så trøsteligt.
Hold på mig!
Jeg slår på dig.
Hold på mig
så trøstelig,
til min hue falder af.

Derved holdt karlene på pigernes huer. Pigerne sang så verset flere gange, men anden gang sang de i sidste linje: til mit tørklæd' falder af, og de næste gange: til min bulle falder af, til mit skørt falder af, til min' sko falder af, til min' strømper falder af. Og hver gang holdt karlene på det klædningsstykke, pigerne nævnte. Man blev ved, så længe pigerne havde klæder på kroppen.

Langt den største del af århundredets viser er blevet brugt som ren underholdning. At have gode visesangere iblandt sig, når man samledes under vinterens aftensæder, eller når man var til gilder, var lige så påskønnet som at have gode historiefortællere. Og mange kunne viser, selv om alle visesangere naturligvis ikke var lige talentfulde. Enhver fugl sang med sit næb og med sine forudsætninger. Ved et bryllup i Sillestrup på Falster i 1867 sang en gammel kone Enevold

Falsens drikkevise fra 1790erne: Hvor fader Evan troner, glæden smiler; så sang en karl en sørgelig kærestevise, og da turen kom til manden i gården satte han børnene til at synge i sit sted. Han kunne vel ingen selv! De sang da en „skolevise“, men spillemanden protesterede: det skulle være en „rigtig“ vise, sagde han.

En af 1800 årenes „anonyme“ visesangersker, uldbindersken Sidsel Jensdatter i Hammerum herred, født 1793, død 1871, sang sådanne „rigtige“ viser. Hendes udvalg var stort, hun kunne næsten 150 viser, som alle vides at have været sunget af almuen i hele Danmark. Hun var poetisk begavet, havde sans for viser, og stadigt blivende i stilen kunne hun føje vers til de viser, hun havde lært sig af andre. Hun kunne også selv skrive vers – på egen hånd. Hun fortæller selv, at hun havde „givet sig lidt af med at forfatte gravvers og lykønskingsvers, men deri var hun forlængst blevet overfløjet af gamle Maren Østergaard i Gellerup by, der var en digter om en hals, og som havde den fordel, at hendes søn Ole Frølund kunne prente dem og indfatte dem i kønne tegnede rammer“.

Af de gamle folkeviser kunne hun en del trylle- og eventyrviser, og blandt disse er hendes Elvehøjvise spændende derved, at den afslører, hvordan en dygtig sangerske frit kan behandle sine viser, så de passer ind i hendes og tilhørernes daglige verden. Visen fortæller egentlig om en ung ridder, der skulle ride til kongens hof og træde i hans tjeneste. Sidsel sang:

Min fader han gav mig sadel og hest,
at jeg skulle til hove,
min moder hun gav mig hynder blå,
at jeg skulle lægge mig at sove.
Siden jeg dem aldrig mere så.

Sådan begyndte også mange andre sangere denne vise, men med udgangspunkt i ordet „hove“, som hun har misforstået, forestillede hun sig, at det var en ung tjenestekarl, der skulle ride til hovtjeneste på herregården: „Når man skulle til hove, skulle man vel tidlig op, men karlen var dog for tidlig på færde, og da han på sin vej kom forbi en høj, mente han at kunne få sig endnu en lille søvn og lagde sig der til hvile. Han var ovre fra Birk og skulle til Lundgård, som da var herregård, men er nu fire bøndergårde i Gellerup sogn. Højen som ligger norden for Hammerumbæk, sydøst for Ravnsbjerg, kaldes af alle Elvehøj. Hanen, der vækkede karlen, var på Lundgård.“

Derudover kunne Sidsel mange andre viser, som stammer helt tilbage fra middelalderen og de nærmest følgende århundreder: viser om adelige herrers og fru-ers daglige liv og færden, den meget yndede romanvise om Aslag Tordsøn og skøn Valborg, viser om folk i jævne kår som den om De to bejlere:

De romantiske viser om længe ulykkelig men til sidst dog lykkelig kærlighed var almuen så kær, at billedmagerne og boghandlere så deres fordel i at fremstille og forhandle kulørte illustrationer til dem. – Detail af koloreret kistebillede.

Den ene var sømand, den anden en dragon,
jomfruen var kaptajns datter på stand.

Om den ulykkelige ungersvend, der dræber sig selv i fortvivlelse over sin utro kæreste, om den unge pige, der ikke vil lade sig forføre af den fornemme greve og om den rige og fattige pige, hvoraf ungersvenden vælger den fattige:

Vel har hun lidet guld eller gods
det vil jeg dog ikke betænke,
men vi er jo begge to vakre unge folk,
Gud kan os vel rigdommen skænke.

Særligt hyrdedrengene vil grumme gerne høre Sidsel synge skæmtevisen om Bispens datter:

Nye og skønne viser

Det var rigen Gerby smed,
han skulle en pige leje,
så red han til bispens gård,
hvor bispens datter mon steje (dvs. være stedet).

Og det var ligeså meget for det „forskrækkelige“ omkvæds skyld. De ville gerne lære det, men Sidsel „sang det så hurtigt, at de aldrig fik det lært“:

Levende brav,
strunt o mæ vel en drunt omdrej,
rage der kat over mark og eng,
skuller i god ja vel å gi russer å rirum.

Sidsel kunne mange sådanne skæmteviser: om Den gamle brud, Den onde kone, om Møllerdatteren, der får kærestebesøg og om Valg af ægtefælle:

Jeg skulle være en bondekone og lære ploven køre,
men syv gange inden middag slog han mig under øre.
En sommer og en vinter.

Hertil kommer en stor del af de viser, som hendes kommercielt indstillede medborgere har produceret i 1800 årene: om den unge forladte pige som klager sin nød i et brev til den troløse kæreste og om drabet i Gunderslev på Falster, hvor en soldat jog en kniv i brystet på sin kæreste, da hendes rige forældre ikke ville give de unge deres samtykke. Visen ender:

Hun var alt som en rose, så dejlig så hun ud,
hun havde næppe levet i seksten fulde år,
førend hun måtte lade sit unge liv og blod,
alene for hun gjorde sin kæreste imod.

Uldbindersken Sidsel Jensdatter er blot en af århundredets dygtige sangerker. Hun har kendt de nye viser, som blev produceret i hendes egen levetid, men de fleste af de viser, hun kunne, var nedarvede viser, som hun gav nyt liv i bindestuerne, og når hyrdedrengene bad hende synge dem. Sidsel tilhørte landalmuen, men almuen i byerne sang også viser. Kilderne er her mere sparsomme, for når man i 1800 årene betragtede, hvad folk sang, så gjaldt det altid almuen på landet. Dér mente man, at man med størst held kunne finde de gamle traditionelle

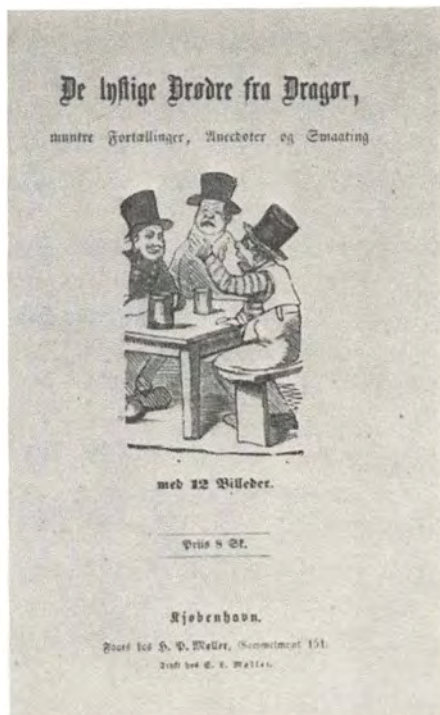

Nogle af de „rigtige“ digtere efterlignede med held skillingsvisen og gadevisen. Adolph Reckes parodier, visen om Pjaltensborgs brand: Julia, Julia, – – og: Har I læst den Berlingske Avis – vandt indpas i folkelige kredse. – Fritz Jürgensen: Titelblad til Adolph Reckes Viser, 1854.

viser, som var gået fra mund til mund. Det synes også at være en rigtig iagttagelse, at landalmuen holdt længst ved det gamle. Bogtrykkerne i Haderslev, der trykte viser, som fortrinsvis blev solgt på den jyske halvø, vidste det, for det er i ganske særlig grad dem, der har optrykt netop disse viser. I byerne tilegnede man sig hurtigere de nyere sager. Fra omkring 1828 huskede Erik Bøgh, hvordan de sentimentale viser af typen: Midnattens måne gik skyen for, de stjerner så zitrende blinkte, som florerede i begyndelsen af århundredet „måtte søge deres publikum i kredse, som kobbersmedens hus i „Genboerne“ eller – som en fornem kritiker senere udtrykte sig – hos „de guitarspillende barbersvende og de syngende sypiger““. Bøgh huskede endnu meget tydeligt en af de sidstnævnte, der kom i hans bedstefaders hus og „exellerede i faget“. Tjenestepiger, sypiger, barbersvende og andre „af den laveste kultur“ købte begærligt alle de „nye og skønne viser“, de kunne få fat i. Når tjenestepigerne gik i byen, er det hændt mere end én gang, at de har forgrebet sig på de penge, som fruén havde givet dem med. De blev simpelt hen fristet over evne. Når de kom hjem lagde de den ny-erhvervede vise til den i forvejen anseelige bunke af skillingstryk, som de havde liggende i køkkenet, og J. Davidsen fortæller om, hvordan disse viser for en tjenestepige i hans barndomshjem „også var kilden til de fortællinger, hvormed hun opvartede i samtaler med os andre“.

Vel har man sunget viser i København også. I 1840erne træffer vi på en slagter, der om aftenen i familiens skød „med sin bløde, smukke stemme“ sang den tids yndede viser: Hvi rose I så vore fædre, Mit fulde glas og sangens raske toner, Lad dadle kvinderne hvo vil og P. A. Heibergs *Laterna-magica-vise*: Komme hvo, som komme vil, men den var forbudt, hviskede slagteren midt i den hjemlige hygge. Det var viser, som han havde lært i klubben eller foreningen, to steder hvor viserne siden oplysningstiden har været dyrket flittigt, og hvorfra adskillige igennem skillingstryk er vandret ud over hele landet. Den gamle kone ved brylluppet i Sillestrup kunne én af dem! Det var imidlertid ikke almueviser, men det pænere borgerskabs. Skulle man slå sig løs i sin forening, sang man de traditionelle „pølseviser“ med deres næsten ubeskriveligt enkle og platte billedsprog. Det var folkelig underholdning af allerjævneste art, og de stod i en grel modsætning til de hel- eller halvletterære viser, som var trykt i de visebøger, som så mange af århundredets klubber udgav til brug for medlemmerne.

Vil man finde de virkelige folkelige sangere i København, må man snarere ind i beværtningerne, hvor man underholdt hinanden med „kippe- og vagtsviser“, eller man kan gå til Nyboder. Dér sad en aften to matroser, der boede til leje hos en gammel sømandsenke Maren og hendes datter Trine, hvis mand var til søs. Scenen er fra en lille Nyboder-Comedie, udsendt som skillingstryk i 1787, som synes at have truffet miljøet helt på kornet. Matrosen Franz beder Trine syng

Var man måske ikke nogen naturbegavelse til at fortælle historier og anekdoter, og ønskede man alligevel at optræde for et lyttende publikum, kunne man for få skilling tilkøbe sig et passende udvalg af muntre fortællinger, korte nok til at lære udenad. – Titelblad på anekdotesamling, 1859.

den vise, som han ved, hun har lært af en styrmand. Trine: „Syng han først.“ Franz: „Ja, jeg har en god rist til at stege sild på (et ordspil, idet rist er en gammelkøbenhavnsk udtaleform af røst)!“ Trine forklarer da, at „Styrmanden logerede, hvor jeg sidst tjente, det blå silketørklæde, mor har set jeg har, det har styrmanden givet mig, det var et godt menneske, og han kunne synge både engelsk og fransøisk så det havde skik. Jeg ønskede jeg kunne synge som han.“ Moderen: „Da synger hun min tro ret godt Trine, jeg har hørt hende.“ Trine, som åbenbart er blevet gadesælgerske: „Ja i forrige tider gik det nok an, inden jeg kom til at råbe, mens nu er jeg så hæs.“ Franz: „Nå Trine, lad os nu få styrmands-visen, mens drik først, så går det bedre.“ De drikker, og Trine synger da en meget bramfri vise på en af tidens populære melodier: Er jeg ene hos min pige:

Under-styrmand har jeg været
for så mangen stolt sømand,
selv min løjtnant mig beæret,
at jeg hannem hjælpe kan,

Man behøvede ikke nødvendigvis at høre til koncertsalens eller teatrets publikum for at holde sig à jour, hvad yndede udenlandske melodier og sangtekster angår. Ganske vist svarede gård-sangerens figur ikke altid til indholdets poesi: Wenn mir ein Mädchen recht gefällt, Dann hilft kein Widerstreben. – Tegning af Fritz Jürgensen.

og at han har aldrig fundet
bedre vej til Amors havn,
end når som jeg haver kunnet
tage ham udi min favn.

Visen er ikke lang, og moderen siger: „Nå det var min sæ'l en snurrig tingest den, hun sang der, er der ikke mere af den?“

Hvorpå Trine svarer: „Nej, stakket dans er snart sprungen!“

I København fandtes afgjort den største mængde af bogtrykkere, som så hvilke muligheder for at tjene penge, der lå i at trykke folkebøger, skillingsviser og megen anden kulørt litteratur til brug for almuen over hele landet. I Haderslev lå imidlertid også et stort trykkeri, som synes at have leveret tilsvarende underholdningsstof til det meste af Jylland. I løbet af 1800 årene blev landet dækket af lokale producenter. I enhver større by var der mindst én bogtrykker, der ligesom sine københavnske kolleger indså, at behovet for disse billige tryk ville stige, når de satte produktionen i vejret. De tekniske muligheder blev også bedre og bedre.

Skillingsviserne var ofte aktuelle og handlede om begivenheder, som var udbredt samtaleemne i publikum. Og det var meget almindeligt, at visen ledsagedes af en fyldigere „beretning“ på troværdig prosa. Visen selv er lystig nok og går på melodien: O Gine, du dejlige Mø. Men så følger den barske prosa: „Den Handels-Agent i Damehatte, som i denne Tid er bleven anholdt for at have forført mindst 50 unge Kvinder af bedre Familie ved at love dem Ægteskab og derefter for i det mindste 16 Dammers Vedkommende har smittet dem med væmmelige Kønssygdomme, så at der er sket Selvmord og Ulykker i den Anledning, er af fransk Herkomst. Han gik særdeles flot klædt, og med sværtet Overskæg. -- Han er Katolik, synger smukt og havde et indsmigrende Væsen. O.s.v., o.s.v.“ –

Med Julius Strandberg, der begyndte sin virksomhed i 1861, nåede produktionen af folkebøger og skillingsviser sit højdepunkt.

Producenterne vidste, at folk fortalte historier, når de kom sammen. R. Jensen i Odense udgav derfor i midten af århundredet en hel række af „morsomme og alvorlige historier“ med fællestitlen Spindestuen. H. P. Møller i København udgav på samme tid en samling „muntre fortællinger, anecdoter og småting“, som han præsenterer således: „De lystige brødre fra Dragør kom altid sammen een gang om ugen i kroen, og der gik det da løs med muntre fortællinger og spas. Jeg har efter hukommelsen opskreven adskilligt, som jeg her meddeler.“ Samme udgiver lod også trykke et eventyr, som han havde fået optegnet efter en gammel kone fra Rørtang ved Helsingør. Behrends enke oversatte i 1855 efter Asbjørnsen og Moes udgave af Norske Folkeeventyr „historien om husmandssønnen, der blev en så udspekuleret skjælm, for ved prøver i sin kunst af få amtmandens datter til kone, at han ej alene stjal stegen af spiddet hos hendes hr. fader og alt det guld og sølv fra præsten hr. Lars, samt 12 heste, medens rytterne sad på dem.“ Og et af Julius Strandbergs første tryk var en genfortælling efter et jysk folkesagn. Det vil sige, at producenterne ikke blot „lagde“ nye

historier ind i de situationer, hvor de vidste, at der var brug for dem. De tog dem også fra disse situationer og lod dermed folk, som ikke kendte historierne, få mulighed for at købe dem. Det samme gjaldt viserne. Man lod trykke de traditionelle viser, så længe man vidste, at folk ville købe dem. De gamle populære romanviser om lykkelig og ulykkelig kærlighed gav man betænksomt adressen „Alle unge elskende personer til fornøjelig erindring, lyst og velbehag“, og en anden bogtrykker, Svares enke i Lille Kannikestræde, udsendte ligefrem sentimentale afskedsviser, som var „til tjeneste (dvs. brug!) opsat: Alle unge chinafarer-koner til opmuntring, bevægelse, råd, hjælp, trøst og husvalse.“

Producenterne indtog en central stilling. Vel havde folk ret beset lov til at vælge, hvad de ville, men det var producenterne, der fremfor alt bragte det nyeste stof på mode. Det var dem, der i 1700 årenes sidste årtier præsenterede rædselsromantikens viser for deres kunder, idet de straks så, at en vise som Bürgers: I præstens have i Taubenhain, havde mulighed for at blive populær. Kun en producent, der mestrer sit håndværk, kan forudsige, at en vise vil slå an, vil blive en schlager. Når det således hedder, at mange viser er vandret fra de københavnske teatre ud til folk, så må det tilføjes: med skillingsviserproducenterne som et aktivt mellemlid. Erik Bøgh har i 1882 givet en fortræffelig skildring af denne spredning af viserne i første halvdel af århundredet: „Alt sang, hvad der havde stemme, og alle sang de samme viser, til de vare aldeles udsungne. Nuomstunder er det umuligt at danne sig en forestilling om den epidemiske måde, hvorpå f. ex. sangene af „Fra Diavolo“, af „Kapriciosa“, af „Farinelli“ og af „Nei“ dengang udbredte sig fra theatret til klavererne, fra klavererne til køkkenerne og tilsidst ned i kælderne – først i København så i købstæderne, så ud på herregårdene, og derfra ud i landsbyerne. Jeg har i sin tid haft mere end ønskelig lejlighed til at iagttage udbredelsen af disse epidemier – særlig den melomani, som „Emilies Hjertebanken“ fremsendte i året 1840. Efter at den i et årstid havde grasseret så grundigt i hovedstaden, at der hverken i byen eller på broerne fandtes et hus, hvori melodierne ikke lød gennem alle etager, rejste jeg ud til en herregård tre mile fra byen og kom derud netop i de dage, da viserne vare blevne indførte i herskabsbygningerne. Der måtte jeg atter i et årstid høre dem gennemgå alle degradationens stadier, indtil de endte ude på malkepladsen i de forfærdeligste variationer. Så flyttede jeg ud til en landsby en halv snes mil borte, og samtidig med mig kom det første anfald af den ondartede „hjertebanken“. Der hørte jeg den så i et årstid brede sig fra gård til gård helt ud i overdrevet.“

Man kan inddele producenterne i to hovedtyper: de der virkede ude blandt landalmuen, og de der sad inde i København. Til den første type hører Kobber-Jens og Niels Sørensen, til den anden J. C. Brestrup og Matthias Seest.

Visesælgeren mødte naturligvis op på markederne, og hvor han ellers kunne vente at finde et større købelystent publikum. På Dyrehavsbakken foregår salget under ret storstillede former, både han og konen foredrager den i øjeblikket udbudte vise, og med den ene hånd spiller han den tilhørende melodi på lirekassen, med den anden peger han på de ophængte billeder, der illustrerer indholdets interessanteste episoder. – Udsnit af illustration til A. Rosenkildes fortælling: Anders Tikjøb, Ill. Tid. 1860–61.

At Kobber-Jens blev visedigter og markedssanger har en helt upoetisk årsag. Han fortæller selv, at da han i 1840erne var en gift mand med 4 børn og uden fast levebrød „måtte der tænkes på noget som gav bedre indtægt. Jeg rådførte mig da med min kone, og vi enedes om, at jeg skulle forsøge kludehandelen. Men samtidig var jeg også visedigter og taskenspiller. Det traf sig nemlig en gang, jeg var i Skanderborg til marked, og der blev jeg opmærksom på en tysk lirekassemand, som stod og spillede den melodie: Peter Schøtt i barndomsalder og solgte viser i hundredvis om to ulykkelige søskende. Jeg købte naturligvis også et eksemplar, og da jeg kom hjem, kunne jeg spille melodien på min violin lige så akkurat som lirekassemanden havde spillet den. Nu begyndte jeg at digte viser, som jeg rejste til marked med, og det gik meget heldig. Da så året 1848 kom, og krigen brød ud, fik jeg især travlt med at digte og sælge; thi den gang var der liv i folk, og alle ville have viser og alle ville synge. Men da der var gået nogle år, blev det stedse dårligere og dårligere med visesalget, fordi der udkom så mange sangbøger, de solgtes så overor-

dentlig billig, at de fortrængte mine viser. I 1864, da vi atter havde krig, lod jeg trykke en del viser, som jeg rejste om med: men da var landet forsagt, der var intet liv i folket, og ingen ville købe, så at jeg nødsagedes til at standse mine vandringer. Siden den tid har jeg opgivet denne forretning, og jeg har ingen viser digtet siden, undtagen når et par kærestefolk følte sig ulykkeligt, enten fordi den ene ikke ville have den anden, eller der var andet i vejen. Af sådanne var der mange, der kom til mig og bad mig digte en vise om deres skæbne, og derfor fik jeg 1 rdlr. og ret til at lade visen trykke.“

På samme tid vandrede Niels Sørensen omkring fra marked til marked sammen med sin kone. Han sang og solgte først viser, som han havde i kommission for andre, men så hændte det engang, da han var i kompagniskab med Chr. Poulsen, at han skrev en vise, som de så sang. Og da flere bønder spurgte, om den ikke kunne fås til købs, enedes de om at lade den trykke for fælles regning. De rådede kun over 4 skilling, men på Aalborg Stiftsbogtrykkeri var man så venlig at lade visen trykke på den betingelse, at de betalte, når oplaget var blevet solgt. De fik en rivende afsætning, og fra den tid lod Niels Sørensen alt, hvad han skrev, gå i trykken dér. Det blev et vendepunkt i hans liv:

„A holdt Aalborg Stiftstidende,“ fortæller Niels Sørensen, „og læste a så en nyhed, som duede, eller a hørte en, så gjorde a strax en vise om den, for sådan var det, at folk på landet fra gammel tid vare vante til at høre nyhederne. For det meste blev en vise kun trykt een gang, men det hændte dog med nogle af dem, at a måtte have flere; der var f. ex. en om mormonerne, den var storartet.“

Visesælgerne virkede på markederne, hvor de stod henne i en krog med en skare mennesker omkring sig. Når de sang deres nyhedsviser, kunne de have med sig store oliemalede plakater eller lærreder, som de da pegede på, mens de sang om f. eks. Frederiksborg slots brand, Thim Thodes myrderier eller om dampskibet „Austrias“ forskrækkelige undergang på Atlanterhavet. Som bissekræmmere vandrede de landet rundt og falbød deres viser på gårdene. De jyske studedrivere var i øvrigt bekendte for på denne måde at tjene sig en ekstraskilling: „Wi fek 4 specier få turen; de 2 ga wi uj te fåtæring, å næe wi kom te Haderslâw, så kjøft wi wiser få de anne 2. Wi fek dem få tre skjelling arket, å, næe wi kom hjem så såll wi dem igjen å fik fier!“ De sjællandske bissekræmmere købte viser og anden kulørt underholdningslitteratur til forhandlerpris af de københavnske bogtrykere. I årene omkring 1800 kom en omvandrende bonde eller bissekræmmer, Knud Jørgensen fra Snoldelev, et par gange om året ind til J. R. Thiele i Helliggejststræde „for at gøre indkøb af viser, historier og billeder. Som en god kunde blev han altid beværtet i dagligstuen, og til gengæld morede han os med sine gamle viser, især den

Et nyt håndværk: underholdningsmageriet

**Katten ligger under kakkelovnen
og sørger for sine unger osv.**

Og med de dejlige æventyr, han havde at fortælle.“

Knud Jørgensen kunne også have købt sine viser og historier i Lille Kongensgade 90. Der virkede bogtrykker Matthias Seest. Han havde 4 læredrenge i sit trykkeri, og dertil kom at han gav en ung falleret teolog kost og logi, mod at han udelukkende skrev viser og udgav historier for ham. Brestrup var af uddannelse akademiker, men allerede som student „søgte jeg at fordrive den tid, som jeg burde anvende til mine studeringer i møllerfolkenes selskab med sviir og kortspil“. Han var en god historiefortæller og en god visesanger. Når han ingen penge havde til mad, gav hans logiværtinde ham „et stykke smørrebrød, når jeg fortalte historier for hende“. Når han tog hjem på besøg i sin fødeby Horsens, sejlede han gratis, fordi „jeg underholdt skibets mandskab med muntre indfald og historier af Tusind og Een Nat“, „med morsomme historier, som jeg meddelede dem af mit deraf fuldproppede hjernekontoir“, eller også sang han viser. Teolog blev Brestrup, men aldrig præst. Med en horevært oprettede han en visefabrik: „Vi beklædte alle vinduer med vore åndsprodukter, og hvad tøsene ikke kunne fortjene, skulde visehandelen indbringe“. Det gik kun et par måneder, så mødte han Seest, som han virkede hos i 7 år, til sin død i 1807.

For samtiden stod Brestrup som typen på en kulørt underholdningsmager, en spekulant af groveste slags. Han var upopulær blandt oplysningsmændene, men populær blandt almuen, og hans store popularitet kan begrundes: hans afstand fra den dagligdag, hvortil han udgav sine tryk sammen med Seest, var ringe. Han kendte matrosernes og møllerfolkenes elementæreste behov for underholdning på nært hold, idet han selv var en god historiefortæller og visesanger. Han har udgivet mindst én middelalderballade, som han rimeligvis selv har lært fra den mundtlige tradition. Han „pudsede“ den lidt af og sendte den ud i trykt form. Hans tilhørere blev til kunder. Havde Sidsel Jensdatter kendt en bogtrykker kunne hun have tjent mange penge. Som nævnt forsøgte hun sig med at skrive lejlighedsvers, men blev overgået af en mere kommercielt begavet nabokone og hendes søn.

Brestrup har skrevet et utal af aktuelle skillingstryk, blandt andet flere om mestertyven Peter Michelsen. Folk beundrede denne levende Uglspil. En af de gange han blev pågrebet, stillede politiet ham offentlig til skue foran Charlottenborg. Brestrup var også derhenne, og han skriver, at de mange nysgerrige der var mødt op, kom for at se mestertyvens „afslidte brændemærke, hvad kjole han havde på og hvormange tænder han havde i munden“. Folk ville vide alt om denne snarrådige forbryderhelt, som de havde hørt så meget fortælle om. Var

Et nyt håndværk: underholdningsmageriet

historierne usande, var manden de handlede om dog sand. Foran Charlottenborg kunne de se ham med deres egne øjne – og de talte heltens tænder for at forsikre sig om at han var „virkelig“. Brestrup skrev flere viser om ham, og han udgav tillige en „samling anecdoter, ham betræffende“, for – som han skriver – „Det tusindtunge rygte har fortalt så mange sande og falske anecdoter om ham, at man troede Cartouser (en fransk mestertyv, som den danske almue også var blevet bekendt med gennem skillingstryk), Uglespejl eller en anden af de salige gamle skurke igen var opstanden fra det døde“.

Skillingstryk blev solgt på gaden af visekællingerne, som gik og råbte: Her – – er nye vii – – ser, her – – er nye histo – – er! hvorpå de sang den nyeste af viserne, mens de solgte den til de tililende kunder, som snart flokkedes om dem. Denne trafik blev forbudt i 1805, men ikke destomindre kunne man torsdag den 8. juli 1819 høre en vise om en pige, der i de dage havde tabt et barn af en vogn, blive læst, sunget og udråbt af tre kællinger på Østergade. Fra midten af århundredet synes gadevisesangen dog at være forstummet. I Søndermarken sad en gammel kone og smånynnede sine viser for at tiltrække kunderne, på Dyrehavsbakken fik Tyroler-Ferdinand og hans datter senere fast stude. Ellers opsøgte man kunderne i beværtningerne eller man gik ad køkkentrappen for at friste tjenestepigerne.

Nogle oplagstal på historier og folkebøger synes ikke at være kendt, men man ved, at producenten P. W. Tribler i 1820erne almindeligvis lod trykke 7000 viser og op til 21.000, hvis visen var af en sådan karakter, at den kunne sælges over hele landet.

1800 årenes kulørte underholdningsindustri beherskedes af mænd som Brestrup og Seest, som synes nok så kyniske på baggrund af Kobber-Jens og Niels Sørensen. Den eneste forskel på dem var imidlertid, at de lokalt virkende producenter havde langt ringere muligheder end deres københavnske kolleger for at tjene de helt store penge på den kommercielle folkedigtning.

Gennem 1800 årenes aktuelle skillingstryk kan man følge dagliglivet i Danmark i stort som i småt. Intet „godt stof“ undgik producenterens opmærksomhed, og samtidig fulgte de levende med i, hvad det var, folk stadig gerne ville have af det „gamle stof“. Og de producenter, der havde den største succes, kendte ikke blot de folkelige fortællere og sangere af omtale. De var det ofte selv.

FOLKETRO

I maj 1860 havde folkemindesamleren Just Mathias Thiele optegnet så mange af den danske almues overtroiske meninger, at han mente, at tiden var inde til at udgive dem, „for der gives intet kraftigere middel til at adspredde sådant mørke end at bringe det frem i dagens lys, så at jeg tør mene, at jeg her har arbejdet i oplysningens tjeneste.“

Thiele kendte den folkelige forestillingsverden på nært hold. Den københavnske almue kendte han fra sin faders butik i Helligejststræde. Faderen var en af tidens mest populære forhandlere af underholdningslitteratur, og allerede tidligt havde knægten selv fået fat i en spådomsbog. „Med kammeraterne“, fortæller han, „tumlede jeg i slagsmål eller forkyndte dem deres tilkommende skæbner efter en bog, jeg var i besiddelse af, „en Viisdomsbog“, som kunne forudsige folk deres skæbner efter den måned, „de vare fødte udi“.“ Og landalmuen havde Thiele ikke mindst lært at kende på sine lange fodture gennem store dele af Sydsjælland – „det var mig ganske ligegyldigt, i hvilken retning vinden ville føre mig, da jeg jo allevegne kunne finde bønder og folkesagn.“ Men han lærte også, hvor vanskeligt det kunne være at få folk til at tale om overtro: „Såsnart jeg begyndte at udspørge dem, bleve de mistænkelige og troede, at jeg ville udspionere deres tro, og af denne grund lærte jeg snart aldrig at tage ind til præsterne. Jeg slog mig helst til ro, især i dårligt vejr, hos de fattigste bønder, gjorde børnene foræringer af billeder eller af små bøger, jeg havde med, og når jeg var bleven lidt hjemme, lagde jeg mit rejsekort frem på bordet og tog deraf anledning til at tale om andre, nærliggende byer. Det forundrede da de omstående, at jeg på dette papir kunne se, hvilke byer og veje der lå nærmest omkring, og når så talen var kommet lidt igang, begyndte jeg med at fortælle, hvad man her eller der havde fortalt om denne eller hin kirke, denne eller hin gamle dysse o. s. v., og nu varede det ikke længe, førend jeg mødte berigtigelser, eller andre historier, dog altid med den bemærkning, at sådant troede man i gamle dage, men nu troede man ikke på sligt. Således gik alt godt indtil jeg tog min blyant for at skrive, hvad de havde fortalt – så var det som oftest forbi med deres fortællinger.“

På baggrund af disse nærgående iagttagelser fra begyndelsen af 1800 årene får Thieles ord en ganske særlig vægt, når han i 1860, trods de forbehold, som

mange mennesker selv tog, alligevel mener at kunne slå fast, at overtroen stadig eksisterer. „Dertil vil nu sagtens en eller anden vigtig oplyst mand svare: „Ja, men nu er alt dette drevet over! Bonden har jo politiken og fæsteaflønsningen at tænke på, i købstæderne har de jo deres kommunalanliggender, og hvad skal man da ialfald med dette herinde i residensen?“ Ja, man skulle jo rigtignok tro, at det forholder sig så – men med al denne kultur og oplysning, som jo nu ligger som et fællesgods for hvermands dør, er det dog en kendsgerning, der ikke så let skal kunne afvises og som enhver jo i sin egen kreds kan overbevise sig om, at der er forskrækkelig megen overtro tilbage, og det ikke blot blandt bønder og almuens mænd, men midt herinde i Kongens København, hvor mangel fornem herre og frue ganske hemmeligt endnu have deres lille stykke havejord med alskens sådant ukrudt bagved den stadselige forhusbygning, hvor der står kostelige urtepotter i vinduerne mod gaden. Og heller ikke skal det kunne nægtes, at mangel vel oplyst mand, som er så langt fra at tro på nisser og varulve, at han ikke frygter for, i daglig tale ved hvert tiende ord at kalde på fanden, dog endnu har sine betænkeligheder ved at tage en nål op fra gulvet om mandagen, helst udsætter at skære sine negle til på fredag, og, om han kommer hjem til middagsbordet og erfarer, at han står i fare for der at blive den trettede, jager han den lille af bordet, hvis man ikke i hast kan få fat på den fjortende.“

Thieles skildring af folketroens situation i 1800 årene er så vigtig, fordi den ikke blot tager hensyn til både by- og landalmuen, men også til både de såkaldte højere og lavere klasser. Thiele var bekymret for den rolle, folketroen spillede i folks dagligdag, men ikke alle synes at kunne give anledning til en sådan bekymring. Jyden Simon ærlig Kjæltring sagde rent ud, at „Det var nu ikke andet en pjank altsammen, thi jeg har i mine unge dage i 1850erne gået Jylland igennem både på kryds og tværs, jeg færdedes meget ved nattetide, har været på gårde og steder, hvor folk sagde, der gik spøgeri, har opholdt mig ti år i Klode mølle og fem år i Klosterlund, hvor folk sagde, at det var slemt med spøgeri – men jeg har dølen slå mig aldrig i mit liv opdaget det mindste.“

Simon var født i Brande sogn syd for Herning. Han var fuldt fortrolig med folketroen og dens forunderlige figurer, for i hans fødehjem, der lå i en øde og afsides egn, omgivet af hede og flyvesand, sad man i de lange vinteraftener, fortalte han, med bindehosen mellem fingrene og fortalte historier om bjergmænd og trolde, spøgelse og genfærd, så hårene rejste sig på hovedet. Men ikke alle var lige modtagelige. Der har altid været forskel på gemytterne: for nogle var beretningen om en genganger en uhyggelig realitet, for andre blot en kostelig historie.

Simon havde „dølen slå mig“ aldrig „opdaget det mindste“, men med sam-

Den ivrige indsamling af folkeminder fra folkemunde fulgte i den grundtvigske bevægelse og i højskolens kølvand, almuen blev af flittige indsamlere opfordret til at meddele alt, hvad den kendte, af gamle sagn og viser, fortællinger og eventyr, for nu skulle den hele skat bevares i skriftfæstnet form. Men almuen er ikke uden humor, nu og da løb der måske lidt mere med, end hvad meddelelsen virkelig havde hørt sin bedstefar berette som en oplevelse, hans bedstefar havde haft. Og man skal ikke tro alt, hvad der bliver trykt. – Illustration af Alfred Schmidt til senere udgave (1886) af Knud E. Valløes skæmtenovelle: *Emte-Jægerne*, der opr. stod som feuilleton i *Dagbladet*, 1861.

me vægt hævdede en gammel kone på samme tid det stik modsatte om de bjergtrolde, som hun altid fortalte om: „Å hå sit dem, det æ fanden tå mæ sand!“ Og det blev hun ved at hævde, om man så søgte at modsige hende nok så meget, fortalte en mand, som kendte hende godt.

Nu er det en udbredt opfattelse, at kvinder almindeligvis er mere overtroiske end mænd: „overtroen synes at have slået dybest rødder hos kvindeskønnet“, hedder det således om morsingboerne. Men det giver ikke hele forklaringen på forskellen mellem Simons og den gamle kones forhold til folketroen. At fælde en sådan almindelig dom er betænkeligt allerede af den grund, at folketroen er et meget vidt begreb, den optræder i mangfoldige former, lige fra lidt uskyldig banken under bordet til den undertiden skæbnesvangre tro på at visse mennesker også i 1800 årene var hekse. Der var mange måder at være overtroisk på.

Da præsten Niels Blicher i sine „Venlige Forestillinger til alle Danske Bønder“ skulle forklare, hvad folketro var, skelnede han mellem overtro og fordom-

Den velkendte „borddans“, der til at begynde med nærmest betragtedes som en interessant, uforklarlig selskabsleg, opfattedes snart i visse kredse som et mystisk middel til, gennem bordbenenes systematiske stampen i gulvet, at komme i kontakt med store og små afdødes ånder, der tænkte at meddele sig til efterverdenen ved at telegrafere svar på de stillede spørgsmål på denne ejendommelige måde. Men vantrø skeptikere havde svært ved at tro, at Napoleon netop skulle vælge et bordben hos Petersen på 3. sal for at fortælle, at han befandt sig rigtig godt i den anden verden. – Skillingsvis, 1853.

me: „Overtro er: at tro, som hellig sandhed, noget, der er urigtigt, da det strider imod fornuften, eller religionen, eller erfaringen. Fordom er: at antage noget for rigtigt eller urigtigt, førend man har betænkt det vel, og overvejet, hvad der kan være både for og imod.“

Når man nu ville udrydde de overtroiske meninger – og det var der mange, der ville – var det mest realistisk så nøje som muligt at skildre for folk selv de situationer, hvoraf overtroen og fordommene var opstået og hvori de fik næring. Situationerne måtte opstilles, deres overtroiske indhold skildres, for derpå straks efter at blive erstattet af en nøgtern og saglig forklaring. Oplysningsmændene yndede at beskrive disse folketroens tilholdssteder så levende som muligt, og de gjorde det hyppigt i småskrifter, som indeholdt samtaler med almuen, i nye, pædagogiske almanakker og bondepraktikaer og i samlinger af småhisto-

De fleste røber en naturlig god forstand

rier. Kun de af 1800 årenes folkeopdragere, som kendte den folkelige forestillingsverden til bunds, kunne imidlertid med overbevisning over for almuen anskueliggøre disse situationer. Og dem lønner det sig at ty til, når man vil gøre et forsøg på ikke bare at opbygge et raritetskabinet, indeholdende folketroens mærkværdige sager, men på at forstå dens livsbetingelser i 1800 årenes dagligdag. Indledningsvis siger en sandflugtskommissær A. F. Just i Viborg noget væsentligt herom i optakten til sine „Historier om Spøgelse, Dverge, Jerusalems Skomager o. s. v.“: „Man hører så ofte fortælle om spøgelse, at man er nær ved at blive et. Uventede hændelser, som man ikke undersøger og derfor ej kan forklare sig, sætter ofte den unge og fyrige eller den gamle og lettroende i uvished, om det der ved én eller anden lejlighed møder dem. De fortæller den til én, der igen forbedrer den med flere omstændigheder, og således spadserer den ud i den vide verden og jo flere der fortæller den, jo forunderligere bliver den.“

Sådan opstår sagn om det overnaturlige: beretningen om en mærkværdig hændelse går fra mund til mund. Folk fabulerer, og sagnet tager form. De personlige træk, som var knyttet til den oprindelige beretning, glider ud til fordel for de mere „forunderlige“, det vil sige sådanne, som enten kendes andre steder fra inden for folketroen eller inden for folkedigtningen. Det „forunderlige“ sagn kan da „spadsere ud i den vide verden.“ Beretningen har indordnet sig traditionsmønstrer og fremtræder nu på samme måde som de mange andre vandresagn, man kender. Sandflugtskommissæren vidste nok, hvad han talte om, og i de følgende historier understreger han, at når man bare i hvert enkelt tilfælde straks undersøger selv de mærkeligste fænomener, så vil man – altid! – kunne finde en rimelig årsag fremfor folketroens „forunderlige“. Spørgsmålet var blot om folk selv var interesseret i at foretage en sådan lidet spændende undersøgelse.

Lærde folk kunne nok være overtroiske, men de troede selvfølgelig ikke på spøgelse. Derimod gik de ud fra, at det gjorde alle personer af folkets lavere klasser. Engang sad en præst således og talte med sin søn, en ung mand, som studerede i København, men som var hjemme på ferie. De talte blandt andet om deres tjenestepige Stine, som havde været hos dem i mange år og som var kendt for sin troskab og hengivenhed. „Jeg tror, jeg kan få hende til at gøre, hvad det skal være,“ sagde præsten. Det troede sønnen nu ikke. Så kalder præsten på Stine, og hun kommer ind: „Åh Stine, kan jeg ikke få dig til at hente mig min salmebog; den ligger oppe på alteret i kirken?“ Hun siger jo og stikker af. Så går sønnen ud og tager en skjorte over sig, kommer sådan ind i kirken og går op ved alteret og lægger hånden på salmebogen. Da Stine nu kommer

„Dum som en djævel“, hedder det, og mange af de gamle fortællinger om Fanden handler netop om, hvordan det lykkes en fiffig almuesmand at narre ham, så han går glip af den sjæl, han er på jagt efter. Her må han meget mod sin vilje tjene som ridedyr for den lystige smed. – Titelbillede på folkebogen: Historie om Smeden der havde solgt sin Sjæl til Fanden for en ny Ambolt, 1864.

og vil gribe bogen, siger han: „Kys min hånd, jeg er profeten Lukas!“ Hun svarer: „Kys du min røv, jeg er præstens Stine.“ Dermed greb hun salmebogen og gik.

Stine brugte sin sunde fornuft, men derfor kan hun meget vel have været overtroisk på mange andre områder, i det små og i det daglige. Af bitter erfaring vidste hun og hendes medsøstre, at det undertiden kunne knibe med at få held med smørkærningen. Nærliggende var det da at tro, at en eller anden – og det måtte naturligvis være et ondt menneske – havde taget „smørlykken“ fra dem, men, hedder det i Den nyeste Bondepractica i 1798: „Man må i stærk varme ej give hexer skyld, om man ej kan få smør; og enten det er varmt eller koldt, aldrig tro, at gamle kællinger formå mere hos fanden end de unge. Sådanne uheld som fanden og hexer få skyld for ere gerne en følge af ganske naturlige årsager. Såsom: i tordenvejr . . ., når mælkebøtten og kærnen ej er ren . . ., når kærne er syge o. s. v.“

Tjenestepigerne ræsonnerede lige så vel som sandflugtskommissær Just, der skrev dette, men deres ræsonnement var blot bestemt af det fra forfædrene nedarvede tankesæt, som imidlertid må forstås som en naturgroet nødvendighed i hverdagen, indtil de fik en anden rede på tingene. Justs forklaringer har måske belært nogle få, men fra Nordsjælland hedder det omkring 1900, at troen på „smørhexeriet har holdt sig for Vejby sogns vedkommende til op i vore dage, indtil endelig andelsmejeriet fuldstændig gjorde det af med det hele“. Sådan er det også gået på mange andre af folketroens områder. Da de tekniske fremskridt og kendskabet til faglitteraturen blev til håndgribelige realiteter for almu-
en,

De fleste røber en naturlig god forstand

forsvandt megen overtro. Simpelt hen fordi mange af dens naturlige tilholdssteder forsvandt.

Tjenestepigerne frygtede, at nogen havde taget smørlykken. Derfor havde de let ved at tro, at det var et af traditionsmønstrrets onde væsner, som var årsagen. Hvad man ønsker, har man også let ved at tro. Det er en anden af folketroens bærende ideer. To unge piger fra Vinderslev sad således en helligtrekongersnat ved midnatstid og sang visen til de hellige tre konger for at få deres tilkommende mænd at se. Det skete også. Den ene af pigerne så sin senere mand med en pibe i munden, og samme pibe genkendte hun, da hun mødte ham første gang.

Thiele havde svært ved at få sjællænderne til at tale om overtroen. De, der virkelig åbner sig og taler derom, er imidlertid som regel tillige gode fortællere, og det må man tage i betragtning, når man skal bruge deres veltilrettelagte beretninger til en skildring af 1800 årenes folketro. Personligt oplevede hændelser er blevet til godt fortællestof, undertiden så godt, at det kan være vanskeligt at udskille det egentlige trosindhold. Levende skildrede beretninger findes om gengangere og spøgelse, om syner og varsler, om bjergfolk og havfruer, om kloge folk og spåmænd, om hekse og skademænd samt om hvordan det kunne lønne sig at underskrive en kontrakt med fanden. Set i deres rette sammenhæng kan de naturligvis bidrage til en retfærdig bedømmelse af århundredets overtro, idet det må betænkes, at der alene i pointen i en god historie kan ligge ikke så lidt af en sandhed. Ret sikre vidnesbyrd om folketroens magt må vi dog gå ud fra, at vi har fra de folkelige opdragere, der advarede imod den. Disse oplysningstidens mænd færdedes ofte ude blandt almuen, og de bedste af dem vandt dens tillid, fordi de lærte den en lang række praktiske ting, som gav synlige resultater. De hjalp bønderne med at finde frem til den rette udsæd og med at kultivere jorden på en bedre måde, end det hidtil var sket. Og da det kontante resultat snart viste sig at blive større, kom de gamle magiske forholdsregler til at spille en stadig ringere rolle. Men da ingen havde lært lollikerne, hvordan man kunne holde rovfuglene væk fra kyllingerne, så holdt man dér på egnen længe fast ved den ældgamle trylleformel, som de „kloge“ mænd distribuerede med en dertil hørende brugsanvisning: Om morgenen skal I tage et par kyllinger i en kurv og gå ud i skoven med dem og sige:

Mine fugle kan se andres fugle – andre fugle kan ikke se mine fugle.

Vel vidende at hedenske levn side om side med en lang række katolske („papistiske“) stadig levede deres egen tilværelse i den folkelige forestillingsverden, kunne Johan Paludan, sognepræsten i Fanefjord, i begyndelsen af 1800 årene dog skrive om mænboerne, at „De fleste røbe en naturlig god forstand og fatte nogenlunde hurtigt, hvad der i et simpelt tydeligt sprog forklares dem, når de ikke, ved indgroet kærlighed til gammel vane og slendrian, forhindres i at bruge

eftertanke. Den færdighed mange vise i sammensætningen af agerdykningsredskaberne, i brugen af en baxebom eller håndspig, de rigtige greb efter den største mulige fordel af kraft ved ethvert mekanisk arbejde m. m., kan hos den opmærksomme iagttager ikke levne tvivl om, at der jo også blandt Møens bønder gives mange, hvis naturanlæg ved heldig lejlighed i høj grad kunne uddannes.“

Hvis man ikke vil give et fortegnet billede af den danske almues overtroiske meninger, er Paludans ord om møenboerne værd at bemærke sig: „De fleste røbe en naturlig god forstand.“ Karakteristisk i så henseende er den lille beretning om en „oplyst“ bonde Kristen, der havde købt sig en fremmedordbog til brug under avislæsningen. En dag, da han var på skorstenssyn med sin nabo Rasmus, fortalte han ham om ordet „konsekvent“, hvortil den „uoplyste“ Rasmus meget realistisk svarede: „Åh, fanden nu mæ det konsekvent, Kræsten, det æ noget én kan hverken pløje eller så efter.“

Også de åndelige sager skulle kunne bruges til noget fornuftigt. Ellers interesserede de ikke Rasmus. Og da det er Rasmus, der interesserer os mere end Kristen, må vi prøve på at sætte os lidt ind i, hvordan man på hans tid kunne „pløje og så“ efter en åndelig sag som folketroen.

På Bogø lagde husbonden endeskiven af juleaftensbrødet op på bjælkehyl- den. Halvdelen af skiven brækkede han i stykker og gav hestene, før forårs- arbejdet begyndte – „da trættes de ikke ved arbejdet, men er snarere ved bedre huld efter end før arbejdstiden.“ Den anden halvdel af endeskiven smuldrede han og blandede i såkornet, for at høsten skulle blive god.

Et brød fra en hellig aften måtte så at sige være „ladet“ med en ubestemmelig kraft, og den forstod man at udnytte på Bogø i to af arbejdsårets allervigtigste situationer. Mange andre ting, som havde haft berøring med „det hellige“, havde indsuget en sådan kraft. „Dette er“, fortæller præsten Joachim Junge, „tildels årsagen, hvorfor man altid ser det nederste af blytaget på våbenhusene så for- hakket, og virkningen må og være stor, thi, sagde engang bonden, jeg har altid gået med ringe af almindeligt bly i mine ører, men kirkeblyet det var mig for stærkt. Så mægtig er fordømmens herredømme over indbildningen og dennes over fornuften.“

Når en bornholmsk signekælling imidlertid har røbet, at hun lige såvel kunne bruge „korsbly fra hvor lodningen på vinduer er“, så skyldes det, at det stammer fra et korslignende sted. Korsets tegn var et yndet ondtavfærgende middel, som selv en nordsjællandsk skolelærer tyede til aftenen før Skærtorsdag for at beskytte sit hus mod hekse. Fiskere på Holmsland brugte det, når de skulle ud på fangst. „Førremanden“ stillede sig op ved agterenden og gjorde kors, idet han sagde:

Tro og overtro går så ofte hånd i hånd. Når bonden skulle så, kastede han gerne de to første håndfulde i kors, og måske sagde han: „Så sår jeg min sæd i Jesu navn“. Men han holdt sig også gerne til de gamle regler om såning i ny og næ, at kornet skulle i jorden ved tiltagende måne, medens rodfrugter blev bedst, hvis frøet var blevet sået, når månen var i aftagende. – Maleri af J. Fr. Vermehren, 1859. Statens Museum f. Kunst.

Kors i stavn
i Jesu Navn!

Samtidig satte han sin tommelfinger og langfinger på stavnen og flyttede denne så straks efter, sådan at det blev over kors. Og før forårspløjningen begyndte, har mangan en plovmand først pløjet et kors i ageren, thi så ville han have held med afgrøden. Noget ironisk siger en oplysningsmand herom: „Ved alt hvad du gør, skal du gøre kors for dig, så behøver du ikke at bryde dit hoved med, hvorledes det bedst kan gøres. Lykkes det da ikke, så må det være korsenes skyld.“

Signekællingen på Bornholm kunne også bruge „bly, hvori stemplet på klæde sidder“. Det er et træk, der kendes mange steder inden for folketroen: at en

Overtro og dagligliv

ting af en lidt særegen beskaffenhed også er ladet med en særlig kraft. På marken kunne bonden således undertiden finde en sten, som ikke så „sædvanlig“ ud. Det var da hans første tanke, at den måtte kunne bruges til noget. Var det en af de hvide, gennemsigtige sten, som man visse steder kaldte for „kattesten“, så tog han straks og kastede den tre gange frem og tilbage over hovedet, og hver gang søgte han at gribe den, så den ikke faldt til jorden. Så var han beskyttet imod alle vilde dyrs efterstræbelser, men faldt den til jorden, havde det den virkning, at om han ikke var udvokset, så blev han ikke større, end han var. Man skulle altså bruge en sådan „kraftladet“ sten med en vis forsigtighed. Anderledes sikker på et gunstigt udfald var man, om man fandt en såkaldt „tor-densten“. Det var egentlig stenøkser, disse slebne eller udhamrede flintkiler, men det vidste næppe mange bønder dengang. De troede til gengæld, at hver gang

Høstens afslutning gav anledning til traditionel festlighed, det sidste læs, smukt pyntet, køres hjem under sang og musik. Og når det svinger ind på gården, kan der gøres mærkelige kunster, for lader man kone eller pige lukke porten efter det, vil der indtil næste høst blive født mest af gimmerlam og andet hunkøn der på stedet. Men ønsker man tyrekalve, er det bedre, at en mand påtager sig lukningen. – Tegning af Knud Gamborg, Ill. Tid., 1867–68.

lynet slog ned, så fulgte der en sådan sten med, og den kunne – naturligvis – bruges mod lynnedslag – lige for lige. Undertiden murede man dem inde i væggen i et nyt hus eller man lagde dem under sengen. „Vel af samme grund“, hedder det fra Vestsjælland, „krøb i ældre tid mange i sengen, når det var tordenvej. Her troede man sig da særlig beskyttet.“

De „særegne“ sten tiltrak sig opmærksomheden og satte tankerne i gang, og de baner, tankerne gik ad var altid rettet mod det, man havde brug for i en given situation, og de var bestemt af det traditionsmønster, man var opvokset i. Blandt de ting, som man ganske særligt heftede sig ved, var alt, som var det første af noget. Man så mange storke året igennem, men „når vi møder ham første gang om foråret, så hilser vi ham og kalder ham „Pier“; vi siger: Welkommen Pe Jænsen, a æ glå ve, han æ kommen!“ Bonden tog varsel af den første stork, han så: „Man skal lægge mærke til, hvordan storken ser ud, første gang man ser den: er den hvid og ren, bliver det en tør sommer, er den snavset og sort, giver det en våd sommer.“ På samme måde var der noget særligt ved den første ål, en ålestanger fangede om efteråret eller vinteren: den må han ikke sælge, men han skal selv spise den, ellers får han ikke held til ålefangsten. Bonden og ålestangeren tænkte begge på udbyttet – bonden måtte dog først tænke på vejret.

Karle og piger skulle lægge mærke til den første frø, de så om foråret: vendte den hovedet til, da var kæresten tro, men utro, om den vendte bugen i vejret. Når bønderne hørte de første frøer „synge“, så skulle de så havre.

Også det sidste af noget kunne have en afgørende betydning. De unge plukkede blomster og afrev bladene, ét for ét, og sagde: Han elsker, med smerte, overmådig, overdådig, en lille bitte korn, slet ett' – og det sidste blad var det afgørende. Det sidste neg optog både bonden og hans karle og piger. Den af pigerne, der bandt det, ville aldrig blive gift, sagde man nogle steder. Bonden selv håbede, at det sidste neg ville blive så stort som muligt, for det varslede en god afgrøde næste år.

Mange af den slags overtroiske meninger trivedes i, hvad man kan kalde livets og dagligdagens „skærpede“ situationer, hvor man stod over for noget, der var afgørende for ens eget eller gårdens ve og vel. Ålestangerne var i en sådan situation, når de skulle hale fangsten i land. Af angst for at noget overnaturligt skulle gribe forstyrrende ind, undlod de at tælle ålene. I stedet brugte de nogle mere eller mindre gennemskuelige omskrivninger – de såkaldte „tabuord“ –: når der kun blev fanget 1, kaldtes den af fiskerne i Risgård-Bredning for: Niels til Kræns (en gammel mand i Vejlbj på Harboøre), 2: Kristen Sand (jordmodermanden på Harboøre), 3: Ham ved Søhale-enden, 4: Frisk op! 5: Per Riis, 6: Hør i blå, 7: Ham, dæ fæk kowen i Tommes Howes sovekammer sengkammerseng

(der var en der hed Thomas Hove), 8: Do vel så gjaan, 9: Jesper Nifinger, 10: Jesper og så hans hund, 11: Jesper og så hans hund og Maren byhøne, 12: en tylt, 13: Jespers klokke (den slog 13) og så videre op til 40 – som man kaldte to snese!

Og i mange andre situationer, hvor noget stod på spil, greb man til overtroen: man tog en amulet om halsen, man puttede en stump kirkebly i lommen eller man købte et himmelbrev, der nedfaldet fra himlen som det var, kunne beskytte en mod alt ondt overhovedet.

Megen overtro er fordomme, som Niels Blicher sagde. Det er således meget almindeligt, at små børn kan få nogle sorteblå bylder, der er på størrelse med et sømhoved. Derfor kaldte man dem for „sømbylder“ eller „kistebylder“, fordi de lignede de søm, som var brugt på låget af standkisten. Grunden til at småbørn fik sådanne bylder var derfor, sagde man, at moderen havde siddet på en sådan kiste. Ville man fjerne byldeerne, måtte moderen derfor lade barnet sove en nat i den samme kiste. I virkeligheden røber også denne „fordom“ en naturlig god forstand. 1800 årenes jævne mennesker så rigtigt. De var vågne og opmærksomme, når de betragtede deres omverden. De sluttede blot forkert – men det søgte mænboernes præst og nordjydernes sandflugtskommissær at råde bod på allerede i begyndelsen af århundredet!

„Hvad skulle spøgelse og gengangere vel være?“ spørger Niels Blicher, da han drøfter sagen med bønderne i et af sine oplysende småskrifter. Først giver han selv et svar: „Dog vel enten de afdøde selv eller ånder i deres skikkelse. De døde selv kan det umulig være: ikke deres legemer, som ligge forrådnede i jorden – ikke heller deres sjæle, som må have alvorligere ting for end at spøge for deres efterlevende. At det skulle være ånder i de afdødes skikkelse, dertil kan ingen mulighed indses, og ingen rimelig grund udtænkes. „Men, kære Kristen!“ spurgte jeg engang en gammel mand i Vium, „hvordan forestiller I jer da den ting?“ – „Jou, Faar!“ svarede han, „te det æ æ døul sjæl, tvi! tvi! der skyder sig ind i de dødes huj, å blæser en op.““

Niels Blicher spørger derpå om læserne, „alle danske bønder“, kan bare sig for latter. Det kunne mange omkring 1800, fordi de forstod baggrunden for Kristens forklaring, som i virkeligheden „røber en naturlig god forstand“. Når Kristen drømte, kunne han nemlig se sine levende venner og naboer for sig. Det hæftede han sig imidlertid ikke særligt ved. Mere mærkværdigt var det derimod, at han også kunne se de afdøde – ligeså lyslevende. De måtte altså stadig eksistere under en eller anden form: ligene gik igen, oppustet af djævelen, for det måtte være ham, der stod bag noget sådant. Ville man mane dem i jorden, når de gjorde for mange spektakler, var det jo også præsten, man frem

for alle andre måtte gå til. Med en kraftig forbandelse, indeholdende nogle gudsfrygtige ord, kunne han stede det spøgende lig til evig hvile.

Visse mennesker gik igen. Det troede de fleste fuldt og fast på. „Imod sådanne genfærdsfornægttere af landalmuen“, fortæller Junge, „har jeg adskillige gange disputeret, men det gik her, som ved alle disputatser, vi beholdt ret på begge sider. Også er bondens beviser ofte uomstødelige, thi de er sædvanlig erfaringsætninger, hvilke og gerne kan være subjektiv-rige; thi i erfaringsøjeblikket ere alle sindsbevægelser så opbragte, at de hindre sjælen i at tænke eller at anstille betragtninger, og indbildningskraften danner da straks sådanne bileder, som svarer til den tone, i hvilken den bedrøvede sjæl er stemt.“

Tænkte man meget på den afdøde, det være sig for det godes som for det ondes skyld, trivedes gengangertroen selvsagt bedst. Når man havde den afdøde i tankerne om dagen, havde man størst mulighed for at møde ham eller hende, når det blev mørkt:

„Jens Povlsen havde været ude at hjælpe en enke at høste, han havde „stukket ærter“ (d. v. s. læsset ærter med en jerntyv på vognen, når de skulle køres hjem), og så skulle han jo hjem om aftenen og skulle ad vejen forbi Gammelholm (på Lolland). Nu gik han altid og snakkede med sig selv, og så ville karlen Hans gå bag efter ham, for han havde løjer af at gå og høre på, hvad han kunne gå og sige. En tid i forvejen havde en tækkemand druknet sig i graven omkring Gammelholm, og han gik altid med hvide lærredsbukser og mørk trøje. Så stod der en gammel pil ved vejen, der var gået ud, og barken var gået af, men oppe i kronen sad der endnu bark. Da han ser den, så tror han, det er tækkemanden, der går igen, og da han havde haft noget udestående med ham, så troede Jens jo, det var ham, han kom efter. Så siger han: „Hvad vil du, hvad vil du, te dølen skal glimre i dine øjenstene.“ Det sagde han tre gange og så dygtig hambert hen til pilen. Dernæst hug han jerntyven, han gik med, i den, så det rigtig skrød, for den var jo mør. Han hug sådan til tre gange, og tredje gang så måtte han, så bandede Jens Povlsen, til jorden. „Det var den værste kamp, jeg har haft med de døde i min tid.“ Og det kan være sandt nok, pilen var da død, for den væltede jo om.“

Der er ingen grund til at tvivle på alvoren i Jens Povlsens møde med gengangeren. Fra 1800 årene kendes mange sådanne beretninger, der ender med drabelige sammenstød med løsgående kreaturer, med markredskaber, som stod ude om natten, og med mange andre ting, hvis „sande væsen“ først blev afsløret næste morgen, da det blev lyst.

Hypeligt var spøgeri af en mere ubestemmelig karakter. Det fortælles således, at det ofte spøjte i Kundby smedje. Jacob Christensen gik en aftenstund fra sin farbroder, der boede nede i byen. Da han kom hen i nærheden af smed-

Spøgeriet

i Bagerbutikken
paa Vesterbro,

hvor Kager og Brød dansede Bienenbrødvale paa
Disken, Lampen dansede Polka og Vægten Hoppe,
medens Klædestabet dansede Jagtvals med Tryk, saa
Brødfrystenerne daaned.

Med Beretning.

Eftertryk forbydes.

Kjøbenhavn.

Trykt hos Bernh. Henningsen.

Det er ikke alene i gamle borge og på skumle kirkegårde, det spøger, også jævne borgerlige huse kan blive udsat for ubehagelige besættelser af denne art. Det var en Københavnerbegivenhed af rang, da „Fanden var løs i Laxegade“ i 1826, men også adskillige nyere tilfælde kendes. F. eks. gik det løs i en bagerbutik i en kælder på Vesterbrogade, „Folk samlede sig i tætte Klynger foran Huset og Spøgeriet gentog sig flere Dage. Der fandtes paa Bordet en Seddel, hvorpaa der stod: Jeg skal myrde Jer alle Tre!“ Men den muntre skillingsvise beretter, at spøgeriet hørte op, da politiet blev tilkaldt og fik sendt den hysteriske bagerjomfru til læge. – Yngre skillingsvise.

jen, hørte han, at det smedede derinde. Ligestraks tænkte han ikke noget over det, men da det blev ved med at smede, medens han gik hen ad gaden – kl. var 12 – var han klar over, at der måtte være noget mere ved det. Han vendte om og gik flere gange der forbi, men hver gang, han kom til smedjen, holdt det op, og hver gang han fjernede sig, begyndte det igen. Pigen hos kapellanen Saabye, der boede lige ved siden af, hørte det også. Hun turde ikke ligge der alene om natten og gik ind til Saabyes, så fik hun lov at sove inde hos dem. „Det smedede flere gange,“ fortæller Christian Olsen videre i sine erindringer, „og da min svoger hørte disse historier, spurgte han kapellanen, om der kunne være noget om det. „Ja véd De hvad, Niels Frederik Petersen, der er jo ting i naturen og foregår ting mellem himmel og jord, som man ikke kan blive klog på. Og Biblen benægter jo ikke, at der er noget overnaturligt til.““

Havde præsten Niels Blicher hørt kapellanens forklaring, ville han have

raset over den. At man kunne høre, at der blev arbejdet i smedjen, skyldtes simpelt hen, at man var så vant til at høre lyde derindefra både tidligt og silde, at man på en vis måde ligefrem ventede at høre dem, når man gik der forbi om natten i den ellers helt stille landsby. Tilsvarende beretninger om den slags spøgeri er meget udbredte, udsprunget som de er af den levende og arbejdende dagligdag. „Jeg har af mange folk hørt fortalt“, skriver forstanderen på Sødinge højskole, „at i mejeriet på Frederiksgave, hvor karlene om aftenen sidder hos pigerne og holder en forfærdelig banden og støjen, at om natten er det, som om alle mælkebøtterne falder ned; og når de så ser efter, ligger bøtterne alligevel på deres rette sted. Også har jeg af karlene hørt fortalt, at når de om aftenen går sildig i seng, lyder det for deres øren, som om de tærsker på maskine.“ Og den gamle kone Kirsten Hans Jørgensen fortæller, at mens hun tjente på Egeskovgård som malkepige, så hørte man somme tider i spindestuen, at der blev både spundet og hæspet, og det var ikke rigtigt. Men så var der en aften en karl, som så tit gik derop ved pigerne, og han hørte det, men så sagde han: „Så, nu er det nok!“ og det holdt da straks op.

Man sagde, at det spøjte, men forestillingen om, hvem det var, var ganske udvisket. Anderledes fasthed er der over beretningerne om, at de afdøde kunne gå igen i dyreskikkelse. Junge fortæller fra Nordsjælland, at „små børn, som på en voldsom måde ere tagne af dage, blive efter 100 års forløb til glumsøer, det farligste af alle slags søer, især for dem, som bære hos sig punge af soblærere. Nej, sagde hin, hvilken jeg engang ville skænke en sådan tobakspung, vel er jeg en fattig mand, men med vidende at udsætte mig for en ulykke, det gør jeg ikke; og han fortalte mig da, hvorledes hans ven – i Brønsholm nord for Hørsholm – måtte slås en hel nat med sådan et uhyre, fordi han havde en sådan In-Fortunatus's pung på sig, og ikke kunnet verset:

Frygt Gud, så skal du stadig stå,
din fod skal dig ej glide fra –

(thi under skrækkens affekt greb jo mennesker sædvanlig til bønner), og han var vist ikke kommet derfra med livet, da de kløve folk fra nedentil og opad, dersom ej hans vrinsker (hingst), som han måtte spænde fra vognen, havde været mægtigere end glumsoen. Dog – hvo vil nægte at en bonde kan under visse omstændigheder falde over en so?“

Spøgelsehunde var almindelige, særlig på gårdene. „Det mentes, at disse hunde var afdøde mennesker, der havde stået ejerne nær, og som gerne, selv ud over døden, ved deres nærværelse ville bidrage deres til, at alt blev gjort, som det skulle, derfor påtog deres ånd sig en hunds skikkelse; for at man skulle kende deres overnaturlige oprindelse var øjnene røde“, fortæller Christian Ol-

sen fra sin hjemegn i Vestsjælland, og han fortsætter med at gengive, hvad en nabokone engang har fortalt ham:

„Gamle Steffen Hansen havde en søster, der døde, og det var egentlig fra det øjeblik, at folkene mærkede noget til det. En aften kom en af karlene sent hjem; som han plejede, gik han gennem loen eller stalden til sit kammer, men ligesom han skal til at gå ind ad døren, så han, at der stod en stor, sort hund med røde øjne foran den. Der var ikke noget, der hed, at karlen kunne komme ind af den, før end han havde fodret alle hestene.“

Selv 1800 årenes tro på spøgelseshundene var altså betinget af en god portion sund fornuft! De var – ligesom den afdøde – karlenes dårlige samvittighed. Den gamle kones sjæl levede på håndgribelig vis videre. Den uhåndgribelige sjæl forestillede man sig i øvrigt altid som noget, man kunne se for sig. Når man sov, så kunne man i drømme færdes alle mulige mærkelige steder, medens man selv lå i sin seng: sjælen kunne vandre frit omkring. Levende og helt traditionelt fortæller Jens Kristensen i Ersted herom: „To karle var ude i heden at grave tørv. Så faldt den ene i søvn, og en hvid mus kom ud af hans hals og løb hen til en rende, hvor den løb og snørede. Den anden lagde sin tørvspade over renden, og så løb musen over og ind i jorden på den anden side. Lidt efter kom den tilbage og løb atter ind i karlens hals. Så vågnede han. „Du drømte nok?“ – „Ja!“ – „Hvad drømte du?“ – „A drømte, te der var en kedel fuld af penge i den bakke.“ – „Da vil vi også have dem, vi vil hen at kaste efter dem med det samme.“ – „Åh skiid!“ siger karlen, der sov. – „Ja, a vil nu have gravet.“ – Han fandt også kedelen, og den var fuld af penge. Så fortalte han den anden karl, hvordan det var gået til.“

Lægger man hertil beretningen om den fattige kone ved sin mands sygeseng, så afrundes billedet af et af de væsentligste træk ved 1800 årenes sjæletro: „Manden havde været meget syg, men nu håbede hun, at det måtte blive bedre, for han var lige falden i søvn. Da så hun, at der kom en mus løbende ud af mandens mund, og det forundrede hun sig jo da meget over. For at den ikke skulle løbe ind, tog hun sit forklæde og hyllede over hans hoved. Kort tid efter kom musen igen, den løb da længe pibende frem og tilbage, som om den var i forlegenhed, men omsider fik konen den da dreven bort. Men da hun skulle se til, så var manden død; thi det var mandens sjæl, der under skikkelse af en mus havde søgt bort fra legemet, og som konen havde jaget bort.“

Drømme spillede en afgørende rolle også for 1800 årenes sjæletro, og man var ikke så sjældent ængstelig for dem: „Over sin seng skal man have malet et billede af den opadgående sol, så kan hverken maren eller andet troldeøj komme til den sovende og skade ham,“ fortæller Jens Kamp fra Vestsjælland, og han

Helhesten hører til nattemørkets uhyggelige flok af dødsvarslenende dyrespøgelser. Oftest trebenet, til tider hovedløs, ses det sorte gespenst at gå fra kirkegården til det hus eller den gård, hvor de kan vente lig inden længe. Men forveksler en sildig nattevandrer i sin rus dyret med en rigtig hest, og sidder han op og vil ride på den, så ligger han inden længe i sølet, og da kender han, pludselig ædru, hvem han har for sig. – Illustration af O. A. Hermansen til Ingvor Bondesen: *Æventyrets Dyreverden*, (1887).

tilføjer, at han over flere gamle himmelsenge har set denne sol malet – gul på rød grund – som en halvcirkel med 6 stråler.

Man tillagde drømme så stor betydning, at driftige bogtrykkere fandt på at udsende skillingstryk, der indeholdt lange alfabetisk ordnede lister over drømmeemner. Disse såkaldte Drømmebøger er i øvrigt yndede helt op i vor egen tid, og de indeholder megen livsvisdom: Altan at styrte ned af: en forestående rus; arbejde flittigt: komme i god næring; familien at se om sig: hurtigt dødsfald; kvaksalver at drømme om er fjendskab med naboer, og maren at rides af er hemmelig ubesvaret kærlighed.

Unge mænd og mænd i ensomhed drømte ofte om kvinder. Sov de uroligt, sagde man, at maren havde redet dem. Maren er et forunderligt væsen, som kan give en mareridt – „det kommer af, at man har en kæreste, som man ikke veed af at sige, og når denne da tænker på een, kommer hun og trykker een. Men hun kommer kun om natten.“ En gammel kone i Svendstrup, Vejlø, har selv fortalt, at da hun var ung, omskabte hun sig til en mare: hendes forældre ejede en gård i Rettestrup og havde både karl og dreng i tjeneste. Hun havde et godt øje til karlen, men da denne ikke besvarede hendes følelser, hævnede hun sig ved at ride ham om natten, og hun kom altid gennem nøglehullet ind i karlekammeret, for en mare kan aldrig have gennemgang andre steder. Den gamle kone blev befriet på samme måde som maren, der red en karl, som tjente på en gård i Lindeskov ved Ørbæk, hvor også fortællerens far tjente på samme tid. Denne karl gik til en mand, der gav ham det råd, at han skulle stoppe hver revne og utæthed i sit kammer og derefter bore et hul i døren, lave en tap dertil og beholde den hos sig. Når han så mærkede maren, skulle han springe op og sætte proppen i hullet. Næste aften han mærkede, det begyndte at tage ham, gjorde han, som sagt, og gik atter i seng. Om morgenen stod der et fruentimmer i kammeret hos ham. Nu var både den forvandlede kvinde og han selv fri.

I mange af disse sagn fortælles om ægteskab med „fruentimmeret“, der gerne viste sig splitternøgen og som altid skildres som værende meget smuk. De lever sammen et stykke tid, får børn sammen, men en aften siger den overmodige mand: „Vil du se, hvor du kom ind til mig?“ hvorpå han kravler op og tager pinden ud, og vips er hun forsvunden derigennem, og han ser hende aldrig mere. Eventyr med dette motiv kendes også, men deri berettes om, hvordan manden efter at have vandret i årevis finder sit stadig lige skønne „fruentimmer“ igen. Sådan går det aldrig i sagnene – og i den virkelighed, som gav folketroen næring.

Visse kvinder kunne forvandle sig til marer, visse mænd til varulve. De tænkes som beslægtede væsner. Fra Midtsjælland fortælles det således ligesom

Mareridt og varulve

Nattemaren er som regel en elskovssyg kvinde, der på overnaturlig vis plager den sovende mandsperson. Men det hænder også, at en sovende kvinde får mareridt, og da er det et uhyggeligt hankønsvæsen, der fremkalder dødsens angst og skrækkedilleder, så det føles, som om både åndedræt og hjerteslag vil gå i stå. – Maleri af N. A. Abildgaard, 1800. Kunstmuseet i Sorø.

over det meste af Danmark, at „når en kvinde første gang er frugtsommelig og går i angst for fødselssmerterne, kan hun slippe for dem, når hun selv vil. Hun skal da før dag gå hen, hvor der ligger en horserad (hestebenrad) eller en horseham (hammen, som omslutter følet før fødslen), og stille den op. Når hun så kryber nøgen igennem tre gange i djævelens navn, får hun aldrig nogensinde fødselsveer at mærke; men der knytter sig til hendes førstefødte den forbandelse, at barnet bliver halvvejs dyr; er det en dreng, bliver han en varulv, men er det en pige, bliver hun en mare. Sådanne små stakler ser ud som andre børn på det nær, at øjenbrynene går helt sammen over næsen. Men de er tillige født med en lådden „dot“ (lidt ophøjet plet) mellem skuldrene. Den søger moderen meget omhyggeligt at skjule, medens barnet er lille, men når det bliver større, meddeler hun det, hvad dotten har at betyde, og så skal barnet nok både da og siden vogte sig for at blotte sig i andres nærværelse. Når barnet

Mange fiskere og søfolk kunne fortælle om deres møde med havfruen, og nu og da havde man også lejlighed til at få et levende, nylig fanget eksemplar at se i en balje vand i et markedstels halvmørke. For resten havde man da også naturtro billeder af hende, bl. a. ses hun på de pyntelige „hollandske vægure“. – Ur fra Østfrisland, Dansk Folkemuseum.

bliver fuldvokset, kommer dets forbandelse, dyrenaturen, frem; så snart mørket er faldet på, fjerner den ulykkelige sig fra andre mennesker, hvorpå dotten mellem skuldrene udvider sig, så hele legemet bliver låddent, og med det samme får dyreskikkelse. Varulven farer ud for at se, om han kan træffe en kvinde, der er frugtsommelig. Kan han det, og kan han komme af sted med at rive fosteret levende ud af moderens liv og dræbe det, så er hans forbandelse hævet med det samme, så han for fremtiden er som andre mennesker. Når en varulv farer ud, humper den afsted på tre ben, medens det fjerde stikker bagud som en hale. Hunde er altid slemme ved en sådan stakkel og farer hyldende og halssende efter den, og da den kun kan humpe på tre ben, har hundene let ved at indhente den. Den må da søge tilflugt mellem tætte buske og tjørne, hvor hundene ikke vover sig ind efter den. Man kan altid se på et varulvemenneske, når hundene har været efter ham, thi så er han så fælt forreven i ansigtet. Et var-

Dobbeltgængere

ulvemenneske kan også blive forløst fra sin ulyksalige tilstand, når én, medens han er i sin naturlige skikkelse, kommer til at sige til ham, at han er en varulv.“

Varulvetroen havde sin heftigste magt over sindene på en tid, da man endnu kunne træffe ulve i Danmark. Det berettes fra flere steder i landet, at der skal være blevet skudt ulve langt op i 1800 årene og så længe man i det mindste troede, at man kunne møde dem, tænkte man sig at visse mænd – dog kun sådanne som dels havde sammenvoksede øjenbryn, og som dels i moderens liv havde været gennem en horseham – kunne være varulve. Og de blev færre og færre, og derfor endte varulvene som rene skræmmevæsener: Martin Andersen ved Korsør kan således huske, at hans farmor fortalte ham og hans søskende, da de var børn, så mange historier om varulve, og de blev så bange, at når det blev aften, trak de benene op på bænken for ej at blive varulvebidte.

Visse mennesker viser sig efter døden enten i deres egen skikkelse eller forvandlet til dyr, og visse mennesker kunne i levende live omskabe sig til marer eller varulve. Det meste af troen herpå kan forklares, betinget som den er af en tankeverden, der indtil i løbet af 1800 årene kun havde haft mulighed for at udfolde sig inden for det mønster af forestillinger, som traditionen havde ladet gå i arv fra slægt til slægt. Troen på at visse mennesker var dobbeltgængere, det vil sige kunne være to steder på én gang, kunne også være begribelig, som når det om hovbønderne på Skårupgård hed, at de, når de arbejdede ude i marken, „altid kunne se herremanden ride oppe på nogle høje for at se efter, om folkene bestilte noget; men det mærkelige var, at på samme tid, som han sås ude på marken, forsikrede folkene på gården, at han hele tiden havde været hjemme“. Sådanne gennemskuelige beretninger om dobbeltgængere kunne folk fortælle mange af, men der var lige så mange, som ikke kan gennemskues, og dem kan man høre om også i vore dage. Jens Poulsen fortalte således om manden i Dalby-Nedrelund og hans kone, som var nærsynet og som sad på en forhøjning i stuen og syede: „En dag kommer manden ind ad døren, går tværs gennem stuen med en kniv i hånden og hen til et kammer, hvor han havde hans reb inde. Der gik som et kvarter og konen tænkte. „Hvad mon han bliver der inde efter?“ Så går hun hen til døren, men da er den kroget udentil, og der er altså ingen kommen og gået igennem den. Straks efter kommer manden med kniven i hånden. „Er det dig, Per?“ – „Ja!“ – „Du er kommen for lidt siden med en kniv, og gået der ind, hvor mange knive vil du bruge?“ – „Nej, a er ikke kommen, men a tænkte på det for lidt siden, da a stod nede ved gadekæret og snakkede med vor nabo, for a havde set den gråbrogede ko stå ude i haven og havde fået hovedlaget i stykker. Så blev det ikke til noget, og nu skal a skynde mig og have tøjret gjort i stand.“ Sådan gik det flere gange, og konen

Når nutiden forestiller sig havfruen som et skønt, poetisk væsen, typisk for de fredelige danske strande og farvande, skyldes det nok mest, at H. C. Andersen i et af sine smukkeste eventyr lod hendes væsens barske uhygge og gamle vildskab forsvinde og digtede om hendes længsel efter at få del i menneskets liv og udødelighed. – Illustration af Vilh. Pedersen, o. 1850, til H. C. Andersen *Den lille Havfrue*.

sagde: „A troede det første, det var en dæwel, a var bleven gift med.“ Både mig og min kone,“ fortsætter Jens Poulsen, „vi så ham en morgen komme træk-kende med kørne ude i marken, han havde hele koblet efter sig. „Da får han hans trøje blødt,“ sagde a, for det regnede lidt, og han var sådan i en lyseblå lærredsbluse. Men da vi kom ind i gården, hvor vi skulle arbejde om dagen, da stod han og klavede kørne ud. „Du har jo været i marken én gang med kørne.“ – „Såh,“ siger han, „a tænkte på, a skulle stræbe og have dem ud, for det er blevet vel sildigt.““

„Han vidste godt“, tilføjer Jens Poulsen, „at han sådan kunne lade sig se“.

Måske havde kapellanen i Kundby alligevel ret, da han til Niels Frederik Petersen sagde, at der er jo ting i naturen, som man ikke kan blive klog på.

„For mange år siden var to fiskere ved Torup strand ude at fiske på havet lille juledag. Da skød der en havfrue op af bølgerne. Fiskerne vidste, at man skulle give havfruen noget, så spåede hun. Den ene fisker trækker da af sine støtthueser (stonthoser, fæddeløs hueser, eller hvad man nu kalder dem), dem havde han uden over sine rigtige hoser, og dem kaster han så ud til havfruen. Så sagde hun:

Havfruer, åmænd og nisser

Ro i land, ro i land, du ædle mand,
som mig støtthoser gav;
det suser og bruser i nord,
ellers får du din juleaftensnadver her i år.

Skyndsomst roede da fiskerne mod stranden, og næppe var de komne på land, før der rejste sig en voldsom storm.“

Fiskerne havde deres havfruer, folk ved åer og vandløb havde deres åmænd, som ham i Liver å i Vendsyssel, der hvert år krævede to menneskeliv. Man havde aldrig set ham, men undertiden kunne man høre råbet fra bunden: „Tiden og stunden er omme, mennesket er ikke kommen.“ På begge sider af åen er der engskifter, som ejes af folk langt borte, hvorfor der i høbjergningstiden arbejdes både dag og nat, indtil høet er kommet bort. Så en nat, som folkene lå i høstakkene og sov, vågnede en af karlene og hørte en røst, som sagde: „Peter, Peter!“ Der var nemlig en af dem, som hed Peter, men han sov. Han, der hørte røsten narrede imidlertid åmanden ved at sige: „Her er ingen anden end vor hund, som hedder Peter,“ og straks, som han havde sagt det, foer hunden ud i åen, og man så den aldrig mere.

Folk på landjorden kendte mange andre overnaturlige væsener, som de både frygtede og elskede, ikke mindst nissen, der var en gårdbo, en betegnelse som man iøvrigt brugte flere steder. Nis (af Niels) var egentlig et kælenavn, som man havde givet gårdboen, og Junge fortæller, hvordan disse dæmoner, som han regner til trold-classen, „bære trøjer, og, ligesom bonden selv, hat på hovedet før Mikkelsdag og hue efter Mikkelsdag.“ Havde man en nisse på sin gård, var man sikker på at have held med gårdens drift. Selv om fremgangen alene skyldtes, at en gårdmand havde ladet sig belære af de tekniske fremskridt, som de landøkonomiske selskaber havde gjort rede for, så mente naboerne, at en så heldig mand måtte have en nisse i sit hus. Sådanne overtroiske naboer søgte på mange måder at få nissen i deres tjeneste, men vaklede de i troen, blev han væk.

Nissen kunne også tilbyde sig selv: „Vil du have en lille dreng, der kun forlanger en potte sødgrød nytårsaften?“ Manden spurgte sin kone til råds først, og hun advarede ham: „Hellere fattig med ære end at vinde gods med uret.“ Han afslog derfor nissens hjælp – „og han havde aldrig siden held med sit kvæg.“

Havde man en nisse, skulle man være god ved ham hele året rundt. Ellers hævnedes han sig på alle mulige drilagtige måder. Juleaften skulle han de fleste steder have sin grød, og dette træk fandt tegnere og malere i midten af 1800 årene så fortryllende, at de skildrede ham som en julenisse, der tilmed kom med

Børnenes julenisse har stiftet familie, han har en nissekone og nissebørn, og hans egentlige opgave er at bringe julegaver. Det var barnligtsindede kunstnere og digtere og reklamemænd i 1800 årene, som var den egentlige årsag til senere tiders vældige nissedyrkelse ved juletid. – Ill. i anonym børnebog, (1858).

gaver til børnene. Et kunstigt tilsat træk, som imidlertid gjorde, at nisseskikkelsen blev yndet i alle kredse. Tegnerne gav også den ellers ugifte lille mand både kone og børn, idet man lod ham indgå i den store familie, som bjergfolkene udgjorde.

Bjergfolkernes dagligliv er bøndernes eget set i et fortryllet spejl. En nat, hvor det var dejligt måneskinsvejr, så en mand en lille pusling sidde oppe på en høj og lave træskeer. Manden tænkte, at han ville da op og købe et par skeer af ham. Han fik to. Næste morgen manglede der netop et par skeer ved davren, og manden kom da i tanke om dem, han havde fået: „Det er sandt, a fik et par skeer i aftes, og de sidder i min kjolelomme.“ Da var det sølvskeer. Bjergfolkernes ting og sager var ligesom bøndernes, blot mere forunderlige: bjergfolkene har penge, som de lægger på højen for at vejre dem. Det så en mand, og da

Wiise
om
Nissen,
i Nærheden af Kiøbenhavn 1774

See her, hvor Nissen han seer ud,
Men det er Lars i Nissens Hud,
Betragt her ret hans Billed;
Hvad Skielmerie den Knegt fandt paa,
Det skal i denne Wiise staa,
Samt hvordan han har spilled.

Trykt i dette Aar.

Længe før nissen blev til den gemtlige julenisse, mærkede man hans spøgeri i gård og hus, og ikke altid lige behageligt. I 1774 var en bondemand i nærheden af København ved at gå ud af sit gode skind, fordi nissen huserede og stjal både hans mad og hans penge. Bonden løb til degn og præst, men ingen af dem var lærde nok til at mane utysket. Først da øvrigheden tog sig af sagen, fandt man ud af, at det var et komplot af tjenestefolk, der jog skræk i bonden og praktiserede hans ejendele bort. Skillingsvisens mærkelige billede svarer ikke til de gængse forestillinger om nissens udseende, man har rimeligvis hjulpet sig med en allerede foreliggende cliché fra et andet værk.

han kom nærmere, var det ikke andet end kul. Han tog alligevel et stykke med hjem, og da viste det sig at være en sølv fire og tyveskilling.

Når man gravede i højene, kunne man være heldig at se, hvordan bjergfolkene boede. Engang fandt man „en sådan stads stue dernede, og der var gange ud til to sider fra stuen, men de tykte ikke, der kunne være så små mennesker, at de kunne færdes ad de gange.“ Man måtte tage sig i agt, når man pløjede ved en sådan høj, for man kunne risikere, at der kom en lille mand med en rød hue ud af den og bad en om at vælte den sidste fure tilbage igen, da der ellers

faldt jord ned i hans middagsmad. En mand, der havde oplevet det, „føjede ham straks, og fra den dag lykkedes alt for ham, hans heste blev fede, der kom nyt jern i ploven af sig selv, og han blev fra en fattig og til en rig mand.“

Bjergmænd ernærede sig som andre folk på landet: „Man har ofte set dværgene på Øland age hø ind i bakkerne på små vogne. Deres heste var kun lidt større end katte.“ En bondekone har „tydeligt hørt, at højmanden slog sine vognfjæle sammen inde i højen. Han var nemlig i færd med at køre sin gødning ud.“ Og da „en lille pige var ude at flytte kreaturerne, var der en hvid ko, og da pigen ville pikke den af sted (det vil sige flytte den), hørte hun, at der var noget, der råbte: „Du må ikke røre den hvide ko, for det er vor.““ Men bjergfolkernes hovederhverv synes dog at have været smedehåndværket. Da en tjene-stedreng en dag lå og snakkede med gårdens unge datter ude ved en høj, kom de også ind på den smed, som boede derinde. Drengen gav sig da til at råbe: „Smed, kom herop!“ Og de tyktes da også begge to, at han begyndte at røre sig i bakken, og de tog straks flugten hjemad. Da den samme dreng en anden dag kom forbi højen, hørte han noget, der ringlede. Så troede han, det var smeden, der var efter ham. Men da han kom hjem, viste det sig, at det var noget jern, han havde i sin lomme, og jo stærkere han rendte, jo stærkere ringlede det.

Mens bjergmanden arbejdede, bagte hans kone, og børnene legede: „Da æ var 11 år, skulle æ lige ved solnedgang hen at lede efter køerne. Da kommer der en 7–8 små mennesker henne på Remmene sønden og vesten for Kjæn Smeds Sande og norden for Nørkær Remme. Æ stod på en høj bakke og så dem. Da tænkte æ: „Nu kommer du nemt efter at få spor på dine køer.“ Æ troede nemlig, det var pastor Bruns sønner og Hansens sønner fra Lyngholm, der havde været ude i klitten. Da æ står der, giver de dem til at lege der på Remmene. Det var nogne stakkede, tykkede nogne, det var nogne sære lave kvabbier, men de kunne endda springe ud til alle sider og springe så langt op og ned ad bakken, te æ kunne ikke nær springe sådan ned ad, og æ var endda god til det. Så blev æ jo ræd, og æ sætter af sted gennem Nørkær, gennem rojk (okkerdynd) og skidt, te æ var så overbesat med lævver, og æ blev ved, til æ kom op på diget ved vor mark, og da var det først, æ turde se mig om.“

Undertiden kunne man om aftenen se en hel familie tage på tur. Nogle red omkring „på deres små heste, hvis guldsko glimtede i måneskinnet. Sommetider red de til en sig for at vande deres heste, og i høstens tid blev kornet gerne borte omkring højene. Så troede folk, det var dværgene, der tog det til deres heste.“ Om vinteren kom de „kørende med fire heste for en kane og flere hunde kom farende rundt omkring fra Hvirvelbakken op gennem den dal, der går op ad Ytrup.“

Dagligliv blandt bjergfolk

Mens bjergmændene lavede husflid eller vejrede penge, blegede konerne linned eller de satte sig ud på højen og spandt: „Ved Langhøj sidder om aftenen en spindekone med sin rok. Medens rokkehjulet snurrer rundt, synger hun: „Håår-snaår-fireogtyve mark i timen.“ En dag sad en hyrdepige på en høj og fordrev tiden med at sy på en særk. Og da hun ikke kunne finde ud af det, hørte hun bjergkonen inde i højen sige:

Ærmet ret og bullen vrang,
så får særken sin rette gang.

Og så kunne hyrdepigen sy særken færdig. Vist var bjergfolkene hjælpsomme. Engang frelste de endog en gård fra at brænde. Der var nemlig gået ild i malkøllen om natten, da alle folkene lå og sov. Døren ind til sovekammeret blev da revent op, og en stemme råbte:

Her ligger I og snuer,
og der er ild i eders stuer.

Bjergfolk taler hyppigt på vers, og selv når de ikke gør det, er deres tale alligevel ikke altid helt som vor: „Ved Ågerup mølle mellem Kalundborg og Slagelse så jeg foran mig på vejen nogle små sorte skikkelser. De så ud i frastand som en stor flok skoledrenge. De havde mørke klæder på, og hver af dem røg på en sølvpipe. Efterhånd, som jeg kom forbi dem, hilste de: „Aften, aften!“ for den slags kan jo ikke sige Godaften.“

Troldene i Stenvangen på Højby mark i Odsherred kunne kun udstøde nogle korte uforståelige lyde, men det synes nu at have en ganske særlig grund dér på egnen: „Ofte har det tildraget sig, at enfoldige bondemænd,“ fortæller Thiele, „på dette sted have mødt høje skikkelser i lange, sorte klæder og dårligen tiltalt dem og sagt „Godaften!“ Men de fik da ej heller andet svar, end at troldene skyndte sig dem forbi, idet de sagde: „Mi! mi! mi! mi!““

De levede et harmonisk hjemmeliv, men det hændte dog, at de bekrigede beboerne i nabo højen. Engang måtte en højbo på Fur tilmed bede bonden på gården om hjælp:

„I morgen klokken 12 da skal a til at slås med en dværgemand, der bor i den høj oppe ved Vedhøjgård, og a er ræd, a kan ikke klare mig. Du kan jo gøre mig en tjeneste, dersom du vil. Ser du, te a kan ikke klare mig, vil du så ikke have et bøgehjul og trille ind imellem os, så skal a nok vinde sejr over ham?“

Joh, sagde bonden, „han skulle nok komme til tiden og nok have hjulet i beredskab. Han kommer også derhen, og de kommer til at slås, deher to dværge. Manden stod jo og så på det, og da han ser, at den anden er ham overlegen, så triller han hjulet ned imellem dem, og da vandt hans egen dværg slaget og tarsk den anden så forfærdelig. Nu blev den mand så ustyrtelig rig. Rigdommen

flød sådan ind på ham, og de fik alle sammen noget af det derovre, og de fleste har velstand endnu.“

Mennesker og bjergfolk havde de samme problemer og de samme glæder. Bjergfolk holdt af at feste, så højene stod på gloende pæle – og så tilgav man dem gerne, at de stjal mad og drikke fra en. Man kunne også tilgive dem, at de lånte kvinden på gården, når bjergkonen skulle føde. Men bonden blev hård, når han talte om de „bjergtagne“, om slægtninge og naboer, både unge og gamle, kvinder og børn, som bjergfolkene havde ranet:

„I Hulhøj på Forlev mark boede i forrige tider en græsselig mængde trolde. Engang skulle en pige fra Vemmelev ud at malke på mærsken. Hende fik trolde lokket ind i banken hos sig. Da hun nu blev borte, så sendte manden et par karle til banken for at fange hende, når hun viste sig. Den første dag kom hun ikke, for da slagtede trolde, men dagen efter skulle hun bære pølse om til nogle andre, som boede i den anden side af banken. Karlene tog da pigen og førte hende hjem, men hun var ikke rigtig klog fra den dag.“

Folk holdt nok af bjergfolkene, men de frygtede dem også.

Over hele kristenheden stod Sibylla, den hedenske oldtids kvindelige profet, i stort ry, og der bevarede en rig tradition om hendes ufejlbarlige spådomme. Den tyske folkebog om hendes samtale med den vise kong Salomon blev tidligt oversat til dansk og er blevet solgt i adskillige udgaver lige til nutiden. Dens forudsigelser om tegn og varsler før verdens nær forestående undergang var, som andet af denne slags, kær læsning for almuen.

Havde man ikke en praktiserende spåkone i nabolaget, eller trykkede man sig ved at konsultere hende, kunne man på egen hånd skaffe sig antydning af viden om, hvad fremtiden vilde bringe, ved hjælp af et spil kort. Men reglerne må man kende, de kan læres af spåbøgerne, hvert kort betyder sit: Ruder Dame: Held i Alt; Ruder 8: lykkeligt Ægteskab og sunde Børn; Kløver Konge: en gnaven Beiler; Spader Dame: Ond og hevgjerrig, o. s. v. – Maleri af Chr. Dalsgaard, 1854.

„Gårdmand Kristen Lavrsen af Farre, Give sogn, som døde i 1872, hørte til de gamle folk, der til visse tider af året kunne se et og andet af, hvad der skulle passere i fremtiden. Nytårsaften plejede han således altid at gå ud for at se, om der ville indtræffe ligfærd fra Farre i løbet af det kommende år. Som sædvanlig gik han også ud nytårsaften 1851 klokken mellem 6 og 7. Da han kom ind igen, spurgte hans hustru: „Skal der føres noget lig fra Farre i det nye år?“ – „Ja,“

sagde han, „der vil komme et.“ – „Bliver det af en gammel eller af en ung?“ spurgte hun videre. – „Af en gammel,“ svarede han. Hen imod foråret blev han syg, og hans hustru var da bange for, det var hans egen ligskare, han havde set. Men så døde aftægtsmand Ole Kristensen, og den dag, han skulle jordes – det var den 4. april – var Kristen Lavrsen dog så rask, at han kunne gå uden for og se på ligskaren. Hans hustru spurgte ham nu, om det var det lig, han havde set varsel for. „Nej,“ sagde han, „der må komme et andet.“ Tiden gik så hen til i oktober, da døde aftægtsmand Hans Jacobsens hustru, og den dag hun blev jordet, var han også ude at se på ligfærden. Da han kom ind igen, erklærede han, at det var den ligskare, han havde set varsel for nytårsaften. Hans søn spurgte ham, hvad kendemærke han havde på, om det var liget af en gammel eller af en ung, han så varsel for. „Jo,“ sagde han, „der følger et lys med liget; ved en gammel går det så jævnt og roligt, ved en ung derimod hopper det op og ned og er i stadig uro.““

Visse mennesker var synske, særlig sådanne som var født på en søndag eller en anden helligaften: „I Kværn sogn i Angel levede der i 1840erne en karl, der kunne se mere end andre folk, fordi han var et søndagsbarn. En hellig-eftermiddag i 1847 stod han imellem en flok andre unge fra byen uden for en af gårdene. Han giver sig da til at le af fuld hals, uden at de andre er i stand til at opdage noget latterligt. Han forklarer da, at hans husbonds tofteeng var fuld af sådan nogle løjerlige spillemænd. Årsdagen efter var der et par regimenter indkvarterede i byen, og halvbrigadens musikkorps gjorde netop musik på dette sted uden for oberstens kvarter.“

Folk, der var synske, behøvede ikke at være „kloge“ folk. De synske havde blot denne evne, og det regnedes i virkeligheden ikke for noget helt usædvanligt. Deres syner var et kærkomment bidrag til landsbysnakken, både når det var gode og onde varsler, der var blevet set. Man opsøgte ikke de synske. De meddelte selv deres viden med stor selvfølgelighed. Undertiden var der imidlertid visse synske folk i byen, som man altid lyttede til med bange anelser, fordi man vidste, at de kun havde ubehagelige varsler at fortælle om. Det var gerne „sære“ folk: „For mange år tilbage var der i Brede sogn en halvtosset uhyggelig person, som man kaldte Heldrengen, fordi han næsten hver nat gav møde på kirkegården for at følge dem til graven, der snart skulle dø. Mange gyste ved at se ham komme, for han kom ikke gerne uden som varsel om noget ondt. Ofte gik han stiltiende ind i storstuen og mumlede, idet han lugtede sig lidt omkring: „Her skal snart jen ud fra, for det lawter så lige.““

Ville man iøvrigt vide noget om fremtiden, så opsøgte man de professionelle spåkoner. De boede i små lejligheder i købstæderne, de havde deres faste plads på markederne eller de opsøgte folk ved at vandre omkring fra gård til gård.

Morten Jensen i Darum har fortalt, at det traf sig engang i Vang, at „der kom en gammel kælling eller kone, hvad vi nu skal kalde hende, og hun gik og spæede i kort. Så var der en ung karl, som gerne ville have sig spået. Hun spår ham også, at han skal hænges. Så går han hen og tager noget andet klæder på, og så kommer han ind et andet sted, hvor hun nu var taget ind. Der bliver han spået, at han skulle drukne. Nok er det, han går atter hjem og tager andet klæder på, og så kommer han et tredje sted, som hun var, og der bliver han spået, at han skal fryse ihjel. Så tænkte han ved sig selv: „Det er noget godt med den spåkælling, så mange dele kan da ikke sæde.“ Men da giver det sig sådan, te han skulle ad byen en aften, og han går vild og løber ad åen og i et hul efter armhulerne. Det var i vintertiden, og der var is på, og der fandt de ham død næste morgen.“

Sådanne beretninger bestyrkede naturligvis troen på spåkonerne. Samme tiltro nærede man til de „kloge“ folk. De fandtes overalt. I København var der mange, og selv i en lille landsby kunne der være flere. Almuen havde tillid til dem, fordi de var af deres egne. At deres råd og kure stred mod religionen var man godt nok klar over, og derfor spurgte den jyske bonde Rasmus først præsten, om han skulle gå til den kloge mand i anledning af, at hans kone var alvorligt syg. „Jo, bitte Rasmus,“ siger præsten, „gå du kun i Guds navn, for der er såmænd både godt og skidt folk til.“ Rasmus gik da til den kloge mand, og konen blev rask. På den måde steg også præsten i bondens agtelse.

Præjst Jens hed en klog mand, der boede i Gjødvad i Snostrup. Hans rigtige navn var Jens Sørensen. Man sagde, at han havde fået sit tilnavn, fordi han havde fået den trolddomsbog, som han altid havde på sig, af præsten i Grønbæk, som han engang havde tjent hos.

I Præjst Jens' Cyprianus findes et halvt hundrede almindelige husråd mod mennesker og dyrs sygdomme, men de er uden magisk præg. Tillige findes der råd for, hvordan han skulle hindre en barnefødsel og for, hvordan han kunne „binde“ en vogn, samt nogle gængse og mere eller mindre harmløse skælmstykker: om hvordan han kunne gøre en mand drukken og ædru igen – og om hvordan han kunne få folk til at danse og springe, som var de galne. Præjst Jens var en meget søgt klog mand: han kunne vise igen, det vil sige, han kunne afsløre tyve, han kunne kurere både folk og kreaturer, og da ungdommen en aften pludselig fandt på at ville danse, så kunne han ved at røre noget sammen i en gryde „fremtrylle“ spillemanden, selv om denne boede et par mil derfra. Præjst Jens virkede mere ved sit væsen og sin sikre menneskeforstand end ved de råd, som stod i hans Cyprianus.

Fra Vestfyn hedder det, at en Cyprianus består af 12 bøger, den ene kraftigere end den anden; kan man læse den sidste, da kan man binde djævelen, men de fleste har ikke evner til at bruge og læse mere end de første bøger. Oppe i

Vendsyssel sad i begyndelsen af 1800 årene en gammel, „klog“ mand, Christen Steensdahl, og tjente mange penge ved at afskrive denne trolddomsbog. Skønt han aldrig havde lært at skrive, vænnede han sig til at efterskrive trykte bogstaver, hvilket han gjorde meget godt og fik for de første afskrifter 3 rigsbankdaler, siden 1 rigsbankdaler. Han skal have afskrevet over 100 eksemplarer.

Jens Nielsen Damgård, den kloge mand i Bærs i Estvad sogn ved Skive havde dog selv afskrevet sin Cyprianus og det på en meget snedig måde: han gik altid med den i lommen, når han var ude i praksis, og derfor er den skrevet således, at nysgerrige folk, selv om de kom til at kigge i bogen, ikke kunne tyde den. Damgård har nemlig for en stor del af stoffets vedkommende fordelt teksten på to vidt adskilte steder; hvert sted viser streger og prikker, hvor der mangler noget; det kan så læses på det andet, tilsvarende sted i bogen: på den måde kunne Damgård selv let „stave og lægge sammen“.

En af de mange trylleformler i denne Cyprianus brugte Damgård til at „stille blod med“. Den lød ordret – hvad der står mellem // stod et andet sted i bogen:

Vor / Herre / og St. Peder di gik ned de / Strand; /
de haver en Sølvstav / udi / deres / Hand, /
og så sammeler di alle vores / Synder / ved Flod;
der med / vil jeg / stille det / syndige / Blod.

Denne formel fremsagde han, mens han med en pind pegede på det sted, hvor blodet piblede frem. Grundideen i en sådan trylleformel er, at Damgård så at sige overfører „kraften“ fra det hellige optrin til den aktuelle situation – og optrinets sølvstav er Damgårds pind. I adskillige tilfælde hører der lange og omstændelige brugsanvisninger – ritusbeskrivelser – med til trylleformlerne. Fra 1793 har vi en levende skildring af, hvordan en klog kone og hendes hjælperske i Odsherred udførte en hel ceremoni, da en syg ko skulle kureres:

„En gammel matrone og en yngre ditto eller pige begynde i en ordentlig marsch efter takt at træde 9 skridt frem til koen, derpå samme tur baglæns, hvilket gentages to gange. Derpå begynder den gamle:

Marie Magdalene,
hun mødte en syg ko alene,
og denne ville vi signe.

Derpå gribes med de tre fingre på højre hånd langs ned ad koens ryg, over lænderne og over krydset under følgende replik:

For solskud og olskud og mondsrud og alle de skud som flyver og fa'r, i navn Gud Faders og Søns og Hellig Ånds, i navn St. Peder og St. Povel og St. Buldrian.

Derpå afmarscheres tre gange og koen skal straks komme sig.“

CYPRIANUS,
indeholdende den fuldstændigste og paalideligste
Drømme- og Spaaebog,
med Anvisning til at spaae i Kort, i Kaffe og i Æggebofde, og
derved erholde Bisthed om sin egen og Andres Skjæbne i Alt, samt
Planetbog,
hvorefter man bliver istand til paa en sikker og beqvem Maade at
bestemme en Persons Character og Skjæbne. Med Fortegnelse over
Tycho Brahes Dage,
deri Underretning om hvad man skal vogte sig for og hvad man tør
gjøre uden Risico, osv. osv.
Samlet efter de berømte Sandfigerster Spille og Lenormand,
der forudsigte Napoleon sin Skjæbne, som den indtraf, samt efter den
berømte arabiske Drøifsk Sjahab-Eddins hemmelige Dylegnerfer.

Pris: 16 Skilling.
Kjøbenhavn.
Jul. Strandbergs Forlag.
Hæret i Commissionhandelen. Colmenbakke 18 i Stuen (tænder Bingsgættstræde).
Krohn hos G. W. Brill.

Efter sagnet var Cyprianus en hedensk troldmand, der dog selv blev frelst, idet han nåede at blive både kristen og martyr. Men fra gammel tid går forskellige heksebøger under hans navn, adskillige af dem rige på uhyggelige trolddomskunster og uappetitelige lægeråd. En sådan bog ansås for at være farlig for sin ejermand, thi fik han den ikke solgt inden sin død, var hans sjæl til evig tid i Djævelens vold. Den spændende gysen, som navnet Cyprianus fremkaldte, medførte, at adskillige ret uskyldige drømme- og spåebøger, som forhandlede offentligt, og som man turde eje uden frygt for sin saligheds forlis, udsendtes under den gamle heksemesters navn, måske tillige prydet med et stimulerende billede af en heks, der spår i kort og kaffegrums, medens hendes kat og hendes natugle og Djævelen selv med hale, hov og horn ser til. – Udgave fra 1861.

Det kunne også meget vel tænkes, at de kloge folk gav et ondt menneske skylden for den sygdom eller det onde, som de stod overfor at skulle kurere. Sådanne beskyldninger kunne undertiden give sig de frygteligste udslag, idet de ofte gik ud over helt sagesløse personer. „Denne dårlige indbildning om hexe, troldmænd og sligt har ofte gjort stor skade, så at ét menneske har beskyldt det andet, og deraf er kommet dødeligt fjendskab, processer, ja endog mord og drab“, hedder det år 1800. Samme år foregik det sidste „hexe“-mord i Danmark. Det var på en 82-årig kvinde. Gennem præsten Niels Blicher kender vi en meget nærgående skildring heraf, nemlig det brev som sognedegnen i Søvind, nord for Brigsted, skrev til sin søn, skriverdrengen på Rodsteenseje, straks efter mordet:

„Anna Clemends er ihjelslaget! Den 18de marts sidst gik hun til Hans Andersens i Brigsted for at bede om lidt mælk i en kovse; da hun havde dette fået, gik hun ind til Jørgen Mortensens for at ville se den kloge kælling, som der opholdt sig for at doktorere på knægten Jens. Nu var her en stor forsamling, som ellers både dag og nat, både af byen og andensteds fra, for at ansøge dette spøgelse om hjælp både for mennesker og ufornuftige dyr. Kvinden kalder sig Ana Paulina Holch. Jørgen Mortensen, manden på stedet, Jens Hansen, Just Rasmussen, Matthias Christensen, samt knægten, hun kurerede på, tilligemed en mand fra Tvingstrup, navnlig Jens Andersen, som var kørende der med sin kone og et barn – alle disse, foruden fremmede, vare tilsammen, og et svogerskab tillige. Da nu den gamle kom ind, sagde Ana Paulina Holch: „Her er mesteren for alt hexeriet!“ rev derpå mælken fra hende og kastede den på ilden, og slog karret itu i den gamles pande, at skårene fløj omkring i huset. Det smukke broderskab havde en del flasker brændevin for sig, deraf skænker den satans kvinde vel $\frac{1}{2}$ potte i et ølglas, og piner den gamle stakkel, under hug og slag af en ildklemme, til i en hast at nedsluge samme, derpå under samme gevær tilspørger hende: „om hun ikke havde forgjort Jens Hansens hest? den og den mands kør? den mands får? den mands føl? og endelig: disse mænds koner og børn?“ Under hug og slag af ildklemmen sagde hun ja til alt, og mente herved at skulle sluppet og kommet ud; men nu sagde alle svirevennerne: „Hvad have vi nu længere vidnesbyrd behov, vi have det selv hørt af hendes mund!“ Derpå råbte kællingen alarm: at hver, som ikke slog med, skulle fandan pine. Hun rakte dem en pisk, hvormed én efter anden slog og bankede, foruden videre mishandling. Hun selv, mamesellen, slog med klemmen durchvæk, slæbede den usle gamle af én stue i en anden udi håret, og med gevalt og flid rev det rent af og kastede det på ilden, slog og stødte hende mod stole, borde og vægge, stødte med fødderne, og gik på hende, lå på hende med knæerne og så videre. Hun blodig, blindslagen og elendig krøb endnu selv i en seng

Folkelige fortællinger om mennesker, der sluttede pagt og forbund med Djævelen, var talrige og yndede, snart skrækindjagende, snart lystige. Til den sidste slags hører den tyske novelle „De tre Ønsker“, om hvordan skomager Jacobs onde kone måtte følge med Fanden igennem vinduet, fordi hun ved at forlange for meget overskred aftalerne i den indgåede kontrakt. – Titelbillede på den danske udgave, 1853.

i den yderste stue, hvor de endnu bankede hende. Endelig et par timer derpå, lige i aftningen, døde hun rolig og stille“.

Anna Clemends blev syndebugken. Hun var gammel, levede afsides og deltog kun sjældent i landsbyens dagligliv. Derfor, sagde man, var hun sær – hun havde i det mindste alle ydre betingelser for at være heks. Ma' Grå i Gråskov i Thorning var også heks, sagde man. Hun var ilde berygtet, men dog mest udensogns. Hun havde, som så mange andre gamle kvinder i ældre tid et klæde bundet om panden. Hun led nemlig meget af hovedværk, men det blev udlagt på en anden måde: Fanden skulle have mærket hende, så han siden kunne kende hende, for selvfølgelig – sagde man – skulle hun høre ham til, når hun engang var færdig her nede. Så haltede hun, og derom gav man følgende forklaring: Maren havde, som alle andre hekse, en ejendommelig lyst til at skabe sig om til en hare. Dels var hun da lettere til bens, og dels var hun i en sådan skikkelse ukendelig. En mand, man mener, han hed Larsen, havde forgæves rendt og skudt efter en hare i Thorning. Så ladede han bøssen med arvesølv, og det hjalp. Ganske vist fik han ikke haren, men Ma' Grå brækkede benet samtidig, og siden haltede hun.

Visse mennesker i sognet måtte være onde, for der skete så meget, som ellers ikke kunne forklares på anden måde. Sandt var det naturligvis også, at nogle mennesker altid har været mere ondskabsfulde og misundelige end andre. De havde onde øjne, sagde man, og man kendte mange forholdsregler derimod. Så en skøge på et lille udøbt barn, var det ligeså galt, et „skøgeset“ barn ville ikke trives på normal måde. „Sære“ folk, folk, der ikke helt var som de andre i samfundet, originaler, enligt boende folk, folk på aftægt, tiggere og skøger

tillagde man ofte ondskab. De blev samfundets syndebukke. Der kendes mange beretninger om, hvad sådanne onde mennesker har bedrevet, og de fleste af dem bærer tydeligt præg af at være opstået i små sladderagtige miljøer, hvor alle nøje vågede over, hvordan det gik de andre. Heksetroen i 1800 årene viser os på mange punkter dagliglivets vrangside, men der kunne også være noget befriende realistisk ved den. Selv de mærkeligste ting, der skete, skulle forklares. Det var grundtanken. Og når man ikke selv kunne klare det, gik man til de „kloge“, hvis virksomhed kan kaldes „regulerende“, idet de til stadighed kæmpede mod det onde i sognet. U håndgribeligt som dette onde var, personliggjorde de „kloge“ det: visse mennesker måtte være hekse eller skademænd, selv om det ofte gik sådan, at det kun var de kloge selv, der var klar over, hvem det var. Og selv om de „onde“ ikke engang selv vidste det.

Selv når talen er om kampen mellem de kloge og de onde, fornægter sansen for den go'e historie sig ikke hos 1800 årenes almue. Tværtimod, og mange af disse historier går netop ud på at vise, hvordan de kloge og de onde holder hinanden i skak: „Der boede således en mand i Østrup, som hed Anders Allehånde. Han var klog,“ fortalte Kristen Nielsen i Mosehuse. „Så var der en købmand fra Hjørring, de kaldte Niels Gryt. Hans kone havde den kloge mand beskyldt for at være heks. Nok er det, det bliver galt, købmanden bliver vred, og herredsfogeden og så mange store bliver sanket, og Anders Allehånde skal dømmes til at miste hans højre hånd og så hans fingre. Dengang de var nu færdige med det hele, og han var dømt til dette her, så kommer der en stor hund til døren med nogle øjne så klare og skrabede på den. „Vil I ikke lukke op for den hund,“ siger han, „så vil jeg.“ Så kaldte han købmandens kone ved navn, og siden han gjorde det, så stod hun støv-splitternøgen derinde ved dem, og købmanden tog hans kappe og slog over hende. Nu var Anders Allehånde frelst, for de kunne da se, hvordan en kone det var købmanden havde.“ „Men,“ tilføjede Kristen Nielsen – „efter den tid kunne Anders ingen ting huske.“

Tre dage før julen 1803 besluttede tre læredrenge i Aalborg at slutte forbund med fanden. De mødtes i den enes kammer, satte kontrakten op og underskrev alle tre med deres eget blod, som de fremskaffede ved at stikke sig i fingrene med en nål. Samme nat kl. 12 gik de ud til Skt. Jørgens kirke og med kontrakten i hånden gik de tre gange avet om kirken. Dog – fanden viste sig ikke. De besluttede da at opsøge husmanden Christen Røgter i Øster Sundby, som var bekendt for at forstå sig på den slags. Men han havde ikke tid til at tale med dem før 1. juledag, hvor han da forklarede dem, at de skulle have et sort dyr med sig, en hund eller en kat, og ved midnatstid bære dyret tre gange rundt omkring kirken, hvorpå en af dem skulle blæse ind ad nøglehullet til kirken.

En kontrakt med fanden

Efter at de havde udnyttet ventetiden med at skrive en ny og forbedret kontrakt, købte de i Aalborg en sort hund af en rebslagersvend. Alt var nu i orden. Utålmodige prøvede de først kl. 9 – siden kl. 12, men fanden kom stadig ikke. De besluttede at vente nogen tid. Den ene af dem, Jens Nielsen, gik så med kontrakten i lommen fra 1. juledag til lørdag den 31. december, men da han blev bange for at faderen skulle få fat i den, gav han den – „på den murede bro på Algaden“ – til sin medsvorne ven Christian Bentzen, men denne tabte den ud af lommen på sin videre vej gennem Vestergade. Dér fandt en fattig gammel kone samme dag dokumentet, som fylder fire foliosider og hvori der bl a. står:

I sattans navn begynder vi denne kontrakt, som skal vare i 56 år:

§ 1. Skal du i rede penge skaffe os hver 1000 rigsdaler, og det hver tusinde for sig i sin tegnebog. Det bliver ialt 3000 rigsdaler.

§ 2. Og siden den første tirsdag i hver måned skaffe os 100 rigsdaler, ligeledes hver i sin tegnebog, og det årlig hele tiden.

§ 4. Skal du i samme tegnebøger skaffe hver en ring i et lille rum for sig selv, og samme ring skal have den kraft, at når vi stikker den på hvad finger, det være må, på den højre hånd, vi da kan have 10 færdige voksne karles styrke, og når vi ligeledes stikker den på den venstre hånd, vi da kan være usynlige for alle menneskers øjne og tillige ønske os fra et sted til et andet uden nogen skel.

§ 11. Skal du gøre os afholdet af mester og mesterinde samt svende og drenge, store og små, høje og lave, mænd og kvinder, så at vi altid kan forsikre os om deres gunst og bevågenhed og at alt, hvad vi af dem forlanger ikke bliver os nægtet, når det er dem muligt.

§ 22. Skal du give os den held, vi kan vinde i lotterispil, kortenspil, tærningsspil og al anden slags spil, hvad det end være må, vi da kan vinde, når vi vil, og tabe, når vi vil.

§ 29. Skal du love og tilsige os, at du de akkordspunkter, så vel alle i almindelighed som enhver i særdeles, ubrødelig ville holde og flittig efterkomme; men om du i en eneste måde i et stykke slager fejl, da skal dette forbund ganske være ophævet og af ingen værdi.

§ 30. Derimod lover og tilsiger vi dig både at skaffe skellige mænd og kvinder i din gevalt, og tilligemed, at vi nægter Gud og den hellige Treenighed, træder i ny pagt og forening med dig og overgiver os dig altid og evindelig med legem og sjæl

Christian Bentzen

Jens Nielsen

Andres Christian Green

Ideen til kontrakten havde læredrengene fået ved at læse den meget yndede folkebog om Hertugen af Luxembourgs Forskrivelse til Djævelen, som Jens

En kontrakt med fanden

selv havde, og som iøvrigt fandtes i Andreas' hjem. Interessant er det nu at sammenligne hertugens krav til fanden med dem, som de tre læredrenge havde opstillet: de er fælles om § 1, men § 2 er en modificering af hertugens krav om 1000 rigsdaler. I § 4 ønsker kun drengene sig 10 voksne karles styrke, og hvor drengene i § 11 ønsker at være afholdt på deres arbejdsplads, ønsker hertugen at blive afholdt hos såvel kongen som alle store herrer. Kravene i § 22 deler hertugen ikke. Han stiler højere, hvorimod drengene helt har afskrevet hans to sidste paragraffer.

Læredrengenes forskrivelse til fanden i 1803 var nok en drengestreg, men i virkeligheden var den alvorlig nok, idet den viser, hvordan ungdommelige og let påvirkelige gemytter kan handle efter for megen læsning af kulørt litteratur og for stærk en tiltro til en „klog“ husmand.

Dette forsøg på at slutte forbund med fanden er et af de få i 1800 årene, der helt og fuldt kan dokumenteres. Sagnagtige beretninger herom er der mange af, ligesom beretningerne om heksenes årlige sabbat med deres mester og herre, som de sagdes at have forskrevet sig til, er velkendte – ikke mindst fordi det var go'e historier. Og skikken at afbrænde hekse på bålet Skt. Hansaften er jo en smuk skik, som i slutningen af århundredet vandt større og større udbredelse.

Tre år før Ålborgdrengenes kontrakt med fanden blev imidlertid den gamle kone i Brigsted lynchet, fordi hun påstodes at tilhøre ham. Og Lars Larsen fortæller fra 1840erne, at man ofte i Nordsjælland søgte hævn over de hekse, som påstodes at have stjålet smørlykken fra en, og „dette afstedkom i min skoletid en stor ulykke: En enligt boende afbygger, der var enkemand og kun havde sin voksne søn hos sig, kunne ikke få smør og fik så en „klog mand“ fra Risby til at hjælpe sig. Denne lod mistanken falde på en enligt boende, ældre aftægtskone. Det var altid om natten, at slige smørøksp eksperimenter skulle foretages, og sønnen løber så over til den gamle kone med en brødkniv i hånden og siger, at han var den skinbarlige fanden, der kom for at hente hende. Konen får imidlertid reddet sig ud i mørket og løber over markerne til den nærmeste gård; en voksen søn følger så med konen, medtagende en ladt bøsse; de træffer den rasende mand, sønnen fra gården sender ham et skud hagl i hovedet, hvorved ansigt blev læderet og det ene øje fuldstændig knust, så han blev enøjet hele sit liv.“

Men at andelsmejeriet, som Lars Larsen sagde, gjorde det af med smørhekseriet i Vejby, viser, at det ikke blot var mænboerne, som røbede en „naturlig god forstand.“

OMKRING KIRKEN

Den danske kirke havde fra 1660 været en statskirke, hvor det var kongens forpligtelse at holde alle landets indbyggere fast ved den lutherske tro. Derfor påbød Danske Lov fra 1683, at præsterne omhyggeligt skulle våge over menighedernes moralske og kristelige liv og skride ind over for udskejelser af forskellig art. Også i pietismens glansperiode omkring 1740 anså øvrigheden det for sin pligt at give love, som gjorde det vanskeligt for folk at forsømme religionen. Men for at den ikke skulle blive en tom skal, skabte man bl. a. et forbedret skolevæsen og konfirmationen indførtes. Undervisningen var nogenlunde ensartet over hele landet, da den byggede på en autoriseret lærebog, nemlig den pietistiske Erik Pontoppidans „Sandhed til Gudfrygtighed“, der ikke skulle indterpes, men tilegnes frit og personligt. Det var vel herigennem, at de fleste fik et kendskab til kristendommens tro og lære, men til yderligere befæstelse i troen udkom der i pietismens tid talrige opbyggelses- og andagtsbøger, som de mere læsekyndige kunne fordybe sig i. I kirkerne sang man af Kingos salmebog fra 1699, og præsternes forkyndelse var vel i de fleste tilfælde præget af pietismen og gammeldags lutherdom.

Men i slutningen af 1700 årene ønskede øvrigheden ikke at holde folk så nidkært til troen, som det hidtil havde været skik. Det var oplysningstiden med dens sans for det praktiske og nyttige, der var på fremmarch. I de såkaldt „dannede kredse“ var det ikke ualmindeligt, at man betragtede statskirken som et levn fra fortiden, der måtte forandres radikalt, om den fortsat skulle bestå. Det mente også oplysningstidens gejstlighed, ofte kaldet de „rationalistiske præster“, der stort set prædikede for folk, at de skulle blive gode og nyttige borgere, og at religionen var det bedste middel til at blive det. Disse præster gik tit selv i spidsen for reformer i landbrug og skolevæsen, de anstrengte sig f. eks. for at udbrede vaccinationen og gav deres sognebørn råd om jura og lægevæsen. Der var næsten ikke den ting, de ikke ville forbedre, og menigmand fik derved et indtryk af kirkens væsen og kristendommens indhold, der stod i modsætning til den hidtidige opfattelse.

Præsternes reformiver passede som hånd i handske til den voldsomme udvikling i tiden, der navnlig gav bondestanden en voksende selvstændighed. Landboreformerne gav mange bønder et personligt ansvar for hus og jord,

Der var ikke mange, som havde sympati med den i forvejen lidet ansete kapellan ved Nikolaj kirke, Jørgen Hatting Rørbye, da han den 1. august 1794 søgte at gøre sig gældende ved at optræde som formanende fredsstifter blandt de strejkende tømmersvende på laugskroen i Adelgade. Tømmerne gjorde nar ad ham, og bagefter blev han spottet med et satirisk kobberstik og i et par flyveskrifter, det ene med mottoet: „Bruder! wilst du mit uns trinken?“ det andet med: „Hvad vilde Du paa den Galei?“. – Anonymt stik: Præsten formaner Tømmersvendene i deres Herberge til fredelige Tanker, 1794.

og lidt efter lidt blev menigmand taget med på råd i offentlige anliggender. På den måde mindskedes også afstanden mellem præst og menighed. Almuens tiltagende selvfølelse er med til at forklare de mange stridigheder, der førtes i sognene om tiende og offer til præsten, og den mangel på respekt, der ofte udvistes mod de gavnelystne og praktiske præster. Alligevel bevarede indtil videre den gamle tiltale af præsten: „Vor far“.

På landet kunne folks forhold til præst og kirke veksle fra sted til sted, afhængigt af menighedens sædvaner, præstens anseelse etc. Men sandsynligvis var kirkebesøget aftagende, og langt op i 1800 årene hører man ikke sjældent om kirker, der stod tomme adskillige søndage i træk. Også altergangen forsømtes mere end før – mange steder holdt man dog fast ved den gamle skik at gå til alters og skrifte en eller to gange om året på bestemte søndage – ungdommen udeblev ofte fra overhøringen under gudstjenesten, og præsterne forargedes hyppigt over de moralske brøst i deres menigheder. Om forholdene på Jellingegnen efter krigens afslutning i 1814 skriver lærer Rasmus Sørensen: „– det var den tid, da selv gudeligsindede fædre og mødre satte den sidste døde

Er man et dannet menneske, og dertil i besiddelse af et passende antal fremmedord, vil man, som denne militære herre, endog i den tilfældige konversation kunne give udtryk for sin forståelse af tidens åndelige rørelser, selvom de ikke vedkommer en personligt: „Man overfylder Lazaretherne med gudelige Skrifter, fortræffeligt! *men hvem læser dem?* Og Bibelen, Deres Durchlautighed! jeg spør' Dem derom: hvad er det for en Bog? En aldeles forældet Lecture, en ethnographisk Curiositet, som enhver oplyst Mand maa desavouere! . . . jeg har aldrig *set* en Bibel!“ – Tegning af Fritz Jürgensen.

levning af deres kristelige husandagt rent til side for ikke at være til spot for en søn eller slægtning af huset, der nu og da var hjempermitteret og holdt forelæsning og sang af en anden stil og tone for husets ungdom og børneflokk –“. I købstæderne var folks tilknytning til præst og kirke langt vagere end på landet og vedblev at være det. I København boede der i året 1800 ca. 100.000 mennesker, men befolkningstallet var stærkt voksende, og i 1815 skulle alle betjenes i 17 kirker af 21 præster foruden kateketerne. Mangfoldige mennesker fik derfor kun forbindelse med kirke og præst, når de skulle have kirkelige handlinger forrettet, hvad der ikke altid skete med tilbørlig omhu. I nogle københavnske blade klagedes der hyppigt herover og over kirkevæsenets organisation. F. eks vakte det berettiget anstød, at stolestaderne blev udlejet for at skaffe penge til kirkernes vedligeholdelse – det medførte nemlig, at fattige folk måtte stå op eller endog forlade gudstjenesterne. I hovedstaden gav den aftagende kirkelige interesse sig udtryk i en nedgang i antallet af altergæster, der ved de fem største kirker faldt fra 37.547 i 1795 til 22.608 i 1815.

Man kunne formode, at disse forandringer var begyndelsen til en fuldstændig opløsning af forholdet mellem kirke og folk. Kritikken af kirken intensiveredes tilmed i løbet af 1800 årene, og blev god latin blandt høje og lave. Men til trods herfor var det kun et ringe antal, der benyttede sig af den mulighed for at forlade kirken, som første gang åbnedes med grundloven af 1849. Herhjemme er der åbenbart intet, der forhindrer, at en skarp kirkelig kritik

indgår de besynderligste forbindelser med et positivt, ofte personligt forhold til dele af kirkens liv og lære. Både fra kirkelig og ukirkelig side har man hånet denne mangel på konsekvens, men endnu har ingen ulejliget sig med at finde ud af årsagerne til, at næsten hele folket er forblevet i den lutherske kirke.

At det ikke kom til noget radikalt brud mellem kirke og folk, skyldes vel i nogen grad, at kirken fulgte med udviklingen i samfundet. Også den blev efterhånden en institution, hvor menigmand skabte et hidtil ukendt røre, og kirken er nu helt og holdent styret af folket – også af den befolkningsgruppe, som engang kaldtes „den rå almue“. Denne forvandling kom til at påvirke folks dagligliv og tankesæt, og det er herom, der fortælles lidt i det følgende.

I 1796 autoriseredes et nyt kirkeritual, den såkaldte „Adlers Agende“ til brug i Slesvig-Holsten. Den var præget af oplysningstidens ideer, og bruddet med traditionen var tydeligt. I mange sogne stødte den på modstand. Der var menigheder, der ikke ville møde i kirkerne, før præsten var vendt tilbage til det gamle ritual. I Preetz truede befolkningen endog med oprør, hvis de nye prædiketekster blev indført, i Seester måtte en afdeling husarer rykke ud, og først efterhånden vandt Agenden indpas.

En tilsvarende skæbne fik den rationalistiske „Evangelisk-kristelig Salmebog“ fra 1798 i kongeriget. Den måtte kun indføres, når præsten og flertallet af menigheden havde udtalt sig derfor. I 1804 var den næsten indført overalt på Sjælland. På Bornholm var der flere sogne, hvor den aldrig vandt indpas. I Horbelev-Falkerslev på Falster udtalte menigheden under en bispevisitats: „vi bede alle om at blive forskånet for den nye salmebog og at måtte beholde den gamle“. I Jylland stødte den nogle steder på meget hård modstand, som bl. a. pastor N. Blicher i Randlev søgte at bryde. Han fandt det forkasteligt, at der i den gamle salmebog stod om djævelen, at man „reves af ham“ og „kivedes med ham i dødens elende“. Menigheden svarede herpå, at det i skriften hed om djævelen, at han gik rundt som en brølende løve, og derfor ville han nok også og især indfinde sig ved dødslejerne – fra denne tro lod man sig ikke rokke. I Them medførte den nye salmebog skandaløse optrin i kirken, og i Nordby på Samsø gik menigheden ud i våbenhuset for at synge den sædvanlige slutningssalme, da degnen istemte en fra „Evangelisk-kristelig Salmebog“.

Modstanden skyldtes formodentlig ofte, at folk ikke gerne ville ofre penge på en ny salmebog, og først efterhånden blev den almindelig brugt. Alligevel viser urolighederne ved dens indførelse, at ikke overalt var den kirkelige tradition en død arv, og at mange jævne mænd og kvinder på det hjerteligste

var forbundet med den gamle tro. Det opdagede også pastor J. F. Fenger, der i 1833 blev præst i Lyngø ved Sorø. Til sin overraskelse fandt han i sognet en kreds af husmænd, der kom sammen for at synge Kingos salmer, og han måtte sande Grundtvigs ord, at „de gamle salmer har en såre dyb rod i folkets hjerter“. Et så kløgtigt hovede som pastor W. Rothe i Vemmelev mente ligefrem, at den store tilslutning, vækkelsen fandt i hans sogn omkring 1840, skyldes de gamle salmer man sang ved møderne.

Også i nogle sogne mellem Horsens og Vejle stødte „Evangelisk-kristelig Salmebog“ på hårdnakket modstand. Men her skyldtes uviljen ikke blot, at man ville holde fast ved det gamle – noget nyt var under udvikling, nemlig den såkaldte gudelige vækkelse. Som nævnt havde præster og øvrighed i pietismens tid forsøgt at få folk til at tilegne sig kristendommen personligt, ikke blot traditionelt. Det var ikke endt helt resultatløst, men nogen egentlig vækkelse gik dog ikke hen over landet. Da skete der omkring år 1800 det mærkværdige, at ikke lærde folk og præster, men lægfolk greb den gamle pietistiske tro med megen styrke og hjertelighed og begyndte at missionere blandt venner og naboer. Det skete ofte ved særlige møder, kaldet „gudelige forsamlinger“. Her samledes de troende for at synge Kingos og Brorsons salmer og lytte til oplæsning af gamle prædikensamlinger og andagtsbøger.

Den gudelige vækkelse vendte sig fra første færd mod oplysningstidens særlige tro og dens fortalere blandt præsterne. Lige så stærk blev modsætningen til den almindelige kirkelige tradition i sognene, der simpelt hen stempledtes som ligegyldighed og vantro. Det var altså ikke små modstandere, disse vakte lægfolk fik, og det var præsterne, der kunne genere dem mest. Der eksisterede nemlig en lov fra 1741 (Konventikelplakaten), der satte forsamlingerne under præsternes tilsyn, hvad der ofte var uheldigt, når præsten ikke var pietist. Desuden bestemte denne lov, at de møder, som lægfolk holdt alene, kun måtte holdes ved højlys dag af ganske få personer, og det udelukkende af mænd med mænd og kvinder med kvinder. Sådanne bestemmelser gav anledning til mange gnidninger, og vækkelsens liv og udvikling kendetegnes fra første færd af lægfolks bitre sammenstød med præster og øvrighed. Forsamlingsfolkene sagde ofte deres mening uden omsvøb – det lød alt andet end blidt – og indtil 1848, da forfølgelserne ophørte, bar de både mulkt og fængselsstraffe med en utrolig udholdenhed. Enkelte måtte opleve, at deres små hjem blev pantet for alt af værdi, fordi de ikke ville betale de idømte bøder.

Når man vil vide noget om de vaktes dagligliv og grundvolden derfor, må man først og fremmest være opmærksom på, at lederne af bevægelsen spillede en stor rolle, og at der efterhånden blev to slags af dem: lægfolk og præster.

Et
ufuldkommen
Sang = Dffer
i nogle visse Tilfælde.

Publiceret
for de af Zions Pillegribe,
som maatte finde sig under lige aandelig Foreelse.
Saa og
for andre, som maatte attraae,
at underkaste sig den tugtende, drivende og
ledsagende Guds Naads Vejledning.

Ved Guds uskatteelig Naade
forfattet af
en i sig selv ringe og foragtet Bønde;
ved Navn:
Peder Laurssen,
boendes
i Vejle Amt, Naarup Sogn, Fredensbjerg:

Haderslev, 1804.
Trykt hos J. J. Seneberg,
kongel. privil. Bogtrykker.

Peder Laurssens lille salmesamling med den lange titel indledes med et fyldigt forord, hvori han ærligt og beskedent forklarer, hvorfor han har ladet sine digte trykke: „dersom een eneste der ved maatte opvækkes, ved Troen benaades, i Naaden blive bestandig til Enden, da er min Hensigt ej fejlende, men kronet med Velsignelse.“ Men han benytter også et par gange lejligheden til at formane præsterne til større troskab, så de ikke på rationalistisk vis svækker bibelens for ham så klare ord, for eksempel om en djævels personlige eksistens: „Skulle nogle af denne Verdens Viise eller Skrivtkloge behage at blive mine Læsere, da tilgive de mig min Daarlighed, at jeg mener Djæveln er til, skjønt de mener anderledes.“

Folkelige førere

Lægfolkene er de interessanteste. Den første, der skal nævnes, er tjenestekarlen Peder Frandsen Rytter, der virkede i Uldum mellem Vejle og Horsens omkring 1800. Han var „en gammel ungarl med en kistefuld bøger“ og samlede nogle tilhængere, der virkede meget udfordrende på sognepræsten og den øvrige menighed. De sagde, at præsten var en sjælemorder og ingen sjælehyrde, og påstod, at udøbte børn var hedninger og djævleunger, samt at mennesker, der fandt den mindste fornøjelse i musik, dans eller kortspil, gik fortabt. De holdt også på, at den saliggørende tro måtte tilegnes gennem en åndelig krise.

Betydeligere end Peder Frandsen var vel gårdejer Peder Laursen Fredensbjerg på Nøttrup Mark (Rårup sogn), der i 1804 udsendte „Et ufuldkomment sangoffer i nogle visse tilfælde“, en salmesamling, der med et udførligt forord fylder 125 sider. Som eksempel på hans digtekunst nævnes følgende vers: „Du gør det, som ej andre kan, O søde Jesu, Gud og Mand! For Døden giver Livet; Du fire Gange gav mig det, O styrk det selv o Jesu ret! Det som du haver givet; Lad nu, Jesu; Mig i Live Din forblive Alle Dage, Og al Resten at forsage“ – det liv, som Gud har givet ham fire gange forklarer han i en note således: første gang var ved den naturlige fødsel, anden gang ved genfødselen i dåben, tredje ved opvækkelsen fra synden og fjerde gang ved den opvækkelse til tro på Gud, der skete ved ordet. Det er let nok at se, at sådanne tanker ikke er Peder Laursens egne – de fandtes i den lutherske kirke før pietismens tid – og at mange har skrevet smukkere dansk. Men sidder man med den lille salmesamling i hænderne, kan man ikke undgå at bemærke, at ordene og tankerne strømmer fra et opvakt og genfødt sind, der uafsladeligt må meddele sig til andre om det sande kristenlivs trængsel og herlighed. Og det er eventyrligt, at en mand, der sikkert har fået en såre mådelig undervisning i skolen, på egen hånd har kunnet sætte sig ind i den gamle Lutherdoms forestillinger og har kunnet give sine tanker et selvstændigt udtryk.

Peder Laursen var en meget betydelig mand, men det var andre end ham, der blev ledende i vækkelsen på egnen. En kreds fremtrådte, hvor ikke mindst kvinderne var toneangivende. De var „lovpietister“ – Laursen fandt, at de hadede overtrædelserne af budene mere end vantroen, som dog var syndens rod. Også ekstatiske oplevelser og åbenbaringer spillede en rolle. Et lille træk fra en af kvindernes – Johanne Marie Jensdatters – omvendelseshistorie fortæller om heftigheden i en åndelig krise: „– det var i fasten efter middagen, jeg sled med suk og bøn og det blev aften. Alle gik i seng, men jeg gik i stor nød til langt ud

Billedet på næste side: Det er ingen religiøs fanatiker, ingen oprører mod kirken, men en ung mild præst med hvidt slips, der leder salmesangen i denne gudelige forsamling i et velstillet bondehjem, hvis ånd markeres af gamle Grundtvigs og Frederik 7.s portrætter på væggen. – Maleri af Chr. Dalsgaard, 1869, Statens Museum for Kunst.

Folkelige førere

på natten og jeg syntes det kunne være det samme, hvor jeg var – der var vel ikke nåde for mig at få. Jeg lagde mig på mine bare knæ og ansigt og bad, om der var nåde for mig at få, om han ville meddele mig den mindste krumme, han havde delt med nogen hund. Så skulle jeg ikke forlange mere. Jeg måtte bare vide, at jeg ikke skulle høre djævelen til, men Gud –“. Det var sådanne folk, der kæmpede mere end en menneskealder mod regering og præster uden at bøje sig. De fortjener deres navn „de stærke jyder“.

Også på Fyn fandtes der en gudelig vækkelse. I 1814 flyttede den 74årige håndværkersvend Ole Henrik Svane til Kerteminde. Han elskede Luthers gamle skrifter og samlede snart en lille kreds om sig – modstanderne kaldte ham „biskop Svane“. Den kendteste af hans disciple var tømrer Christen Madsen fra Drigstrup, der „næsten kunne bevæge stene med sin hjertelighed“. Også han måtte døje under en langvarig proces – den varede fra 1822 til 1829 og endte ved Højesteret – og som jyderne fordømte også fynboerne dans, drik og kortspil. Men de fynske lægfolk synes at have været fri for religiøst sværmeri. Da Christian Madsen engang fortalte Svane, at han havde fået kald til at gå ud og prædike, lød svaret på god luthersk vis: „Nej, dit kald er at være tømmersmand“, og derfor sørgede Christen Madsen for at være tilbage ved sit arbejde mandag morgen, når han havde været ude at tale om søndagen. Hans betydeligste discipel, bonden Ole Peter Holm Larsen (Skræppenborg), der senere blev grundtvigianer, gjorde derimod lange prædikerejser i Jylland og på Fyn. Således virkede han for at udbrede vækkelsen og knytte de vakte i forskellige egne nærmere til hinanden.

På Sjælland var fynboen Rasmus Ottesen, der havde bosat sig i landsbyen Venslev ved Skelskør, en af vækkelsens hovedmænd. Også han var en enestående folkeprædikant. En præstekone, der ikke holdt af de vakte lægfolk, har fortalt følgende: „Rasmus Ottesen var mærkværdigt begavet og holdt nogle gange nogle glimrende foredrag, der forbavsede mig aldeles – – ordene væltede frem, han var rigtignok næsten uden for legemet; thi en anden kunne godt tørre ham i ansigtet, uden at han holdt op at tale“. I Venslev boede også skolelærer Rasmus Sørensen, der ville give almuen den samme stilling i samfundet, som overklassen og akademikerne havde. Det var et led af hans demokratiske tankegang, at statskirken skulle indrettes efter bibelens forskrifter, så den kun kom til at rumme de troende, der selv skulle vælge deres præster – de burde ikke mere udnævnes af konge og bisp. Han var en meget kraftig og stridbar natur, der satte sindene i bevægelse over store dele af landet og gang på gang vakte uro i regeringen. Han blev senere politiker og sin tro på folket gav han engang udtryk i disse stolte ord: „– ja, Gud ske lov, den danske landalmue er endnu tilbage som sidste bundfald, levning og rest af folket, der kan optages til udvikling i den lutherske skole og bære sin frugt til sidste fortsættelse af det lutherske kristne levnedsløb både i

Mormonerne udsender deres apostle to og to, sådan som Christus gjorde det. Nu er de kommet til tømmersmanden, og den unge vidner stilfærdigt og indtrængende, mens hans forslagne gamle ledsager spændt iagttager, om sektens propagandaskrift vil gøre indtryk på den unge landsbyhåndværker. Den fornemme gamle bonde, der ikke har tillid til de fanatiske mennesker, har måttet ledsage sin stakkels blinde datter, der løber efter de fremmede fra hus til hus i landsbyen og ikke vil slippe håbet om den helbredelse ved håndspåleggelse, som apostlene tilsiger de troende. – Maleri af Christen Dalsgaard, 1856, Statens Museum for Kunst.

staten og i kirken“. Også i hovedstaden fandtes der mellem 1800 og 1850 små kredse af vakte lægfolk. Dengang havde de ikke alle det samme præg. De fleste havde haft forbindelse med Herrnhuterne, medens andre var i stærk opposition til statskirken.

De vakte var som regel meget trofaste mod kirken, men den modstand, de mødte, var ofte så hårdnakket, at nogle måtte fristes til at udtræde af statskirken. Det var et meget alvorligt skridt, som måtte få borgerlige og kirkelige konsekvenser. I 1840erne var der alligevel nogle, der brød ud og blev baptister, og først efter at religionsfriheden var givet med Grundloven af 1849, kunne medlemmerne af dette samfund føre en mere tålelig tilværelse. I 1850 kom de første mormoner fra Amerika, de vandt med det samme nogle tilhængere, og sektens tilhængere kom hurtigt ud i de fleste sogne. De vandrede sammen to og to og var „behagelige folk“, hvis beretning om paradisiske tilstande i mormonstaten i det rige Amerika gjorde et stærkt indtryk, især på fattigfolk. Baptisternes og mormonernes

virksomhed fremkaldte naturligvis ængstelse hos præster og vakte lægfolk, men når kun så få af de vakte sluttede sig til disse bevægelser, skyldes det ikke mindst, at der efterhånden fandtes nogle præster, som stillede sig på forsamlingsfolkernes side.

Omkring 1800 fandtes der f. eks. på Vestfyn sådanne gejstlige, der gerne ville skabe en religiøs vækkelse, og som fik forbindelse med de vakte fynboer. Disse præster stiftede et selskab, der udsendte ca. 50.000 småskrifter, som fandt vej til hjemmene. Også pastor Bone Falch Rønne i Lyngby oprettede et traktatselskab, der mellem 1820 og 1833 afsatte over 100.000 traktater, og bibelselskabet uddelte i perioden 1814-54 21.000 bibler og 50.000 Nye Testamenter. Hertil kom, at Grundtvig tiltrak sig større opmærksomhed. Han var pietismen fjendtligt stemt, men hans lærlinge blandt præsterne knyttede efterhånden de vakte lægfolk til sig. Det gik ikke af uden sværdslag, og det var egentlig først, da Vilh. Beck i 1861 overtog ledelsen af „Kirkelig forening for indre mission“, at samarbejdet mellem præster og vakte lægfolk kom ind i mere faste rammer.

Det siger sig selv, at så betydelige personligheder som f. eks. Peder Frandsen, Peder Laursen, Christen Madsen og Rasmus Ottesen måtte få stor indflydelse på den gudelige vækkelse, og de kom til at spille en afgørende rolle for det religiøse liv hos mindre fremtrædende trosfæller. Hos dem skulle hverken det ydre væsen eller det indre liv udvikle sig frit, men man gjorde sig ofte umage for at danne det efter andres anskuelser, kendte omvendelsesberetninger etc. En præst udtalte engang derom, at det nye liv skulle „trækkes på som en uniform, der da også passede, som den bedst kunne“. Men i øvrigt vekslede forholdene fra sogn til sogn, og de følgende bemærkninger om røret hos menigmand uden for ledernes kreds er i det højeste repræsentative for enkelte egne, ikke almengyldige.

Det naturlige samlingssted for bevægelsens tilhængere var de gudelige forsamlinger, der kunne forløbe som en stilfærdig sammenkomst med sang, bøn og oplæsning af en gammel andagtsbog. Undertiden hører man også om møder, der forløb efter et bestemt ritual, således at man begyndte med en salme og læste et stykke af det Nye Testamente, hvorover der førtes en kort samtale. Derpå sang man „Gud Helligånd i tro os lær“ og læste Luthers prædiken over dagens evangelium, hvorpå der sluttedes med bøn og endnu en salme. Oplæsningen af det opbyggelige stykke og salmesangen var det væsentlige, men det kunne være vanskeligt at skaffe en tilstrækkelig god oplæser. Undertiden måtte han hentes fra andre sogne, og det var ofte på den måde, at bevægelsens ledere tjente deres første sporer. De dygtigste kunne holde en fri tale, en „prædiken“, over det oplæste eller et frit valgt thema. Der kunne også føres en samtale i tilknytning til det, der var læst og sagt, og af og til tog man sig en rask diskussion.

Deltagerne kunne være nogle ganske få, men der holdtes også forsamlinger, som trods alle forbud talte flere hundrede deltagere. Pladsen kunne være så trang, at tællelysene slukkedes i den tunge luft, eller at mange måtte blive uden for huset og følge mødet gennem åbne vinduer og døre.

Naturligvis satte man meget ind på at komme med til forsamling, for her samlede de sande troende, der engang skulle dømme verden. Nye tilhængere kunne blive hilst med jubelråb eller velsignelsesønsker, men over de vantro, som ikke ville være med, lød der hårde domme. Men de forhærdede var heller ikke blide i deres fordømmelse af de vakte, og således kunne hovmodet vokse hos begge parter. I stort og småt kunne forsamlingsfolkene få fjendskabet at føle. Til drengestregene hørte det, at møder blev forstyrret af tilråb, rudeknusninger eller skyderi uden for huset – det hændte, at der blev truet med klø eller at nogle tilsyneladende bodfærdige sjæle begyndte at spille kort midt under mødet. Alvorligere var det, at man meget let kunne blive afskediget fra sit arbejde, dersom man ikke ville arbejde om søndagen.

Man hører nemlig meget ofte, at de vakte for enhver pris ville holde hviledagen hellig, og at de fordømte dans, drik og kortspil samt anden almindelig morskab. Således skulle troen give sig udtryk, men afgørende var det også, at man virkelig oplevede fortabelsens gru og smagte frelsens sødme. At omvendelsen i mangfoldige tilfælde gav sig praktiske udslag ses også af de skudsmål, som præsterne – venner som fjender – gav forsamlingsbevægelsens tilhængere. Gang på gang hedder det, at de vakte udmærker sig ved et flittigt og sædeligt levned, og at de også i deres jordiske kald søger at vise deres kristelige sindelag.

Dermed skal det ikke være sagt, at de vaktes levned altid var udadledigt. Man hører om tragiske, ja uhyggelige brøst i deres vandel: en omvandrende lægprædikant forsømte aldeles sit arbejde og pryglede sin kone, når hun i sognet tiggede mad til sig selv og børnene. Der fortælles om en opvakt, fnatbefængt kone fra fattighuset, som fik børn med drenge og gifte mænd, om forsamlingsfolk der på en auktion aflagde deres kristelige vidnesbyrd i beruset tilstand og om en forsamling, der endte som et drikkegilde, hvor deltagerne forsøgte at rive huset ned. Disse eksempler stammer fra Sjælland, og man kan forstå, at det voldte vanskeligheder for honette folk at blive „brødre og søstre“ med disse forkomne eksistenser. Men man må ikke stemple så ynkværdige folk som hyklere, for de vakte tilhørte dengang ikke sjældent den mindst rodfæstede og uselt stillede del af sognets befolkning: arbejdsmænd, håndværkere og husmænd. Alene det at give afkald på brændevinen, når man havde nydt den i pæglevi fra de ganske unge år, var for dem en præstation, som lagde beslag på viljen og kræfterne – og hvem kan undre sig over, at det ikke lykkedes for dem alle?

Når det gjaldt om at komme i kirke eller forsamling hos en „troende præst“,

var de vakte ikke bange for at gøre lange rejser – det kunne være hele vogntog, der drog af sted natten til søndag og først vendte hjem mandag morgen. Og i hjemmene blev salmebøger og andagtsbøger – gamle så vel som nye – taget frem og benyttet, ofte til husandagt. Det medførte, at de vakte gjorde sig umage for at rense deres daglige sprog for eder og forbandelser. I stedet begyndte man at bruge udtryk, hvis betydning kun var forståelig for de indviede. Således kunne det hedde om folk, som man ikke turde frakende enhver form for gudsfrygt, at de ikke havde rigtigt „liv“ eller rigtigt „lys“.

Den daglige omgang med naboer og bekendte var ikke altid let for folk, der var blevet vakt. Det var nemlig en given sag, at de måtte bekende deres tro og søge at vinde sjæle for Kristus. Deres iver var ærlig nok, men ikke altid blandet med en passende skønsomhed. De var på forhånd tilbøjelige til at tro det værste om livet blandt alle „Verdens børn“ og kunne derfor overfuse dem med påmindelser, irettesættelser og gudelig tale. Det kunne ske, at dans blev angrebet hårdere end drukkenskab og gerrighed, og at den nedarvede ærbødighed for kirken, kirkegården og præsten blev frakendt al værdi. Det vakte naturligvis en afgjort modbydelighed for vækkelsen, ja måske for kristendommen overhovedet, når vækkelsesfolk for frem med hårde ord og plagede syge og døende dermed. Helt uforståeligt for en almindelig betragtning var det, at en kone forlod sin mand, der lå for døden, for at kunne komme i forsamling, eller at en „troende“ søn kunne fordømme sin „vantro“ fader til helvede i en tale, han holdt ved hans kiste. Mere kuriøst var det vel, at de vakte kunne finde på at gå til alters i deres daglige tøj og ikke i stadsklæderne, som det var almindeligt. På den måde mente de at kunne demonstrere deres afsky for verdslig pynt og et blot udvortes væsen.

De vakte deltog naturligvis ikke i ballerne, men man har indtrykket af, at de kom sammen med naboer og sognets folk ved større festligheder som f. eks. høstgilder, bryllupper og begravelser – Christen Madsen var således en anset „skaffer“ ved gilder både før og efter sin omvendelse. Men under disse fester søgte forsamlingsfolkene at lede tankerne hen på opbyggelige emner ved at holde gudelige taler, synge salmer eller give sig i snak om den snævre port til himmerige. Det kunne også ske, at man fordelte sig i husets værelser efter religiøs opfattelse, og der er omtalt et sted, hvor de gamle satte sig til kortene, medens de unge gav sig til at synge salmer og tale opbyggeligt – dengang må vækkelse have været på moden.

Deres egne gilder omdannede de vakte til forsamlinger med taler og salmesang, og omkring 1845 fandt de vakte i Skørpinge det aldeles forskrækkeligt, at der ved høstgildet i præstegården ikke blev „prædikedet“, men holdt et foredrag om Tordenskjold! Præsten var så småt ved at blive „grundtvigsk“, og man ved, at indflydelsen fra Grundtvigs disciple var med til at brede en anden stem-

På landet, mere end i byerne, og måske mest i de store sogne med spredte boliger og lange veje, levede gamle tiders trohjertige forhold mellem præst og menighed, tydeligst i livets tunge øjeblikke, ved graven selv og kort før graven, når præsten hentedes til det håbløse sygeleje. – Maleri af J. Sonne.

ning over de vaktens fester. I 1854 kunne pastor Buchholtz i Vallensved således fortælle, at der i den senere tid var blevet holdt gilder ved barsler og bryllupper, der ikke forløb som gudelige forsamlinger. Han fortæller, at han fornylig var i en gudelig forsamling, hvor der fremstod tre talere, ingen af dem ivrede mod dans og spil „og alt, hvad der blev talt, bar præg af en from og kærlig ånd; men på den anden side kan jeg ikke nægte, at tonen var ikke lidet mattere end i gamle dage“.

Disse småtræk fra det daglige liv i sognene var ikke tilfældige og isolerede be-
givenheder – de viser, at hele livet var blevet et andet for de vakte. Hverdagen og den stemning, der hvilede derover var blevet ny i de sogne, hvor vækkelsen trak tydelige spor. Nu var det gamle landsbyfællesskab om tilværelsens åndelige og timelige foreteelser gået i opløsning, og det blev ikke genoprettet. Kirken var ophørt med at være et sted, hvor alle menighedens medlemmer følte sig ens stillet. Også forholdet til præsten var forandret. Han var ikke længere den ubestridte forvalter af kirkens goder og en person, som blev mødt med respekt, fordi han var den civile administrations repræsentant på stedet – måske blev han slet ikke anset for at være en sand Herrens tjener. For de vakte var det nemlig ikke

nok, at han indfandt sig i sognet med kongens udnævnelse og bispens kollats. En rigtig præst blev han først, når de vakte selv havde set og hørt, at han levede ustraffeligt, holdt den rene lære højt i ære og ikke forandrede i trosbekendelsen og sakramentordene. Men fattede de tillid til ham, kunne de godt møde op i præstegården for at debattere hans forkyndelse, ja den grundtvigske indflydelse voldte, at de med større frimodighed kunne henvende sig til præster, der ikke delte deres anskuelser. I alt dette mærker man tydeligt begyndelsen på den udvikling, som senere førte til, at præsterne blev valgt af menighederne.

De vakte følte sig ofte som en „liden flok“, og mange blev de heller aldrig, selv om de fandtes i adskillige sogne. Det var på sin vis en fordel for dem, at de vistnok altid var i mindretal. Deraf kunne præsterne skønne, at de ikke var nogen alvorlig fare for freden i kirken, og i 1850erne var der ikke så få præster, som ikke selv var grebet af vækkelsen, men betragtede forsamlingsfolkene med respekt. Man kunne heller ikke komme udenom, at de var trofaste til at komme i kirke og gå til alters, at de i det mindste stræbte efter at føre et dadel frit liv, og at deres religiøse iver smittede. Pastor Marcussen i Dalby-Tureby, der ikke var nogen vækkelsespræst, skrev derom i 1854: „Det er dog langtfra, at jeg beklager, at der findes nogen opvækkelse her i pastoratet; tværtimod anser jeg dette for et gode. Der er dermed vakt et større religiøst liv i menigheden; flere er derved bragt til at tænke over religionen, og skønt opvækkelsen her i pastoratet kun har haft lidt fremgang, har den bevirket, at de medlemmer af menigheden, som ikke har sluttet sig til den – og blandt dem findes mange hæderlige mænd og kvinder – har stræbt efter at gøre det klart for sig selv, hvorfor de ikke har sluttet sig til de opvakte. Der er herved fremkaldt et større religiøst liv her, og en større eftertanke over religionen er blevet vakt“.

Sådanne følger kunne også baptismen og mormonbevægelsen få – pastor Marcussen var langt fra den eneste præst, der kunne skrive således om de vakte. Flere steder forøgedes kirkegangen og den religiøse eftertanke. Men det forhindrer ikke, at i mange sogne forløb det kirkelige liv som om intet var hændt. Man gik undertiden i kirke og fejrede her livets højttider: dåb, konfirmation, bryllup og begravelse. Fra kirken og religionsundervisningen i skolen hentede man fortsat mange af sine forestillinger om, hvad der er højt og lavt, ret og forkert i menneskelivet. Det var en stor, broget skare, der fra tid til anden bøjede ind ad kirkedøren, men i den er det ikke mere muligt at skelne ansigt fra ansigt, person fra person. Disse mennesker var nemlig først og fremmest modtagende, og tog de endelig til orde, var det med salmernes, skriftens og lærebøgernes ord. Men mere end noget andet var det vel denne blufærdige og tyste troskab mod kirken, der var religionens daglige skikkelse i sognene.

SKOLELÆRERE

En sommerdag i 1811 var en halv snes degne og skoleholdere forsamlede i en jysk præstegård. De var i gang med at regne. En del havde svært ved det og måtte stadig have vejledning af præsten, der fungerede som lærer for dem. Det var ellers ikke talkunstens højeste problemer, de blev stillet over for: En alen klæde koster 2 rd. 3 mk. 8 sk. hvad da 12½ alen? lød en af opgaverne. Men problemerne rigsdaler, mark og skilling voldte mere end én hovedbrud. De fleste klarede dog vanskelighederne og gav sig i kast med mere indviklede opgaver.

Lidt senere tog man fat på ortografi, og i løbet af en uge passerede man fagene sproglære, historie, geografi, sang og undervisningsmetodik. Ind imellem var der øvelser i praktisk skolegerning med en klasse børn. Hele kursus varede i 12 uger.

Før man skiltes, aflagde eleverne en prøve for at vise, hvad de havde nået. Efter nogle bevarede skriftlige besvarelser at dømme var der for mange tale om nævneværdige resultater.

Det var i reformtiden. Nye krav til folkeskolens undervisning trængte igennem, og for at opfylde dem måtte lærerne gå på kursus. Sagen var, at man i det 18. århundrede manglede en læreruddannelse. Da pietisterne fik den første lov om tvungen folkeundervisning gennemført i Danmark i 1739, tænkte man ikke så meget på lærerens faglige viden som på hans kristelige sindelag, når man ansatte ham. Tvungne undervisningsfag var kun religion og læsning. Skrivning og regning skulle kun de elever lære, der betalte ekstra derfor – og under forudsætning af, at læreren magtede disse fag.

Man tog folk lige fra det praktiske liv og satte dem på katederet. Skrædder og skomager, husmand og tjener var beskæftigelser, som kvalificerede sin mand – særdeles heldigt, da de fleste lærere måtte have et bierhverv for at kunne eksistere. – „Om e vinter wa han skwolmæjster, men om e sommer wa han muhrmæjster, å han wa lih døgte te beggi diel,“ hed det i Blichers „E Bindstouw“.

Folkeskolelærere kunne i 1700 årene deles i tre grupper: omgangslærere, skoleholdere og degne. Disse stillinger var advancementsposter i den nævnte rækkefølge. Omgangslæreren var i almindelighed „en bondedreng, sognet selv udvælger“. For en løn af 4 til 5 rd. for en vinters undervisning kunne man ikke

Af bøndernes nåde

forvente større kvalifikationer. Var omgangslæreren duelig kunne han vente ansættelse som skoleholder. Herfra var der mulighed for at opnå et degnekald, hvilket meget ofte rummede betydelige økonomiske fordele. Fra dette skema var der dog talrige undtagelser, både hvad ansættelsesforhold og økonomi angår.

Men i tiden omkring 1800 ændredes forholdene. Degnestillingen, der før 1739 var en rent kirkelig stilling, blev ophævet og indtægterne henlagt under skolevæsenet. 1700 årenes ustuderte skoleholder erstattedes af skolelæreren, der havde en særlig uddannelse bag sig. Han overtog en del af den gamle degns kirkelige forretninger og fik til gengæld en del af de tidligere degneindtægter, så han økonomisk blev bedre stillet, end skoleholderen havde været. Omgangslæreren levede videre i tyndt befolkede egne frem gennem 1800 årene.

Endnu efter midten af 1800 årene traf man flere lærere, der havde begyndt deres virke som skoleholdere, og hvis højeste uddannelse var det nævnte kursus hos præsterne. Også de gamle degne var repræsenteret omkring 1860. En af de sidste sad i Ørre ved Holstebro. Hans løbebane var karakteristisk for standen: Født i 1772, kom han som ganske ung i skriverlære på et kontor og ernærede sig som skriver indtil 1823, da han blev kaldet til degn i Ørre trods manglende uddannelse, og her virkede han til 1847, da han fik sin afsked på grund af alder. Sine sidste år levede han i et lille aftægtshus i samme by, og her døde han i 1855.

De gamle degne forsvandt, men ikke degne navnet. I mange landsogne brugtes det jævnsides med det nye „skolelærer“ som en mindelse om lærerens kirkelige funktion.

Men skolelærer blev ikke en titel med klang. Dertil var lærergemingen for slet aflagt. Skoleloven i 1814 havde vel fastsat visse mindstelønninger. Virkeligheden viste blot, at de mange steder ikke udbetaltes. Betalingen varierede fra det ene sogn til det andet. Heraf fulgte, at de bedre aflagte kald betragtedes som advancementsstillinger i forhold til de ringere aflønnede. Det blev derfor almindeligt, at landsbylærerne i 1800 årene startede i et „lille kald“ og efterhånden kæmpede sig frem til bedre stillinger. Undertiden fandt de, at en huslærerpost var at foretrække for et af de små embeder i folkeskolen.

På et af de hold, der omkring 1880 afsluttede uddannelsen på Gjedved seminarium, var der således en ung fyr, der foretrak at blive huslærer hos en af sine lærere frem for at ty til et slet aflagt lærerkald. Han var ellers ikke forvænt, men kom fra et mindre landbrug og havde i sine første ungdomsår været karl eller daglejer på forskellige gårde. Nogle og tyve år gammel tog han en vinter på Gjedved højskole, og da han som nyforlovet skulle finde en eksistens, gik han ind på seminariet, der var under samme leder som højskolen. Nu fulgte et par

Ludvig Reventlow til Brahetrolleborg virkede med iver for bøndernes oplysning gennem et forbedret skolevæsen. Han lod opføre flere moderne skolebygninger og ansatte seminarieuddannede lærere ved dem. Gjørup skole, som opførtes 1783, var den første af dem og dermed en af de første af de egentlige danske landsbyskoler. – Træsnit i Husvennen, 1884.

år med hårdt slid og kummerlige forhold, og så stod han en dag med sin eksamen, ikke flot, men brugbar.

For ham måtte den pædagogiske løbebane begynde med de mindste kald. Han forsøgte sig derfor en tid som huslærer, men da giftermålet stod for døren, måtte han gå til biddet og rykke ind i et af de mindste embeder i Østjylland. I almindelighed hørte der en jordlod til lærerembederne, men det var ikke tilfældet her, og pengelønnen var så lille, at den ikke tillod en familie at opretholde livet ved den alene. Ligesom i det foregående århundrede var en biindtægt nødvendig.

Den fik han i form af velvilje fra befolkningen. Når man tænkte, at der var ved at være lavvande i skolelærerens spisekammer, så en venlig gårdmandskone indenfor og gjorde sig et ærinde ind i forråds-kammeret, og inden aften dukkede et større antal brød, noget smør, nogle flæskesider og andet fornødent op. Så var skolefolkene sikret for de første uger. Ved efterårsslagtning og de store højtider fyldte man lærerens sulekar og gav ham så rigeligt med levnedsmidler, at han for at undgå, at de fordærvedes, måtte give bort til fattigfolk – det var, hvad man i 1700-årene kaldte „småredsel“.

Denne del af lønnen og „offeret“, en pengegave, folk var pligtige at betale præst og degn ved højtider og visse kirkelige begivenheder, var i høj grad bestemt af forholdet mellem modtageren og giveren. Var den første vellidt, kunne

„Skolen er kirkens datter“, hedder det, og degnen hørte både i den almindelige bevidsthed og i praksis halvvejs til gejstligheden. Kisten bæres til graven af bønder, små pigebørn går foran med grønne krans, der skal plantes på graven, til et varigere mindesmærke kan blive anbragt, men forrest går degnen med sin bog og synger en salme. – Tegning af J. Exner, 1866, Dansk Folkemuseum.

det være en udmærket lønningsform. Men kom parterne lidt på kant, blev det skidt.

En mindre vellidt præst, som sendte sine offersedler ud, fik en af dem tilbage med følgende bemærkning: „Jeg giver ingen drikkepenge, da jeg aldrig kommer i beværtningen.“ Til gengæld fik en lærer, som afskaffede offeret for sit vedkommende, tilbud om foder til sine dyr i så rigelig mængde, at han kunne holde en større besætning.

Forholdene først i 1800 årene var ganske tilsvarende, lille løn og henvist til bøndernes nåde, hvis man skulle kunne klare sig. En gennemsnitslærerskabne afspejler de farver, livet kunne have for en landsbylærer på denne tid. Han startede sin karriere som landsbykrædder. Men en tilfældighed førte ham ind på lærervejen, og selv om Gud og hver mand vidste, at den betød trange kår, var den alligevel at foretrække for skrædderiet. Efter overstået eksamen blev han hjælpelærer hos en gammel degn på Vestsjælland og kom herfra til et beskedent kald på Næstvedegnen. Det var omkring 1825.

Han blev samtidig gift. Selv ejede han ganske vist intet. Men hans kone havde et bord og et par stole samt en seng og lidt sengeklæder, og dermed satte de

Af bøndernes nåde

bo. Til embedet hørte fire tønder land, og for at få gavn af dem lejede han to køer. Endelig håbede han at kunne sælge nogle tønder byg af avlen.

Der kom børn i ægteskabet. Men byrden var i forvejen så hård, at det kun mærkedes lidt. Det hændte, at skolelæreren måtte hen til en gårdmand og låne et par rigsdaler. Hans kone følte det som en stor skam; ham faldt det mindre tungt, når blot pengene blev betalt tilbage. For begge betød det slid. De købte nogle får, og så begyndte der en hjemmefabrikation af de nødvendige klæder, ikke blot til børnene, men også til de voksne. Når skolen var endt, søgte han at slå mønt på bierhverv som bogbinder, kunstmaler, drejer, snedker eller urmager. Mest indbringende var dog vistnok et job som tiendetæller.

En dag syntes lykken at ville tilsmile det unge par. Et velaflagt kald var ledigt nord for Slagelse, og da der ikke meldte sig andre ansøgere tilfaldt det ham. Men gevinsten blev slemt beskåret, da der skulle udredes en betydelig pension til formanden. Flyttedagen kom. Det tarvelige bohavet læssedes på et par bøndervogne. Bønderne havde pligt til at befordre flyttelæsset halvdelen af vejen

Det var ikke ydre pragt, der prægede den gamle landsbyskole, den lignede ofte med sit lave stråtag og sine klinede vægge de fattigste af de hjem, hvorfra dens elever kom. Maleri af L. A. Ring: Den gamle skole i Ring, Præstø amt, 1887.

til det nye kald. Den anden halvdel af vejen havde bønderne i det nye sogn at sørge for transporten. Ved ankomsten til sognet viste lærerboligen sig at være meget gammel og forfalden, og i flere måneder måtte lærerfamilien bo i storstuen hos en gårdmand. Endelig rykkede man ind i den nødtørfigt istandsatte lerklinede bolig, hvis vægge var så tynde, at et køretøj en dag ved et uheld jog vognstangen gennem væggen og en alen ind i stuen. I 1844 blev det nødvendigt at brække den ned og rejse en ny grundmuret skolebygning. Kårene bedredes, men ikke mere end at bønderkonerne jævnlig fandt sig foranlediget til at forsyne lærerfolkene med kød og brød.

Det gode embede til trods blev det stadig nødvendigt for skolelæreren at skaffe sig biindtægter. Rent galt med økonomien blev det, da hans sønner skulle uddannes til lærere. Nu måtte han atter låne hos bønderne og „prakke“, hvor lejlighed bød sig. Da denne udskrivning var forbi, kom der nogle år med bedre økonomiske forhold. Men så meldte alderen sig. Han var nødt til at holde hjælpelærer, væsentlig for egen regning. Til gengæld blev det også muligt at fejre 50 års jubilæum som lærer og endda fortsatte endnu et par år. Det var omkring 1875. Dagen fejredes. Sognets beboere mødte talstærke op, mange var jo gamle elever. Der blev givet gaver, arrangeret fællesspisning og holdt taler, og amtmanden dekorerede den gamle med dannebrogskorset.

Under disse beskedne økonomiske kår havde livet selvfølgelig også sine lyse sider. I ungdomsårene ved Næstved, havde lærerfamilien plejet omgang med jævnaldrende skolelærerfamilier i nabosognene. Man dannede en klub og mødtes hver tredie uge. Traktementerne var beskedne, men man morede sig dejligt, drøftede skoleproblemer, diskuterede lønspørgsmål og sognefolk og deklamerede egne digte i Wesselsk stil. Enkelte digte af Oehlenschläger, Baggesen og P. A. Heiberg vandt indpas og anerkendelse blandt deltagerne, men ellers kendte man kun lidt til den højere litteratur.

Det var vanskeligt at følge med i tidens spørgsmål, da aviser var meget lidt udbredt. På egnen kom der ét eksemplar af pastor Bastholms „Slagelse Avis“. Den gik på omgang blandt holderne. Men „gamle nyheder“ var også gode, thi man hørte ikke så meget nyt. Endnu sidst i 1790erne var der præster, som ikke havde hørt om den franske revolution. Politiske spørgsmål interesserede også kun de færreste, delvis fordi man levede i en enevældigt styret stat. Lærerne var særlig optaget af beretningerne om den græske frihedskrig. Deres sympati var udelte på grækernes side, ikke fordi de var politisk frisindede, men på grund af had til tyrkerne for disses hårdhændede behandling af de underkuede kristne stater.

Politisk frisind var et begreb, som de færreste skolelærere omkring 1825 kendte til. Det var forbeholdt næste årti. De priste sig endnu i tyverne lykkelige ved Sjette Frederiks faderlige regering og nærrede ubegrænset tillid til kongen. De

af dem, der ønskede at udvide deres horisont, var som regel henvist til at låne bøger, hvor det lod sig gøre. En af lærerne i den her nævnte kreds måtte klare sig med La Fontaines sentimentale romaner, som han og hans kone sad og græd over. Senere i århundredet ændredes vilkårene vel noget. Men i hele denne periode stod nye strømninger i tiden mange landsbylærere fjernt, selv om der også var adskillige, der fulgte interesseret med i alt nyt og selv gav deres besyv med.

Nogle søgte ved rejser at afhjælpe en del af manglerne. En skolelærer fra Næstvedegnen drog hvert år en tur til København. Han gjorde det billigt. Havde han en rigsdaler til sin rådighed, fandt han sig flot udstyret med rejsepenge. Selve turen foregik til fods og betød en sådan fornyelse for ham, at han følte sig styrket det næste halve år. Da børnene blev større, tog han kone og børn med. Familien kørte da med en hønsekrammer eller fragtmand og måtte beregne to dage og én nat til køreturen hver vej. Ofte kneb det med pengene. En gang måtte han sætte sit ur i pant for at skaffe familien hjem igen.

„Skolelæreren skal ikke være en lærd mand, men en oplyst bonde blandt bønder“, hævdede mange i 1700 årene, og denne opfattelse søgte visse præster virkeliggjort på seminarier, som de oprettede efter 1800. Andre steder ønskede man at understrege lærerens fortrinnsstilling som en studeret mand.

En iøjnefaldende baggrund for den sidste opfattelse var skoleholderens mindreværdige stilling i det 18. århundredes samfund. Han havde været regnet lige med husmanden. Almuen anså dengang skoleholderne for deres lønnede tjenere og børnepassere, og „efter denne falske forestilling beegnes (behandles) de ofte på den ubilligste, ofte på den uanstændigste måde“, skrev en samtidig præst.

Den nye skolelærer måtte have en bedre stilling i samfundet. Da de ringe økonomiske kår ikke kunne hjælpe ham her, var der den udvej at pukke på kundskaben. Eleverne på visse seminarier fandt sig for fornemme til at omgås eller blot tale med egnens befolkning. Hvis de gik til skovbal, var det under deres værdighed at danse med egnens bønderpiger. Faldt en af dem for en landlig skønhed, blev han sat uden for kammeraternes kreds. Al armod til trods omgav de sig ved festlige lejligheder med en vis nimbus, optrådte i kjole og hvide handsker. De udformede en etikette, og vé den, der vovede at overtræde den.

Hændte det, at en af egnens folk tiltalte en seminarieelev, anstillede denne sig forbavset og drejede ryggen til uden at svare. Der opstod ligefrem teorier om, hvordan man skulle forholde sig, når man kom ud som lærere, hvis bønderne ikke viste én den nødvendige respekt og gav et rigeligt offer.

Vågnende standsfølelse

Vurderingen af livets goder er åbenbart mindre afhængig af formuesomstændigheder end af milieu og kulturtrin. Skolemesterens Jens: „Vi ska ha Bivelløsning i Auten.“ Sognefogdens Ole: „Jamen vi ska ha Finker.“ – Tegning af Hans Tegner, Punch, 1876.

En sjællandsk skolelærer belærte således sin kollega fra nabosognet om, hvordan han bar sig ad, for at få befolkningen til at vise ærbødighed – det var i 1820erne. Først og fremmest sagde han du til bønderne, mens de måtte sige De til ham. Dernæst behandlede han dem nedladende for stadig at gøre dem forskellen klar. Opstod der trætte med en mand, anvendte han de værste grovheder, han kendte. Og dristede sognemanden sig til at bruge samme konfekt, slog han ham „på snuden“.

Kollegaen konstaterede, at nabolæreren nåede de ønskede resultater med sin metode, men han gik selv anderledes til værks. Dog – til trods for en venlig og hjælpsom indstilling – oplevede han, at bønderne sagde De, ikke blot til ham selv og hans kone, men også til deres børn. Så selvfølgelig forekom forskelsbehandlingen ham, at han – da hans børn nåede en vis alder – fandt det upassende, at de legede med bønderbørnene, hvorimod præstens børn var passende selskab.

Efterhånden nåede lærerne det tilsigtede mål. Thi bønderne var fra gammel tid vant til at lade sig kue af embedsmænd og præster, og i manges tanker gled skolelærerne ind i disse overordnede rækker. Således kom omkring 1880 en ung lærer til et østjydsk sogn. Sin kost fik han hos en stedlig gårdmand. Den første dag anbragtes han i en stue for sig selv med særlig opdækning, som man fandt, det hørte sig til. Han forlangte imidlertid at spise sammen med familien og få samme mad som den. Efter nogen tøven ordnede man det, som han ønskede, og det bidrog sit til at skabe et godt forhold til folk i sognet i det hele taget.

I århundredets første årtier var læse- og skrivefærdighederne små hos store dele af landbefolkningen; skulle man have forfattet en skrivelse gik man i reglen til skolelæreren. Thi bønderne følte, at han i langt højere grad end præsten var deres mand. Var han omgængelig, blev han derfor let en central skikkelse i sognet. Hans uddannelse gjorde ham til rådgiver for folk i mange anliggender. En sjællandsk lærer oplevede således efter nogle års virke i sit embede, at bønderne betragtede ham som deres fortrolige ven. Alle vanskeligheder skulle drøftes med degnen. Det gav ham fuldt op at bestille, når han ikke var i skole, og med den store magt han fik i sognet, søgte han at påvirke folk, så de kom til at interessere sig for et sundt familieliv og aflagde vaner, der var til skade

Hans kæphest var havedyrkning. Skolehaven blev en planteskole, hvorfra han forsynede bønderne. Købte de urtefrø, fik de blomsterfrø med i købet, og plantede de træer, kom han og tilså deres trivsel. Da der var gået en snes år var landskabet helt forandret. Rundt om gårdene lå smukke haver, indrammet af træer og forsynet med frugtbuske og æble- og pæretræer i stedet for de gamle kålgårde, hvor brændenælder og andet ukrudt huserede, og som hverken var til gavn for folkene eller pynt for ejendommen.

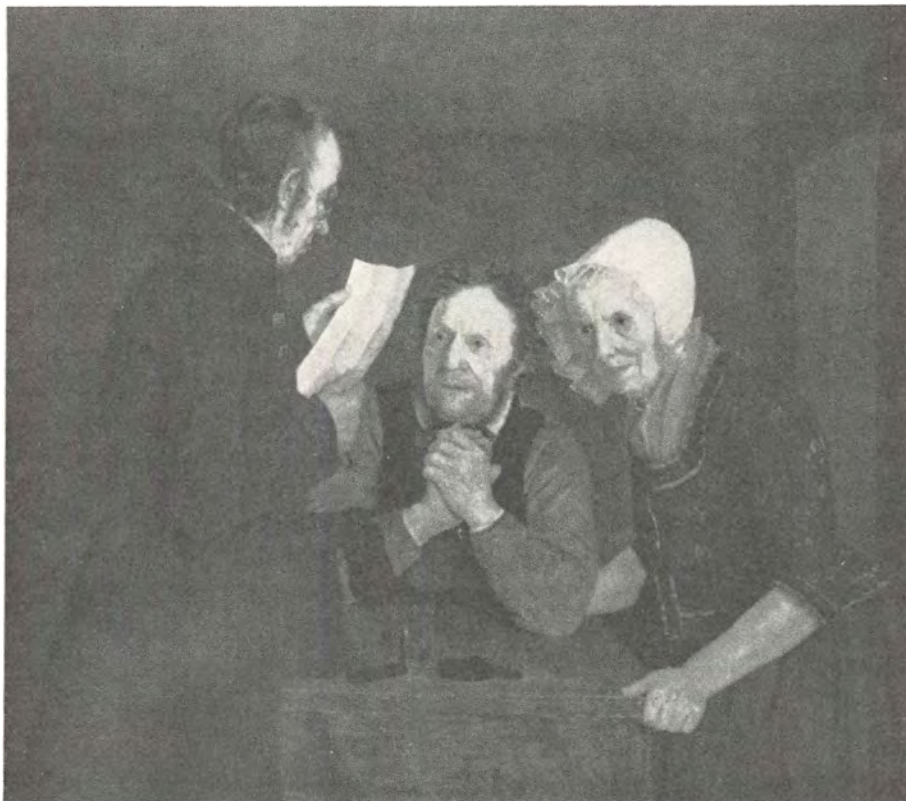
Det var vel kun de færreste sogne, der fik så rigt udbytte af sin lærer. Ganske udelukket fra noget sådant var de egne, hvor man havde vinterlærer. Det gjaldt især de tyndtbefolkede områder i Jylland. Vinterlærerordningen var i grundtræk den samme som den tidligere omgangslærerordning. Læreren var stadig ofte en stor dreng, og undervisningen foregik nogle måneder om vinteren. Man søgte dog nu at give læreren en vis uddannelse.

Den senere politiker, I. C. Christensen startede sin pædagogiske løbebane som vinterlærer. I 1872 kom han seksten år gammel i huset hos læreren i Hoven hovedskole som ulønnet medhjælper for de yngste børn. Om aftenen fik han sammen med et par jævnaldrende undervisning af læreren. Da foråret kom blev de vordende lærere eksamineret af provsten for at få attest på, at de var duelige til at undervise i en „biskole“. Prøven bestod i stilskrivning, regning, religion og andre almindelige skolefag.

Næste vinter blev han lærer i en biskole i en tyndtbefolkede hedeegn. Skolestuen var et lejet værelse hos en husmand. Det var udstyret med stengulv og bilæggerovn. Både lærer og elever optrådte i træsko. Her skulle nu en 13–14 børn i alle aldre undervises af en ung knøs med små kundskaber. Det kunne gå godt. Men en gæstgiver fortæller, hvordan han som dreng oplevede, at den småuddannede lærer kørte fast og satte børnene til at begynde forfra i regnebogen, når de nåede dertil, hvor lærerens viden slap op. Geografi og historie var i den slags skoler kun navne på fag. Pædagogiske hjælpemidler var indskrænket til det nødtøftigste, og lærerens løn var så lille, at bogkøb lå helt uden for hans muligheder. Selv avisen var ham ofte ganske ukendt. Nogle af disse lærere havde en fyldigere uddannelse fra en højskole. På højskolen i Staby ved Ringkøbing var der endda oprettet et fuldstændigt kursus for vinterlærere, og de folk, der udgik herfra, var nogenlunde vel underviste. Til gengæld slap der stadig enkelte folk uden nogen form for uddannelse ind i de ringeste embeder og formørkede skolegangen for en generation eller to der på egnen.

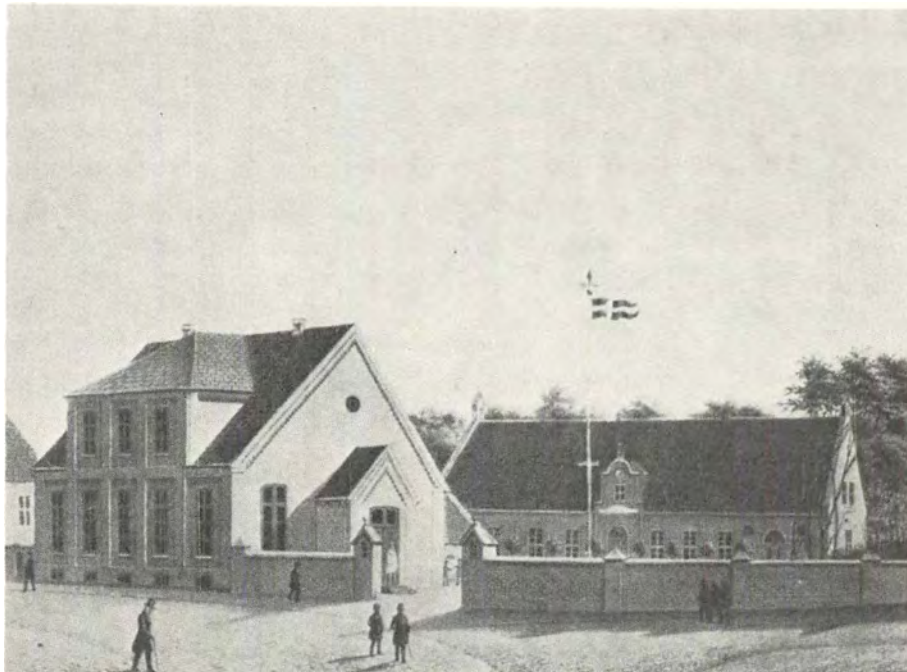
Uddannelsen til lærer i folkeskolen foregik siden o. 1800 på seminarier. Dens art og omfang ændredes nogle gange i det 19. århundrede, men angives meget godt af en ordning, som indførtes ved midten af århundredet, og som bestemte, at præliminæreksamen gjaldt som første del af lærereksamen, hvilket betød, at folk med en ordentlig præliminæreksamen kunne nøjes med at gå ét år på seminarium.

Samtidige lærere betegnede den som en forringelse af læreruddannelsen. Stillet over for bøndernes boglige kunnen virkede den imidlertid imponerende. Det kammeratlige samvær på seminariet var også af afgørende betydning for horisontdannelsen hos de unge. Selv om det ofte var af rent selskabelig art, samle-

Bibelens og salmebogens trykte bogstaver, „prent“, kunne de fleste klare, men almuen var, navnlig på landet, ikke ved daglig vane øvet i skriftlæsning; det var kun sjældent, man fik brev, og skete det, kunne det blive nødvendigt at tilkalde skolemester for at lære dets indhold at kende. – Maleri af Moritz Unna, 1835, Statens Museum for Kunst.

des man dog også til diskussion, musik og dilettantkomedie. Indtil midten af århundredet var man imidlertid på flere seminarier berøvet adgangen til at læse aviser – det ansås for overflødigt, måske endda skadeligt, fra ledelsens side. Et sted oplevede man således treårskrigen 1848–50 som en fjern næsten uvedkommende begivenhed. Skønlitteratur beskæftigede man sig i mange år næsten ikke med i seminariets undervisning. I århundredets sidste fjerdedel ændredes dette forhold vel. Men på flere seminarier betragtedes det som mindre væsentligt end grammatik, og mange lærere havde kun ringe forståelse af dette fag og læste selv kun lidt skønlitteratur. Fra adskillige sider klagedes der over, at undervisningen væsentlig bestod i overhøring af lærebogsstof, mens levende gennemgang af stoffet var undtagelser. Den slags bemærkninger er naturligvis stærkt per-

Ved indvielsen af de moderne seminariebygninger i Tønder, som stod færdige i 1858, udtalte forstanderen: „Fra dette Sted bør ingen udgaa, som ikke kan udgaa med et dansk Sind og et dansk Hjerte, med Kærlighed til Kongen, Fædrelandet og Fædrenes Sprog.“ Ordene var fremkaldt af den voksende spænding mellem dansk og tysk og af bevidstheden om, hvilken indflydelse netop skolelæreren kunne have på den opvoksende slægts synspunkter. – Litografi efter tegning af A. Chr. Petersen, 1860.

sonligt farvede, men da den grundtvigsk prægede undervisningsform trængte igennem, følte mange det som en fornyelse.

For den brede befolkning gjorde skolelærerens uddannelse ham til en studeret mand. Men sådan betragtede man ham ikke blandt akademikerne. Politikeren Chresten Berg erfarede, at „degne“ ikke var agtede blandt fornemme folk. Man brugte ordet som et skældsord. Selv om der muligvis med rette kunne ankes over væsentlige mangler ved seminarieuddannelsen, var den alligevel baggrunden for den betydelige kulturelle indsats, som et ikke ubetydeligt antal lærere kom til at øve.

Blandt dem, der særlig fremhævede det lidet inspirerede i seminarieundervisningen var digterpræsten Christian Hostrup. Han påstod, at landbefolkningen i Nordsjælland var ualmindelig sløv og ganske uinteresseret i åndsliv, ligegyldigt hvilken form det havde, og skylden herfor lagde han på landsbylærerne.

En stor del af disse havde eksamen fra Jonstrup seminarium, og Hostrup hævdede, at netop herfra udgik særlig mange åndsforladte lærere.

Det var en ensidig karakteristik. Tæller man de landsbylærere op, der fra 1820erne og frem efter spillede en betydende rolle i folkeligt kulturliv, bliver tallet betydeligt, selv om de selvfølgelig ikke kan tages som udtryk for, hvad lærere i almindelighed betød. Indtil det politiske liv begyndte at fænge i folkelige kredse omkring 1840, var det særlig inden for de religiøse vækkelser, man mødte lærerne som aktive.

Bortset fra en enkelt, Rasmus Sørensen i Venslev ved Næstved, var lærerne kun i ringe grad banebrydende. Man tog del i det nye røre i de skikkelser, man mødte det. I sognene rundt om Tissø sad der o. 1835 fire-fem lærere, som var optaget af de gudelige forsamlings og arbejdede for at drage folk ind under deres påvirkning. Den ledende var skolelærer Ole Jensen i Sæby. Sammen med kollegerne i Rye og Fuglede dannede han et konvent, som jævnligt mødtes til opbyggelig sammenkomst og planlægning af nye fremstød for forsamlingsbevægelsen. Man søgte også ved rejser til andre vakte egne at få ny kraft og inspiration.

De resultater, man nåede på de hjemlige strøg, svarede blot ikke til anstrengelserne. Bønderne i Sæby stod degnen hårdt imod. Nabosognene syntes mere modtagelige. En milsvej derfra lå en mindre herregård hvis ejer blev grebet af bevægelsen og holdt forsamlings for sine folk. Han søgte at give sagen fast grund ved at indbyde præster som Rønne fra Høve og Fenger fra Slots Bjergby som talere. Befolkningen foretrak dog ofte en lægmandsprædikant. Der på egen optrådte en fattig hjulmand, dog uden synderligt held. Når han talte, måtte han på grund af sin lidenhed stå på et bord. Man gav ham øgenavnet „den hose-sokkede præst“, fordi han som regel optrådte i hvide hoser.

Både han og hans familie led megen spot. I skolen gik det ud over hans børn, selv om en forstående skolelærer tog dem under sin beskyttelse. Samme vovede ikke selv at tage del i forsamlingerne, da det var at gøre præsten imod. Men da han så, at mange deltagere gik op i sagen med iver, og at den betød en højelse af deres væremåde, stillede han sig forstående og imødekommende over for dem.

Hans religiøse udvikling er et udmærket eksempel på, hvordan det religiøse liv udfoldede sig for en folkeskolelærer i 1800 årene. Hans barndomshjem havde den folkelige gudstro, der opfattede Gudfader som en skikkelig person, der styrede alt til det bedste og gjorde alle salige, når de da ikke havde levet alt for vildt. Faderen begyndte sin dag med en salme eller to, som han sang, mens han klædte sig på. Søndagen fejredes ved dertil at føje oplæsning af dagens evangelium og et stykke af bibelen.

Dette kristensyn bevarede skolelæreren urokket til sine dages ende. Men livet igennem farvedes det af de skiftende religiøse strømninger. De gudelige forsamlinger påvirkede ham kun lidt. Indre mission og Grundtvigianismen greb ham derimod begge. Præsterne Vilhelm Beck og Johannes Clausen og Indre missions stiftelse i Stenlille 1861 satte liv i præster og lærere. Personligt kendskab til bevægelsernes ledende præster var afgørende for mange skolelærere på Vestsjælland. De indlemmedes i de nye bevægelser. Den nævnte lærer fandt, at missionen skabte nyt liv i hans og hans families kristendom. De blev dog ikke hængehoveder som adskillige andre. Men en traktat som „Mon du kan blive salig“ gjorde alligevel dybt indtryk.

Skolelæreren følte trang til at vidne om sin tro og optrådte som prædikant. De vakte flokkedes, de ville hellere høre en jævn mand søndag eftermiddag i skolestuen end præsten i kirken. Skolelæreren her ville dog ingen strid og forlangte derfor, at de mødte i kirken, før de kom til skolestuen. Særlig kvinderne var ivrige tilhørere hos lægprædikanten.

Efter 1864 dukkede højskolerne op i større tal. På Vestsjælland var det Høng, Vallekilde og Ubberup, der førte an. Herfra spredtes de grundtvigske tanker. Skolelæreren fandt lykke i det lyse livssyn, men nu var det ikke uden visse skrumpel, han prædikede. Var så megen livsglæde ikke letsind og gudsspot? På mange områder følte det imidlertid som en fortsættelse af den gamle enfoldige kristentro, og i det livssyn forblev han. Mens skolelærerne kun spillede en beskedent rolle for den gudelige forsamlingsbevægelses vækst i århundredets begyndelse, gav de et væsentligt bidrag til, at både den indremissionske og den grundtvigske vækkelse fik tag i befolkningen.

En lille gruppe folkeskolelærere fik som forfattere betydelig indflydelse på den folkelige meningsdannelse. De skrev romaner og fortællinger, der ofte afspejler den tids folkelige liv og tankegang. Skolelærerlitteratur har man kaldt deres værker. De fornemme anmeldere i hovedstadsbladene regnede dem ikke stort. Men for den hårdtarbejdende landbefolkning blev det kærkomne bøger. Her mødte den sig selv, dels som den virkelig var, dels som forfatteren ønskede, den skulle være. Det var bøger med morale. Flere forfattere ønskede direkte at virke opdragende gennem deres skrifter. En række temaer som den svigtede pige, den forurettede hyrdedreng, den tabte slægtsgård, den onde, rige mand og lignende gav forfatteren rig lejlighed til at skille det onde fra det gode, det rigtige fra det forkerte – ofte med en meget tydelig pegefinger: sådan skal du være, sådan ikke.

Hos adskillige indgik billedet af den blide Gudfader, der styrede alt til det bedste, som en væsentlig bestanddel i fremstillingen. Hos Anton Nielsen hed

det: „Enhver, som kender lidt til Vorherre, kan vel nok tænke, at han, som begyndte den gode gerning i dette hus, fremmede og fuldførte den også“.

Barnlig tillid til autoriteterne var en grundbestanddel i den folkelige tankegang. Endnu da Christian 9. døde, følte mange, at grundlaget for samfundet styrkede.

Dette livssyn styrkedes og udvikledes gennem skolelærerlitteraturen. Det kan for en senere tid se ud som en til det ønskede formål hensigtsmæssig blanding af menneskeligt fif og guddommelig velvilje, for de værende autoriteter så heldigt, at Vorherre altid var på deres side og belærte menigmand om at respektere og ære dem.

Indtil den anden verdenskrig fandt disse bøger stadig læsere og anvendtes også til litteraturgennemgang og højtlesning på ungdomsskoler. Man hyggede sig med dem, følte sig tryk og bestyrkedes i sin ønsketænkning. Derudover blev det for mange det første skridt ind i skønlitteraturens verden.

Det blev en af skolelærernes fortjenester at bidrage til det danske folks politiske opdragelse. Nogle lærere nåede helt til tops i den politiske verden som Chresten Berg og I. C. Christensen. Andre virkede på mere beskedne pladser som skolelærer Asmund Gleerup fra Tuse Næs ved Holbæk. Når skolen var slut, drog han på politisk oplysningsrejse i amtet, idet han forstod, at det ikke var tilstrækkeligt at vække overklassens interesse for bonden, bonden måtte nå at få respekt for sig selv.

Resultatet blev i første omgang, at han mistede sit embede for uønsket politisk virksomhed, i anden, at man stiftede Bondeveneselskabet 1845. Han var såre skattet i bøndernes rækker. På folkelige møder foreslog han, at man skulle pakke titler og rang i en kasse og sende den over til tyskerne med påskriften: sager uden værdi. Folk morede sig. Ved et prøvevalg i sin opstillingskreds, Ruds Vedby, diskuterede han under befolkningens jubel den lokale præst sønder og sammen, så denne tog flugten fulgt af bøndernes hånlatter.

Ude i sognene gjorde mange lærere et arbejde i det små. Befolkningen manglede ganske politisk forståelse. Da man i et sjællandsk sogn i 1836 skulle vælge deputerede til den første stænderforsamling, anede bønderne ikke, hvad det skulle til for. De frygtede, at magten skulle blive taget fra kongen. Det var i deres øjne helt urimeligt, at en konge skulle have nogen til at råde sig. Valget skete ved, at herredsfogeden samlede de mest ansete gårdmænd og spurgte, hvem de ville have valgt. Svaret lød, at det måtte herredsfogeden bedst vide, de vidste det i alt fald ikke. Herredsfogeden valgte følgelig sine sognefogeder. Den ene sad først i stænderne, derefter mange år i folketinget, efter sigende uden nogen sinde at åbne sin mund om politiske spørgsmål.

Skolelærernes politiske begreber var imidlertid ofte lige så uudviklede som bøndernes. I et sogn fandt man sig ikke fornøjet med Bondevennernes kandidat, en i øvrigt fremtrædende politiker, men mente, at godsejernes mand var en mere respektabel person. At han på rigsdagen gik aristokratiets ærinde forestillede man sig ikke, når man så hans tillidvækkende ansigt, og under skolelærerens ledelse væltede man derfor bøndernes egen kandidat, uden at hverken lærer eller befolkning gjorde sig følgerne for rigsdagsarbejdet klart.

Men i tiden omkring 1860 klarede begreberne sig for mange lærere. Det naturlige for dem var at støtte venstre, men en politisk kursændring skabte kvaler. En tidligere konservativ skolelærer gik omkring 1880 over til venstre. Kort efter fik han besøg af sin konservative fader. Denne havde gået fem danske mil for at nå frem til sønnen. Under spisningen erfarede han sønnens nye synspunkter. Hans vrede kendte ingen grænser. Uden hensyn til de mange tilbagelagte mil tog han omgående sin stok og gik hele turen tilbage.

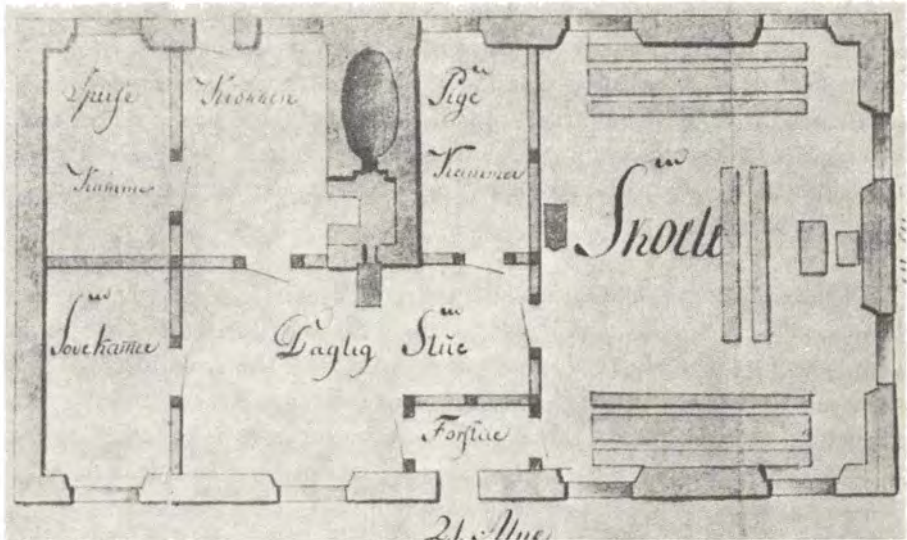
Det skabte også vanskeligheder hos lærernes overordnede, som var konservative. „Er De højremand eller venstremand?“ spurgte biskoppen, der havde kaldsretten til et embede, en ansøgende lærer. Da svaret lød: venstremand, erklærede biskoppen, at han ikke forstod, hvordan vedkommende kunne undervise i budene og indskærpe lydighed mod forældre og øvrighed. En anden lærer fik en vældig overhaling, fordi han havde været stiller til folketingsvalg for den radikale dr. Pingel.

Efterhånden blev det myndighederne klart, at skolelærerne var et farligt folkefærd set fra den konservative regerings side. Deres politiske virke satte sig spor i en voksende politisk forståelse ude i sognene. Følgelig blev det dem forbudt at tale ved politiske møder. Chresten Berg var nu den store oppositionsleder, og skolelæreren var blevet en faktor i dansk politisk liv, værd at regne med. I rigsdagen sad en række lærere, der var sig deres opgave som fortalere for den brede befolknings synspunkter bevidst, og i mange sogne blev skolelæreren centrum i det folkelige-politiske liv.

De fleste lærerembeder havde et jordtilliggende på fem-seks tønder land. En del lærere var landvæsenet blot til besvær, andre søgte heri det økonomiske grundlag for deres eksistens, og for enkelte var det inspirationen til en fremragende landbrugsvidenskabelig indsats.

Skolelovene fra omkring 1800 forudsatte, at skolelæreren skulle være husmændenes landbrugsfaglige vejleder, som præsten i en generation havde været gårdmændenes. På en række seminarier underviste man eleverne i have- og agerbrug. Hver elev havde sin lille lod, som han skulle dyrke, og det bidrog sit til, at mange lærere virkelig blev foregangsmænd for bønderne. På seminarierne

Skolelodden som forsøgsmark

Fra 1723 lod Frederik IV opføre en række skolehuse på ryttergodserne, så solide og praktiske, at flere af dem kunne bruges i henvend 200 år. Nogle af dem blev moderniseret i 1790erne: køkkenet blev uændret med sin murede bageovn og ildstedet, hvorfra dagligstuens bilæggerovn fodredes; men skillerum blev forskudt, så der blev bedre plads både her og der, og stalden, der oprindelig optog den ene ende af bygningen, flyttedes til et nyopført udhus, så også skolestuen kunne udvides. – Grundplan til ombygning ved kaptajn og landsinspektør Recke, omkring 1790, Pædagogisk studiesamling.

anskaffedes en del bistader, for at de vordende lærere kunne undervise befolkningen i disse dyrs rette pasning.

Skolehaven og skolelodden blev da også i en række sogne et forbillede for bønderne. Nogle steder drev læreren forsøgsvirksomhed, indførte nye plante- og frøsorter eller fremavlede dem selv gennem krydsninger eller ved podning af træer. To af landbrugets betydeligste foregangsmænd var landsbylærere, N. J. Fjord og P. Nielsen Tystofte. Fjord var uddannet på Lyngby seminarium ved Grenå, P. Nielsen på Jelling. Fjord startede som omgangslærer i fjorten års alderen og virkede efter eksamen en halv snes år som lærer forskellige steder.

P. Nielsen kom først på seminarium, da han var op i tyverne. Til gengæld virkede han som landsbylærer i Ørslev ved Skelskør gennem en menneskealder. Han var som flere af de øvrige foregangsmænd stærkt påvirket af den religiøse vækkelse og udfoldede en inspireret lærervirksomhed. Samtidig kastede han sig over botaniske studier, særlig kulturplanterne interesserede ham. Skolelodden blev forsøgsmark. Han tog først og fremmest fat på at forbedre græssorterne. Store resultater blev nået, og til sidst tog forsøgsarbejdet ham helt. Han opgav skolearbejdet og blev statens konsulent i planteavl.

Selv om ingen lærer fik en betydning som han, gjorde mange en indsats i det små. De nye resultater nåede ofte bønderne gennem skolelæreren.

Nogle af de mest virkningsfulde forsøg på at bekæmpe plantesygdomme begyndte med landsbylæreres arbejde på deres skolelod. Hele denne side af skolelærerens liv blev såre betydningsfuld for dansk landbokultur – også ved at den anbragte læreren midt i befolkningens problemer og derved bidrog til at gøre ham til dens mand.

„Nå børn, hvad er det så, man skal lægge på dyden?“ „Vind,“ lyder svaret. Det er læreren i en fynsk landsbyskole o. 1850, der er ved at katekisere over den læresætning, at man bør lægge vind (vægt) på dyden. Her er én lærer sat til at undervise i en toklassedelt skole med omkring 100 børn. Klasserne skiftes til at møde hver anden dag, og så står det til læreren at tumle et halvt hundrede børn i én klasse. De spænder over 3–4 årgange – i sandhed en Herkulesopgave, om de da skal have lært noget, ja om der bare skal være orden i rækkerne.

Det kneb for mangen pædagog, og så greb han til magtmidler. Det overraskede ikke tiden. Mange havde den opfattelse, som Martin Andersen Nexø kendte fra sin fader – kvaliteten af et barns opdragelse var ligefrem proportional med mængden af klø, det fik. Selv om skoleloven af 1814 forbød prygl i skolerne, oplevede seminarieeleverne på Jonstrup omkring 1840, at deres lærer i praktik, da han syntes, at eleverne reagerede for langsomt under en af lærerspirernes undervisning i en praktiktime, tog tampen og tildelte samtlige elever nogle slag hver.

Prygl i skolen var da også et så almindeligt anvendt middel i undervisningen, at det blev en folkelig opfattelse, at en af de nødvendigste forudsætninger for at blive lærer var at slå en proper næve. Ligefrem mishandling af børnene vakte protest, men i almindelighed fandt folk sig i det. „Hvad fa'en skal de gøre de degne. Børnene skal jo have det lært. Ellers bliver de jo ikke konfirmeret“, lader en forfatter en gårdmand sige i en skolediskussion.

For mange børn betød det vrangvilje mod skolen eller ligefrem had til læreren. Claus Berntsen fortæller, hvor han hadede skolegangen, fordi argumenterne i undervisningen væsentlig var prygl, og hvor vidunderligt det blev at gå i skole, da en ny lærer, som ikke brugte klø, holdt sit indtog. Lignende erfaringer gjorde Jeppe Aakjær i sin barndoms skole i Fly. Først det sidste skoleår fik værdi. Da havde en ny lærer indført andre metoder, der gjorde skolegangen til en fest.

Den tungeste byrde faldt på de svageste, fattigfolks børn, der måtte bjerge livet som tyende. For dem begyndte dagen ved tre-fire tiden om morgenen. Der lå flere timers arbejde bag dem, før de kom i skole. Trætheden lod lærerens snak

Motivet er fra Sønderho på Fanø, men fraregnet dragterne, der hører egnen til, vil situationen være velkendt fra det hele land: Sangtimerne er ikke de letteste at holde disciplin i, og indøvelsen af en særlig festsang for forskellige stemmer er en vanskelig opgave. – Maleri af Julius Exner, 1895.

gå hen over hovedet på dem. I forbindelse med mangelfuld tid til hjemmeforbereelse gav det anledning til, at tampen særlig hyppigt hjemsøgte dem.

En lille fyr søgte at unddrage sig denne skæbne ved at udeblive fra skolen. Forsømmelserne, særlig for disse børns vedkommende, var store. Men alligevel opdagedes det, og nu blev det tampens opgave at bringe tingene på plads. Mange ville samstemme, når han som ældre mand sagde, at bortset fra de mest elementære færdigheder i læsning, skrivning og regning lærte han intet i skolen. De sidste år var ren tomgang, hvor trods blev hans indstilling til arbejdet med bogen.

Men der var også skoler, hvor tonen var en anden og udbyttet bedre. En lærer fortæller om sit virke omkring 1830, at han sjældent slog børnene og aldrig, fordi de ikke kunne klare stoffet. Han søgte tværtimod at kaste glans over dagen ved ind imellem at synge en vise med dem. Det var egentlig at overtræde reglementet, og det vakte præstens mishag, og forargelse blandt folk. Men da børnene syntes om det, vænnede man sig til det, og læreren fortsatte på sin facon.

Også fortællekunsten dyrkede disse pædagoger. De levendegjorde stoffet for

børnene ved farverige skildringer af situationer i Danmarkshistorien og den bibelske historie. Denne undervisningsform blev mere almindelig efter århundredets midte. En mand, der omkring 1860 gik i en landsbyskole i Østjylland fortæller, at drengene i skolen hørte til de lykkeligste i hans liv, både han og mange af hans kammerater mindedes dem med taknemmelighed. Læreren slog ikke. Børnene holdt så meget af ham, at de nødigt gjorde ham imod. Der kunne komme en tjenestedreng fra et andet sogn og lave lidt halløj. Men da han aldrig fik medhold hos kammeraterne, faldt han snart til ro. Børnene så hen til timerne i Danmarkshistorie og Bibelhistorie, fordi læreren fortalte for dem. Muligvis en lidet mesterlig præstation. Men børnene var et taknemmeligt publikum, som ikke var vant til, at nogen søgte at imødekomme deres trang til oplevelse.

Lærernes forståelse af børnene var ved at blive en anden. En dag gav en lille fyr, der gik i skole hos en sådan fremskridtslærer, sig til på sin egen melodi at synge en sang, han fandt i sin læsebog. De større børn morede sig. Men læreren irettesatte dem og lod den lille fyr, som pludselig følte trang til at udtrykke sin livsglæde, synge færdig.

Et væsentligt bidrag til at gøre undervisningen levende kom fra de friskoler, det var præget af Grundtvigs og Kolds skoleideer. I storstuen eller gæstekammeret i en bondegård undervistes en snes børn af en lærer, hvis forudsætninger ofte kun var en vinters højskoleophold, og hvis kundskaber derfor ofte var tilsvarende små – selvstændig læsning afhjalp dog manglerne hos en del.

Kundskabskravene til læreren var dog ikke afgørende, da skolens hovedopgave var at vække børnenes interesse for at lære noget og gøre dem glade for deres skole. Undervisningens hovedindhold blev derfor sang, mundtlig fortælling og oplæsning. Hvor friskolerne dukkede op, drog de mange børn fra folkeskolen. Det vakte bitterhed hos mange af den offentlige skoles lærere. Men adskillige forældre fandt, at folkeskolens krav om udenadslæren var en plage for børnene og skolegangen tidsspild, årsag til urimelige klø og megen gråd, og trods folkeskolelærernes protester og drillerier betalte forældrene hellere ekstra skolepenge for deres børn. Til gengæld mindskede de deres offer til skolelæreren, så længe man brugte denne form for aflønning, og det mildnede naturligvis ikke degnens syn på friskolen.

Han tog hævn ved at fortælle sladderhistorier om den. Friskolelæreren i X-by gik med bred hat, rødt fuldskæg, blå briller, fjedersko og for korte bukser. Følgelig kaldte man ham den stumprumpede. En mand passerede en dag friskolen og så læreren stå grædende udenfor. Han standsede, og følgende ordskifte udspandt sig: „Hvad skriger du for?“ „Den lille Kristian skød mig lige i panden med sin hyldebøsse, fordi jeg irettesatte ham.“ „Hvad gjorde du så?“ „Jeg gik her ud

Præsten er bondebrylluppets fornemste gæst, han sidder på hæderspladsen i den smukt pyntede lade lige over for brudeparret. Men det er degnen, som bestemmer farten, først har han læst til bords, og nu har han forladt sin plads og med sin bog sluttet sig til spillemændene, for han skal også lede afsyngelsen af en salme, inden måltidet kan begynde. – Tegning af Knud Gamborg, Illustreret Tidende, 1865–66.

og bad en bøn om, at Gud måtte forandre hans sind.“ „Ha, ha. Skær du hellere en kæp derhenne i hegnet og gå ind og giv Kristian et godt lag tærsk, så skal hans sind nok forandres.“ „Gud bevar os, skulle en friskolelærer slå.“ Så kørte gårdmanden, mens friskolelæreren foldede hænderne og bad videre.

Eller følgende lille ondskabsfuldhed. „Hvorfor lader De Deres børn gå i friskole?“ „Jo, ser De. Man må jo følge med tiden. Før har vi jo ment, at de skulle lære så meget som muligt, men nu vi skal være grundtvigianere, må de jo ikke lære noget.“

Alle spydigheder og al modstand til trods trængte friskolens tanker og metoder ind i den offentlige skole og prægede undervisningen, både i form og indhold.

På Frederik den Sjettes tid herskede den „indbyrdes undervisnings“ metode i folkeskolen. Eleverne inddeltes i hold, hvert under ledelse af et af de dygtigste børn. Hvert hold anbragtes ved et sæt tavler, forsynet med det stof, der skulle læres. På et signal fra læreren gik holdene i gang med at gennemgå det stof, der fandtes på tavlerne, ledet af holdføreren. Et nyt tegn fra læreren standsede undervisningen, hvorefter holdene skiftede tavlesæt og derved fik nyt stof igennem.

Omkring 1835 rettedes der en voldsom kritik mod denne undervisningsform. Et afgørende slag mod den førtes af professor H. N. Clausen med det resultat, at den efterhånden trængtes i baggrunden, og i kappestrid med mere levende undervisningsformer bukkede den under og forsvandt.

Skolelærerlitteraturens skildringer af degnekår afspejler ofte et vist modsætningsforhold mellem præst og degn. Men modsætningen var af ældre dato: I Danske lov fra 1683 stod det tydeligt at læse, at præsten var degnens overmand, og fra den første skolelov i 1739 til loven af 1937 fungerede præsten som tilsynsførende med al undervisning i sognene. Dertil kom, at flere og flere af præstens borgerlige hverv siden 1600 årene var gledet over til degnen. Der kunne altså blive konfliktområder nok.

Omkring 1650 havde det mange steder været skik, at præsten optrådte som køgemester eller skaffer ved bøndernes gilder. Et århundrede senere havde degnen overtaget denne funktion, indtil bisperne greb ind og forbød den slags som uværdigt.

Endnu i 1700 årene var det almindeligt, at spisningen ved bøndernes gilder sluttede med, at præsten bad fra bordet. I Vor herred i Jylland plejede degnen derefter at rejse sig og kysse præsten på munden som tak for mad, hvorpå alle kvindfolkene gjorde det samme. I århundredets slutning var det gerne degnen, der afsluttede måltidet. Han gjorde det ofte ved at istemme en sang, huset og værten til ære.

Omtrent samtidig mistede præsten hvervet at synge og prædike over lig, når en død skulle føres fra hjemmet. Bønderne foretrak degnens medvirken.

Denne udvikling affødte mange trætter og megen bitterhed. Præsten følte sig trængt af degnen. En præst foreslog sidst i 1700 årene sin biskop, at hans degn skulle straffes, selv om han ikke kunne overbevises om nogen egentlig forseelse. En anden klagede over, at hans degn „udi en meget ubesindig skrivelse nævner sin sognepæst ikkun Claus Plum“. Der burde være titel med. Med slet skjult fortrydelse karakteriserede en jysk præst samtidig degnene på følgende måde: „Degne i og for sig betragtet er i mine tanker meget ubetydelige personer, da enhver skikkelig bonde, som har nogen oplysning i Guds ord og tillige er begavet med røst til at synge, kan forrette en degns embede, hvad og ofte sket er“.

Nu kunne præsten for så vidt tage sig sagen let, som han i følge loven var placeret over degnen, og hans universitetsuddannelse gav ham et uomdisputabelt fortrin. Man ventede også en anden og mere sleben optræden af ham end af en degn. „For et halvt sekul siden var det en ære at drikke hinanden under bordet imellem de højere stænder. Denne last er nu forsvunden og anses for afskyelig. Derimod har den taget sit sæde blandt almuen“, siger en skribent om-

Degnen og præsten

kring 1790. Endnu midt i 1700 årene kunne en præst under gudstjenesten tage flasken med altervin, skåle med menigheden og drikke vinen eller sige til de folk, der var kommet til kirke: „I får gå hjem, syng en psalme og læse en bøn. Thi jeg får ej stunder at prædike“ – uden at det bragte ham større ubehageligheder. Selv en præst, der mødte fuld til en begravelse og i stedet for de vanlige ritualord spyttede i graven og sagde: „Tvi jer, I fule bæster“, kunne forblive i sit embede.

I følge biskop Broder Brorsons mening, var der på denne tid i hans stift flere præster, som hele måneder havde undladt at holde gudstjeneste, men i stedet „ført et forargeligt liv med drukkenskab, blodige eder og banden“. Men man begyndte nu at gå hårdere frem imod dem, og de blev færre, selv om det endnu et godt stykke ind i 1800 årene skete, at præster opførte sig uværdigt. Også degne-nes optræden fik tid efter anden et mindre groft anstrøg. Med den nye skolelærerstands mere ensartede uddannelse formindskedes den sociale afstand mellem degn og præst. Præstens sociale anseelse var begrænset ved, at han stod uden for rangklasserne, hvorimod en række andre lavere embedsmænd, for eksempel løjtnanter, havde rang. Deres koner blev tituleret „fruer“, mens præstekonen benævntes „madam“ ligesom degnekonen. Man forstår at mange præster irriteredes over degnenes stigende anseelse.

Skolelæreren rykkede ikke blot frem på grund af sin uddannelse, men også som følge af den kulturelle rolle, han kom til at spille i sit sogn. Hans hverv som præstens hjælper i kirken og især den pligt, han havde til at befordre præstens embedsbreve, fastslog dog på iøjnefaldende vis, at præsten var hans retmæssige foresatte.

Nogle præster søgte også i den daglige omgang at sætte degnen på plads. En sjællandsk provst forlangte således, at skolelærerne i provstiet skulle møde hos ham personligt, når han havde noget at tale med dem om, og de måtte da altid stå op, mens provsten sad ned, selv om samtalen varede flere timer. Han afslog kategorisk at korrespondere med dem, og at give dem hånden til hilsen, når de kom eller gik, var under hans værdighed. En anden var titulær konsistorial-assessor og krævede sig derfor altid tiltalt hr. assessor. For en del lærere var den slags ganske selvfølgeligt, og en lærerkone fandt det uanstændigt, at hendes voksne søn taltalte stedets præst med „De“ i stedet for med „Deres velærværdighed“.

De lærere, der så således på forholdet, havde let ved at gå præsten til hænde og indtage en tjenende holdning over for ham. Men der var andre, som følte sig ydmyget af denne opvartning og gjorde sig ud til bens. „Vort arbejde er i enhver henseende lige så vigtigt som præstens, og vi må trælle syv dage om ugen, mens han kun arbejder een dag. Så har han ti gange så meget at leve af som vi, og så bliver han hædret og regnet for det fineste selskab, mens vi er henvist til

Degnen og præsten

bønderne. Skulle han så oven i købet have lov til at hundse os. Nej, vi skal min sæl lære ham noget andet“, denne replik lagde en af skolelærerforfatterne i munden på en lærer i en diskussion om præster. Hvor man handlede ud fra sådanne synspunkter, blev der strid.

Adskillige steder formede forholdet mellem præst og lærer sig imidlertid i skøn harmoni. En sjællandsk lærer oplevede således, at han som ung lærer blev optaget i et præstehjem og stillet ganske lige med familiens øvrige medlemmer. Da han senere var rejst til et andet sogn, skrev han og præsten breve til hinanden. Det var omkring 1825. En anden fortæller, hvordan han og præsten omgikkes hinanden som ligemænd. Og da en østjysk lærer omkring 1880 fik sit første embede, var det stedets præst, der fik ham til at søge; forholdet mellem de to blev som blandt gode kammerater.

Men bortset fra, hvordan præst og lærer kunne have det med hinanden i de enkelte sogne, var det givet, at skolelæreren kom til at spille en stadig mere betydende kulturel rolle. Om der heri samtidig lå en begrænsning af præstens indflydelse er ingenlunde givet. Spørgsmålet lader sig vanskeligt besvare, og vanskeligere efter at Grundtvigianisme og Indre Mission blev folkelige bevægelser. Men for den folkelige meningsdannelse blev skolelærerstanden af afgørende betydning. Den daglige undervisning, det oplysende arbejde og skolelærerlitteraturen har et hovedansvar for udformningen af det folkelige-kristelige livssyn, som det skabtes fra omkring 1830 og århundredet ud.

LÆGEDOM OG SYGEHJÆLP

I 1796 var der i hele Sjællands distrikt enogtredive læger til befolkningens rådighed, og i de øvrige egne af landet var man ikke bedre forsynet. Folk i Tarm var henvist til lægen i Varde; skulle han hentes, måtte man sende fire vogne af sted. Det skete sjældent. Kørte man endelig af sted efter lægen, var det gerne i yderste øjeblik, hvor alle andre midler havde glippet, og hvor det aldrig kunne skade at lade ham prøve sin kunst. Lægen kom på den måde til at optræde som dødens forløber, en rolle, han kun gennem personlig dygtighed og lægekunstens forbedrede helbredelsesresultater langsomt kom til at aflægge, omend han i befolkningens omdømme stadig måtte dele ry som helbreder med den kloge mand og den kloge kone.

Så langt det lod sig gøre, var befolkningen selvhjulpne også i at kurere skader og sygdomme. Den mindste skade af alle, at et barn slog sig, blev lindret ved, at en far eller en mor pustede på det stødte sted. Gik der direkte hul, så der blev sår, dækkede man det med spindelvæv, og bulnede fingeren, eller hvad der nu var skadet, brugte man at præparere med et plaster af beg. Da Th. Overskous moder otte dage efter hans fødsel i 1798 havde været ved at kvæle ham i dynerne, kaldte hun ham til live igen ved at dryppe et par Hofmannsdråber i munden på ham, og den i hast tilkaldte jordemoder bragte ham ved medicinske kundskaber og kloge forholdsregler frelst gennem den kritiske situation. Husråd var der for næsten alle skavanker.

Mange lidelser lod man passe sig selv i håb om, at de uden videre blev forvundet. Hærdning blev i alle klasser af befolkningen anset for at være et gode. Tronfølgeren, den senere enevoldskonge Frederik 6., skulle som barn hærdes med iskolde bade, sove for åbent vindue under et tyndt tæppe, gå tyndt klædt på; i dannede klasser kom kolde afvaskninger og kolde styrtebade på mode. Landbefolkningen og byernes ringere stillede lag fulgte vel ikke med i den mondæne hærdningsbølge, men havde andre felter at gøre sig krasse på. Drengene regnede det ikke for noget at gå en lille tur på bare fødder i sneen. En forfatter, St. St. Blicher, helbredte sig ved at udsætte sig selv for dagelang strabads og friluftsliv – i tidens ånd. Ikke blot landbefolkningen, men også oplyste borgere holdt sig fra lægerne og doktorerede på sig selv med metoder, som de havde hørt om blandt tillidvækkende naboer og venner, der havde lidt af et

Bønderne var ikke glade ved at skulle bruge deres penge til besøg hos lægen, og når medicinen alligevel skulle leveres af apoteket, var det billigere straks at lade apotekeren selv stille diagnosen uden det fordyrende mellemed: En Randers apoteker (Reimers?), som ser på en syg bondes tunge. – Akvarel i Randers historiske Museum, slutningen af 1700 årene.

lignende onde som de selv. En borgmester i Nakskov havde ingen fidus til læger, men drak til gengæld fortyndet salmiakspiritus mod mavesurhed. Hans hustru hørte til den anden art i befolkningen, som ikke risikerede noget som helst. Hun sørgede for, at sønnen fik en lægeattest for at han ikke kunne tåle at gøre gymnastik.

Når de omsorgsfulde først havde fået en syg bragt i seng, blev han i mange borgerhjem begravet i dyner, og mens feberen pressede sveden ud af alle porer, pressede moder og tanter sengetøjet ned omkring den arme mand – mod lægernes advarsler.

Kunne man i visse hjem og ved visse forholdsvis hurtigt overståede febersygdomme vise overdreven omsorg, så nærrede man ved de meget lange sygelejer, hvor alle helbredsmidler havde været taget i brug – og læge og kloge folk konsulteret – en slags angst for, at mennesket ikke kunne dø. Han havde helsoten, nu skulle det gå enten i den ene eller den anden retning. En mand, der i 1890-erne skulle hente medicin til sin langvarigt syge kone, sagde til lægen: „Det skulle være noget af det, der gav enten liv eller død.“

For at fremme afgørelsen brugte man som sidste middel at slå bly fra en kirkerude i et fad med vand, hvorved blyet dannede sælsomme figurer. Det kunne

Overførelse af sygdom til væsener og ting

da hænde, at lidt af det smeltede bly faldt ned på patienten, satte en skræk i ham, så han foer op af sengen og var helbredt. Man ville ikke have lægen rendende hver anden dag, men helbredes på én gang.

Var håbet ude, eller var folk for sølle, kunne døden gerne komme. Til en læge blev det tilskyndende sagt: „Kunne det nu være meget synd at give en sådan gammel en noget ind, han kunne sove hen på“. Livet kunne være for grumt. Folk, der havde fået den onde sygdom, vandskræk (hundegalskab) blev ofte kvalt i dynerne af nådige slægtninge eller sygepassere. Læger kunne også forbarme sig og få ry for det. Da en læge nægtede at tage livet af en hjerneløs vanskabning straks efter fødselen, udbrød faderen: „Ja, da var Boserup ikke så bange“. Samme læge var sammen med præsten gået ind i stuen, hvor et vanskabt barn lå, og lidt efter var lægen kommet ud og havde sagt: „Se så, nu er det forbi.“

Foruden husrådene, der tog medikamenter af én eller anden overleveret sammensætning i anvendelse, besad folk en sand skat af overleveringer, der befattede sig med vilkårene for at beholde sundheden. Kom en århusianer ud til stranden, måtte han ikke undlade at spytte tre gange i vandet. Spyttede han fire gange, af overmod, blev han måske forkølet. Men hertil kom alle de muligheder, man havde for at overføre sygdommen, til træer, til græstørv, til dyr, sågar til andre mennesker.

En gammel kone i Sydsjælland, der led af lændeværk, rejste til den hule eg i Karise og kravlede igennem den, for at få træet til at overtage sygdommen. På Lolland blev et lille egetræ spaltet og en dreng, der ikke kunne ligge tør, lirket igennem den snævre åbning, for at drengen kunne slippe af med sygen. Et middel af samme kraft som det hule eller spaltede træ, der blev benyttet til gennemkravling over hele landet, var den løsnede græstørv, på engen (eller på kirkegården), som man kunne sende et barn igennem, hvorefter græstørven atter blev lagt ned. Så skulle det vise sig, om tørven ville gro eller ej. På det kendtes det, om den havde fået sygdommen i sig. Led et barn af krampe, brugte man endnu – også blandt belæste folk – at lægge en lille hundehvalp ved barnets ryg. Hundehvalpen tog krampen.

Blandt mænd grasserede den forestilling, at man kunne skaffe sig af med syfilis ved at overføre den til en kvinde, det siges helst en jomfru.

Gigt kunne overføres til gigtstål og tovværk, eller man kunne en tid lang gå med en kartoffel i lommen, til den havde suget ondet bort og kunne kastes.

De plagsomme vorter forsvandt, hvis man til en hvid hest, der passerede, mumlede: „Tag mine vorter væk, tag mine vorter væk“. Hjalp det ikke, kunne der på et stykke papir ridses en tegning af den befængte hånd. På tegningen

Overførelse af sygdom til væsener og ting

„Om Morgenen, i det Øjeblik jeg
vaagner, drikker jeg et Glas koldt Vand,
lige hentet fra Posten. Klokken saadan
7, halv 8 tager jeg mig en Kop Mælk
med saameget som et Fingerbøl Kaffe
i; og saa intet mere før Middag. Til
Middag (præcis Kl. 2) spiser jeg Gryn-
suppe og en Ret Fisk; og dermed er jeg færdig.
Sj for den Dag. Om Aftenen en lille
bitte Kop The Kl. 8. Det bekommer mig
meget vel.“ —

En umild skæbne har belemret verden med et antal asketiske sundhedsapostle, hvis fornemste opgave er den at plage og forskrække mere velnærede livsnydere: „Om Morgenen, i det Øjeblik jeg vaagner, drikker jeg et Glas koldt Vand, lige hentet fra Posten. Klokken saadan 7, halv 8 tager jeg mig en Kop Mælk med saameget som et Fingerbøl Kaffe i; og saa intet før Middag. Til Middag (præcis Kl. 2) spiser jeg Gryn- suppe og en Ret Fisk; og dermed er jeg færdig for den Dag, undtagen en lille bitte Kop The Kl. 8. Det bekommer mig meget vel.“ — Tegning af Fritz Jürgensen.

blev vorterne angivet på de rette steder med en prik, og tegningen blev, nu og da med afsenderens navn og adresse opgivet, sendt til en læge. I Jylland var det især distriktslægen i Skanderborg, der på den måde fik vorterne tilsendt. Man mente, at han sagtens kunne skaffe sig af med dem. Vortebreve blev brugt endnu i 1940'erne.

Strøg man vorter med et stykke flæsk og gravede dette ned i jorden, ville vorterne forsvinde, efterhånden som flæsket rådnedde. Blev et liges hånd strøget over en svulst, ville denne forsvinde med ligets opløsning i jorden.

Folks opfattelse, at man kunne overføre et onde til et andet væsen eller en genstand blev med en anden forklaring taget op af den retning indenfor den spekulative lægekunst, som kaldes for den animalske magnetisme, hvis kure benyttedes også blandt fine folk. Det hændte endnu i 1880'erne, at en fornem dame ankom til ét af slagtehusene på Vesterbro i København, hvor et kreatur blev slagtet, mens damen vogtet af mestersvenden klædte sig af i et hjørne af gården og derpå krøb ind i dyret, hvis magnetiske kraft derpå skulle uddrage sygen.

I en anden retning gik de midler, der så at sige fortrængte smerte med smerte, som når man på Fanø anvendte piskning med brændenælder eller bistik mod gigt.

Helbredelse kunne også opnås ved de hellige kilder. Ved en jydsk kilde kunne man om aftenen ved midsommertid høre småbørnene skrig, når mødrene badede de engelsk syge børn i det kolde kildevand. Berømtest af alle kilderne var imidlertid den hellige Helenes kilde i Tibirke. Herhen agede folk helt fra det sydlige Sjælland ved Sankt Hans' tid. De drak af kilden eller badede i den, sov derpå på den hellige Helenes grav, så vidt det var gørligt med hovedet på graven, hvis pladsen slog til, for folk lå der samlet i en klynge. Inden hjemrejsen forsynede de sig med en pose jord fra graven, som skulle bæres på brystet til året efter, hvor en ny rejse skulle foretages. Kilden blev benyttet endnu under den første verdenskrig, trods lærdes gentagne forsøg på at afhellige kilden, der ifølge kemisk analyse kun indeholdt almindeligt vand. Det battede mere for de syge, at kilden hjalp, at lamme og halte havde efterladt krykker og stokke ved kilden som tegn på deres helbredelse.

Mens jævne folk drog til Tibirke, rejste svagelige rige efter lægens råd til udenlandske kilder, til de böhmiske kursteder, til Pymont, til badet ved Altona for at nyde de forskellige bade og kure og leve et afvekslende rekonvalescensliv, hvis tillokkelser fristede mange, der intet fejlede efter de hjemlige lægers udsagn. Vand og vandkur med deres undergørende virkninger, ikke mindst på nerveslaphed, blev et universalmiddel, der også måtte vinde indpas herhjemme. En anstalt, hvor man fremstillede mineralvand kunstigt, men med samme sammen-

sætning som de böhmiske kilders, blev oprettet i Rosenborg have, hvor folk kunne tulle det helbredende vand i sig i en luftig loggia eller få det solgt ud af huset i halve og hele flasker. I Klampenborg oprettedes et badeetablisement, hvor man under lægeopsyn kunne gennemprøve alle vandkurmetoder: indpakning i vådt tøj, kolde og lunkne bade, regulerbare styrte- og regnbade, søbade, og samtidig underholde sig i godt selskab, høre musik og spise. Langt senere oprettedes søbadet på Før, der foruden de kraftige virkninger af søbadet og luftens beroligende indflydelse kunne prale med forskellige badeindretninger.

Vandet blev holdt for så styrkende et middel, at den største hjemlige lægeautoritet i grunden kun regnede med en eneste medicin, der duede noget: et glas vand. Og dette på et tidspunkt, hvor et glas rent vand var en sjælden og næsten uopnåelig ting for en stor del af befolkningen.

Ved vandmaniens hjælp begyndte først og fremmest de højere klasser at interessere sig for sundheden. Man lærte at svømme og fik i skolerne – dog først i Landkadetakademiet – indført svømmeundervisning, der foregik under forhold, der var velegnet til at hærde. I København kunne en hel skoleklasse sidde i undertøjet og klapre af kulde, til det blev deres tur til at komme i vandet. Så lød kommandoen „Skjorten af“ for deres forskrækkede øren. Den iskolde, pjaskvåde sele blev spændt om livet, og under høje brøl blev de, som havde vandskræk, varpet over bord. Eventuelt fik de en stangdukkert, det vil sige blev presset ned i vandet med en stang. Hyggeligere indrettet blev det på Rysensteens badeanstalt, der var oprettet af sundhedskærlige borgere, og hvor der også fandtes varmtbadsinstallationer. I provinsen dristede badelystne sig dels til at indforskrive brusebade af lærred eller de slog et badehus op ved fjorden, hvor badet kunne give anledning til at stramme sig op med en cognac.

På landet var badning og svømning forbeholdt de unge. Ved kysten blev de første badegæster anset for at være gale, og man kunne historier om, at en mand, der plejede at bade engang hver sommer, omsider var død af det. En soldat, der havde været på sygehus og der havde været i bad, erklærede, at det var værre end krig.

For sundhedens skyld slog man sig også på gymnastik, selv damegymnastik vandt frem, til skræk for mændene. På landet nøjedes man foreløbig med eventuelt at indføre de lovbefalede redskaber – bl. a. balancebrættet – der gerne var ufuldkomne, eller redskaber eksisterede slet ikke under visitatserne i skolerne.

Købstadfolk trænede sammen for at komme af med maven. Visse steder lavede man små morgenforeninger, hvis medlemmer i fællesskab gik en lang tur i træsko for at holde sig i vigør, men energien var spredt. Den store del af befolkningen skyede gymnastikken og badningen med, hvor det da ikke drejede sig om en af de anerkendte helbredende kilder.

Når de syge og værkbrudne ved Sankt Hansdags tid, men helst selve Sankt Hans nat, havde drukket af Helenes kilde eller vasket sig med dens vand, gik de til hendes grav og lagde sig til hvile ved den, jo nærmere, jo bedre. De besøgendes tal kunne endnu i begyndelsen af 1800 årene være flere hundreder på en gang, og stedets hellige, lægende kraft ville vel ingen tvivle om, som så de mange små trækors og mindeplader, som var blevet plantet på graven af tidligere besøgende til tak for helbredelse. – Maleri af J. Sonne, Statens Museum for Kunst.

Slog nu alt fejl for den, der selvhjulpen ville skaffe sig eller afstive sundheden, havde ikke blot landboerne, men købstadboer og hovedstadsboer tillige overalt i nabolaget lægekyndige folk, der mod honorar gav råd, foranstaltede kure, lavede medicin til af urter, som de selv havde indsamlet. De fleste af de kloge folk havde gerne flere af de gamle lægebøger som grundlag for deres virksomhed, enkelte havde hele biblioteker af lægevidenskabelig litteratur, men almindelig var den store belæsthed ikke.

Enkelte af de kloge mænd og koner var berømte ikke blot i en landsdel, men over hele landet. Folk strømmede til deres bopæl, der undertiden var indrettet med nete sygestuer, hvor patienterne fik en god pleje. Mange af de kloge folk rejste også rundt og opslog deres kvarter på værtshuse, hvorfra de blev hentet ud til syge, når avertissementet i avisen havde gjort sin virkning.

Helbredelsesmetoderne var højst forskellige. De kloge mænd og koner anvendte kopsætning, åreladning, og påsætning af igler, men derved var intet mærkeligt, for det gjorde kirurger og læger også. Åreladningen var uudryddelig, helt op i 1930erne blev en sønderjysk købmand åreladt af fostermoderen (jorde-moderen), der drev lidt klog kone virksomhed ved siden af.

Endvidere brugte de kloge folk „sympatikure“. På Als brugte en klog kone en kur mod engelsk syge, der skulle foregå stiltiende en torsdag aften efter solnedgang, undertiden tre torsdage efter hinanden. Barnet blev af moderen ført tre gange rundt om et bordben fra venstre til højre. På bordpladens hjørner kunne stå nogle potteplanter, for eksempel geranier, og under bordet en skovl med gløder, bestrøet med lægeurter. Derefter gned man barnets knæled, albueled, armhuler med en væske og sendte det hjem med en lille pose om halsen indeholdende kamfer, tørrede urter og blomster.

Amuletposer brugtes til alle formål og anvendtes endnu til sygdomsbeskyttelse under den store børnelammelsesepide-mi i 1930erne. Elektriciteten blev efterhånden, som man udvidede kendskabet til dens egenskaber, tillagt helbredende kræfter af mange læger, og almuen forsynede sig med elektriske indretninger, for eksempel de såkaldte Voltakors af forskellige fabrikater, der kunne bruges til almindelig sygdomsbeskyttelse, mens de mere komplicerede galvaniske kæder anvendtes mod kirtelsyge. De hævdedes også at hjælpe mod impotens.

Folk bar tillidsfuldt disse amuletposer. Vandkursfanatikerne udrustedesig med det såkaldte Neptunbælte, et vådt håndklæde, hvormed man omgjorde lænden og satte varme i kroppen. Katteskind blev spændt på ryggen mod gigt og nyrelidelser. Foruden den faktiske varme, disse ting satte af, lindrede også tanken om den hemmelighedsfulde helbredelse, vandets kraft og den særlige kattekraft. Man lagde noget af den samme virkning i det, som når folk i senere tid bærer „brynjer“, åbentvævet groft undertøj ud fra en forestilling om, at det grove er mere i pagt med naturen. Sådan som barnet på Als skulle kureres for engelsk syge på en torsdag, blev andre sygdommes bekæmpelse henlagt til torsdagen, der var en hellig dag. Heldig var den kloge mand, der kunne smykke sig med øgenavnet „torsdagsdoktoren“, som det var tilfældet med en fynsk kvaksalver. Han var den syvende søn af sin mor, født på en torsdag, og ifølge almuens tro, derfor forlenet med en overnaturlig kraft.

Visse af de kloge folk var specialister i én eller anden sygdom, således gigtmanden i Starkjær i Viborg amt, hvis helbredelsesmåde var følgende: Patienten blev straks efter ankomsten i gigtmandens hus lagt i seng, hvor man gav ham en spølkum stærk kaffe med behørig tilsætning af brændevin; dette middel blev anvendt sveddrivende, og imens patienten lå i sved, blev gigtmandens bageovn ophedet og et lille kvantum rug ført til mølle for at males på samme tid. Af det

Gymnastiske øvelser var ingenlunde forbeholdt skoleelever, soldater og idrætsmænd. Da man efterhånden blev klar over, at rigtigt anvendt gymnastik i mange tilfælde kunne helbrede for tilegnede legemsfejl og i nogen grad afhjælpe generne ved de medfødte, blev også den ortopædiske sygegymnastik moderne, den blev sat i system og udøvedes under kyndig faglig ledelse. – Træsnit i Illustreret Tidende 1861–62.

nys malede mel blev uopholdeligt tilberedt brød, og disse brød blev tilligemed den syges af sved gennemtrængte skjorte og en lerpotte, hvori var en portion af patientens urin, på éngang bragt ind i den ophedede bageovn. Derefter blev patienten sendt hjem i åben vogn.

Specialister var alle benbrudslægerne, der i mange tilfælde – som forøvrigt andre kvaksalvere med evner i særlige retninger – havde kongelig tilladelse til at øve deres gerning, der tit gik i arv fra far til søn eller fra far til datter. Benbrudslægerne havde, når det drejede sig om at sætte i led, at sætte et ben eller en arm sammen, en sådan myndighed, at folk, selv hvor en læge fandtes, gik ham forbi. Der kunne opstå komiske situationer, fordi benbrudslægerne ikke måtte behandle åbne sår. Ved åbne benbrud blev det da overdraget den kloge mand at sætte benet på plads, mens lægerne ordnede det udvortes, undertiden snærende, men i andre tilfælde i godt humør. Mange læger nærrede agtelse for de dygtigste af benbrudslægerne. Overalt fandtes der kloge folk, altid jævne mennesker af almuen, der dog tit skaffede sig gode kår ved deres virksomhed. Jordemødrene havde ry for at være kloge, men der var også præster, der skabte sig en praksis. En provst i Nordsjælland brugte list for at kunne imponere sine patienter. Han lod konen stå i forstuen og udspørge patienterne om deres syg-

10 Mennesker helbredede.
 Undertegnede har forskrevet 10 Volta-Kors, der alle har virket saa velgjørende, at Patienterne nu er raske. Jeg beder mig yderligere tilsendt 10 Volta-Kors imod Postopkrævning.
 Lindens, den 10. Januar 1892.
 N. C. Petersen.
Gigt, Nervesvaghed, Brystsvaghed, Asthma, Krampe, Melankoli, Hoved- og Tandpine, Tungehørighed, Hjertebanken og Svimmelhed helbredes ofte i meget kort Tid; selv gamle Folk vilde hurtig finde Lindring.
 Hvert ægte Kors skal paa Æsken være stemplet „Kejserlig kgl. Patent“, ellers er det falsk.
 Det faas hos Hr. P. Egholm, Amagertorv, og i Central-Depotet Lille Kongensgade 84, Kjøbenhavn K.

Troen kan ikke flytte bjerge, men den kan helbrede for både gigt og reumatisme og en god del anden dårlighed. For små hundrede år siden var bladene fulde af reklamer for voltakors, de små elektriske batterier, der blev båret i kæde og fra hvilke en helbredende elektrisk strøm mentes at påvirke legemet. De i reklamerne aftrykte breve fra taknemlige patienter til menneskekærlige fabrikanter og forhandlere viser i hvert fald så meget, at adskillige af dem, der gik med voltakors, sporede tydelig bedring eller opnåede fuld helbredelse. – Annonce i Familie-Journalen, 1892.

De mangfoldige arter af patentmediciner har allerede længe før vore dage haft sine troende tilhængere. Fra 1870erne blev det i vide kredse moderne (onde tunger sagde: især blandt afholdsfolk) at indtage styrkemidlet Brama-Livs-Elixir. Den skal til sine øvrige fortræffelige egenskaber også have føjet den at virke mildt berusende. – Annonce i Illustreret Tidende 1874-75.

domme, mens han selv stod bag en dør og lyttede. Inden patienterne var kommet ind i hans studerekammer, var han nået frem ad en genvej og kunne uden at spørge patienten oplyse ham om hans befindende.

Præsterne havde også en mere almindelig lægelig opgave. Det var dem overdraget at udføre vaccinationen mod kopperne, inden der var tilstrækkeligt med læger, men de påtog sig også at doktorere i lettere sygdomstilfælde, at trække tænder ud og lignende. Desuden havde præsterne sygebesøgene. Mange præster traskede hver eftermiddag sognet rundt for at se til og trøste de syge, der på den måde var under stadig opsigt. Smedene bedrev også tandudtrækning, men denne kunne også foretages i hjemmet ved hjælp af en sytråd. Gik det vidt, drog man til en barber i købstaden, der havde ord for at være ferm. Man fik tanden med sig hjem i vestelommen.

Foruden disse mere fastboende lægekyndige folk var der også omrejsende kvaksalvere, der med eller uden tilladelse skar for brok, solgte medicin eller solgte deres helbredende kraft. Det var ikke blot landalmuen, der søgte helbredelse hos sådanne. En af landets fornemste aristokrater indkaldte en svensk pige, der var kendt for sine magnetiske strygninger, til at kurere en dødssyg søn. Fornemme fruer i København lod hende tilkalde for at blive befriet for pinlige onder.

Landets læger klagede deres nød over kvaksalveriets forbandelser. Myndighederne søgte med den ene hånd at stoppe det, med den anden holdt de det i gang. En amtmand holdt åbenlyst med en kvaksalver, hvis virksomhed blev anset for ulovlig og skadelig af embedslægen. Det var kun i få egne, at man kunne sige sig nogenlunde fri for kvaksalveriet, men i Grenaa var en læge så fri at påstå, at der i hans distrikt slet intet kvaksalveri var. Han mente, at det skyldtes, at han havde organiseret lægebesøget ved en aftale med gårdmændene, der betalte pr. år til ham, således at de virkelig havde en fast læge.

De kloge folk havde befolkningens tillid, lægerne måtte skaffe sig den. Til den ende gavnede det ikke, at lægerne gik i strid med kvaksalverne eller særlige retninger inden for medicinen. Lægerne lagde homøopatherne for had, men folk havde deres egen mening om årsagen til, at homøopathernes tynde medicin hjalp så udmærket. Til hver sygdom havde homøopatherne et pulver af brændt ben fra et menneske, der havde haft sygdommen, og som nu tog den med sig, når pulveret blev slugt og kom ud igen. For folk var det afgørende argument, at en medicin hjalp. Lægerne øgede heller ikke deres anseelse ved at ligge i strid indbyrdes, hvad de i høj grad gjorde, så længe kirurger og læger var to professioner. Det kunne hænde, at en læge stod med et værk af kirurgisk indhold i hånden og forsøgte at finde ud af de rette anvisninger til at føre snittet rigtigt, mens kirurgen stod ved siden af parat med kniven, som han kun måtte bruge – hvor

Embedslæge og huslæge

en medicinsk læge var til stede – efter dennes bestemmelse. Modsætningsforholdet mellem lægen og kirurgen holdt sig gennem lange tider.

Skulle en læge skaffe sig anseelse, måtte han helst undgå omsvøb og vidtløftige undersøgelser. Han skulle kunne se på folk, hvad de fejlede, og helst straks sige dem, om det var ulejligheden værd at bruge flere penge på sygdommen eller ej. Lægehonoraret og udgiften til medicin blev ikke betalt med glæde.

De personlige egenskaber og den menneskelige indstilling havde meget at sige. Den læge, der en stormnat sprang i en båd og lod sig sejle over Ringkøbing fjord til Holmslands klit for at bistå en ung kone ved en vanskelig fødsel, vandt befolkningens hjerte. Også gemytligheden gjorde en læge populær. Lægerne førte ofte drøjt frisprog, der faldt i god jord. Betydningsfuld blev indsatsen for socialt-hygieniske forbedringer, som mange læger tog op: fattigbespisning, oprettelse af badeanstalter. Lægen tildeltes en ny og populær rolle i samfundet: den virkelige menneskeven, lysbringeren, der ikke skelnede mellem høj og lav, men for hvem skoflikkerens liv var lige så helligt som grevens.

Lægen var som oftest embedslæge med en smule praksis ved siden af, og tit blev det ikke hilst velkommen, når en praktiserende læge slog sig ned i en by. Han tog fortjenesten fra de andre. Økonomisk var lægegeringen ikke noget at prale af. Folk på Fyn holdt deres børn fra at søge lægeuddannelsen på grund af de ringe indtægter. Disse faldt i form af en fast årlig indtægt, der forpligtede til gratis hjælp til de fattige, mens der var faste takster for et sygebesøg. Visse steder i landet havde en landsby eller flere akkorderet med en læge om en fast sygerunde, og hver gårdmand betalte da et bestemt mål korn om året. På enkelte godser holdtes fast læge, og her var beboerne sikret regelmæssigt helbredstilsyn. Enkelte større fabrikker med tilhørende arbejderboliger havde også læge selv.

Privat etablerede bedsteborgerne et fast forhold til en bestemt læge, der blev huslæge. Han kunne tilkaldes når som helst, nat og dag, og blev grundigt misbragt. Endvidere forventedes det, at han så indenfor en gang om dagen, når et familiemedlem lå i sengen. Ved nytårstid betaltes lægehonoraret, der blev bestemt af klienten og var afhængigt af hans økonomiske sans. Huslægerne var gennemgående utilfredse med det, man bød dem for deres møje, men deres noblesse og standsfølelse tillod dem ikke at gøre indsigelse. Huslægernes honorarjamren er et stadigt avisemne i tiden helt til 1870, hvor huslægen efter manges mening var i færd med at overleve sig selv, da hans eneste opgave bestod i at henvise patienterne til speciallæger.

Efterhånden fik lægerne et særligt rum til konsultation, hvor de kunne tage imod klienterne, der tit blot kom for at få medicin med til én, der lå syg hjemme. Udstyret med mundtlig besked om, hvorledes medicinen skulle bruges, van-

En ung pige, som skulle til læge, burde af anstændighedsgrunde lade sig ledsage af sin moder eller tante. Thi konsultationen kunne jo antage så intime former, at hun måtte blotte brystet for lægens stetoskop. – Maleri af Constantin Hansen, 1860.

drede de da den lange vej hjem og glemte det halve eller det hele af beskeden undervejs. Medicin til indvortes brug blev brugt udvortes og omvendt. Ofte lånte man en recept af en nabo, der mentes at have lidt af samme sygdom. Dermed sparede man udgiften til lægebesøget. Et par forældre gik så vidt i deres sparsommelighed, at de brugte en rest hestemedicin for at kurere en søns mavepine. Han måtte til læge bagefter.

Mange hjælpemidler rådede lægen ikke over til en undersøgelse, men en sygdom blev bestemt ved at udspørge og bedømme symptomerne. De foranstaltninger, han derefter kunne træffe, lignede i mange tilfælde dem, som de kloge folk anbefalede: kopsætning og åreladning, afføringsmidler, plastre, spanske fluer, svedekure.

Det mest almindelige var imidlertid ikke at folk opsøgte lægen, men at han blev tilkaldt. Da de færreste læger rådede over hest og vogn, skønt dette senere blev mere almindeligt, måtte lægen hentes i vogn, hvorpå hans læderpolstrede „doktorstol“ blev spændt. Afhentningen tilkom de forskellige gårdmænd efter tur. Det passede ikke altid i deres kram at skulle spænde for, især da ikke, når alle gårdens folk var optaget af at slå hø eller meje korn. Når så forklaringen for vægringen skulle afgives, vrimgede det med undskyldninger. Da kørepligten også gjaldt for at hente jordemoder, kunne forpligtelsen i områder, der hurtigt blev bebygget og beboet af unge familier, der satte mange børn i verden, blive uopfyldelig. I en forstad til Ålborg nægtede gårdmændene pure at blive ved med at køre.

Mange alvorligt syge udsatte tilkaldelsen af lægen for at spare ekstrabeløbet. En sjællandsk sognefoged, der næsten lå for døden, forpurrede, at hans kone tilkaldte lægen, fordi en kollega, der ville gøre det billigere, kom forbi om et par dage.

Andre blev flinke nok til at tilkalde lægen, da afstandene lidt efter lidt ikke var så store mere, og folk havde vænnet sig til lægernes eksistens. Lægerne havde talrige hypokondre – indbildt syge –, der tog deres tid; i de bedrestillede klasser grasserede nervøse fænomener, men hysterikere var ikke ualmindelige i landdistrikterne. Kvinder, der fik anfald, hjertebanken og åndenød, og en tid tilkaldte læge hvert andet øjeblik, blev helbredt med et klaps i enden.

Hvor højt hærdethed og selvhjulpethed stod i kurs, der blev dog en mægtig del tilovers i befolkningen, som blev syge af både den ene og den anden grund. Der var folk, der blev syge blot af at ærgre sig. Andre var overfølsomme overfor bestemte lugte. Nogle blev syge af at høre deres eget navn.

Gang på gang fortaltes det også, at én eller anden var kommet til at sluge en tudse eller et andet øgledyr, der derpå omsider kom ud med afføringen, men ofte mente patienten, at der var tale om hunner, der havde efterladt afkom i maveregionerne. En kvinde blev plaget af en svulst, der tilsidst sprang op, og ud væltede en edderkop. Sådanne sygdomme stod lægerne hjælpeløse overfor, men i befolkningens øjne var de aldeles ikke urimelige.

En skomager i Naskov så omkring 1840 en grønklædt dreng med en bue i den ene hånd i en ellebusk. Der lød et lille smæld, det for som et smertelig sting gennem skomageren, så han næsten ikke kunne røre sig. Det var ellekongen, han havde set. Han var blevet elleskudt. Fra da af var han syg, blev aldrig rask, kunne kun rispe lidt med nål og tråd og beklagede, at han var gået til en læge, der intet kunne hjælpe. Han skulle være gået til en klog mand, der kunne signe og mane.

Under koleraen i 1853 indrettedes der ved København forskellige udflytterlejre i kaserner, baraker og teltbyer for beboerne fra de usleste og mest udsatte boliger i den indre by. Formodentlig har det hæmmet epidemien noget, at cirka 3000 mennesker flyttedes bort fra de tættest beboede gader. Men de 4700, der døde, gjorde det klart, at gammel hygge måtte vige for moderne hygiejne, det gik ikke an fortsat at forsyne byen med drikkevand fra rådne trærender, at bygge nye huse på de gamle opfyldte latrinkuler, at tillade beboelse i ethvert kælderrum og tagkammer. – Koleralejren på Vestre Glacis, radering af H. G. F. Holm.

Lægerne kunne hjælpe for så lidt og fik kun lov til at hjælpe lidt. Udbrød en epidemi et sted blev der gerne af de lægelige myndigheder sendt en fysikus til egnen for at indskærpe befolkningen visse regler. Under en blodgangsepidemi på Randerskanten i 1780erne prøvede ridefoged og læge at få folk til at forstå, at sunde og syge ikke måtte sove sammen, at ekskrementerne ikke måtte ligge på gulvet, at det var uforvarsomt at fejre de døde med gravøl. Men lykkedes det en læge at få indført afspærring af et sogn, der var ramt af én eller anden epidemi, så blev frygten for de afspærrede, hvad enten de var smittede eller ej, tit overdreven stor.

Den landsfaderlige omsorg slog ud i en række afspærringsbestemmelser, som skulle sikre befolkningen mod de store farlige soter. Der blev gået kystvagter for strandede skibe, der kunne tænkes at komme fra gul-feber-område. Der blev oprettet karantænestationer og endelig blev der lagt en plan for forholdsreglerne ved koleraens eventuelle indtrængen. Omkring smittede byer skulle lægges en kæde af militære styrker, der skulle hindre al trafik. Al varetransport og menne-

skelig trafik skulle ske gennem tredelte kontrolskure. Da koleraen i begyndelsen af 1830erne nærmede sig Danmark blev en grundig afspærring af landegrænsen mod syd iværksat. Et helt armekorps blev kommanderet til grænsen for at hindre al trafik, til faren var drevet over, men agtpågivenheden viste sig ikke at være tilstrækkelig. Koleraen dukkede op i Hamborg og derfra bredte den sig, trods alle sikkerhedsforanstaltninger, til Altona. Først tyve år senere kom koleraen til at hæрге for alvor. Trods advarslerne om Københavns sårbarhed på grund af byens usunde, overfyldte boliger og vandtilførslernes urenhed og den stank, som opfyldte luften, var forholdene ikke bedret, og folk døde som fluer. De københavnske læger greb ind med stort mod. Holdvis blev alle smittede tilset nat og dag. Beboerne af de mest sundhedsfarlige ejendomme blev flyttet ud i lejre udenfor voldene. Mange frivillige deltog i pasningen af de syge på de overfyldte hospitaler og de hastigt oprettede nødhospitaler.

En af de farlige epidemier havde man allerede næsten fået bugt med: kopperne.

For at fremme befolkningens villighed til at lade sig vaccinere, var der blevet oprettet en fast klinik udenfor Københavns volde, men de eneste, der interesserede sig for vaccinationen, var de bedrestillede. For at få den store del af befolkningen med prøvede man først at foretage hjemmevaccination, derpå at lade mødrene selv vaccinere børnene. Efterhånden gik koppevaccinationen ind i det daglige liv. Hvert år kom distriktslægen til sognet og satte kopper på i skolestuen. Skældte han ud over de hylende børn og ville have ro, kunne mødrene godt finde på at sidde uden at rejse sig, til han blev god igen. De ville ikke udlevere deres barn til en sådan bulderbasse.

Af menneskevenlige kredse blev der gjort et stort arbejde for at redde de druknende, hvad enten de nu var faldet eller selv var sprunget i havnen. Rundt omkring i København blev der anbragt kasser, der indeholdt oplivningsapparat, der dog først burde bruges efter, at den livløse var blevet rullet frem og tilbage på en tønde.

Ved regeringsbeslutning blev der i begyndelsen af 1800 årene givet stødet til oprettelse af hospitaler i amterne. Sognene skulle deltage i udgifterne, men mange steder nægtede man pure at ofre en øre. Man havde klaret sig uden, og de fleste folk ville nødigt lade sig indlægge. Dette så meget mere, som der i mange af de små hospitaler lå venerisk syge sammen med andre syge, og man frygtede for at blive smittet. Komforten var ikke stor. Sengene var ofte til to personer. Væggetøj og lus huserede i sengetøjet, der efter hospitalets regler skulle skiftes regelmæssigt, gerne en gang hver fjortende dag eller en gang om måneden, men for at spare på vasken blev terminerne stadig udskudt. Patienter, der havde rigelig spytafgang, havde ikke altid spyttebakker til rådighed, men måtte spytte

i potteskår. Madkarrene blev vasket i en træspand efter måltiderne, og samme spand blev mellem måltiderne brugt til opbevaring af drikkevandet. Belysningen skete ved tællelys, men i gange og på trapper med små osende tranlamper. Nødtørften forrettedes på et natskrin, der stod i et lille indelukke i hjørnet af sygestuen. Ved siden af natskrinet havde gangkonen sit lille aflukke. Hun skulle sørge for patienternes ve og vel om dagen, mens vågekongen havde nattetjeneste. Gangkonen havde strenge pålæg om ikke at sælge og købslå med patienterne eller gå i byen for dem, men dette skete naturligvis alligevel.

Hver dag skulle patienterne tilses af lægen, og den ordinerede medicin eller særlige kost besørgeres af gangkonen. Undertiden måtte der skrives til operation af en patient, gerne en amputation, der foregik i et særligt lokale, der sjældent var en rigtig operationsstue, eller på sygestuen. Der blev bedøvet med æter, senere opium, og lægen skred, iført en jakke af et gerne rødligt stof, til værket. Amputationer foretoges undertiden over hals og hoved, hvis den arme patient ikke tiggede og bad lægen om at blive fri, fordi han ikke kunne undvære den medtagne finger i sin profession. Blodet fra operationen drev ned på gulvet, hvor det lagde sig mellem gulvbrædderne og fyldte revnerne ud. Lægerne nøjedes med at skylle hænderne i en beskeden sjat vand.

De ansvarlige læger bearbejdede myndighederne for at få forholdene på hospitalerne gjort mere menneskelige, men pengene sad ikke løst til sygehusformål. Først da Københavns kommunehospital i 1863 stod færdigt, begyndte en ny tid med en ny generation af læger, der, når de forsvandt ud til provinsen, gjorde deres krav gældende tit til de ældres forfærdelse.

En gruppe af syge havde man aldrig spurgt, om de ville på hospitalet eller ej. Det var de sindssyge. I København landede de på Sankt Hans Hospital, i provinsen i særlige afdelinger af lemmestiftelser eller tugthuse. De blev ført dertil med magt eller lokket dertil under falsk foregivende og derpå indespærret i småceller, der ofte var uden lys og varme. Uvillig til at betale udgifterne til klæder lod man dem sidde nøgne i deres halmleje eller man fandt for de mildere tilfældes vedkommende på at binde natskjorternes ærmer sammen for at de ikke skulle pille tæppe og natdragt i stykker. De værste tilfælde blev henvist til lænker eller tvangstrøje, eller blev hensat i total mørke, til de havde givet sig. Opsynsmanden havde ret til at slå dem med stok eller pisk. Da der ofte var kvinder og mænd sammen i dårekisten, og opsynet ofte lemfældigt, blev kvinderne gang på gang besvangrede, om ikke af andre så af opsynsmanden.

Da man på det nyindrettede Sankt Hans Hospital ved Roskilde omsider tog fat på en effektiv sindssygepleje, der fremfor alt gik ud på at helbrede de lettere tilfælde, benyttede man en tid lang metoder, der var slået an i udlandet: patienten blev overhældt med to-tre hundrede spande koldt vand, blev sat under et

De store epidemier – hospitalerne

såkaldt dryppebad, anbragt i en trædemølle, i en centrifuge, en roterende tønde, han blev påtvunget brækmidler. Samtidig havde et mildere syn på sindssygebehandlingen dog vundet indpas ved anstalten i Slesvig, og det blev ikke-tvangsmetoderne, der kom til at ligge bag indretningen af det jydsk asyl i Århus, der efter langvarig strid blev til virkelighed og forbillede for sindssygeforsorgen på andre, nye anstalter.

Foruden de små dårekister og de større hospitaler anbragtes sindssyge i smårum i hjemmene, i alt var i 1830erne omkring 130 sindssyge „beplankede“, eller lagt i lænker.

Foruden lægerne stod der fra 1790erne et uddannet kuld af jordemødre til befolkningens hjælp, men den benyttede sig kun modvilligt deraf. Kvinderne foretrak de ueksaminerede jordemødre, der gjorde, hvad de kunne, for at sætte fødslen igang, pirrede, masserede og befølte, og som når fødslen var overstået straks stak hånden ind og trak moderkagen ud. De gjorde en anden figur end de autoriserede, der var instrueret om at holde sig i ro, lade tingene udvikle sig uden indgreb.

Modviljen gjaldt også betalingen, som man helst ville unddrage sig. Det blev derfor ikke nogen god forretning at være jordemoder, hvorfor enkelte lejlighedsvis ikke blot supplerede indtægterne ved at være klog kone, men også ved at være behjælpelig med aborter, som kvinderne ikke selv havde kunnet udvirke. Jordemødrene blev dog efterhånden godtagne. De blev rekrutteret omhyggeligt, og i visse egne af landet blev der af distriktslægen holdt jordemoderkonferencer en gang om året, hvor man over en kop kaffe deltog i et kursus, der bidrog til at højne standens kyndighed og dermed dens anseelse.

FATTIGFOLK

I fordums dage var fattigdommen bundløs, og den forsorg, man havde, var lidet bevendt. Tiggeri var nødvendigt og tilladt, og i flokke gik fattigfolk fra gård til gård og bad om almisser. Der var så mange af disse nødstedte mennesker, at henvend tiendedelen af befolkningen i de sjællandske landdistrikter var omvandrende tiggere. I 1708 udstedtes en fattigforordning, der kom til at gælde til 1803. Efter forordningen af 5. juli 1803, hvori det bestemtes, at præsten skulle være formand for sit pastorats fattigkommission, blev det en pligt for hvert sogn at underholde sine egne fattige, men da det hovedsagelig skulle ske ved frivillige gaver, foreslog det indkomne ikke stort. Fattigkommissionerne ophævedes i 1842, da sogneforstanderskaberne (fra 1867 sognerådene) begyndte deres virksomhed.

De fattiges store skarer, der færdedes overalt på veje og gader, bestod af gamle og affældige folk, krøblinge, dovne og drikkældige, sindssyge, halv- og hel-tossedede mennesker, en broget samling af elendige samfundsborgere. Endvidere mange børn, der var sendt ud for at tigge. Nøden lyste ud af deres magre, blege ansigter. Endelig var der også folk, som blot var arbejdsløse, men som gerne ville og kunne bestille noget. I vanskelige bondetider og om vinteren var smalhans i sandhed køgemester også i disse menneskers hjem. Tiest gik de da sultne i seng. Hvor strengt det kunne være for sådanne fattige, fremgår af en bønsskrivelse fra Skjoldborg sogn i Thy. Den er fra 1827, underskrevet af 13 husfædre og stilet til amtmand G. Faye i Thisted. Mændene oplyser, at de ikke kan tjene til føden, og de fortsætter: „Vel har fattigkommissionen for Skjoldborg sogn foranstaltet et kvantum korn oplagt til os fattige, men så at sige til ingen nytte, da prisen derpå er for opspændt, og vi ikke kan betale det. Rugen er sat til 7 rigsdaler og byg til 28 mark tønden; hvor skal de penge komme fra, da man intet kan få at fortjene. Ak! jammerligt og besværligt er det, vi arme forældre daglig høre jammer og klager af vore børn; med gråd og bedrøvelse må vi slide vor tid, og med vemodigheds tårer herved andrage vor nød og jammer for vor høje øvrighed . . . Hungersnød truer os og vore små, da betleri er forbuden, penge borte for os, og ingen vil kreditere os en skæppe korn, og vi aldeles intet avler selv, og således ingen ting kan betale. Nådige herre! vi anråber Dem om hjælp, før vi forgå.“

Der blev herefter udvekslet nogle skrivelser mellem fattigkommissionen og

Bettelpind og stodderkonge

amtmanden, hvorpå sagen endte med, at ingen af de nødstedte fik nogen hjælp ud over, hvar der i forvejen var dem tillagt. At ingen af de fattige ligefrem sultede ihjel, skyldtes en enkelt gårdmands anstrengelser og store personlige opofrelse for at skaffe dem føde og lindre nøden, hvor der var størst trang.

I de gamle landsbyer havde man en „bettelpind“, en firkantet, omtrent 10 centimeter lang fyrrepind med en læderstrop i den ene ende, så den kunne hænges op. På dens ene side var indskåret B, på den anden side P. Bettelpinden gik på omgang i byen. Så snart tiggerne viste sig i en landsby, spurgte de om bettelpinden. Hvor den var, kunne de få nattekvarter og fordre mad. I stalden blev en knippe halm henkastet i en tom bås, og en dyne uden fjer eller en pjalt af et hestedækket kunne de få at brede over sig. „Sengetøjet“ blev omhyggeligt gemt fra den ene gang til den anden; thi tiggerne plejede at være så velforsynede med „grå stude“, lus, at alt blev besmittet af dem. Folk, der havde bettelpinden eller stakkelsfjælen, havde pligt til at køre syge og vanføre tiggere enten til naboen eller til en anden by. Bettelpind og krøblingeægt er omtalt i adskillige landsbylove, både fra Sjælland, Fyn og Jylland. Tidligst finder man „Fjælen“ nævnt i byloven for Kvarmløse ved Holbæk i 1624. I Sønderjylland synes bettelpinden ikke at være blevet indført før omkring 1800. En betydelig aftagen i de omløbende betleres antal begyndte med fattiggårdenes oprettelse omkring 1860–70, og derfor blev den gamle indretning med bettelpind og stakkelsfjæl overflødig, og den blev hurtig glemt.

Til ordning af de fattiges forhold på landet havde man efter 1800 i hvert landsogn ansat en betjent, der skulle holde tryglere fra andre sogne borte, idet ethvert sogn havde nok i sine egne fattigfolk. Den til stillingen udvalgte betjent fik snart benævnelsen „stodderkonge“, blandt andet i en stodderkongeinstruks fra 1818 for Øse-Næsbjerg kommune ved Varde. Stodderkongen udvalgtes tiest blandt sit sogns egne fattige. Han fik en yderst beskeden løn for sit arbejde, men dog vel så meget, at han ikke behøvede at tigge. Han nød ingen borgerlig agtelse og var i almindelighed hadet og ildeset af sine arme standsfæller, der var hans eneste omgang, og med hvem han drak og sloges. Stodderkongens værdighedstegn var en morgenstjerne, en kort stang med en træklump på enden, forsynet med jernpigge. Nogle steder var hans våben en hellebard af træ, en gammel sabel eller et spyd. I Skanderup ved Kolding havde han en lang krum kæp, der lignede en bispestav.

Mange forskelligartede forretninger kunne stodderkongen få overdraget. Hist og her førte han opsyn med brandvæsen og snekastning. I Tåstrup ved Århus påhvilede det ham at gå omkring i staldene og passe på, når køerne kælvende, og det hændte tit i denne by, at en gårdsmandskone satte en sigtemelmad frem til ham i et vindue. Var der bryllup i en gård, mødte han for at holde orden på tig-

Bettelpind og stodderkonge

Det har alle dage været en af fattigdommens opgaver at tjene til motiv for kunstnere. Men man skal ikke være helt sikker på, at den samme gode mand, som blev blød om hjertet, når han så det rørende billede af de tre kønne, velskabte, velopdragne tiggerbørn, ikke greb til stokken i stedet for til pungen, når virkeligheden viste sig i skikkelse af et par beskidte, underernærede og skulende bøllefrø. – Radering af Lorenz Frölich, 1839.

gerne, og han opholdt sig i bryllupsgården, mens folkene var i kirke, for i denne tid kom der ofte stoddere. Også ved begravelser var han til stede for at holde uønskede gæster borte fra sørgehuset. Ved en begravelse i 1850erne i Labing vest for Århus fik mændene ved list tre kongeriger (3: tre stodderkonger) samlede, de var fra Labing, Borum og Framlev, og de kom i stort slagsmål. Man sagde længe efter i egnen, at man aldrig havde været til så lystig en begravelse, som dengang „kongerne“ sloges.

Stodderkongebestillingen nedlagdes, da fattiggårdene blev oprettede. Den sidste stodderkonge i Thorstrup ved Varde døde 87 år gammel 1887 på Horne fattiggård. I Skjoldelev vest for Århus endte den sidste stodderkonge som almindelig tigger. En tidligere stodderkonge i Glud ved Horsens fjord henlevede (i 1850erne) sine sidste 6 leveår som tigger.

Fornedrelse i fattighuset

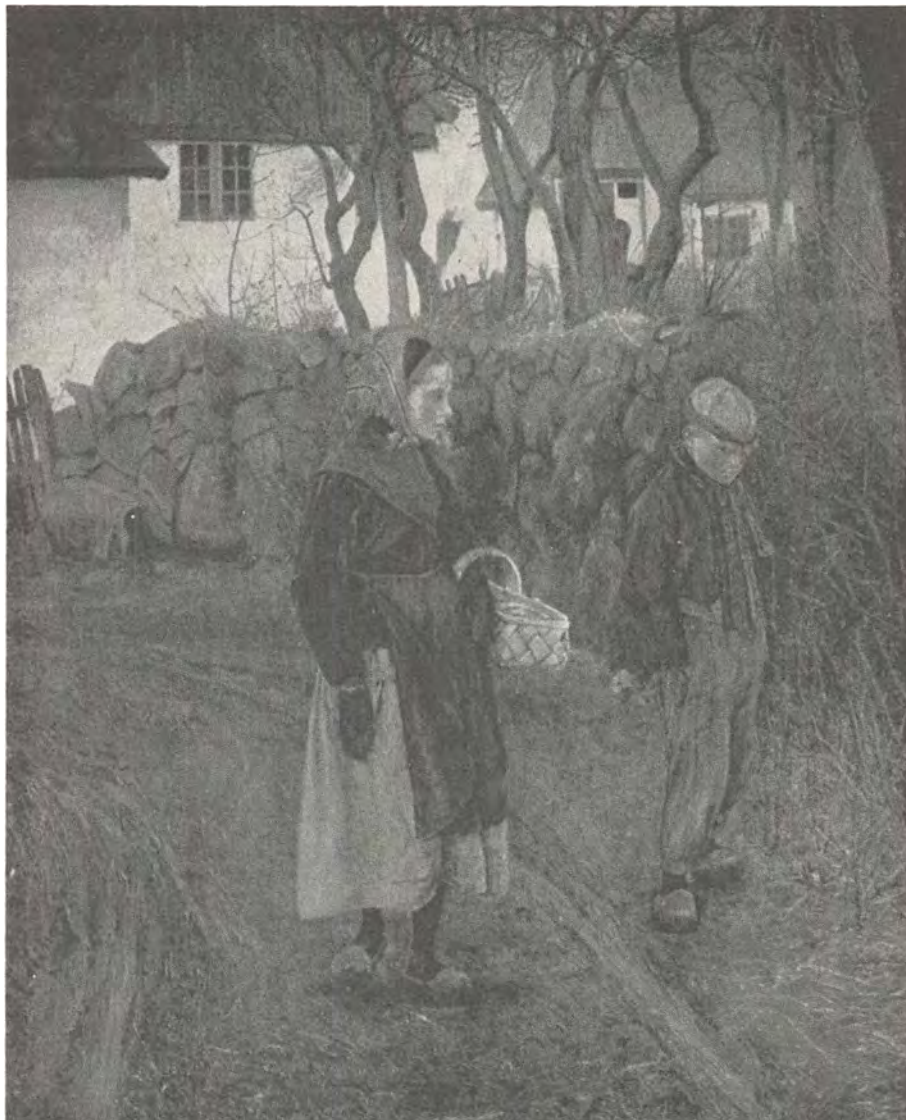
Stodderkongerne var klare over deres eget værd, de søgte at se de andre fattigfolk over hovederne, og derfor var de uden tvivl tilfredse med deres beskedne lod.

Et resultat af den ny fattiglov af 1803 var, at der i det nærmeste årti herefter i næsten hvert sogn i vort land blev opført fattighuse, hvori de fattige, som ikke på anden måde havde husly, blev anbragt. Helst ville beboerne have, at deres hytte lå i eller ved en landsby. Ensomheden i fattighuse, som lå i afsides udkanter af sognet, kunne virke knugende. Fattighusene var tænkt som en barmhjerlighedsgave, og i adskillige tilfælde blev de vel også opfattet således af de fattige; men tiest var de nok, som det oplyses fra Falster, „det nederste trin af al fattigdoms fornedrelse“.

Så længe husene var nye og vedligeholdte, var de lige så gode som mange andre småmandshjem i sognene, hvilket var tilfældet med fattighuset i Hjortlund sogn lige syd for Kongeåen omkring 1840. Og det kunne endog hænde, at et fattighus blev betænkt med arvepenge. Således arvede i 1826 Vinding fattigkommission ved Holstebro 50 rigsdaler efter Maren Jensdatter, der, mod at nyde husly og forsørgelse i Vinding fattighus, havde testamenteret fattigvæsenet sine ejendele. Hun ville hellere bo her i en lille ordentlig stue end spise nådsensbrød i bøndergårdene. Men ellers klagede de fattige idelig over deres huse – små rønner, hvori, når forholdene krævede det, et sogns mange tiggere uden videre snak blev anbragt. De sammenstuede medkristne levede her i kiv og ufred, de drillede hinanden, drak og sloges, og det skulle ikke blive bedre, når de om vinteren knagfrøs bag de tynde mure, hvor fygesneen fandt vej gennem sprækker ved vinduer og døre.

I 1842 havde man i Bjergby på Nord-Mors ladet opføre et nyt fattighus, der skulle komme til at volde sognet bryderier. En mand, N. P. A., der kom til at bo i fattighuset, sendte omkring 1847 en klage til amtmanden i Thisted, hvori han oplyste, at huset i Bjergby bestod af en stue, $5\frac{1}{2}$ alen i længde og $4\frac{1}{2}$ alen i bredde. Her var intet køkken, „men“, skriver N. P. A., „blot så meget, at et menneske kan komme til fyrstedet, ikke engang så meget rum, at der kan sættes et kar eller spand, men alt, hvad vi har, skal vi have i den usle stue; ildebrændsel kan vi ikke have storligen, uden det halve vi behøver, men må lade det sætte i stak og stå ude om vinteren, at det halve undertiden bliver ødelagt af regn og sne. Men dette klager jeg ikke over, men er fornøjet med det usle rum, endskønt vi have tvende børn, den ene har vi hos os, den anden har været hos min kones forældre, til Mikkelsdag skal vi have ham hjem, og dermed må jeg være fornøjet. Hvad jeg klager over, er, at fattigvæsenet har i disse dage sat et fruentimmer med et barn ind til os, som i samme stue skal have sin plads; det ser jeg

Fornedrelse i fattighuset

Kunstnere, og for det meste blandt dem, der selv var født i små kår, gjorde deres til at samfundet efterhånden fik øjnene op for nogle af sine egne meningsløsheder. Men der skulde skarpere lud til end et chokerende maleri, før fattigbørn ikke mere behøvede at gå tiggergang til gårdmændene. – Maleri af L. A. Ring, 1883.

ingen udvej til; thi det er umulig, at den ene kan bestille noget for den anden, da der her i stuen skal være 2 senge, 2 skamler, et bord, en dragkiste, en klokke, desforuden alt mit fiskeredskab, som også skal have plads. Det er foruden det, som dette fruentimmer skal have at bruge, både køkken, sengested og alt andet, hvad hun skal bruge, så ser jeg, det er umulig for os at være i stuen, uden at vores boskab skal være uden huset, og derfor beder jeg amtmanden om at være mig behjælpelig, at vi kan blive fri for dette fruentimmer“.

Sogneforstanderskabet ville ikke fragå, at det havde sat omtalte fruentimmer ind i fattighuset til N. P. A., men det var umuligt at finde en anden plads til hende for vinteren. Og når N. P. A. ville sætte sin dragkiste på loftet, som så mange måtte, var der også særdeles god plads i stuen. Og forøvrigt: hvis han ikke var tilfreds med sin bopæl, „som for 3 år siden er opført af nyt og indrettet så bekvemt som muligt, og hvor fattigvæsenet kun tillod ham interimistisk at tage bopæl“, ja, så kunne han passende søge sig en anden lejlighed! Derefter ønskede amtet ikke at beskæftige sig videre med denne sag.

Der er vel grund til at tro, at N. P. A. fra Bjergby har haft skrivekyndig hjælp til affattelsen af sit brev. De fattige formåede næppe på så tidligt et tidspunkt selv at meddele deres utilfredshed i skriftlig form. De fattigste var den åndeligt stumme del af almuen. De evnede endnu kun at fremføre deres utilfredshed ad mundtlig vej, tit ved hjælp af grov kæft. De var ikke altid bange for at sige imod, omgå sandheden og udbrede sladder. Vidste et af de mundrappe fattig-huskvindfolk et eller andet gedulgt om en og anden af kommunens ledende mænd, skulle hun nok uden omsvøb lade ham det vide. Men mange af de klager, forbandelser, sukke og bønner, der lød fra de fattiges læber, nåede aldrig til fattigkommissionens eller sogneforstanderskabets øren. Kom de endelig så langt, hjælp anråbelserne kun lidet.

Med den private godgørenhed, der ikke blev antegnet i fattigprotokollerne, var det ofte så som så. Adskillige af de stedlige medlemmer af fattigkommission og forstanderskab rundt i sognene kunne sidde hårdt nok ved deres gårde og måtte derfor vende hver toskilling, inden den blev givet ud. De ledende søgte ud fra lovene at være så retsindige som muligt, men da de var så vante til at have fattigfolk for øje og iagttage deres færd, gjorde de husarmes vrøvl og tryglen næppe altid det tilsigtede indtryk.

Armod og modgang fremelsker ikke gode menneskelige egenskaber, og adskillige af de fattige var vanskelige. Således oplyser provst P. M. Kruuse i Højelse ved Køge år 1815 i fattigprotokollen om et kvindeligt almisselem, der var slem til at bande, ligesom hun bankede de småhusdyr, hun var sat til at passe. Et andet kvindfolk af samme rang satte provsten en dag til at hyppe nogle kartofler i haven. Det nægtede hun, for hun havde et lidet barn ved brystet. Provsten bød

Naturligvis tog man godt mod en sulten stodder, når man selv havde lidt at undvære. Og det var jo godt, at børnene så tidligt som muligt lærte, at Vorherre har gjort forskel på folk, så nogle kan føle sig glade og gode ved at give, andre ved at blive mætte. – Maleri af P. Raadsig, 1858.

hende derfor at forlade hans hus, hvortil hun svarede: „O ja! Gud vel!“ Provsten og fattigkommissionens øvrige medlemmer slettede hende derpå af almisselemmernes tal.

Når der var „mudder i fattighuset“, som det hedder fra Brørup sogn i Sydjylland, måtte fattigudvalgets formand, tiest præsten, væbnet med megen tålmodighed, men helst også med en stok, hen og stifte fred. Enken Lovise Beier-

Fornedrelse i fattighuset

Den trætte og fattige vandrendes ret til at slukke sin tørst hos godtfolk var naturligvis almindelig anerkendt overalt. Og når drikkevandet mange steder var dårligt, måtte det blive en rimelig skik at skænke et krus øl for gæsten. – Maleri af Jul. Exner, 1852, Statens Museum for Kunst.

holm, der 1850erne boede i Eskelund fattighus ved Brørup, førte her et slemt levned; hun solgte brændevin til andre fattiglemmer. En anden enke flyttede man fra nabobyen Gjerndrups fattighus til det i Eskelund, „hvor man antager, at hendes adfærd vil volde mindre fortræd“. Samtidig var man dog så forsigtig at flytte to andre kvinder fra Eskelund til Gjerndrup, og enkens husfæller i Eskelund var vel nu kun mænd. Dem kunne hun bedre tumle. Hvor flere familier boede dør om dør, kunne bølgerne til tider gå højt mellem kvindfolkene. Der lå ved landevejen syd for Køge et fattighus, der var indrettet således, at to familier var fælles om én åben skorsten. Der var så opført et skillerum omtrent til lofthøjde mellem de to ildsteder. Men det fortælles, at nabokoner, når de blev vrede på hinanden, stod og spyttede over skillerummet, ned i hinandens madgryder.

Kæltringer og natmandsfolk

Undertiden boede de fattige i småkolonier, og det var ofte et grovt levned, disse folk uden for landsbyerne førte. N. J. Bundsgaard, der fra 1845 ejede den store gård „Kjærholm“ i Gesten vest for Kolding, gav hvert år en af de fattige ude fra Stavshede 2 kr. Ved overrækkelsen sagde han: . . . „Så må du ikke stjæle hos mig,“ hvortil den åbenhjertige mand svarede: „Nej, a stjæler aldrig så nærved.“ Det var ikke alle, som i mørke var dristige ved at færdes på Stavshede nær de otte våninger, hvori de fattige boede.

Mange gode evner gik tabt på grund af fattigdom og omgivelsernes uforstand. Adskillige af de fattiglemmer, hvis viser, eventyr og sagn folkemindesamleren Evald Tang Kristensen nedskrev, var godt begavede. Om fortælleren Kristen Jensen, Sønderager, oplyser Tang Kristensen, at han var et fattiglem i Gjellerup sogn ved Herning. Han blev hvert år overdraget til den lavestbydende. „Da jeg fik mine viser af ham, var han i Lund. Han er 78 år“ (1871). Hvilken trist menneskeskæbne gemmer sig ikke bag disse få ord. Også fattige og forældrelose børn blev bortliciteret til de lavestbydende, der på denne måde fik hyrder til kreaturvogtning. Johs. V. Jensen har skildret en af de fattigste, manden Vogn, der ikke boede i noget fattighus, men i en hule på Tandrup hede i Vesthimmerland. Han havde på grund af forholdene udviklet sig til en mærkelig kyniker og filosof. Vogn sagde, at han ville forbande sin moder, fordi hun satte 5 børn i verden og ikke havde sørget for føden til dem. Han nedskrev adskilligt om bibelske emner og samfundsforhold. Han evnede dog lige så lidt som sine jævnunge at arbejde sig op af fattigdommen. Vogn, der døde i 1889 noget over 70 år gammel, havde trukket sig ud af det menneskelige samfund og levede i fattigdom og uhumskhed i sin jordhule.

Helt udenfor bondealmuens kreds levede kæltringer og natmandsfolk. Bønderne så ned på dem, fordi de levede af tiggeri og „uærligt“ arbejde. De boede afsides på de jyske heder i simple hytter og jordhuler, som bønderne kaldte rakkerkuler, de vigtigste lå i Dejbjerg, Rind og Rønbjerg. Natmandsfolkene har næppe nogensinde talt mere end 300–400 personer i den periode, der her er tale om. Når de synede af flere, skyldtes det deres omvandrende levevis. De var oprindelig udgået af egnens befolkning og blev fra tid til anden spædt op med bønderbørn, der havde lyst til eventyr. P. C. Christensen fortæller fra Salling: Da Mads Bødker løb bort med Ane Marie Rakker og blev hendes „kaalfolk“ (husbond) alle sine dage, sagde man, „Mads var et ordentligt menneske og af gode ærlige folk, men da han hos Jens Dideriksen (der boede i rakkerkulen i Tovstrup) kom til at smage kål, kogt af hestekød og med hestefedt i, da var han ikke mere til at råde.“

Man plejede der på egnen at trække udslidte heste til rakkerkulen i Tovstrup, hvor Jens stak og flåede dem. Ejeren fik skindet, mens Jens for sin ulejlighed be-

Det lå dybt i bondens natur, at den der ikke er bofast, ikke har hus og jord, er uærlig. Det var simpelt hen umuligt at tænke sig, at en omvankende skærsliberfamilie, der blev antruffet i færd med at tilberede en gås til måltidet, var kommet ærligt til den . – Tegning af W. Zillen, Ill. Tid. 1859–60.

holdt kødet og fedtet. En ærlig mand kunne godt skyde en hest, men ikke stikke den eller trække skindet af, thi det var natmandsarbejde og „uærligt“. Natmændene gildede også grise, hunde og katte, flettede kornsold, lavede hægter samt optrådte som glarmestre og blikkenslagere, undertiden også som skærslibere. De var dygtige til at fiske i åerne og fange vildt med snarer. De var døbt, men havde aldrig gået i skole, fordi de det meste af tiden levede på vandring for at sælge deres produkter, men især for at tigge. Derfor havde de ikke lært at læse og skrive og var ikke konfirmerede. De tog sig en mage, som det passede, og de blev sjældent lovføreligt viiede, men nøjedes med at „kaste kæp“, det vil sige udveksle tiggerstokke.

Mændene gik med høj, sort filthat i stedet for den røde bondelue. I hatten medførte de på vandringen forskellige nødvendighedsartikler, blandt andet mad og eventuelle tyvekoster, og de havde gerne en grønmalet „glarkiste“ på ryggen. Man sagde, de var dovne, og det væsentligste af levebrødet fandt de ved kvindernes tiggeri, der understøttedes med en forbavsende tungfærdighed og frækhed: „Å bette

Kæltringer og natmandsfolk

kjøn muer, du sku wal et ha en pøls te mi kålpåt? – Du har endda en kjøen bette båen, bette kjøen muer!“ (Å lille kønne mor, du skulle vel ikke ha’ en pølse til min kålpotte? Du har virkelig et kønt lille barn, lille kønne mor!). Mere eller mindre åbenlyst tyveri hørte til, når lejligheden gaves. Derfor gemte bønderne deres løsøre væk, når det rygtedes, at en kæltringfamilie var kommet vandrende til sognet eller byen. Og havde man været nødt til – undertiden under trusler om den røde hanes galen over gårdens stråttækte længer – at give dem husly, for at de kunne tilberede deres mad, blev gryder og pander omhyggeligt skoldede og stole og borde skurede efter anvendelsen, dels fordi de var blevet „urene“, dels fordi kæltringerne var fyldt med utøj. Ofte havde man i gården et særligt glas med træfod, et „rakkerglas“, som kun uærlige drak af.

I 1835 blev der holdt jagt på kæltringerne i Viborg amt og dele af Ålborg, Randers og Ringkøbing amter med det resultat, at en del hjemløse individer fik anvist et sogn, hvor de fremtidig skulle være forsørgelsesberettigede, og hvor bør-

Almindeligt hospital i Amaliegade rummede ved siden af sygeafdelingen også en lemlestiftelse, hvor de helt affældige fattiglemmer anbragtes og fik fuld forplejning; med udgangstilladelse søndag og torsdag. Men forevrigt var forholdene forfærdelige, lige til koleraen i 1853 satte gang i hospitalsbyggeriet. I 1852 kunne man læse i Berlingske Tidende: „På den ringe Plads, som Lemlestiftelsen indtager, hvis Gaardsrum ikke er større end en god stor Købmandsgaard i en Provensby, lever en Befolkning af mer end 1200 Mennesker af alle Aldre, lige fra smaa Børn til firsindstyveaarige Gamle.“ – Bepising af lemmerne i Alm. hospital, tegning af Alfr. Schmidt, III. Tid. 1880–81.

nene kunne komme i skole og blive konfirmerede. En del af de voksne kom til at sidde i Viborg tugthus. Først efter midten af 1800 årene begyndte antallet af omstrejfende kæltringer at gå nedad. Selv kaldte de sig „skøjere“ (o: de vandrende), og var der uindviiede tilstede, talte de med hinanden i et slags forbyrersprog iblandet så mange fremmede benævnelser, at andre ikke kunne forstå meningen, hvorfor folk kaldte det „kæltringe-latin“. Fattige på jordisk gods var de, men stolte af deres færdigheder. Så bønderne ned på dem, følte de sig til gengæld bønderne overlegne.

I købstæderne var tiggernes hær også en plage; men til de fattige, der havde fast bopæl, oprettedes forsørgelses- og arbejdsanstalter. I Århus fik man en sådan fattiggård i 1820. Bestyreren skrev den 8. april 1821 i anstaltens journal, at der var opstået et stort spektakkel blandt lemmerne. Bølgerne gik så højt, at fattigkommissionen næste dag måtte holde ekstra møde herom på rådhuset. Den 20. november 1821 var en matrosenke med tilladelse gået ud i byen, men hun kom så fuld hjem, at hun hverken kunne stå eller gå, og var dertil meget grov mod bestyreren.

For lemmerne var savnet af friheden det sværeste. Den 20. februar 1822 bestemtes i Århus fattigkommission, at „for at undgå tidsspilde måtte ingen voksen komme ud de søgne dage“. Det kunne hændes, at lemmerne udsuglede et og andet sælgeligt og gjorde det i penge til brændevin. En vinterdag i 1822 omviklede Bodil Wenniche sin lænd med et skørt og solgte det for 24 skilling.

De mandlige og kvindelige lemmer måtte ikke have nærmere omgang med hinanden, men det skete dog, at Birthe Jensdatter kom galt af sted med Peder Larsen. Til afskrækkelse fik hun fjorten dage og han fire uger i kachotten. En midvinterdag 1825 kom 3 koner hjem fra åen, hvor de havde slidt med gårdens vask. Da det kendtes, at de var beskændede, blev de „tilkendt straf af 8 str. tamps slag på ryggen“.

I Slagelse skulle præsten omkring 1808 straffe de fattige, som opførte sig upassende, med Guds ord. Fattigvæsenet tog enhver, der ikke kunne ernære sig selv, i sin tjeneste og gav ham om ugen syv pund brød, en halv pot varm mælk hver morgen, en halv pot varmt øl om aftenen, omtrent halvanden pot varm middagsmad, frit husly og varme samt linned og klæder, hvis det var nødvendigt. Til gengæld skulle han arbejde for det offentlige i fattighuset. Han fik dog lidt penge til hjælp til sine småfornødenheder, og et fattiglem kunne i gennemsnit tjene fem rigsdaler om året.

En mængde ældre mennesker blev i kirkebøgerne opført som „almisselemmer“. Det gjaldt for eksempel i Grenå i årene omkring 1800. Indtil 1842 var der kun ét fattighus til byens 750–900 indbyggere. Hver lejlighed bestod af en stue til

Det kongelige opfostringshus for drenge havde siden 1755 plads i Store Kongensgade. Men i dets baghus ud til Bredgade samlede Københavns fattigvæsen sine delvis arbejdsføre mandlige lemmer i det såkaldte Holmens arbejdshus, der først forsvandt i 1880'erne. – Tegning af Alfr. Schmidt, Ill. Tid. 1880–81.

gaden og et køkken til gården, i stuen var der lergulv, i køkkenet brolægning. I 1842 opførtes endnu et fattighus, men først i 1879 fik byen en fattiggård, men da var befolkningen vokset til 2.400.

Forholdene var næppe bedre i København end i købstæderne. De fattige i byerne havde det om muligt ringere end på landet, fordi det gav bedre udbytte at tigge i en landsby end i byens gårde. I begyndelsen af 1800'erne skete der en nedgang i antallet af forsørgede under fattigvæsenet i København til 4,4 pct. af byens befolkning i 1816, men procenten steg, navnlig efter 1850 og nåede i 1867 sit højeste med 9,8 pct. Det vil sige at næsten hver tiende københavnere var under fattigforsørgelse på den tid. Og den hjælp, der ydedes af det offentlige, var altid under sultegrænsen.

I krigsårene 1813–14 uddeltes der på regeringens foranstaltning levnedsmidler til de fattige for tre fjerdedele af den normale pris. Thomas Overskou mindedes fra sin barndom, at der i Hausergade solgtes smør i tre timer daglig. Her stod da

flere hundrede fattige af begge køn opstillet i række og ventede i sne, regn og slud, indtil turen kom til dem. Men ikke alle var værdigt trængende, for det skete, at en mester sendte sin læredreng derhen – drengens timeløn var ikke større, end at det godt kunne betale sig at stå i række for at købe et pund smør, to lys, et brød eller en sæk tørv til nedsat pris. – Overskou fortæller også om det berygtede københavnske fattigherberg „Pjalttenborg“, der i årene omkring 1810 regeredes af madam Granberg, kaldet „mesterinden“, fordi hun var gift med en snedkermester. Under hendes styre fik logiset lutter døgn-lejere. For fire skilling fik husvilde vagabonder ret til at søge syv timers søvn siddende på trappegangen, liggende på gulvet eller stående op mod væggen. Madam Granberg kom et par år efter i fængsel på vand og brød for åger, men Pjalttenborg bestod, indtil det brændte i 1850.

Forskellige velgørenhedsselskaber øvede en højst nødvendig barmhjertighedsgering i København. Men det var kun lapperier. De særlig fattige blev anbragt i tvangsarbejdsanstalten på Ladegården og i Søkvæsthuset. På Ladegården var der både skræderi, væveri, børstenbinderi og andre håndværk, og lemmerne var inddelt i arbejdsklasser med en ringe dagløn svarende til arbejdets sværhed. Men man kunne ved flid og god opførsel gøre sig fortjent til en højere løn. Ladegårdslemmerne rensede byens torve under ledelse af en opsynsmand. De var klædt i aflagte soldateruniformer og kaldtes derfor i tiden omkring 1870 for „den 41. bataillon“ (fodfolket havde dengang 40 batailloner), og opsynsmanden hed „generalen“. Han førte dem i samlet formation med riskoste på skuldrene fra torv til torv, rengøringen skulle være til ende klokken tre om eftermiddagen. Lemmerne var underkastet et fast reglement, stod op klokken fem om sommeren, klokken seks om vinteren, fik serveret varmt øl. Og en time efter begyndte arbejdet, der varede til seks aften. Klokken halvni var lemmerne tvungne til at gå i seng. Skønt deres eneste forseelse var, at de havde modtaget fattighjælp, blev de behandlet efter et reglement, der meget mindede om regulativet for Vridsløse straffeanstalt.

Det første arbejds hus, man fik ude på landet, indrettedes i 1825 i Døstrup sogn nord for Tønder. Få år senere fik man en lignende bygning i det nordligere sogn Brede med plads til omkring 50 lemmer. I 1841 opførtes i Gamst vest for Kolding den første fattiggård nord for Kongeåen. Anstalten i Gamst var en nøjagtig kopi af den i Døstrup og ikke særlig stor. Antallet af fattiglemmer i Gamst var i 1845: 17. 1860 var her 25 lemmer, hvoraf 14 var under 18 år. På Sjælland begyndte den nye fattigpleje i Tikøb sogn nær Helsingør, hvor der i 1860 byggedes en efter sin tid imponerende fattiggård med plads til 150 lemmer foruden en afdeling for sindssyge. Med Tikøb som direkte forbillede oprettedes en række

Et væsentligt led i de gode gamle dages sociale forsyng var fattighuset, som gav husvilde tag over hovedet, men heller ikke meget mere, og fattiggården, som gav fuldt ophold til gamle og unge, som ikke kunne klare sig selv, enten det nu skyldtes sygdom, drik eller alder. Radsted hospital, maleri af C. Wentorf, 1891, Stiftsmuseet i Maribo.

fattiggårde på Sjælland. På Fyn fik Ringe efter grundige forberedelser en fattiggård i 1864, og i de følgende 10–15 år blev sådanne gårde opført i alle egne af landet, men dermed forsvandt de almindelige fattighuse ikke. I talrige sogne bevarede man dem endnu gennem et par menneskealdre.

En fattiggård var en større eller mindre landbedrift, der almindeligvis var indkøbt af et par sogne, og i denne anbragte man de pågældende sognes arbejdsløse personer for kortere eller længere tid. De indlagte lemmer fik på gården fuld forplejning, og det var tanken, at de produkter, der medgik til forsyngelsen, skulle frembringes på gården ved hjælp af fattiglemmernes arbejdskraft. Ved sin størrelse og ved den stærke betoning af fattiggården som en forsyngelses- og arbejdsanstalt adskilte den sig fra fattighuset, der kun var et sted, hvor den fattige fik anvist bolig. Mange af de fattige og gamle, som havde udsigt til at komme på fattiggården, var meget ulykkelige. De ville hellere blive boende i de gamle, hjemlige rønner, hvor de, trods armoden, befandt sig som frie mennesker. At komme på fattiggården betragtede de som en skam og nedværdigelse, her følte de sig sat uden for samfundet; de havde ingen stemmeret; de kunne ikke gå og

komme, som de ville; de skulle adlyde bestyreren og overholde et reglement. Sligt kunne det især for folk, der havde kendt bedre dage – gårdejere og gårdmandsenker, som på deres gamle dage ingen midler havde – være svært at forsonse sig med.

Derfor søgte mange gamle så længe som muligt at undgå fattiggården. Henrik Pontoppidan har i sin fortælling: „Naadsensbrød“ (der indleder hans bog „Fra Hytterne“, 1887), skildret, hvorledes den aldrende Stine Bødkers kæmpede forgæves mod overmagten, den dag hun skulle på fattiggården – vel nok et sted i Nordsjælland. Stine bad for sig i sit hus i landsbymøgen, men sognefogeden lod et par karle binde hendes hænder og fødder, og som en kalv blev hun, sparkende og skrigende, båret ud og kastet op i vognhalmen, „et par mand sprang op, kusken smækkede på hesten . . . og vognen rumlede afsted. Så var det forbi, og folk skiltes roligt“. På forespørgsel fra provsten, der lidt efter kom kørende gennem landsbyen i sin nye landauer, hvad der var på færde, svarede de adspurgte børn i deres uskyldighed: „Det var bare Stine Bødkers, der kom på kassen!“

Efterhånden som skrivekunsten blev større, blev det muligt for flere selv at fremføre deres skriftlige klager overfor de ledende i sogne og købstæder. I Struer, hvis fattigvæsens historie efter 1855 er særlig godt undersøgt, søgte forskellige fattige sognerådet om hjælp. En sypige, der var kendt for sin grove kæft, var, da hun var passeret de 50, som så mange af sine ligestillede gammel og udslidt og måtte så småt begynde at ty til fattighjælpen, og lige meget hvor ringe den var, var den dog altid ensbetydende med et sort stempel: „Jeg kan ingenting tjene, da mit helbred er nedbrudt. Jeg kan ingen ting få på kredit efterdi at jeg har modtaget fattighjælp. Sulte kan jeg ikke, for jeg er jo da også et menneske“. Hun blev i juli 1899 anbragt på fattiggården. Men allerede i september samme år forlod hun den uden tilladelse. Sognerådet havde i lang tid endnu bøvlt med det uregerlige kvindemenneske.

En anden kvinde fra Struer, Caroline X, var meget skrivende og vanskelig. Hun skrev i 1890: „Jeg kan ikke tro at det må finde sted, at når en fattig enke skriver formanden i sognerådet til angående en hielp, da jeg ikke havde brød til mine små børn, men da hr. Rosenthal så det var angående om hjælp vilde han ikke læse brevet. Jeg vidste ikke bedre end det var kristelige mennesker som var i sogneraadet, men nej Gud hjælpe os når vi er fattige og skal bede om hjælp især til ubarmhjertige mennesker, jeg bad om hjælp men nej er det ikke grusom, jeg troer at sognerådet er sådan stemmet før skulde de små børn sulte ihjel end sognerådet vil give hjælp til brød, betænk en fattig enke med tre faderløse børn har ikke mere end 2 kroner til føde i 8 dage den ene krone bruger jeg til ildebrændsel vi sulter 3 dage i hver uge, havde sognerådet givet mig 2 kr. til brød

så havde det vel ikke blevet mere end et halvt øre til hver 30 mand der giver kommuneskat. Loven lyder jo at vi må ingen nød lide, jeg håber jo ikke at sognerådet forkaster kongens lov og laver deres egen lov som di selv vil, nu beder jeg se mit hus efter om det er forsvarligt at vi sulter ellers skriver jeg til amtet og for 4 mænd til at skrive sine navne under som vidner på at jeg er blevet negtet hjælp i min sygdom og atest på at jeg er syg fra en lege Nu håber jeg at I har resultat af min skrivelse denne gang. Med agtelse.“

Da sognerådet efter flere skrivelser om hjælp henviste hende til fattiggården, for kvinden i harnisk. Der ville hun ikke, . . . „nej prygl på mine gamle dage vil jeg ikke have . . . den gård er min skræk nu beder jeg om lidt hjælp i min sygdom forglem ikke enker og faderløse“. Gennem de følgende år fortsattes tovtrækkeriet med den af skæbnen ramte kvinde.

Selv om fattiggårdene var et uheldigt påfund, må det dog ikke glemmes, at forholdene på disse anstalter de fleste steder var så gode, som de kunne være efter hin tids anskuelser om offentlig forsorg. Mange lemmer, der tidligere kun havde kendt arg fattigdom, kom til at befinde sig ganske godt inden for fattiggårdens skærmende mure. En fattig mand på Sydfalster, Aale Stoffer, der handlede med ål og drak, kom til sidst på fattiggården, og disse sidste år var sikkert de lykkeligste i hans liv. Man har fra fattiggårdene i Herning og Vester Brønderslev oplysninger om mandlige lemmer, der stak af på vandring, når foråret nærmede sig, men om efteråret kom de tilbage for at tilbringe vinteren i den lune fattiggård.

Lemmerne var optaget af alt, hvad der skete på den fattiggård, hvor de havde deres ophold. Gården blev efterhånden for mange et hjem, ikke mindst for sinker og åndssvage, der slet ikke formåede at klare sig ude i den frie verden, men også for de fleste andre beboere af en fattiggård var tilstandene bedre, end de kunne opnå at få dem, hvis de selv skulle fægte for føden ude i sognene.

Da der på en sådan gård let kunne opstå ufredelige tilstande, måtte bestyreren, når det var nødvendigt, optræde med den myndighed, der var tildelt ham. Det kunne hænde, at fulde eller kivagtige lemmer måtte låses inde på deres værelser, sættes i arresten eller have spændetøje på. På Herning fattiggård fik i 1890erne Galop-Johanne bersærker gang en søndag morgen, da hun lå overdreven fuld på sengen. Bestyreren måtte have hjælp til at få det forfærdelige kvindfolk i arresten.

Tit kom på fattiggårdene nogle af de kvindelige lemmer i slagsmål. I 1894 var på Avlum fattiggård syd for Holstebro to kvinder efter hinanden, den ene med en økse, den anden med en brødkniv, men i sidste øjeblik kom bestyreren og fik de farlige våben taget fra de to opbragte mennesker. I almindelighed bar lemmerne ikke nag til bestyreren, når han havde været nødsaget til at bruge

Fattiglemmernes adfærd

stærke irettesættelser eller anvende magt. De vidste jo, at de skulle adlyde ham og opføre sig ordentlig. Og da manden var flink nok til daglig, var der ingen grund til at nære uvenlige tanker mod ham.

I 1860 udtalte politikeren A. F. Tscherning det ønske, at man måtte ordne fattigvæsenet således, „at det ikke blev nogen skam for en mand, der ikke selv kan ernære sig og sin familie på en tålelig måde, at modtage hjælp gennem det offentlige fattigvæsen“. Dette opnåedes i 1891–92 med loven om aldersrente. Man skabte med denne lov det nye grundlag, på hvilket kommende lovgivere kunne videreføre og udvikle fremtidens forsørgelsesvæsen. Aldersrenteloven gjorde det efterhånden muligt at undvære fattiggårdene. De fleste blev dog ikke nedlagt før mellem 1900–1920, nogle førte en hensygnende tilværelse til henved 1930. Ved sociallovens ikrafttræden 1. oktober 1933 gled fattiggårdene ganske ud af sagaen, og nye, bedre former for hjælp til samfundets nødstedte blev indført.

KLASSESKEL, KROER OG KLUBLIV

Standsmæssig opførsel var under enevælden et selvfølgeligt krav til alle, og især til enhver i offentlig tjeneste. Æresbegreberne var ikke de samme for alle, og da slet ikke noget privat anliggende, men helt bestemt af stand og klasse.

Syngemester Du Puy måtte i 1808, for at blive løjtnant ved Livjægerkorpset, ophøre med såvel koncerter som undervisning i musik. Og da løjtnant N.P. Nielsen i 1820 søgte ind på Det kgl. Teater, hvor han blev sin tids mest feterede skuespiller, forlangte Frederik 6. øjeblikkelig hans officerspatent tilbageleveret. „Tænk om han blev udpebet.“

Det var vel kun i kongens nærhed, man tog sagerne så alvorligt? Nej – i 1829 måtte løjtnant Satterup slå teaterdirektør Jens Bech i gulvet i Aalborg Teaters garderobe for at forebygge, at direktøren gav ham en symbolsk ørefigen, „hvilket ville for mig og min familie have de ulykkeligste følger“. Løjtnantens voldshandling derimod kunne klares med en skriftlig udmeldelse af Det dramatiske Selskab. Dog skal ingen forestille sig Satterup som en kalkunsk duellant, han var en fredelig geodæt med kone, børn og skatterestancer. Men han kendte spillets regler og slog først.

I Det kgl. Teater var første parket og anden etage forbeholdt „rigfolk og standspersoner, gardeofficerer og andre løver. Folk af embedsstanden og den velstående handelsklasse kunde i de tider meget vel gåe i anden etage. Anden parket var dengang en helt standsmæssig plads“. Javist, men hvad var galleriet så?

Fik de Aalborg latinskoledrenge bank af drenge fra borgerskolen, kunne de ikke indrømme det – end ikke indbyrdes. Men et blåt øje, tilføjlet af en ligestillet, var ingen skam. Altså fik en klassekammerat påtage sig skylden for blessuren – også overfor kammeraterne.

Den sønderjyske præst C. N. Smith ynker kaldsfæller i marsken, hvor der ikke betales tiende. Deres tilstand kunne blive så sølle, at de måtte lade deres børn arbejde ved præstegårdens avling, ja lade dem gå i landsbyskole. Og endnu i 1860, da rangstigen så småt begyndte at vakle, berettes som meget opsigtsvækkende, at man i klubben i Hørsholm hver klubaften kunne træffe fem–seks bønder ved l'hombre-bordene.

Standen var enhvers begrænsning til alle sider. I den forstand var alle lige,

Standsmæssig fremtræden

at de var bundet til omgang med ligestillede og ingen andre. Klassesamfundet var en spændetrøje, enhver lige så godt først som sidst kunne vænne sig til. Reglerne for god opførsel var mange og indviklede, men måtte læres, om man vel ville fare. Memoirer og breve, retsprotokoller og aviser, alle taler om klasser som noget givet, og man ventede af enhver hans klasses opførsel, ikke hans personlige adfærd.

Når det ser ud til, at standsinddelingen mest gjaldt de højere stænder, er det en følge af kildernes ensidighed. Menigmand – de lavere klasser – kunne ikke læse og skrive, derfor kom deres anskuelser ikke til orde, de kendes kun fra de højere klassers papirer. Men bønderne havde deres „vider og vedtægter“ at rette sig efter, strengere og mere detaljerede end nogen borgerlig korporations love. Og håndværkerne havde deres lavsartikler med regler for omgang kolleger imellem, så strenge som hærens.

En undtagelse danner adelen, som var friest i sit valg af omgang, al den stund

Set oppefra var skuespillerstanden under mistanke, set nedefra var den lige så naturligt en del af overklassen. Murersvend H. C. Knudsens geni og energi banede ham den vanskelige vej til teatret. Som skuespiller vandt han fortjent anerkendelse, som patriot efter englændernes overfald i 1801 og 1807 sit fædrelands tak og sin konges belønning, han var den første danske skuespiller, der blev dekoreret. – H. C. Knudsen i tableautet „Fædrelandsk Kirkegaard“ til fordel for de i Englandskrigen kvæstede og for de faldnes efterladte. Kobberstik af Johannes Senn, 1814.

Ungdom af stand og dannelse kan hengive sig til sværmeri i naturen og nydelse af udsigten over Lillebælt fra Hindsgaul, for den ældre og ansvarsbevidste samfundsborger er det en pligt at holde et vågent øje med underklassens sædvanlige dovenskab og uefterrettelighed. – Maleri af Jens Juel, 1790erne, Thorvaldsens Museum.

den kunne indbyde, hvem den fandt for godt; bare gæsten kendte sin plads, var han accepteret alene ved værtens adelskab. Kunstnere kunne tilsiges til at spille bezique eller skak med baronesser, når blot etiketten blev overholdt. H. C. Andersen tyranniserede sine adelige værter, og Thorvaldsen blev forgudet på Nysø; han tvang familien Stampe til at spille idiotisk tallotteri og plagede i det hele taget familien slemt.

En anden undtagelse dannede på sin vis tjenerskabet. Det var en uhyre stor klasse, eftersom mange tjenestefolk var med til at øge sit herskabs prestige. Og da ingen er helt for sin kammertjener, kunne et fortrolighedsforhold, eller i det ringeste en gensidig personlig viden, skabe en omgangsform så fri, som ellers kun mellem ligemænd. Men kun til den grænse, som sattes af andres selskab. Den samme tjener, der gav sin herre gode råd under fire øjne, stod ret i samme øjeblik, tredjemand trådte ind.

Da hofembedsmanden Johan Bülow trak sig tilbage til sit fynske gods af skuffelse over en kongelig uretfærdighed, valgte han en gammel kancellitjener som eneste korrespondent i hovedstaden. Var det udtryk for ydmyghed? Ikke tale om, tværtimod var det et forsøg på at isolere sig fra standsfæller af ringere karat

Kroer og beværtninger

ved at vælge sin fortrolige efter dennes menneskelige egenskaber. Men mange af den slags eksempler var der ikke.

Mødes med andre klasser måtte man. Var der en og anden Bülow, der havde karakter til at vende det vedtagne, „konveniensen“, på hovedet, var der tusind andre, som ikke så på mennesket, men alene på dragt og stand. Mange etableringer – vokskabinetter, artisttelte, rejsende gøglere – havde en tavle med fastsat entré med tilføjelsen „Standspersoner betale efter behag“. Hvordan da skelne mellem almue og standspersoner? Jo, de der betalte over taksten, var af stand. Måske trods alt en billig form for honnet ambition.

Der var en mulighed for at undgå mødet med andre klasser, den at blive hjemme, og den var næsten helt forbeholdt bønder og kvinder. Alle andre måtte have den umage at tilpasse sig andres nærvær helst med sin klassebevidsthed i behold. Det var problemet for omgang på offentlige steder, lige til folkestyret efterhånden fik skellene udvisket.

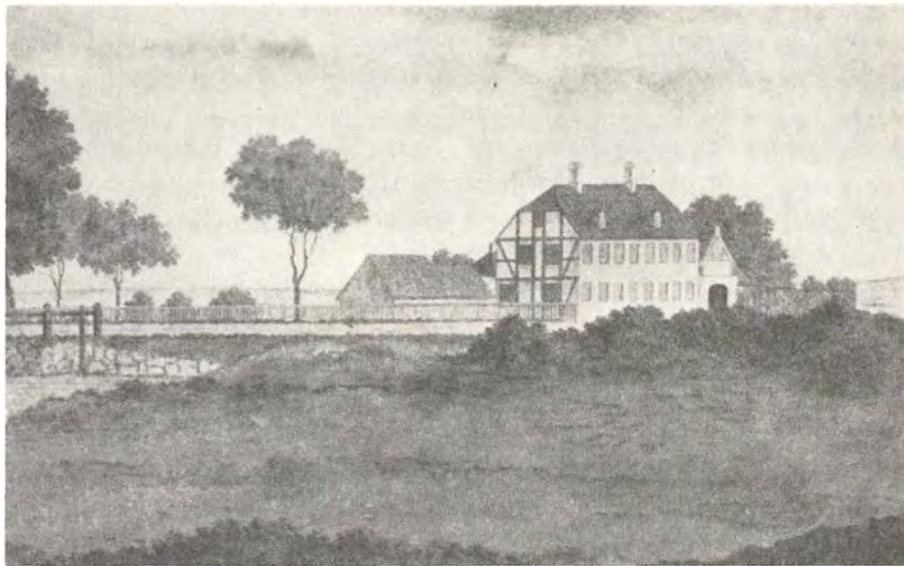
„Jeg selv på kro vil drikke.
For andet kommer jeg der ikke,“

siger Joh. Hermann Wessel, og den sjællandske præst, L. M. Wedel, udtrykte sit syn på drik i denne sentens: „Har man ikke råd til at drikke maderas på en sofa i den store sahl, får man at behjælpe sig med finkel (simpel brændevin) på en benk i skienkestuen.“ Kilderne til vor viden om værtshusliv skiller sig i to arter, dem der skælder ud, og dem der gotter sig. Få mellemtoner.

Langs de lange veje lå bedesteder, hvis indbyrdes afstand mere var beregnet efter hestenes udholdenhed end efter passagerernes. En perlerække af landevejskroer lå langs landevejen København–Korsør, med Krobhuset ved Sorø sø som det af alle foretrukne spisested. Ikke den af guldalderens skrivende folk, der ikke har lovsunget dette livsalige værtshus. Og det er at bemærke, at de taler sagkyndigt om mad. Det skulle ikke være mærkeligt at rose en god kros mad, men ligesom Wessel var der nu adskillige, der kun kom på kro for at drikke. Skulle de have fast føde, medførte de det selv. Kromændene havde i reglen privilegium på selv at brænde deres brændevin og brygge eget øl, og deres kros rygte var afhængig af kvaliteten af disse drikkevarer. I de sjællandske landevejskroer kunne også fås vin i et vist sortiment, som kun adskilte sig fra nutidens ved en forkærlighed for rhinske vine.

Krokulturen synes at aftage vestpå. Endnu de fynske kroer roses af L. M. Wedel, som meddeler, at der i Skårup sogn er en halv snes kroer, „og dog såre få ere drikfældige, således at de blive beskienkede“. Da er det en anden snak,

Kroer og beværtninger

De gamle landevejskroer var solide forretninger, ikke oprettede på spekulation, men opstået, ligesom af sig selv, der hvor de vejfarende følte det naturligt at bede. Manden, som skulle passe slusen ved Langvaddam, holdt med eller uden bevilling kro i Damhuset siden 1600 årene. – Damhuskroen ca. 1800, akvarel af Elias Meyer, Kongl. Bibliotek.

J. Phil. Hage fører om kroerne i Nordsjælland, han beretter om en kældersvend – vi ville sige overtjener – der gav 100 rdlr. om måneden for tilladelse til at udskænke øl og brændevin i Måløv kro, som endda ikke lå ved hovedvej, men var bedested for de mange bønder, der agede varer til hovedstaden.

Roskilde kro, Røde Vejmølle kro, Osted kro, Tappernøje kro – disse sjællandske landevejskroer har tegnet deres navne i dansk kulturhistorie. P. O. Brøndsted beretter om en snevejrsmat i Roskilde kro, da selskabet måtte spille sig søvnige i l'hombre og sove på stole. Og Korsør, ventestedet, som endnu længe kom til at slæbe på et rygte for kedsomhed: „I Korsør findes ikke andre forlystelser end Jens Baggesens grav, og den er i Kiel“. Sagen er vel, at en rejsende aldrig ynder ophold. Og der var i Korsør kun én eneste gæstgivergård, den mest bagtalte på Sjælland.

De jyske kroer var ikke så velbekendte, lå ejheller så tæt eller var så velbesøgte. Deres klientel var af en anden art, mest handelsmænd og bønder. Deres privilegier taler kun om pligten til at holde drikkevarer fal, ikke om mad til de rejsende. Mange af dem havde kun gæstgiverbevilling, uden ret til at skænke for sognets egne beboere, hvilket tvang dem til at blive smugkroer for sognefolkene. I øde egne kunne ligge store kroer, hvis værter i driftsæsonen halede hele årets

fortjeneste hjem ved at betjene studedrifterne fra Nordjylland til Holsten, og siden levede som bønder resten af året. Ja åbne var de da, for rejsende handelsmænd kom strygende hver efter sin sæson, ålemænd fra Thy, skovlovringere med træsko og vogntømmer fra Silkeborg-skovene, pottemænd fra øst med „røde potter“ og fra vest med „sorte potter“. Uldkræmmere fra Hammerum herred kunne man træffe på kroen, kedelførere fra Horsens og svinedrivere fra Århus-egnen. Men ikke en ærlig beskrivelse af disse kroer er levnet eftertiden, for deres gæster hørte til de „stumme“, der ikke skrev.

Jo, én og anden beretning høres dog – klager over ventetider i usle kroer ved færgestederne. På en rude i Snoghøj kro stod ridset med diamant „Det sletteste Færgested“, men mon dog? Beskrivelser af de to færgeskroer på hver sin side af Sallingsund, kaldet „Pinen“ og „Plagen“, oser af elendighed, urenlighed og fin-keldunst. Og da Thomas Lange i 1850 selvanden kom til Hagebro kro, var der ikke andet at få i denne privilegerede kro end surt rugbrød, ost og brændevin. Men aftægtsmanden gik så ud og fangede en ørred i Karup å, og den var så god, at Lange mindedes den hele livet.

Længst nede mellem bedestederne var de kroer, der skaffede sig rygte som „slyngelkroer“ eller „kæltringkroer“. Det var ofte privilegerede kroer med de lovbevalde „svendekamre“ som søgtes af vandrende svende af enhver art, tig-gere, glarmestre, skorstensfejere, prostituerede kvinder, åndssvage og arbejds-sky, hele det vandrende udskud. Sjælland havde flest slyngelkroer, af hvilke „Overdrevskroen“ og „Stodderklemmen“ i Midtsjælland har båret rygten længst. En stadig tilbagevendende indførsel i kirkebøgerne er den om personer, fundet døde i kroens rejsstald, og begravet ukendte på sognets bekostning.

Var disse gæstgiverier, kroer, herberger og hvad andet navn de kunne have, en nødvendighed for farende folk af alle stænder, lod de sig dog ikke udskille fra andre værtshuse. En lystfølelse ved drik i selskab holdt adskillige til, som ikke havde andet ærinde end salig Wessels. Selv Hvalpsund færgeskro, hvor kroman-den af og til tærskede gæsterne, var et søgt værtshus for sallingboer som for himmerboer. Folk havde ikke andet sjov, end de selv lavede. Hvilket også kunne være en hel del.

Helt umuligt bliver det at skille mellem nødvendigt gæstgiveri og lystbetonet værtshusliv i købstæderne. I 1804 var der i Aalborg 53 værtshuse, i Nørresund-by – med en tiendedel så mange indbyggere – omkring halvt så mange. Flere af husene står endnu med samme rumfordeling, de viser sig gerne at være toværel-ses lejligheder med en smule køkken, mest uden gang eller entré. Man kom di-recte ind i skænkestuen, hvis eneste servering var øl og brændevin. Om bevært-ningen „Blodkoppen“ i Aalborg fortælles, at eneste inventar var en bred bjælke på langs af lokalet. Den tjente til at stille glasset på, mens det blev fyldt, og

I 1817 købte østrigeren Carl Joseph Knirsch Raus hotel, der siden da har heddet Hôtel d'Angleterre. Til de af Knirsch indførte fornøvelser på dette Københavns fornemste hotel hørte også indretningen af en elegant kafe i stueetagen. – Tegning af P. Klæstrup.

kunne man ikke længere ramme den, var det tid at humme sig hjem – en bar kom sådan en indretning senere til at hedde.

Men i samme by etablerede sig franskmændene Victor Brunnes i den gamle bispegård, hvor han skabte både hotel og restauration, søgt af standspersoner og med et stambord for embedsmænd. Denne tilvandrer – desertør fra Napoleons hær – tilførte sit eksil en europæisk restaurationskultur i mad, vin, musik og levestil.

Og se så en bekendtgørelse fra byfogden i byens avis 1811: „Værtshusene skal være tomme kl. 10. Matroser skal være ombord ved solnedgang“. Javist, det var under kapertiden med inflation og hastigt tjente penge. Men samtidig holdt Brunnes nattesæde for honoratiores i Bispensgade, og byens borgmester var den sidste til at forlade lokalet.

I 1793 kom portrætmaleren Hans Hansen til Aalborg (hvor han ikke kunne lide at være), og han giver en lystig beskrivelse af sin vært, „en complet giestgiver eller værthusmand“ som „let forfalder i det gemeene“, men ender dog med at recommendere ham til enhver. Nej, skelne mellem gæstgiveri og værtshus lader sig ikke gøre – da slet ikke i købstæder – og allermindst i København: „Dette er et ganske moersomt sted, man finder engellændere, italienere, fransk-

Kroer og beværtninger

Den tarvelige beværtning Brokkensbod i Toldbodgade i København, forlængst købt af Statskassen med nedrivning for øje, faldt først i 1854, savnet af ingen uden måske af en og anden gammel søulk, for hvem der knyttede sig minder til stedet. – Maleri af C. A. Schleisner, 1847, Københavns Bymuseum.

mænd, tyskere og danske at sværme hulter til bulter, jøder, grækere, lutheraner, catholiquer og calvinister at omgås, officerer, fornemme kammertienere, kokke og andre fleere at passeere for ligemænd“. Også denne iagttagelse er gjort af Hans Hansen, men denne gang hos Rau på Kongens Nytorv, stadens fornemste værtshus, nu hotel d'Angleterre.

Var klasseskellet da mindre i hovedstaden? Ingenlunde. Raus restaurant var blot et så dyrt og krævende sted, at det af sig selv gav frisprog til gæsterne, som på forhånd var sorteret af de høje priser. Alle følte som en lettelse at blive fri for standens og klassens tryk i nogle timer.

Stamcaféen – eller snarere stamknejsen, eftersom begrebet er meget ældre end ordet café – er ligeså mangetydig som ordet værtshus. Et stambord eller en stamknejs dannes af en kreds af ligestillede, som søger stedet til fælles vederkvælgelse. Det er det nøgne skema, hvortil kunne komme mange bimotiver. Fremmede søfolk kunne i Helsingør hos visse værter indlogere sig uden penge. Disse „Seelenverkoopere“, som de med et hollandsk ord kaldtes, havde i entreprise at skaffe anløbende skibe mandskab, og de solgte så deres gæster i død-

Kroer og beværtninger

drukken tilstand til den skipper, som ville betale gæstens regning samt et tillæg for risiko.

Berømte værtshuse ved de store havne havde i reglen to afdelinger, en for godtfolk og en for plebs. Toldbod Vinstue i København, for skippere, befragtere og mæglere, havde sin nærliggende modpol i Brokkens Bod, beregnet for søfolk foran masten. I 1837 skaffede etablissementet sig en ekstra berømmelse, da blev en opvarterske, som boede i huset, ædt af Toldbodens bidske vagthunde, hvilket blev foreviget i en gadevise. Den art berømmelse slap „Snorren“ i Aalborg dog for, men var ellers en lignende dobbelt-beværtning, kendt for sin virkningsfulde tepunch: te, rom, citron, demararasukker og ingefær – at bekomme i begge afdelinger. Spansk vin, hollandsk tobak og internationale skrøner kunne fås i Flensburger Herberg i St. Strandstræde i København, hvor matadorer som de Flensburger skippere holdt til og rejsende købmænd logerede. Der rullede mange penge, bemærker den helsingørske færgemand Lars Bache, og han var såvist ikke fedtet.

En beværtning med stort ry var W. Martfleet på Amagertorv, hvor man spillede billard og fik bœf og porter på engelsk manér. Fremmede skikke trængte først ind i hovedstaden, som den at gå på conditori for at drikke chokolade og likører som ratafia, osquebad og anisette „Der var dengang (1803) kun trende, der beværtede med chokolade. Comestabili på Østergade, Gregory i Kronprindsensgade og Sultani på Kongens Nytorv, og gaves der ingen conditorer dengang, uden de var italienere eller schweizere“. Rene stambeværtninger fandtes nær militærrets, flådens og borgerkorpsets øvelsespladser. Frokosten hos Kierulff på Christianshavn var obligatorisk og holdt officerer og bombarderer til mødepligten.

Simonis vinkælder i Aalborg var en slags børs for alle byens købmænd, at regne for en art handelens lavshus uden ceremonier. I Helsingør fandtes 6–8 kældre, „som skænkede for høje og lave, såvel som for søens folk“. Er den distinktion mon forsætlig? I Viborg var der ved markedstider – og da især under Snapstinget – en hel række vinboder, men til daglig højst et par stykker. Men her som på andre områder var det Københavns skikke, der kendtes bedst:

Madam Augsburgs vinstue i Hummergade var et hyggeligt sted, søgt af borgere. Der var tromleovn fra 1788 i en stor, men lavloftet stue. Gæsterne var købmænd, håndværkere og enkelte embedsmænd i kancelliet. Kun ganske få gæster var unge. Belysningen var 2–3 spædelys i blikstager med vedlagte lysekasse. Dertil på væggene et par dito, anbragt i piber foran hule, blankpolerede messingskåle, som reflekterede skinnenet.

Tobak blev nydt af kridtpiber. Enhver havde sin på værtshusets pipebrædt,

Offentlige forlystelser

men de nåede sjældent at blive ordentligt tilrøgede, inden de gik i stykker. Skrå og snus brugtes også, men ikke cigarer. Et dusin kridtpiber kostede en marks penge, af dem røg man hollandsk tobak.

Drikkevarerne var mest rødvin eller portvin. Af og til varmedes rødvinen og iblandedes sukker og nelliker. Øl serveredes ikke, men en bolle punch kunne fås. Der blev spillet kort, polskpas eller l'hombre, men ikke whist. Samtaleemnerne var bysladder, hofnyt, teater og udenrigspolitik. Kældersvenden Gamle Peter blev behandlet som et ærværdigt, men stumt inventar.

Af slige vinstuer har der været mange, og de har fungeret som fristeder for stamgæsterne. „Man gik ikke derhen for at drikke sig fuld, men for ved et glas vin i al gemytlighed at passiare, politisere og høre nyt.“

En nyhed, der på sine steder var ved at ændre værtshusenes karakter, var billardspillet. Det var dyrt i indkøb, og spillerne måtte leje det pr. time. Til lejen kom drikkepenge til markøren, som ofte synes at have været tildelt narrens rolle. I Odense var klubbens billardmarkør „en general-medicin mod al langweile på clubben“. Odense var den eneste by, hvis værtshusliv – eller snarere klubliv – nærmede sig Københavns i livlighed. Helsingør og Aalborg havde deres egen selvbevidste former, bestemt af at være søstæder. Viborgs særegne værtshusliv kulminerede omkring de store markeder, men var nokså småborgerligt til hverdags.

En ung embedsaspirant lod sig en aften i 1799 af et par muntre unge herrer forlede til at følge med på en dansebod hos en vært ved navn Pisang på hjørnet af Grønnegade og Pilestræde. Om hans oplevelser vil det være bedst at lade ham selv berette: „Iført en gammel grå frakke troede jeg at være ganske ukjendelig, men verten bærer den forlangte puns frem og jeg ser i ham en fra regimentet beafskediget hoboist. Strax derefter får jeg øie på Heinrichs sorte tjener, og det varede ikke længe, førend en procurator Hansen, som boede i kjælderen (i samme hus som fortælleren) bærer mig med et: Ydmygste tjener herr lieutenant. I min angst kaster jeg betalingen på bordet, lader punsen stå og skynder mig derfra.“ Ak ja, det var ikke let for en tyveårig at skulle leve op til standens krav. Samme mand var i en endnu yngre alder af ældre kammerater blevet indført i et bordeltelt i Dyrehaven, hvor han satte sig til at græde over menneskenes dybe fald. Efter slige autentiske erindringer tror man mere på Carl Baggers værthusscener i „Min Broders Levned“. Og mindre på myten om gamle sædelige tider.

I den tætklemte residensstad var der ikke plads til mange forlystelsesetableringer, dertil var de for pladskrævende og for støjende. Men uden for voldene lå det anderledes.

Tjenestepiger og andre ligestillede københavnske fruentimmer, som ikke var for fine til at søge selskab med vægteren, hyrekusken og gårdskarlen, kunne meget godt forlænge et ærinde for madammen med en afstikker til en af de mange hyggelige, tilrøgede kælderanseboder, anbringe torvekurv og skidtsko i krogen og et øjeblik søge glemsel for dagens trælse og uinteressante pligter. – Tegning af P. Klæstrup.

Dyrehavsbakken er det ældste kendte rekreatiionssted i Danmark, af uvis alder men evig berømmelse. Der var stedet, hvor håndværkssvende og soldater kunne blande sig med anden ungdom, og hvor mester og hans familie tog på skovtur mindst én gang hver sommer. Selv tyende fik dyrehavspenge og tilbragte en fornøjelig søndag på Bakken, hvor de dog selvfølgelig helst måtte undgå at møde deres herskaber. Da Klampenborg Badeanstalt blev etableret, foretrak herskaberne dette mere eksklusive sted og overlod Bakken til de lavere klasser. „Bakkens fald var hurtigt og brat“ (1840). Endnu over 100 år senere er Bakkens åbning dog stadig en københavnsk givenhed.

Ved høsttid, når de mørke aftener tvang skovgæsterne hjem, tog artisterne vinterstade på Vesterbro. „Verdensteatre“, lykkehjul, taskenspillere, den stærke kvinde, der bar adskillige mandfolk i sit hår og gjorde de mest utrolige kraftkunster. Men også pantomimen spirede på Vesterbro i familien Prices uforglemmelige bræddehytte, og i 1806 holdtes her det første Vauxhall, opkaldt efter forlystelsesstedet ved London, og forløberen for Tivoli. Traktementet var

Man bør ikke tankeløs nyde sin forfriskning i Frederiksberg have, men huske på, at etablissemnet har ligget der siden 1813, og at det har båret sit nuværende navn siden 1825, da bevillingen blev overdraget til Josty, en af de mange schweizere, hvis hyggelige, propre kafeer siden kong Frederik VI.s dage har sat deres præg på hovedstaden. – Tegning i Ill. Tid. 1866–67.

punch og smørrebød til enorme priser – et glas punch 1 mark og smørrebød 6 skilling stykket kostede disse „forfriskninger, uundværlige for enhver“.

Bjørnsdal, en gæstgivergård med dansesal, var tilholdssted for den mindre-bemidlede del af ungdommen, mens det nærliggende „Ægypten“ oprindeligt var udflugtssted for familier med madkurv. Da disse gik over til „Alleenberg“ og Monigatti, overtoges Ægypten af bondeungdom, tjenestepiger, soldater og Trommesalens slagtere, der gerne ville spille stærke og yppe kiv med bondekarene, som til gengæld allierede sig med soldaterne. Der kunne komme de dejligste offentlige slagsmål ud af det, med fri deltagelse for enhver lysthavende. Fredeligere var der så i „De fattiges Dyrehave“, et værtshus med have ved Kalkbrænderivej, som Nyboders folk søgte om søndagen og hvor de unge dansede til fiol og fløjte. En lignende familiehavne var Egholmsdal ved Værnedamsvej, som nød fordelene at ligge på halvvejen til Alleenberg, hvorfor godtfolk bedede der for hestenes skyld.

Men op over alle andre etablissementer ragede Lars Mathiesens værtshus ved Pileallé. Ikke ved størrelse eller udstyr, men ved værtens personlighed. Lars Mathiesen sorterede sine gæster, blev ven med dem, han kunne lide, og tog beta-

Sommerlyst i Frederiksberg allé var et af de større forlystelsesetablissementer, søgt af mange og regelmæssigt af de nye konfirmander, som her markerede deres indtræden i de voksnes rækker ved at lade en rigtig tjener servere for sig. – Tegning af Hans Tegner, Ill. Tid. 1876–77.

ling efter skøn af dem, han ikke brød sig om. Han gav nødigt tilbage på en stor seddel, men deltog til gengæld gerne i et sold, også med afregningen. Med Rahbek var han på venskabelig drillefod, studenterne fra Regensen kunne få kredit og ungdom kunne fjæle sig i hans lysthuse. Under den engelske besættelse drak han deres officerer under bordet og skældte dem ud i tilgift. Alle historier om Lars Mathiesen fortæller om en fribåren mand, der hellere lod en gæst gå fra sig end bukkede for ham. Hans begravelse var en høvdings, hans minde lever i anekdoter endnu, som samtidens reverens for den mand der ikke anerkendte klassesamfundet, men levede og døde i munter opposition mod det.

Fra de første boder på Vesterbro og Frederiksberg omkring 1790, til hele det indre Vesterbro omkring 1850 var et forlystelseskvarter, gennemløb folkets væner en udvikling – eller i hvert fald en ændring. Endnu i 1800 kendtes knapt andre former for tobak end kridtpiben, men 40 år senere kunne portnerkonerne i Frederiksberg allé have en indbringende handel med cigarer med penneposer, foruden med frugt og kager, især „røde grise“. Og mens punch var den eneste drik ved den første Vauxhall i 1806, siger en journalist i 1860: „Nu hører punch til sjældenhederne; det er næsten ikke mere sømmeligt at drikke den. Nu nyder man sin „halve historie“, sin carmenade, sin sherry-cobbler, eller

Den filantropiske sparekassedirektør J. Th. Hellmann, som i 1865 stiftede kunstnernes understøttelsesforening „Fremtiden“, den der stadig virker ved sine velkendte årlige bortlodninger af kunst, tog også med held koncerter, bazarer, udstillinger og de så yndede karnevaler i sin tjeneste for at skaffe foreningens pensionskasse kapital. Karnevalet i Casino den 11. marts 1869 blev en særlig vellykket og strålende begivenhed. – Tegning af G. Brøling, Ill. Tid. 1868–69.

sin rom- og cognacstoddy, og kun på Skydebanen er „madammens punch“ endnu i vælten“. Journalisten har glemt øllet, som efter Carlsbergs start blev så almindeligt foretrukket, at en hel række „øl-tunneller“ blev rejst i forlystelseskvarteret.

Med vinterens indtræden blev der for koldt og mørkt i de hastigt opførte lokaler udenfor voldene. Man trak sig ind i byen og tog fat på vintermorskaben, hver på sit valgte sted: „Maskerader er her ordentlige hver søndag offentlige i Raus Hotel. 1 rdlr. pr. maske, og desuden i klubber. Det er skrækkeligt, hvad det fjas har besat gemytterne. Hvor man kommer, ser og hører man intet andet end masker og munkeskjægge og kalmukfjæse og harlequinbjælder og andet til maskerade henhørende. Regjeringen tillader disse, sædelighed og i besynderlighed møens ærbarhed og undseelse, det sikreste værn for hendes uskyldighed, undergravende hokuspokus“.

Er det Holbergs Jeronimus, hvis røst vi hører? Nej det er det lærde selskabs lys, den unge arkæolog P. O. Brøndsted, der skriver sig af med sin galde til en ven. Han skulle senere opleve karnevaller i Rom med mere åbent sind.

Klubber og selskaber

Mens Københavns forlystelseliv i hovedtræk kendes fra mange beretninger, skal provinsens opledes i bisætninger, avertissementer og tilfældige bemærkninger. En aften i februar 1817 var der bal i Clubben i Ribe. Efter forud truffen aftale måtte der kun danses menuet, engelskdans, kontradans og almindelig vals. Thi de på den tid meget yndede, men „for helbredet og sædeligheden lige skadelige schotske danse, wiener, og såkaldte zweitritts valse“ havde denne pæne klub, der væsentlig bestod af ægtepar, bandlyst. Andet steds forlystede ungdommen sig så meget mere. St. St. Blicher meddeler at første pinsedag fejredes i Avnsbjerg skov af Lysgaard herreds folk foruden af mange Viborg-folk. I gammel tid måtte man selv have mad og drikke med, men fra 1830 kom der restaurationstelte. Ungdommen dansede på en åben plads „til mørket adskilte dem“. Tro det, hvem der kan. Men med Blichers fortælling som den mest udførlige, kan enkelte traditionsbestemte festpladser ledes frem af halvmørket. Jyderup skov i Vestsjælland, Hjælm skov ved Åbenrå, Jernit skov ved Hammel og Pederstrup skov på Vestlolland har traditioner for folkefester, og lignende må have været i brug mange andre steder.

Om majfester i skovene i Nordsjælland, helt karnevalsprægede af mødet med industrisvende fra Hellebæk og søfolk fra Helsingør, er der ret gode efterretninger, som mestendels skyldes Simon Meisling og Frederik Schaldemose, hvilke to litterater en tid boede i Helsingør. Hvad med alle de andre egne, hvor ingen skrivende folk holdt hus? Hvordan formede folkefesterne sig der?

Fra halvmørket omkring folkets forlystelser uden for litteraturens og pressens indskrænkede synsfelt er det at rykke ind i en lyskreds igen at nærme sig København, for der at opsøge selskaber, samlet om udveksling af tanker og munter rekreation.

„Samled' her i en fortrolig klynge
hylde vi uskyldig munterhed.
Venner, lad os grillerne bortsynge,
drik af Lethe nyttig glemsomhed,“

sang U. F. Boyesen i 1812, og det kan stå som fælles motto for de fleste af de selskaber og klubber, hvori de gode borgere søgte sammen i første halvdel af århundredet.

Det Sneedorffske Selskab bestod af 40 mænd, lærde, gejstlige og embedsmænd. Selskabet havde ingen love og kun tre vedtægter: 1) Der spilles ikke kort. 2) Ingen officer kan få adgang. 3) Alt, som bliver sagt i selskabet, betragtes som talt under fire øjne.

Lovene for Det Forenede Musikalske Selskab var en bog på 219 sider. Der

Klubber og selskaber

gaves under mulkt forskrifter for de mindste detaljer, således kostede det to mark at undlade at skrive sit navn læseligt i sin hat.

C. H. Holten blev i 1795 medlem af Harmonien, den berømte musikalske og selskabelige klub, hvor Hartmann, Kunzen, Weyse og Du Puy dirigerede orkestret efter tur. Holten blev chicaneret ud af klubben af en studenterklike, anført af hans rival. Samme klike var ved at hindre Holtens optagelse i Det musikalske Akademie ved falsk ballotering. Endelig fandt den forfulgte mand ro i Fabricius' Klub. Der var ingen adgang for intrigante studenter.

Den klub, som mest har skabt senere tiders mening om disse selskaber, var nu nok Drejers Klub, stiftet af litterære hoveder og opkaldt efter værten, fynboen Jacob Drejer. Det var Drejers Klub – ja og Norske Selskab – Ove Høegh Guldberg havde i kikkerten, da han gav politimesteren direktiver om tilsyn med disse „Klubs“, som han udtrykte sig på sin engelsk, hvorved den almægtige gehejmestatsminister kom til at fastslå, hvorfra vort land hentede formen og navnet. Selv kom Høegh Guldberg aldrig til at kende dem, for han var for fornem til at nogen klub var fin nok. Men når vi kender Drejers Klub bedst, er grunden den, at alle dens medlemmer var litterære mænd med trang og evne til at skrive og tale.

I Drejers Klub mødtes medlemmerne for at tale sammen, drikke sammen og synge sammen. Det er deres egen skyld, at eftertiden har glemt det første af klubbens tre programpunkter, det skyldes de uendelige drikkeviser, som er klubbens testamente til efterverdenen. I den store bolle, der var så stor, at den måtte sættes tom på bordet og fyldes op der, for ingen kunne løfte den fyldt, blev punchen tilberedt af 1 del sukker, 2 dele rom og 2 dele vand, samt 4 citroner pr. pot rom. Det var i al sin enkelhed den drik, der inspirerede til så mange klubviser, men ganske vist fordringsløse som punchen selv. – Ja var de nu også det? I 1790 skrev K. L. Rahbek ganske vist: Nu bort med alskens politik og lad os passe vores drik. Men tag ikke fejl. Visen er skrevet som afslutning på en hed politisk diskussion, dens mening var den modsatte af ordene, nemlig udad med latter at tilsløre den alvor, der nys havde fundet udtryk. Og samme år sang samme klub P. A. Heibergs bitre tekst:

Stormanden svirer og glemmer den arme,
kan ham med kold ligegyldighed se.
Vi ere småfolk og føler med varme
midt under sviren elendigheds ve.

Det var også her, Jens Baggesen ønskede: „Gid bonden dog eengang ske ret“. Dér ved vinduet sad Jens Wadum og gav politisk manuduktion over sin pægl vin, og inde i kakkellovnskrogen trak Edvard Storm fremtidens pædagogiske

Naturligvis måtte netop læsesal og bibliotek blive et vigtigt lokale i Drejers Klub, som blev stiftet 1775 af 15 medlemmer af Det danske Litteratur-Selskab. Klubben var i sine første år samlingssted for intelligensen, men forfaldt efterhånden mere og mere til politik og selskabelighed. – Tegning af F. L. Berenth, Dansk Folkemuseum.

hovedlinjer op, dem han selv fulgte ved stiftelsen af Efterslægtsselskabets Skole. Begyndte Drejers Klub som en ret naiv forsamling af litterære amatører, voksede den hurtigt til et selskab for debat, og først landsforvisningen af P. A. Heiberg slog lås for debattørernes munde. Et tiår levede Drejers Klub op til sine idealer: at være et fristed for ånd. Omend under et røgslør af punch og tobak.

Norske Selskab nød et frispreg, ingen anden klub kunne opnå, al den stund ingen anden klub kunne mønstre et lignende antal respektløse talenter. Men også her fik den offentlige mening kun fat i refrænet, ikke i teksten. Det var J. H. Wessel, der udad stod som selskabets ordfører, men når Norge efter 1807 straks havde en stab af mænd parat, der kunne forme selvstændige tanker, var flertallet allerede skolet i Norske Selskab. Intet andet sted var tankens og formens klarhed eneste adgangstegn som her. Det skulle da lige være Det Sneedorffske Selskab – men det var så lukket, at kun svage rygter er nået ud fra dets møder.

„Her var også en ypperlig leilighed for de unge, der ellers ikke mødtes i om-

Klubber og selskaber

gangslivet, til at see hinanden, tale med hinanden, elske hinanden i stilhed og til sidst åbne hjerterne for hinanden“. Også en side af klublivet, men ganske vist fra en anden art klubber, „de bestandige borgerlige“, som holdt baller for medlemmernes familier og lå på landet på Nørrebro om sommeren. „Enhver valgte den klub, hvor han efter sin stand eller stilling hørte hjemme“, det er i 1840 sikkert rigtigt. Men dermed var klubbernes oprindelige formål låst ned. De første klubber blev til som en fælles protest mod klassesamfundet. De sidste blev bevarere af klasseskellet helt op i tider, da det var blevet kunstigt. „Jo flere, jo større og jo ældre klubberne bleve desto mere trivialiseredes klublivet,“ skrev V. C. Ravn.

Klubber var følsomme for stemningssvingninger, så da den hellige alliance afløste revolutionens meningsbølge, fulgte klubberne med. Ubevidst og bevidst gik de fra at være centre for debat over til at være vogtere af tradition og mistede derved deres oprindelige funktion i det offentlige liv. I 1820 fandtes i København 18 klubber med i alt godt 2200 medlemmer i en by på 100.000 indbyggere. Men da kun voksne, mandlige borgere kunne optages, mens småhandlende, håndværkere, arbejdere og soldater var udelukkede, betød det nok, at så godt som alle værdige også var medlem af en eller anden klub. Enkelte klubmennesker som K. L. Rahbek var medlem af flere klubber samtidig.

Odense havde længe haft sin klub, større og friere end nogen anden by, men også med mange opgaver som selskabslokaler, koncerthus og mødested for byens borgere og gæster og med adelige medlemmer. I et par hektiske uger hver sommer blomstrede Snapstingsklubben i Viborg endnu frodigere, og føjede til sine øvrige opgaver også hotelvirksomhed og hasard som farao, rouge et noir og pas à dix. Men året om kunne byen på heden ikke opretholde dette leben, men faldt tilbage til sit småborgerlige værtshusliv, når snapstingsgæsterne var vel ude af porten. Klubben døde af samme sot som snapstinget: pengemangel og depression efter statsbankerot og landbrugskrise. Aalborg skabte aldrig nogen klub i ordets reelle betydning, men ud af det urgamle købmandslav skilte sig den selskabelige klub Enigheden og Det broderlige Skydeselskab, og disse to ægte børn af klassesamfundet sørgede så for de gode borgeres forlystelsesliv, uden tanke på politisk snak, mens punchebollen ikke blev forsømt.

Med samme formål stiftedes efterhånden klubber i mange byer. Slagelse fik sin klub, fordi den gemytlige restauratør, der hidtil havde været byens forlystelsesråd, døde uden kvalificeret efterfølger, så borgerne selv måtte til at arrangere kanefarter, baller og koncerter. Hobro fik aldrig nogen egentlig klub. Borgerne kendte hinanden godt nok til at vide, hvem der skulle med til gilderne. Og Nørresundbys klub „Prøven“ levede i halvandet år, så gad de få medlemmer ikke mere se hinanden en gang om ugen over smørrebrødet.

Klubber og selskaber

Den vej gik det for mange klubber. Men samtidig løftedes en for de ældste klubber fornøjelig biting op til at blive et hovedformål i nyere tid: musikken. Et vældigt koncertliv spredtes ved klubbers og musikforeningers arbejde ud over folkelige kredse, som ved at betale deres billet til offentlige koncerter gjorde det muligt for klubberne at arrangere dem. N. W. Gade og H. C. Lumbye afløste Kunzen og Weyse som folkets yndlinge, og især Lumbyes tourneur kaldte årlig store forsamlinger sammen i teatrene i Aalborg og Århus, hvor St. St. Blicher skrev: Jyder! Nu kommer Lumbye med en skok musikengle – lytter til! For sådant høres ikke ellers, undtagen i Tivoli og i Himmerig. Under musiktribunen kunne alle mødes, der havde sind og øre.

“For kunstens fremskridt havde koncerterne i de mange småklubber vistnok liden eller slet ingen betydning, for musiksansens forplantning til befolkningens bredere lag derimod en meget væsentlig,” siger V. C. Ravn. Ingen ringe gravskrift over en kulturindsats.

Ret meget mere end et halvt århundrede bestod klubberne ikke. I musikselskaber, læseselskaber, velgørende stiftelser og oplysningsforeninger gik en del af deres ideer videre under ændrede former. Helt ophørt er klubdannelsen vel aldrig, men formen var så tidsbestemt, at den ikke kunne reddes med over i en tid, der ikke tog ord som venskabelighed, broderskab og velsindethed alvorligt nok til at tåle at høre dem daglig eller i det ringeste ugentlig.

Selskaber, meget ældre end klubberne, overlevede dem. Det kongelige Skydeselskab var allerede før de første klubber et så fornemt selskab, at ingen vekselvirkning kunne komme i stand. Var man tilstrækkelig højt i rang og ønskede at blive medlem af skydeselskabet, kunne man ikke deltage i gement klubliv. Omvendt kunne Suhm og Tode, Falsen og Malling nok have fået adgang til skydeselskabet, men foretrak Drejers Klub eller Borups Selskab. Skydeselskabets kongelige navn og glans gjorde dets fugleskydning til årets begivenhed for medlemmerne, men også til en folkefest for tilskuerne uden for plankeværket, i folkyndest næsten at sammenligne med en henrettelse på fælleden. Uniformer, galla, pragt, ordener, ceremonier – åh og næh! Provinsbyerne fulgte med efter evne, idet stiftsbyerne besad den trumf at have en stiftamtmand i spidsen for optoget. Det hedder sig, at den officielle invitation i Viborg lød: „Byens honoratiores og latinskolens lærere indbydes.“ Disse skydeselskabers tiltrækning bestod for en del netop i lejligheden til at vise pragt og rang udad, deres problem var at holde medlemsstabens niveau højt nok uden at blive så eksklusive, at de ikke kunne opretholdes af mangel på tilgang. De lever endnu.

Modsat vendte frimurernes festivitas indad, havde just sin tiltrækning i hemmeligheden omkring ceremonierne, ja endog omkring medlemskabet. Tavsheden om alt, som vedrørte logen og dens væsen, blev henholdsvis tillokkende og diskri-

I svendekro og lavshus

minerende. Portrætmaleren Hans Hansen er en af de få, der har udtalt sig herom – han kedede sig simpelt hen, men var dog så artig ikke at nævne noget konkret om „de uendelige ceremonier, som mureriet plager mig med“. Men der var andre, det ikke kedede. Frimurernes skrifter er den i alle henseender vanskeligst tilgængelige litteratur, der overhovedet findes, og udenforstående må i almindelighed give op og tilslutte sig Hans Hansens dom. Men der har aldrig været så mange frimurere som i denne stund.

Endnu ældre end disse selskaber – ja ligeså gamle som købstæderne – var dog håndværkerlavene. De havde beholdt deres praktiske funktioner overfor samfundet, i deres organisation var en rest middelalder overvintret, med katolske levn i ceremonier og udstyr og med en social tendens, spaltet op i mesterlav og svendelav, med tildels modsatte interesser. En håndværker kunne næppe overleve uden at være medlem, og ingen anden havde mulighed for at komme ind i disse lukkede selskaber hvis trange atmosfære vel næppe heller kunne tiltrække andre end dem, der fra læretiden var bestemt for standen

Lavsvæsenet skilte håndværkerne ud fra alle andre stænder og tit nok de enkelte fag fra hinanden. Da snedkermester Johannes Lasenius Kramp i 1840 stiftede Haandværkerforeningen i København, var det første gang, københavnske håndværksmestre fik et fælles mødested, – hvis de ville bruge det. Et par gange havde lavene sluttet sig sammen til hyldesttog til kongen, derudover levede de deres eget liv. Enkelte mestre „de som sad i meget store virksomheder eller var officerer i borgervæbningen“ kunne blive medlemmer af en og anden klub, derudover forbød konvensens embedsmænd og købmænd at have omgang med håndværkere andre steder end på vinstue – og selv der blev de set grundigt an. Men på lavshus var de blandt ligemænd.

Nu var i denne tid lavshusenes store tid forbi. De fleste københavnske lav havde vel endnu deres huse, hvori de samledes til kvartalsstævne og i øvrigt lejede ud som selskabslokaler. Men glansen af sammenhold om årsens fester var aftaget. En skilteflytning ved oldermændsskifte var nok en frydelig fest, men regningen bagefter tit nok anledning til splid. Provinsens mesterlav kunne som regel ikke opretholde noget lavshus, de måtte nøje sig med et stambord på en beværtning eller – helt ufestligt – stævne i oldermændens hus, i konens nærværelse. Reglerne for omgang måtte overholdes, „igang“ (optagelse af nye medlemmer) fejres med et gilde. Men hvor var de opløftende fester blevet af, som gamle mestre berettede om, med sang om bordet, oplæsning af privilegier, udlysning af våben og oplæg af straffetønder for det mindste brud på håndværks skik og brug. Hvor fandtes de nu?

Svendene holdt trofast ved „Handwercks Gebrauch und Gewohnheit“, tvun-

get sammen i et kompakt sammenhold af det omgivende samfunds kølighed. Man børstede konsekvent alle afvigelser af sig. Ingen „Wiberkarl“ (gift svend) var tålt, ingen fuser, bønhas eller ubehøvlet knægt kunne slippe ind på svendeherberget. Til gengæld var nationalitet ligegyldig, sproget var alligevel et særligt lavstysk, hvis få ord og sætninger enhver kunne lære sig. Var svenden godtaget som broder og havde betalt sine tidepenge, kunne enhver god svend drikke af pot og kande med ham.

På disse herberger dreves omgangsformerne ud i deres yderste konsekvens. Stod en svend på den sorte tavle i Stettin eller Zürich, ville ingen dansk svend røre ved ham. Klarede han for sig, hvor han kom fra, var han så god en svend som forhen. Ville en snedkersvend ryge tobak i herberget, købte han pibe og et brev tobak af herbergsfader, lagde piben op på pibebrættet, bukkede hen imod Altgesellen og sagde „Altså med gunst“. Først når denne rangsperson havde svaret „Gunst nok“, var det svenden tilladt at stoppe sin egen pibe med egen tobak.

Men her, hvor standen selv afskar sig fra alle andre, sås også hvorfor. Korpsset fornyedes ustandseligt ved udlæring, tilvandring og afvandring, så ingen disciplin mentes mulig, hvis ikke formerne overholdtes til det yderste. Når bagersvendene holdt en basseralle i deres herberg i Læderstræde, så mestre og politi måtte rykke ud og holde forhør, kunne herbergsfader svare, at alle tilstedeværende svende var plat uskyldige, for i den uge, der var gået siden festen, var staben fornyet og urostifterne langt af led. Om forklaringen kunne holde ved eftersyn, var såvidt ligegyldigt, som mesterlavet ikke turde foretage et sådant eftersyn af skræk for pludselig at stå uden svende. Håndværkssvendene var en magt, det fik København at føle under tømmerstrejken i 1794, da alle bygningshåndværkere nedlagde arbejdet, fordi de følte deres ret til opsigelse gået for nær.

Opløsningen kom indefra, fra de arbejdsu villige svende, der havde fået smag for vandring og geskænk. De kunne lægge sig ledige på svendekroen og leve af arbejdende kollegers geskænk, „drikke på Zeck“, som så lavet måtte betale. På bagerkroen lå i 1801 18 ledige svende, ledige skønt der var mestre, der ingen kunne få.

Var en murerlærling udlært, måtte han lære sin gruss for at blive indviet. Det foregik på svendekroen, varede tre døgn og kostede ham lige så mange måneders løn. Håndværkssvendene blev på den måde et primitivt befolkningslag med egne skikke, ikke velset andre steder end blandt deres egne. Men på den anden side blev de berejste og hårdføre, med en egen æresfølelse, der ikke tillod dem at blande sig med krapyl. I de mægtige bataljer mellem studenter og officerer, der gentog sig med mellemrum, var svendene på de sortkjolede

Den moralske tegneserie „Lotterisedlen“ indledes med billedet af den huslige lykke i jævne kår, skabt af arbejde og glad nøjsomhed. Ulykken følger af det store lod i lotteriet og skildres i de følgende billeder. Det før så tilfredse ægtepar er blevet fordærvet af den let vundne rigdom: „Forfængeligheden har gjort Ende paa Arbeidsomheden og modtager Folk som finde deres Fordeel ved Hykleri.“ – Nr. 1 og 4 af seks kobberstik af J. F. Clemens, 1815–16, efter tegninger af C. W. Eckersberg.

parti, for dels var alt militær dem afskyeligt, dels holdt de af instinkt med den svagere part.

Kvartalsaften på svendekroen endte gerne med drikkelag. Det fik så være, men et par ugentlige danseaftener var dog at gå over strengen, og utugt på kamrene var der megen snak om „For mange unge svende bevirkede et flittigt besøg på herberget fordærvelse på sjæl og legeme“, siger en journalist i 1860. Set fra vort århundrede synes svendekroernes negative magt snarere at have været den, at de holdt svendene fast i deres milieu, så de blev holdt udenfor udviklingen.

Tobakken skulle synes at være den mest private nydelse af alle, næsten en ensomhedens trøst og småsyssel. Måske også, men i kirken i Horsens gik i 1790 snusdåserne rundt under prædiken, til nogen ærgrelse for andægtige, som dog måtte tage en pris med af høflighed. Naturligvis var det kun mænd, der snuste så offentlig, men mange damer havde en porcellæns tabatiere i syposen ved deres sammenkomster. I 1794 hændte det første gang, at en maler røg tobak på akademiet og først stak piben ind, da han blev kaldt barnagtig. 50 år senere var det et problem, hvordan man kunne danse med merskumpiben i munden.

Tobak og spil

Statsbankerotten standsede hele Aalborgs industri, på nær lige tre tobaksfabrikker og en kridtpibefabrik. Sæbe, værktøj, chocolate og tæpper måtte undværes, men ikke tobak!

„Mandfolkene kan holde ud i vinteraftener over i 4–5 timer at hendøse med en tobakspibe, som er et virksomt middel til at fremme lediggang. Dersom man lærte fruentimmer at ryge tobak, hvilket ikke var umuligt, da ville rokker, hasper og alle husflidens øvrige apparater snart vige pladsen for pibe, fyr-tøjer og tobakspunge“, siger en fynsk skolelærer i 1830. I Randers femdobledes guldsmedenes antal fra 1804 til 1834. De sad og lavede sølvbeslag til merskumpiber, som var „uundværlige for landalmuen fra den confirmerede dreng til oldingen“.

„Man havde sin tobakskasse med god Kanaster eller Tonnenboyer, og deraf stoppede man sin merskumpibe eller sin lange ysilanti-pibe med porcellæns-hovedet –“, skrev man om det københavnske borgerskab omkring 1840, og en anden iagttager siger: „I selskabelig henseende har tobakken tit ført til en stær-

Det er da klart, at man kan få folk til at spille i lotteriet, når der faktisk er en mulighed for at vinde 500 Rd. for 2 Mk. Menneskenverner har altid angrebet staten i denne rolle som fidusmager, men naturligvis uden held, thi, som Illustreret Tidende skrev allerede i 1867: „Finantsministerens aarlige Budget kan jo opføre denne Institution som et anseeligt Activ.“ – Hos en lotterihøker på en trækingsdag, tegning af P. Klæstrup, Ill. Tid. 1867–68.

Tobak og spil

kere sondring af de tvende køn. De rygende mænd måtte fly de ikke rygende kvinder og ty til særegne værelser eller – til kaffehuse og klubber“.

Da den forsumpede styrmand Hans Laalle døde i 1805, fandtes i hans fattige dødsbo næsten kun tallotteri-sedler, kalendre og bøger om den rette spillemåde. En underkollektion var med sine 2 pct. af beløbet så god som 30–40 rdr. årlig, hvilket vil sige et års indtægt for en krambodsvend, så det er let at forstå, at denne søgte at supplere sin løn med en sådan. Men en stor arbejdsgiver i landbruget hvæser: „Ikke alene drager dette fordærlige spil store summer fra landbruget, men det foranlediger tillige ulyst til arbejdet“. Bortspillet dagløn, kassesvig mellem embedsmænd, ja selvmord blev forekastet denne statshazard. Trækningen fandt sted hver tredje uge fra en åben tribune, først på Kongens Nytorv, senere i Rådhusstræde overfor Vandkunsten. De udtrukne numre blev i paphylstre slynget ud blandt den ventende folkemængde, og der opstod ikke sjældent blodige slagsmål, for den heldige, der fangede et hylster, fik for aflevering på lotteriets kontor en rigsort. Ja vist så, også en slags gevinst. Men den gode borgers ræsonnement var: „Den indtægt, som staten kunde have af denne institution, var blodpenge, hvis udredelse af folket medførte en almindelig demoralisation både i de lavere og de højere klasser“.

Nok sandt, men ikke hele sandheden. Tallotteriet var kun højeste indsats med mulighed for højeste gevinst, men ellers at jævnføre med alle de andre former for spil, der huserede mellem mennesker uden chance for at opnå velstand på anden måde. Langt den største del af folket vidste såre vel, at de aldrig kunne nå højere end at holde brød i huset for en uge ad gangen. Men spillet, håbet om en arbejdsfri indtægt, det var drømmen, som ikke kunne undværes, fordi dagligdagen ikke på nogen måde kunne tilfredsstille sindet. Tiden mellem statsbankerotten og septemberforliget er det mest spillelegale og det mest alkoholiserede tidsrum i Danmarkshistorien.

Mærkeligt at se de mindst mærkede af disse rekreationer give stærkest udtryk for deres værdi. Der var næppe i de første klubber nogen virkelig fortrukken person mellem medlemmerne, men deres viser handlede næsten ikke om andet end vin og punch og disses velsignede virkninger. Men om brændevin som morgendrik for hele familien, om 50 værtshuse i en by på 5000 indbyggere, eller om hele militærlivets forsumpning i druk, taler kun moralister, som næppe kan skaffe sig ørenlyd. Om spil høres muntre ord fra udøvere af l'hombre, gnav, trocaille, styrvolt, trekort og piquet i godt selskab, ja endog klinkspil mod Frihedsstøtten er iagttaget. Men altid i al uskyldighed. Kun en vis presse af indædt moralsk og sensationslysten art taler, i et sprog præget af lavkaste, om professionelt spil i kælderbeværtninger, private lotterier, tærningspil i markendetier og anden plyndring af drømmere som den sølle Hans Laalle.

BRØDE OG STRAF

I begyndelsen af 1800 årene kunne ingen føle sig helt tryk over for undvegne forbrydere. Visse egne af landet var i perioder hjem søgt og plaget af tyvebander, og myndighederne magtede kun sjældent at gribe ind. De, det gik ud over, vidste i regelen godt, hvem gerningsmændene var, men turde af frygt for hævn ikke angive dem; thi alt for let kunne en trussel om „den røde hane“ blive virkelighed.

Fængslerne var af en sådan beskaffenhed, at udbrud jævnlig fandt sted. Lykkedes forsøget, søgte tugthuslaverne skjul i de store skove, hvor de ernærede sig ved natlige tyvebesøg rundt omkring på gårdene. – Det gik endog så vidt, at en mand, der var stukket af fra slaveriet i København, hentede et årligt bidrag hos præsten i sit jyske hjem sogn, for at han ikke skulle stikke ild på præstegården; thi det var præsten, der i sin tid havde sørget for, at han blev anbragt i slaveriet.

I 1848 bredte sig det rygte op gennem Jylland, at slaverne i Rendsborg tugthus var brudt ud og drog frem med mord og brand. Rundt om i sognene lod man smede sabler af høleer, og man bevæbnede sig med alt, hvad der kunne fremskaffes af våben for samlet at møde fjenden. Det viste sig imidlertid at være falsk alarm, men endnu lang tid efter lurede angsten for forbryderne, og mindet om „slavekrigen“ blev bevaret gennem det følgende hundrede år.

Øvrighedens syn på de forbrydere, der henslæbte deres liv i landets fængsler, var hårdt og fordømmende. Almuens syn var derimod langt op i århundredet præget af skæbnetroen. Man mente, at visse mennesker var født og forudbestemte til at blive tyv, og var det een gang „gjort ved“ et menneske, at han skulle stjæle, så kunne han ikke lade være, hvor gerne han end ville. Det stjælesyge menneske kunne have en lille knude på højre hånd, og først når den blev skåret ud, ville sygdommen forsvinde. En ung mand i Vridsløselille fængsel forsikrede således, at han altid havde været tilbøjelig til at lyve og rapse, fordi netop hans nakkehoved fra fødselen af var udstyret med tyveknuder. – Det var også en almindelig tro, at hvis moderen stjal under svangerskabet, ville barnet blive en tyv, og om stjælesyge personer sagde man derfor på Fyn: „De har det efter moderen, så det er der ingen råd for.“

Retten håndhævere i byen og på landet

En mængde sagn om gengangere og spøgeri fortæller om den jævne befolknings syn på brøden og dens alvor. Grundsynet er, at intet menneske slipper fri for straf, selv om brøden måske ikke bliver bragt for dagen og vedkommende dømt. En dårlig samvittighed vil før eller senere altid blive åbenbaret, også efter døden. Således må den, der i levende live har flyttet markskellene gå igen for at sone sin brøde og f. eks. råbe: „Gør ret og skel, gør ret og skel, femten furer tilbage igen,“ og pigen, der føder i dølgsmål og ombringer sit barn er nødt til som straf at gå igen på gerningsstedet og jamre over sin synd.

Een bestemt form for brøde regnede man ikke for vanærende, nemlig tyveri fra skov og strand. Ingen love kunne afholde bonden fra dette; han trøstede sig blot med det gamle mundheld, der sagde, at „for tyveri i skov og hos fruentimmer bliver man hverken hængt eller brændt.“

Hvor hårdt man end fordømte forbryderen, kunne det dog også ske, at han blev folkehelt. Den bekendte mestertyv, Peter Mikkelsen, gjorde engang det kunststykke at plyndre selve politirettens værelse samtidig med sit udbrud fra arresten, og københavnernes tillagde ham adskillige ædle egenskaber. Det fremhæves da også i skillingsviserne, der udkom om hans bedrifter, at han aldrig stjal fra de fattige! – I Hjørring udkom kistebillede til salg i hele landet, og på et af dem berettes der om en norsk forbryder, Ole Høiland, hvis plan det var at røve fra de rige til uddeling blandt fattige og ulykkelige, men som til sidst blev forrådt af en skurk i sin egen bande.

Før vægterne i 1860erne afløstes af det nyomdannede politikorps, bestod rettens håndhævere i byerne af både vægtere og politi. Vægterne hørte man om aftenen, når vægtersangen eller påmindelsen om at slukke lys og ild lød, eller man mødte dem på gaden, når de var i færd med at bære en drukken person til „kammeret“ på deres lygtestige. – Medens vægterne i regelen var velidte, nød politiet ingen tilslutning. Hvad enten disse viste sig i deres daglige klæder med „brystnålen“ skjult under frakken eller i politiuiform, virkede de dog altid lige afskrækkende på grund af den tykke, gule spanskrørstok, og skønt politi og stok just ikke var ensbetydende med prygl, fulgte de ofte særdeles rapt efter hinanden.

På landet var retshåndhævelsen dårligere. Herredsfogederne og det fåtallige politi i købstæderne formåede kun sjældent at holde loven fyldestgørende i hævd. Således udtalte en for mord dødsdømt person, da han stod på retterstedet i Lejre herred, at dersom de havde haft en dygtig politimester, havde han nu ikke skullet bestige skafottet, og han tilføjede: „Men vi troede, vi kunne gøre, hvad vi ville.“

Den forbitrelse, der må have hersket over politiets magtesløshed i visse sager

Almuen anså aldrig krybskytteri for nogen rigtig vanærende forbrydelse, og der dannede sig let romantiske legender om denne lovløsheds raske udøvere. Men for vildttyvene selv var det en alvorlig sag at falde i klørne på retfærdigheden, strafudmålingen var streng, overklassen var nødt til at værgе sig så godt den kunne mod småmands ret nemme adgang til at forsyne sig på denne samtidig spændende og billige måde. – Vildttyve i forhør hos birkedommeren, maleri af P. Raadsig, 1857.

medførte, at befolkningen enkelte steder i landet tog retshåndhævelsen i deres egen hånd og greb til selvtægt over for forbryderbanderne. Et af de alvorligste tilfælde oprulledes for retten i 1840erne. Syv personer, hvoriblandt tre gårdejere, stod tiltalt for ved nattetide at have pryglet fire medlemmer af tyvebanden på Jyske Ås til døde med knipler. De fire af voldsmændene dømtes til at have deres liv forbrudt, men blev benådet af den enevældige konge med livsvarigt tugthus. Imidlertid satte egnens folk sig nu i bevægelse for at få de dømte på fri fod igen; man sendte bønkrivelser til Christiansborg, og en af de dømtes koner opsøgte personlig kongen for at tale fangernes sag. Allerede fire år efter kom benådningen, og vendelboerne, der hjalp sig selv, vendte hjem under megen hæder og agtelse.

Et lille oplysende eksempel på selvtægt og folkelig retsfølelse, hvor lovens paragraffer ikke slog til, oplevede man i Holsted sogn 1858. En mand var i fuldskab blevet franarret sin gård på ganske urimelige vilkår. Således skulle

Retdens håndhævere i byen og på landet

den ny ejer overtage gård, besætning og indbo, uden andet vederlag end at betale den på gården hæftende gæld. Det viste sig, at der ingen var! Folk fik medlidenhed med den ulykkelige mand og lagde råd op om at bortføre alt løsøret fra gården og bringe det til et hemmeligt skjulested. Den nye ejer, der helst ikke viste sig på egnen, lod en karl passe bedriften, men en aften rullede en hestevogn op foran gården, og man begyndte at bære fra huset trods karlens protester. I løbet af natten ankom flere vogne fra de omliggende gårde, og alt, indbo, dyr, redskaber, hø og halm blev ført bort. Ejeren foretog sig intet, men lod gården forfalde, indtil den blev solgt på tvangsauktion. – Plyndringshistorien blev overhovedet ikke omtalt ved auktionen.

Landbefolkningen nærrede kun ringe tillid til myndighederne, og hist og her gjorde man sig da også ret tågede forestillinger om lov og dom. Om store forbrydere sagde man således, at de bliver dømt til at kysse „den blå jomfru“. Når misdæderen træder op på det første trappetrin, der fører til hende, smiler hun, på det andet breder hun armene ud, og på det tredje slår mekanismen sammen om synderen og skærer ham i stykker; thi armene er besat med skarpe knive. Man mente også, at den hårdeste dom, der kunne ramme en forbryder, var

Nordmanden Ole Høiland hørte også til folkets helte, hans portræt udkom som kistebillede, teksten hertil fortæller endnu bedre end træsnittet om den noble røver: „Ualmindelig smuk, rask og smidig, med aabne og ædle Træk, tiltrak han sig alles, især de Skjønnes Opmærksomhed Han besluttede at danne en Bande modige Mænd, hvis Hensigt skulde være at stjæle og røve fra de Rige til Uddeling blandt de Fattige og Ulykkelige tilsidst blev han forraadt af en Skurk af hans Bande Sine Medskyldige udfriede han af Fængsel; selv forblev han som Fange paa sit Æresord paa Aggershus Slot Denne Mand, hvis Navn er helligt i de fattige Nordmænds Minde, er nu 46 Aar gammel.“ – Koloreret kistebillede trykt hos Th. Petersen i Hjørning, 1830rne.

Af vægtere var der et par hundrede i København under politimesterens direktion. Deres opgaver var ifølge instruksen at slå alarm, når ildebrand udbrød, at forhindre klammeri, mord og tyveri, at passe gadelygterne, at råbe timeslag, syng de sædvanlige vægtervers og angive vindretningen samt på anmelderens ansvar at arrestere den, der beskyldtes for tyveri, slagsmål eller anden uorden. – Kobberstik af G. Lahde.

at blive dømt til at spise hvedebrød i kogt mælk. Han fik da ikke andet at leve af og blev til sidst så tyk, at han revnede, og der gik maddiker i ham. – Enkelte steder forsikres det i ramme alvor, at store folk, som er blevet dømt til slaveriet, sagt med et mildere udtryk til at „kritte“ (køre med trillebør) eller „spise kongens brød“, for en god betaling har fået en anden til at gå i deres sted, og har de ikke betalt nok, må de give møde i tugthuset en gang om året, nemlig på kongens fødselsdag. – Når tyve undgik at blive set og pågrebet ved tyverier, mente man, at de betjente sig af henrettede menneskers fingre, der skinnede som lys og kastede søvne på beboerne, men med f. eks. et stykke tyvelænke eller en splint træ af galgen indsyet i klæderne kunne de efter folks mening også gøre sig usynlige.

Jævne folk forstod ikke lovsprogets mange mærkelige udtryk, og der var således dem, der troede, at de havde lov til at slå en „tremarksmand“ ihjel mod at betale tre mark. Almuen mente heller ikke, at det var godt at have noget at gøre med loven, thi „der er lige så mange kroge i loven, som der er kroge i sko-

ven," og „krum hånd gør kroget lov“. Heller ikke skæmtesproget forringer den dybere mening: „Hvor er det dejligt at høre på,“ sagde kællingen, hun spillede sine øren op som en prokuratorlomme. Herredsfogederne, der i århundredets begyndelse tillige virkede som dommere, blev jævnlig beskyldt for at tage imod bestikkelse, og da f. eks. nogle falstringer i 1844 havde øvet selvtægt mod og dræbt den forhadte Jens Skerris, hviskedes der ude i sognene om uduelighed og bestikkelse blandt øvrigheden, og til dommen sagde man: „Ja, tjenstekålene tov di, men bynersønnerne slap fri, få di ku betåle.“

Som folkelig opklaringsmetode har det enkelte steder langt op i århundredet været brugt at „slå øjet ud på tyv“ eller „lade sold og saks gå“. Var der begået indbrud, og man ikke vidste, hvem tyven var, hentede man landsbyens kloge smed. Han tegnede et øje på en bjælke, dør eller lignende, og idet han begyndte at drive et jern- eller kobbersøm ind i træet, truede han med, at lige så såre han slog det sidste slag på sømmet, ville gerningsmanden blive blind på det ene øje. Truslen havde i regelen den psykologisk tilsigtede virkning, at tyven, der naturligvis måtte være til stede, meldte sig inden det sidste slag. En anden metode til at udfinde gerningsmanden var at „lade sold og saks gå“. Spidserne af en uldsaks stikkes gennem den opretstående side på et sold, og to personer anbringer sig overfor hinanden med en finger hvilende i hver sin halvdel af saksen, således at soldet hænger lodret ned. I soldets bund lægges en salmebog. De to personer nævner nu skiftevis navnene på de mistænkte, og når de kommer til den skyldige, begynder soldet ganske langsomt at dreje sig, og tyven er således opdaget. Metoden forudsætter naturligvis, at man har anelse eller viden om, hvem gerningsmanden er.

Straffens hensigt var i hele det 19. århundredes begyndelse gengæld og afskrækkelse. Forbedring af fangen var et ideal, der først senere blev bragt ud i livet. Staten var den straffende Guds stedfortræder her på jorden, og læren om øje for øje og tand for tand gjaldt stadig. Man var heller ikke nået forbi middelalderetroen på, at barbariske straffe ved deres beskuelighed virkede forebyggende og mindskende på forbrydelsernes antal.

Endnu i begyndelsen af 1800 årene stod der i mange købstæder en kag midt på torvet, hvor bøddlen eller rakkeren piskede tyveknægte og andet udskud, og hvor endvidere brændemærkningen fandt sted. I enkelte byer kunne der på toppen af pælen endvidere være anbragt en kunstfærdig udskåret kagmand med ris eller rettersværd i hånden, så enhver kunne blive mindet om retfærdighed og straf, når de gik der forbi, eller når en forbryder vandede sig under de bidende piskeris. Afstraffelsen overværedes altid af en stor mængde mennesker; en samtidig nævner, at man endog rejste helt fra Roskilde til Køge for at beskue

Gamle straffemåder afskaffes først, når de bliver så gamle, at det tydeligt kan ses, hvor barbariske de er. Brændemærkning af visse forbrydere bortfaldt herhjemme i 1840, kagstrygning, ved hvilken skarpretteren piskede forbryderen offentligt, 27 slag af 9 ris, 3 slag med hvert, i 1866. Men allerede da havde denne straf ikke været praktiseret i en årrække. – Tegning af P. Klæstrup.

en misdæder, når han skulle stryges til kagen. Det var dog kun i de større byer, der fandtes en kag; på landet nøjedes man med at rejse en pæl på det sted, hvor ugerningen var blevet begået. Her blev synderen bundet og pisket, og hvis det drejede sig om groft tyveri eller røveri endvidere brændemærket. Fra tiden omkring 1820 har vi en beretning om tyvebrænding på Lolland. Landsbyens folk måtte slå kreds om pælen, hvor tyven så fik „sine ris på den bare ryg, visse i tal og vistnok af 3 gange. Og hvor han skreg! Så blev han bagefter vendt om med ansigtet udad for nu skulle han mærkes i panden. Det gloende jern røg, og han brølte som en tyr, da jernet sattes på ham. Så gik konen hen og bandt et tørklæde for såret. „Det skulle du have tænkt på før, min kære Henning,“ sagde hun. Bagefter sad han i 31 år“.

Ved kagstrygningen blev synderens hænder stukket ind i en rebløkke, hvorpå han blev hejst så højt til vejrs, at hans tæer akkurat nåede jorden. Mestermandens pisk bestod af tykke birkeris, som efter folketraditionen skulle ligge lang

Tilstande i fængslerne

tid i saltlage inden brugen, og med dette tildeltes misdæderen 27 slag, således at riset blev udskiftet med et nyt ved hvert tredje slag. Ved brændemærkningen indbrændte bødlen et mærke, der forestillede en galge på den dømtes pande, og øjenvidner beretter, at det blev tilladt forbryderne straks efter indbrændingen at gnide panden til blods mod en mur for om muligt at udviske såret efter det T-formede jern. Blandt de talrige tilskuere, der overværede disse uhyggelige optrin, skortede det ikke på medlidenhed med forbryderen; godhjertede mennesker gav ham altid et par skilling, og efter en sådan dag kunne han vende hjem til sit fængsel henvend 20 rigsdaler rigere!

De ret strenge straffe som forordningerne af 1789 og 1816 foreskrev for simpelt og gentaget tyveri undergik dog en større forandring i århundredets løb. Anders Sandøe Ørsted og ikke mindst stænderforsamlingen i Roskilde arbejdede på lempelser i tyvslovgivningen, og ved forordningen af 1840 bortfaldt således brændemærkningen fuldstændig. – Med loven af 1833 om legemsfornærmelser afskaffedes den årlige kagstrygning og brændemærkning af forbrydere efter strafudståelsens påbegyndelse, medens selve kagstrygningen først blev ophævet fuldkommen ved straffeloven af 1866.

Landets arrester var dårligt udstyrede og i regelen alt for lette at bryde ud af, skønt forbryderne blev belagt med både hånd- og fodlænker. I Skive havde man to særlige arrester, Tivoli og Alhambra, der nærmest må betegnes som en slags torturkamre; men det var i øvrigt på den tid en gængs opfattelse, at det eneste, der kunne hjælpe på en trodsig forbryder var lidt mild tortur, spændetrøje, hemmelige klø i arresten o. lign. Skønt skarp eksamination (tortur) blev ophævet herhjemme i 1837, fremkom der så sent som 1861 en klage fra to arrestanter over den „gruelige og torturmæssige behandling“, de havde været udsat for i Københavns politiarrester. Den ene havde bl. a. af sult måttet spise den grød, der blev lagt på hans sår, hvilke var fremkommet ved, at hænderne var spændt i en jernbøjle. Opholdets varighed i arresten var naturligvis betinget af, hvornår den tiltalte gik til bekendelse. Fra Vejle fortælles det således, at arrestforvarerens kone klædte sig i en myrdes tøj og gik igen om natten for at få manden til at bekende hustrumordet. – I 1850erne blev arresterne dog meget forbedrede, efter at man i arrestregulativet af 1846 havde fastslået isoleringsprincippet; før havde man siddet sammen to og to, hvilket netop befordrede forbryderdygtigheden!

I løbet af 1790erne slår oplysningstidens ideer igennem i strafferetslig henseende. Der tales nu for første gang om straffen som bestemt til at forbedre fangen, medens forordningen af 1767 blot siger, at straffens hensigt er „undersåtternes sikkerhed og rolighed“. I 1790 indføres forbedringshusstraffen beregnet for de forbedringsmulige fanger, men reformen fik ingen virkelig praktisk be-

Tilstande i fængslerne

tydning, før Vridsløselille statsfængsel blev oprettet i 1859. Forbrydere af alle slags var stadig anbragt mellem hinanden, og man sondrede kun mellem egentlige livsfanger og fanger dømt på kortere åremål.

I Københavns Stokhus, hvor de værste forbrydere anbragtes, var fangerne stuvet sammen i små lavloftede kælderrum, hvor grundvandet tit måtte pumpes op. Lys fik man gennem små sprækker i højde med stenbroen, de blev lukket til om natten, samtidig med at fangerne blev lænket til cellevæggen med fodlænker. Samfundets værste udskud var samlet her, „på dette lege sidder en og binder børster og synger liderlige viser, ved siden af er en tøffelmaker, som ligger i en væmmelig beruset tilstand; hist sidder nogle og spiller kort; der genlyder af eder, rådenskab, skænderi og ofte blodige slagsmål . . . Vi havde en marketender i huset, som med hjertens glæde solgte så meget brændevin som muligt, og jeg er vis på, at mere end ni tiendedel af slaverne var yderst drikfældige.“ Slaverne havde lov til at drive handel og modtage pengegaver fra familien, og ofte kunne de selv tjene lidt ekstra ved at lade sig hverve til et eller andet uhumsk arbejde ude i byen. Så mødte man dem på gaden under ledelse af den såkaldte slavesergent i deres gule og sortgrå fangedragter med jern om benene fra knæ- til fodled.

Det kan ikke undre, at der jævnlig skete flugtforsøg fra disse elendige forhold. Der opstod i fængslerne et særdeles godt sammenhold mellem fangerne, når det virkelig gjaldt, og da man vidste, at det var forbundet med streng straf ikke at hindre ethvert flugtforsøg, brød fangerne ikke ud af deres celle uden først på skrømt at have kneblet og bundet kammeraterne. Egoismen kunne dog også tage overhånd, hvilket følgende brev fra en fange i Kastellet, Københavns militærfængsel, viser: „Jeg vil bede dem om di vil melle mig hen til Genne Ralen jo før jo heller men Dåg på den Måde at di tager og fløder Ås bæge toe ud af Nommenet førren at jeg får Dem j tale da det er meget nødvendig og på Tiden at melle da der er 7 Knive j Nommenet får vårdt men den ene er j hans Huvepude men di andre kan di ikke finde førren . . .“ (Jeg vil bede Dem om De vil melde mig hen til generalen jo før jo hellere, men dog på den måde, at De tager og flytter os begge to ud af nummeret, førend at jeg får Dem i tale, da det er meget nødvendigt og på tide at melde, da der er 7 knive i nummeret før vort, men den ene er i hans hovedpude, men de andre kan de ikke finde, førend . . .) – Brevet, der just ikke vidner om nogen større skolelærdom, var skrevet på et salmebogsblad med en synål dyppet i fangens blod, mens han lod, som om han læste af frygt for at vække mistanke hos de andre fanger.

Et andet af hovedstadens berygtede fængsler var Tugt- Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavn. I Rasphuset raspede de mandlige fanger farvetræ til tøjfarvning, medens man i de øvrige afdelinger kartede, vævede, spandt, snedkererede o. lign. Forholdene her var ikke væsentligt bedre end i Stokhuset, arbejdet

var hårdt og udbrudsforsøg og selvmord ikke ualmindelige. „Se her et menneske bleg som et lig med hule øjne og indfaldne kinder. Han bærer et halsjern, som vejer 36 pund og som gnaver ham huller i halsen . . . han har gråt hår og ser ud som en olding og er dog ikke over 30 år.“ Således lyder en skildring fra 1812; halsjernet var straffen for rømning.

Landets øvrige straffeanstalter var henholdsvis Møens-, Odense- og Viborg tugthuse. De optog dog ingen farlige forbrydere, men var i regelen fyldte med tyve, løsgængere, gældsarrestanter, barnemordersker o. lign.

Christian den Femtes Danske Lov fra 1683 gjaldt fremdeles i landet, indtil den i 1866 afløstes af en nyere straffelovgivning. Hjemtingsdommen over en pige, der 1798 myrdede sin madmor og derefter forsøgte tyveri, lyder således på, at hun var „tilfunden at have forbrudt sit liv og hendes højre hånd at afhugges med en økse og siden hovedet, hvorefter legemet af natmanden skulle lægges på stejle og hovedet tillige med hånden at sættes på en stage oven over legemet; desuden af skarpretteren knibes med gloende tænger uden for huset, hvor mordet var begået samt på byens torv og til sidst på retterstedet.“

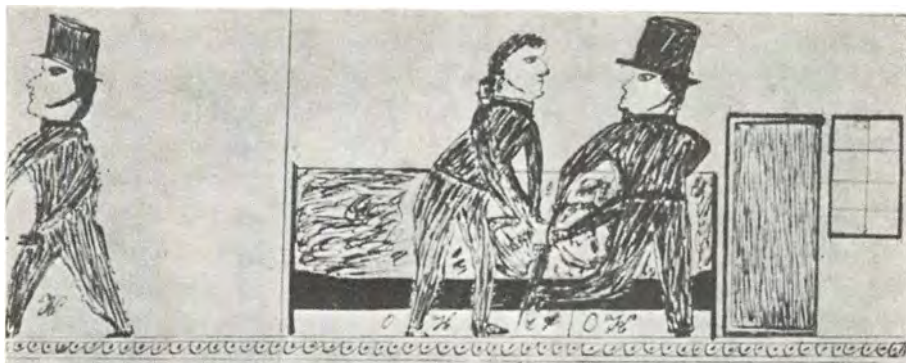
Dommen blev dog sjældent udført i alle dens enkeltheder, således som Danske Lov foreskrev det, idet benådningen meget tit spillede ind og hindrede, at domme, der direkte stred imod den almindelige humanitetsfølelse blev bragt til udførelse. – I 1833 blev brugen af de såkaldte pinlige livsstraffe ophævet, og op igennem århundredet blev nu færre og færre forbrydere bragt til retterstedet, når blot der forelå en formildende omstændighed.

En henrettelse blev regnet for en festdag blandt de lavere stænder, og man mødte op fra nær og fjern for at tage del i denne folkeforlystelse. Foregik henrettelsen på landet, havde en deling soldater almindeligvis slået kreds om retterstedet for at hindre, at nysgerrige tilskuere masede sig alt for tæt på, medens det i København især var vægterne, der holdt folk på afstand. – Ved siden af retterstedet var kastet en grav til forbryderens legeme eller rejst pæl, hjul og stejle. På pælen nedrammedes forbryderens hoved med et langt spiger, og efter radbrækningen blev hans parterede krop lagt til skue på hjulet med lemmerne indflettet i dets eger. Et uhyggeligt syn mødte en, især hvis man om natten skulle forbi det frygtede rettersted, og man forstår godt de vendelboere, der ulovligt nedtog liget fra stejlen efter en mordsag i 1822 og begravede det. Handlingen var formodentlig efter alles ønske.

Bødlens arbejde bestod i at befæste jernbøjlerne over den dømtes hals og at føre det dræbende øksehug. Hans medhjælpere, natmandens folk, skulle bringe forbryderen til retterstedet i rakersluffen, lægge legemet på hjul og stejle og sætte hånd og hoved på stage eller nedgrave henrettede og selvmordere i galge-

Slaverne fra Stokhus og Kastel gled ind i det almindelige bybillede og var accepteret af Københavnerne. Man kunne leje en „slave“ (dog bevogtet af en soldat) til et arbejdes udførelse, man kunne høre rare madammer titulere en sådan foreløbig hushjælp: „Lille slave“; men produkthandlerne klagede, fordi slaverne påførte dem en ubehagelig konkurrence ved privat at sælge de klude, ben og andet affald, som de så deres snit til at indsamle under arbejdet. – Akvarel af J. Senn: Slavefoged, slave, politibetjent og to vægttere, beg. af 1800 årene, Københavns Bymuseum.

Morderen Ole Kollerød var et egocentrisk, barnagtigt individ, der illustrerede sin lange selvbiografi, skrevet i fængslet, med en række naive tegninger. Her ses han, med høj hat, sammen med en hjælper skære halsen over på det uskyldige offer. – Tegning af Ole Kollerød, Kgl. Bibliotek.

bakken. Under selve halshugningen holdt rakkeren ved misdæderens hår, og når hovedet var faldet, fremviste han dette og udråbte forbryderens navn.

De folk, der påtog sig rakkerarbejdet, blev øjeblikkelig betragtet som urene, „uærlige“. Ingen „ærlig“ mand ville være bordfælle med en rakker; han fik sin mad alene ved den nederste bordende, og snapsen måtte han drikke af et særligt rakkerglas f. eks. med træfod, så det var let kendeligt fra de andre. Natmændene var tillige skorstensfejere og renovationsmænd for fine folk, og de havde eneret på hvervet som hesteflåer. Den foragt, som rakkerarbejdet medførte, kan ikke have undgået at forbitre rakkerens sind. Den sidste natmand ved Kalundborg havde således fået for vane at nævne alle ved hånsnavn, og når han talte med nogen, gjorde han sig netop umage for at snakke om ting, der var dem ubehagelige, såsom „strikken i hængt mands hus“ og lignende.

Forbryderens syn på sin egen dødsdom giver sig udtryk i hans samtaler med præsten, der skal berede ham til døden. For de fleste betød det en lettelse og befrielse, hellere dø med det samme end blive ædt op af utøj og fugt i fængslerne. Søren Kagerup, der 1832 henrettedes for mord, var tre år i forvejen blevet dømt til kagstrygning og livsvarigt tugthus for tyverier i Slangstrup. Kagstrygningen blev ham eftergivet, men han følte allerede en sådan lede ved livet, at han ikke undså sig for at stikke en medfange ned med kniv, da denne hentydede til, at han havde angivet Søren Kagerup for nogle fængselsoptøjer, hvilket han vidste, ville bringe ham til de berygtede Citadelstårne, de allermest berygtede fangehuller. Til præsten beklagede han sig over den strenge straf for sit første tyveri, kun 18 år gammel, som han anså for en meget stor uret. – „Hvo, som en gang stjæl, må

U 6495.

Morderen Ole Pedersen Kollerød
undvogen fra Blaataarn i Hjøbenhavn den 21 Febr.
1838, er født paa Frederiksberg Amt, 34 Aar gf. middel
af Væxt, proportioneret af Bygning, har blondt Haar, lyse
blaae Øine, frisk, Ansigtfarve, Kuller i Ørene, taler kundansk.
Jøndom, lidt flammende, skræver maadeligt og var, ved Undersø-
gelsen iført grøn klædes Frakke, blaae Væst, rødt Kalsned,
lyseblaae Buxer og hvide Uldstrømper men uden Hoved-
bedækning eller Skortie.

Sjællands Stiftamtmandskab tilsiger dem, der beviser den
Undvognes Andholdelse 50 Rldr Solv og dem, der meddelede
nygt, som kan lede paa sikkert Spor efter ham endtel
25 Rldr Solv, i Forhold til Omstændighederne.

72844

Lit. og trykkeri hos H. Schibye & Søn, Langebro, København

1911. 11. 25. 58

Ole Kollerød stak af på hosesokker fra fængslet Blaataarn ved Langebro, og myndighederne gjorde brug af de mest moderne metoder for at fange ham og efterlyste forbryderen ved hjælp af hans portræt og nøjagtige signalement. – Litograferet og trykt efterlysning, 1838.

altid hedde tyv“, var et mundheld, som i datiden havde en vis virkelighed; thi der blev ikke gjort noget for at lette fangen hans vej tilbage til samfundet, og i fængslet lykkedes det kun i bedste tilfælde at optugte ham til en god fange, ikke til en god borger.

De fleste kender vendingen: „Spildte Guds ord på Balle-Lars“. Dette er titlen på et lille skrift, som forbryderens sjælesørger, pastor Gjellebøl i Præstø udgav nogle få år efter hans død. Balle-Lars var anklaget for mordet på en kone i Ugle-dige og havde allerede aflagt fuld tilståelse, da han i et indsmuglet skrift læste, at man ikke kunne dømme ham, hvis blot han nægtede alt. Siden var det umuligt at få ham til at bekende, og endog med hovedet på blokken bedyrede han sin uskyld.

Anderledes anger og fortrydelse udviste Ole Kollerød, da han i 1840 blev hals-hugget for rovmordet på Nymølles papirkusk. I Stokhuset nedskrev han en ud-førlig levnedsskildring på 218 tætskrevne foliosider, hvilke han overgav Stok-husets chef, kaptajn Agerholm, som tak for den usædvanlige venlighed og sjældne forståelse, han havde mødt hos denne mand. Levnedsbeskrivelsen indeholder ikke så få tegninger, bl. a. et fantasislot, hvor fangen tænker sig, kaptajn Agerholm og hans familie skal bo, samt en tegning af domhuset i København. Bygningen er forsynet med tårne, og i det midterste har Ole Kollerød anbragt en kronet sam-fundsrevser med retfærdighedens sværd i hånden tillige med undersætningen: „Med Lov skal Man Landet bygge“, hvilket taler for sig selv om hans syn på dom og retfærdighed. På sin cellevæg havde fangen skrevet med store, tydelige bog-staver: „Her er dog mit rette Sorgenfri! Ole Kollerød“, og ved henrettelsen ud-viste den førhen så forhærdede forbryder stor anger og havde endog lært en bøn udenad, som han ville fremsige. Halshugningen fandt sted på Amager Fæled, hvilket rettersted mange københavnere vil genkende i den tidligere så almindelige ed, hvor man samtidig med et rask tag tværs over halsen udbryder: „Amager!“

Forbrydernes indbyrdes sprog vidner ikke just om nogen større ærbødighed for retten eller dens håndhævere. Hvis en „langfinger“ havde været ude på en lille „rapserade“ og var sluppet forbi en „Rasmus“, „Tran-Lars“ eller „Trankande“ med „rosinstangen“ (vægterpigstokken), men dog alligevel var blevet „gaflet“ (anholdt), blev han sat i „hullet“, „bøtten“, „kasmarokken“ eller „buret“. Op-førte han sig ikke ordentligt der og forsøgte nogle „farter“, blev han bundet til „justitsen“ og måtte „kysse jomfruen“, idet han blev kattet eller tildelt rotting-slag af „kild’ren“. Var det en „begfinger“, der hverken frygtede „hovedkassere-ren“ (skarpretteren) eller „tyvetrækkerne“ (politiet), måtte han desuden have „ordenen om benet“ og den „stive springer“ eller „tyrkiske musik“, hvilket var betegnelsen for de tunge hånd- og fodlænker med svære kugler.

Vel især kendt fra Jylland er det rotvælske sprog eller kjæltringelatinen, som rakkere, kjæltringer og natmandsfolk brugte indbyrdes, når talen faldt på ting, som „ærlige“ folk ikke havde godt af at blive indviet i. I 1824 udkom i Viborg et lille rotvælsk leksikon, hvori læses: „Man har troet, at en samling som nærværende af dette sprogs ord kunne være nyttig og tildels nødvendig for de jyske justits- og politibetjente med hensyn til forhører over disse folk . . .“ Sproget er en sammenblanding af især danske, tyske og latinske gloser, således at en sætning som f. eks. „tyven sprang over gærdet og løb sin vej“ kommer til at hedde: „Æ nøkker sprangtaris over fosling og skoied omhor.“ Hvis forbryderen „blöw nök’e“ (arresteret), kom han i „over- eller undersnilkassen“; thi dette var betegnelsen for henholdsvis slaveri og tugthus. I alt kendes der et par hundrede gloser af dette mærkelige, hemmelige sprog.

At tyvesproget virkelig har været brugt blandt forbrydere, viser domsakterne til det store tugthusoprør på Christianshavn i 1817, hvor fangerne satte ild på straffeanstalten og søgte at undvige. Opstanden havde været forberedt i over to år af en særlig oprørskomiteé på fem medlemmer, der sørgede for, at der blev fremstillet falske nøgler og våben af træ i fængslets forskellige værksteder. Man havde udfundet et særligt bankesystem og fingersprog, hvorved komiteens beslutninger kunne spredes til de oprørsvillige, og små sedler skrevne med skomagersvæerte i ciffer- og tegnsprog cirkulerede blandt de indviede. Der nævnes således en fange, Peter Obel Nielsen, der skrev sedler i det „romanske sprog“ eller Cochemersprache, hvilket nærmest må sidestilles med kjæltringelatin. Meddelelserne blev befordret gennem dørsprækker o. lign. ved pusterør eller som kærlighedsbilletter til de kvindelige fanger. I tiden før tumulten hørtes der ofte forblommende ord angående den planlagte opstand. Således blev der en dag råbt fra Forbedringshuset til Rasphuset: „Det er godt dyrehaugsveir i dag! hvor gjelder reisen?“ Dette skulle anspore oprørerne til at påbegynde urolighederne snarest muligt, da de fleste af hovedstadens indbyggere nu var ude af porten. Også i andre straffeanstalter brugtes det, skønt forbudt, at indsmugle små kærlighedsbilletter eller „finantser“, som de kaldes i fængsels sproget, til de kvindelige fanger. De brugtes dog kun i fredeligt øjemed og var skrevet med kul, blystift eller andet på et stykke karduspapir, som havde været benyttet til sukker- eller smørømslag.

Også blandt forbryderne spillede overtroen en rolle. Et tyveri opdagedes således ikke, hvis man lod noget af byttet blive tilbage på gerningsstedet. I midten af forrige århundrede havde der været indbrud i en landsby i Jylland. Et chatol var opbrudt og 27 rigsdaler samt en tobakspung forsvundet; beløbet bestod af to femrigsdalersedler, og resten var i sølv. Næste morgen fandt man den stjalne tobakspung stående på et trin af brandstigen, de to femrigsdalersedler var i behold! – Det var endvidere en udbredt overtro, at en forbryder sikrede sig mod

opdagelse ved at forrette sin nødtørft på gerningsstedet. Således fortæller tidligere lotterikollektør i Aalborg, Jens Bech om et tyveri fra hans kontor 1815: „Alt var bortranet, og i dets sted havde tyven gjort pultene til natskrin, en overtro hos den almindelige mand, der står i den formening, at når sådant sker, bliver tyveriet uopdaget.“ Skikken er kendt lige op til nutiden og er ikke blot trang til almindelig nødtørft.

Man var i datiden vænnet til strenge og barbariske straffe fra folkeviser og eventyr, som kan berette om straffemetoder, der hører en længst svunden fortid til. Eventyret fortæller, at den onde dronning eller stedmoder bliver sat i en pigetønde, som bliver forspændt med løbske heste, og i folkevisen synges der om levende begravelse: „Så grov de en hule så dyb og så stor, – forvist blev den pige sat levende i jord.“

Også i barnets leg genfindes de rå straffe, som børnene så muntert og naivt opfatter dem. I panteleg findes der domme, der hedder „at stå under bjælken“ (galgen), „stå foran det blanke sværd“ eller at „blive halshugget“. Man spørger den dømte: „Hvad har du syndet, og hvad har du forbrudt?“ og han svarer: „Å, jeg har stjålet et fad mælk med fløde.“ – „Hvad har du gjort mere?“ – „Jeg har stjålet en tønde tjære.“ – „Hvad har du gjort værre?“ – „Jeg har sprunget over et gærde.“ Derpå bliver synderen spurgt: „Hvad vil du helst af med, enten det hele eller det halve hoved?“ Siger han det halve, får han en hat på hovedet, som man bagefter slår af ham. Siger han det hele, får han et ganske lille stød i nakken.

Således levede traditionen om fortidens brøde og straf videre ind i det følgende århundrede.

HENVISNINGER

Følgende *forkortelser* er brugt ved henvisninger til benyttet litteratur og utrykte kilder:

Ad fortids veje, Kbh 1943-50. *Aggebo Asklepios* Anker Aggebo: Asklepios' Tjenere I-VI, Kbh 1937-47. *Amtsbeskrivelser* Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oeconomic Henseende, udg. Landhus-holdningsselskabet bd 1-19, Kbh 1826-44. *Ankerstrøm* A. Ankerstrøm: Hvor livet begyndte, Kbh 1959. *Ark Mus* Fra Arkiv og Museum, Kbh 1899 ff. *Arv* Tidsskrift för nordisk folkminnesforskning, Uppsala 1945 ff. *Arv og Eje* Årbog for dansk kulturhistorisk museumsforening 1956 ff. *Beauvais* I. Egebjerg udg.: Beauvais i hundrede aar 1850-1950, Kbh 1950. *Begtrup Agerdyrk* G. Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrkingens Tilstand i Danmark I-VII, Kbh 1803-12. *Bidr Tidshist* Bidrag til Tidshistorien, Kbh 1829 ff. *Bittetid* J. Aakjær: Fra min Bitte-Tid, Kbh 1928. *Blicher Mord* Niels Blicher: Venlige Forestillinger til alle danske Bønder, i Anledning af et den 18. Martii af Overtroe begaaet Mord paa en uskyldig gammel Enke, Kbh 1800. *Blicher Skr* St. St. Blicher: Samlede Skrifter, Kbh 1920 ff. *Blicher Vium* Niels Blicher: Topographie over Vium Præstekald, Wiborg 1795. *Boberg* 1953 I. M. Boberg: Folkemindeforskningens historie, Kbh 1953. *Bondekøk* H. Zangenberg: Bondekøkkenet i gamle Dage, Kbh 1932. *Bondens Brød* H. P. Hansen: Bondens Brød, Kbh 1954. *Brestrup Mestertyven* J. C. Brestrup: Nu tilsidst jeg maae bekjende Mestertyvens Skriftemaal for Hovedstadens Indvaanere, Peter Michelsen eller Mestertyvens Levnetsbeskrivelse tilligemed en Samling Anecdoter, ham betreffende . . . Kbh 1800. *Callisen* H. Callisen: Physisk-medizinske Betragtninger over Kjøbenhavn I-II, Kbh 1807-09. *Carlsen Gl Køgegd* Franziska Carlsen: Efterretninger om Gammel Kjøgegaard og Omegn II, Kbh 1878. *Carlsen Ronnebæk* Franziska Carlsen: Noget om og fra Ronnebæk Sogn med Ronnebæksholm, Kbh 1861. *Christensen Molboer* Arthur Christensen: Molboernes vise Ger-

ninger, Kbh 1939. *Christophersen* Marie Christophersen: Fra Hedeboegnen, udg. H. Ussing, Kbh 1923. *Clausen Rejse* H. N. Clausen: Af min Reisedagbog 1818, Kbh 1918. *Da Folkebl* Dansk Folkeblad, udg. Selsk. til Trykkefrihedens rette Brug 1835-48. *Da Folkemus* Dansk Folkemuseum, Nationalmuseets 3. afd. *Da Folkemål* Danske Folkemaal udg. af Udvalg for Folkemaal, Kbh 1927 ff. *Da Gl Folkev* Danmarks gamle Folkeviser udg. af Sv. Grundtvig m. fl., Kbh 1853 ff. *Da Husm* Den danske Husmoder, Kbh 1868. *Da Mag* Danske Magazin udg. af Det kgl. danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog 1745 ff. *Dam Bornholm* Ph. R. Dam: Folkeliv og Indstiftelser paa Bornholm, Åkirkeby 1933. *Da Mus* Danske Museer udg. af Dansk kulturhistorisk Museumsforening 1950-54. *Dania* Kbh 1881-83 og bd 1-10 1890-1903. *Danmark i Fest og Glæde* udg. Jul. Clausen og Torben Krogh, III-IV Kbh 1935. *Da Post* Det danske Postvæsen 1624-1924, Kbh 1924. *Da Stud* Danske Studier udg. Universitets-jubilæets danske Samfund, Kbh 1906 ff. *David- sen* J. Davidsen: Fra det gamle Kongens Kjøbenhavn I-II, Kbh 1880-81. *Den sorte Jyde* Hugo Matthiessen: Den sorte Jyde, Kbh 1939. *Det gamle Land* Hugo Matthiessen: Det gamle Land, Kbh 1942. *De gamle fortalte* H. P. Hansen: De gamle fortalte I-III, Kbh 1939-50. *DFS* Dansk Folkemindesamling i Det kgl. Bibliotek. *Didrichsen* D. Didrichsen: Husmoderen i Middelstanden, Kbh 1801. *Drejers Klub* K. Bokkenheuser: Drejers Klub, Kbh 1903. *Feilb Bondeliv* H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv, Kbh 1952. *Feilberg Ordb* H. F. Feilberg: Ordbog over det jyske almuesmål I-IV, Kbh 1886-1914. *Feilb Jul* H. F. Feilberg: Jul I-II, Kbh 1904. *Fester og Højtider* J. S. Møller: Fester og Højtider i gamle Dage I-II, Kbh 1928-33. *Festskr Hugo M* Festskrift til Hugo Matthiessen, Kbh 1941. *Festskrift Feilb* Festskrift til H. F. Feilberg, Kbh 1911. *Fibiger Tid* E. Fibiger:

Henvisninger

- Tidsbilleder, Kbh 1904. *Folk og Vand* Holger Rasmussen: Folk og Vand, Odense 1960. *Franke* Frankenaus Frankenaus Sundheds og Moerskabs Tidende, Kbh 1805-07, og Nye Sundheds og Moerskabs Tidende, Kbh 1808-09. *Friis Vendsyssel* Lønborg Friis: Vendsyssels Nationaldrægter og Vendelboerne, Hjørring u. å. *Fuldm Petersen* Fuldmægtig Petersen (J. Davidsen): Gamle Minder fra Frederiksberg og Vesterbro, Kbh 1866. *Fy Hjemst* Fynsk Hjemstavn udg. af H. C. Frydendahl, Odense 1928 ff. *Fy Mi* Fynske Minder udg. af Odense Bys Museer 1951 ff. *Gejlager* A. I. Gejlager: Nord for Horsens Fjord, Kbh 1946. *GH Præsten* Georg Hansen: Præsten paa Landet i Danmark i det 18. Aarhundrede, Kbh 1947. *GH Sædelighed* Georg Hansen: Sædelighedsforhold blandt landbefolkningen i det 18. århundrede, Kbh 1957. *GI By* Købstad-museet „Den gamle By“s årbog 1927 ff. *Graves* Ved Halleby Aa optegnelser af Karoline Graves udg. H. Ussing, Kbh 1921. *Gr Folkesagn* Svend Grundtvig: Danske Folkesagn 1839-83 udg. H. Ellekilde II, Kbh 1948. *Gr Gamle danske Minder* Svend Grundtvig: Gamle danske Minder i Folkemunde I-II, Kbh 1854-57. *Grüner Altona* Julie Grüner: Minder fra mine Bedsteforældres Hjem i det danske Altona, Kbh 1958. *Grønborg* O. L. Grønborg: Optegnelser paa Vendelbo-maal, Kbh 1884. *Hafström* S. M. Hafström: Om Sædelighedsforholdene i det danske Folk, særlig i Bondestanden og Almuen, Kbh 1888. *Hahn* A. Hahn: Tidsskrift for Den danske Bondestand, Odense 1863-64. *Handelstid* Handels og Industri-Tidende, Kbh 1798-1814. *Hand Sø Mus Arb* Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg årbog 1942 ff. *Hansen Hedeboender* H. P. Hansen: Hedeboender i tre slægtled, Kbh 1958. *Hansen Hyrdeliv* H. P. Hansen: Hyrdeliv paa Heden, Kbh 1941. *Hassø* A. Hassø og Aa. Welblund: Gamle Landevejskroer, Kbh 1946. *Heiberg* Johanne Louise Heiberg: Et Liv genoplevet i Erindringen, Kbh 1944. *Henningsen Behøvlng* Henning Henningsen: Behøvlng og Hønsning, indivielses- og optagelsesskikke i håndværkerlav, Kbh 1960. *Henningsen Equator* Henning Henningsen: Crossing the Equator, Sailor's Baptism and Other Initiation Rites, Kbh 1961. *Hindberg* E. G. A. Hindberg: Fængselspræstens Gjerning navnlig med Hensyn til de forskellige Sjelstilstande hos Forbrydere, Kbh 1865. *Hist Medd Kbh* Historiske Meddelelser om København 1907 ff. *Hist T (Da)* Historisk Tidsskrift, dansk, 1840 ff. *Hofkronik* Chr. Elling: Hofkronik, Kbh 1945. *Holten Hofmand* C. H. v. Holten: Af en gammel Hofmands Mindeblade, Mem. og Breve XI, Kbh 1909. *Husm Håndb* Haandbog for Husmødre af alle Stænder, Odense 1865. *Høffding* H. Høffding: Erindringer, Kbh 1928. *Høyer Bodil Høyer*: Dagligt Liv paa en nordsjællandsk Bondegaard i Midten af forrige Aarhundrede, Hillerød 1955. *Ill Tid* Illustreret Tidende, Kbh 1859 ff. *Ingvorsen* Ingvor Ingvorsen: Fortællinger om gammelt sjællandsk Bondeliv, Kbh 1918. *Iris* Månedsskrift, Kbh 1791-95. *Iris og Hebe* Månedsskrift, Kbh 1796-1810. *Jensen Snesere* Peter Jensen: Optegnelser om Snesere Sogn, Kbh 1883. *Junge Joachim* Junge: Den nordsjællandske Landalmues Karakter, Skikke, Meninger og Sprog, Kolding 1915. *Jy Saml* Samlinger til jysk Historie og Topografi, 1866 ff. *Kamp Folkem* Jens Kamp: Danske Folkeminder, Odense 1877. *Kamp Folketro* Jens Kamp: Dansk Folketro udg. I. M. Boberg, Kbh 1943. *Kbh Gader* Hugo Matthiessen: Københavnske Gader 1728-95, Kbh 1924. *K. Hansen* K. Hansen red.: Det danske Landbrugs Historie I-V, Kbh 1925-45. *Klokkergaarden* Livet i Klokkergaarden, gammeldags falstersk Bondeliv efter Lars Rasmussens Skildringer ved Fr. L. Grundtvig, udg. J. Olrik, Kbh 1909. *Knudtzon* Fr. G. Knudtzon: Ungdomsdage, Mem. og Breve XLIX, Kbh 1927. *Koblauch* H. I. Koblauch: Fra den gamle Slagtergaard, Kbh 1954. *Kragelund Tyendemærket* T. Tobiassen Kragelund: Tyendemærker, Esbjerg 1952. *Kromann Fanø* N. M. Kromann: Fanøs Historie I, Esbjerg 1933. *Kult Mi* Kulturminder udg. Selskabet for dansk Kulturhistorie, Kbh 1939 ff. *Kvolsgaard* C. M. C. Kvolsgaard: Spredte træk af landbolivet optegnede i jysk mundart, Kbh 1891. *Kaarsberg* Hans Kaarsberg: Memoirer I, Kbh 1921. *Lars Bache* Den helsingørske Færgemand Lars Bache, hans By og hans Hjem, Mem. og Breve II, Kbh 1905. *Larsen-Ledet* L. Larsen-Ledet: Mit Livs Karrusel I, Kbh 1945. *Lassen Renl* Hans Lassen: Renlighed i Klunketiden, Kbh 1950. *Levinsen* Niels Levinsen: Folkeeventyr fra Vendsyssel udg. L. Bødker, Kbh 1958. *Limfjorden* Hugo Matthiessen: Limfjorden, Kbh

Henvisninger

1936. *L. M. Wedel* L. M. Wedel: Indenlandsk Reise igjennem de betydeligste . . . danske Provindser, Kbh 1803 og Odense 1806. *Lund Helsingør* O. Lund: Smaabilleder fra Helsingør 1800–30, Kbh 1900. *Madsen Carlsen* Niels Madsen Carlsen: Et vestslesvigsk Smaakaarshjem, Tønder 1944. *Magnus* H. Magnus: En gammel Læges Liv og Oplevelser, Kbh 1920. *Marcus Bech* En københavnsk Grosserers Ungdoms-erindringer 1787–1816, Mem. og Breve XII, Kbh 1910. *Mau II* E. Mau: Dansk Ordsprogs-Skat II, Kbh 1879. *Mentz Ostenfeld* A. Mentz og C. H. Ostenfeld: Planteverdenen i Menneskets Tjeneste, Kbh 1906. *Mikkell Skrædder* Mikkell Skrædders Historier udg. E. Tang Kristensen, Viborg 1890. *Minerva* Maanedsskrift, Kbh 1785–1808. *Mit Livs Eventyr* H. C. Andersen: Af mit Livs Eventyr udg. Topsøe-Jensen, Kbh 1951. *Moder og Barn* J. S. Møller: Moder og Barn i dansk Folkeoverlevering, Kbh 1940. *Molbech* Chr. Molbech og C. K. F. Molbechs Brevveksling, Kbh 1908. *Mortensen Hesnæs* Hesnæs-bogen, Blade af Hans Mortensens Levnedsbog udg. Lolland-Falsters historiske Samfund 1958. *Museum* Tidsskrift, Kbh 1890–96. *NatMus Arb* Fra Nationalmuseets Arbejds-mark, 1928 ff. *Natmændsfolk* H. P. Hansen: Natmændsfolk og Kjæltringer 2. udg., Kbh 1959. *NEU* Nationalmuseets etnologiske undersøgelser, Brede hovedbygning pr. Lyngby. *Nielsen Schack* Augusta Nielsen f. Schack: Haandbog for Husmødre af Bondestanden, Prisskrift Kbh 1868. *Nilsson Højtid* Martin P. Nilsson udg.: Årets høgtider, Nord Kult XXII, Kbh 1938. *Nordfynsk Landsbyliv* Jens Christensen: Træk af nordfynsk Landsbyliv udg. Poul Andersen, Kbh 1958. *Nord Kult* Nordisk Kultur red. J. Brøndum-Nielsen m. fl., 1936 ff. *Norrie* G. Norrie: Garnisons Sygehus, Kbh 1918. *Norrie Hjemme* G. Norrie: Hjemme og ude, Kbh 1931. *Ny alm Saml* Nye almeennyttige Samler udg. H. C. Lund, Kbh 1824–26. *Nyerup* R. Nyerup: Strøtanker om Samling af nogle danske Viser, Kbh 1820. *Ny Hush* Nye og fuldstændig Huusholdningsbog, Kbh 1799–1800. *Ny Skild Kbh* Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn, 1804–14. *Nystrøm Forlystelser* Eiler Nystrøm: Offentlige Forlystelser i Frederik den Sjettes Tid I–II, Kbh 1910–13. *Ohrtr Trylleformler* F. Ohrtr: Danmarks Trylleformler I, Kbh 1917. *Olsen Post* Fr. Olsen: Postvæsenet i Danmark 1711–1808 og 1808–48, Kbh 1903 og 1908. *Overskou* Th. Overskou: Af mit Liv og min Tid 1798–1830, Kbh 1868, cit. I–II udg. R. Neiiendam, Kbh 1915–16. *Paludan Møn* J. Paludan: Forsøg til en antiqvarisk historisk og statistisk Beskrivelse over Møen, 2. del, Kbh 1824. *Pedersen Bondestue* Anna Pedersen: Fra Bondestue og Stegers, Kbh 1944. *Pedersen Højtid* Anna Pedersen: Højtid og gæstebud, Kbh 1960. *Pedersen Såtid* Anna Pedersen: I såtid og høst, Kbh 1950. *Pers Hist T* Personalhistorisk Tidsskrift 1880 ff. *Petresch Chr* Chr. Petresch Christensen: Nørresundbys Historie II, 1701–1880, Aalborg 1924. *Plenge* J. Plenge: Livet i Kjøbenhavn for en Menneskealder siden, Kbh 1873. *Politivennen* Ugeblad, Kbh 1798–1811. *Portrætmaleren* Hans Hansen: Portrætmalerens Dagbog 1793–1797, Mem. og Breve VI, Kbh 1907. *Prakt Haandb* Sabine Angell: Praktisk Haandbog for værende og vordende Husmødre, Kbh 1849–54. *Refslund M.* Refslund Poulsen: Minder, Kbh 1949. *Reimer* Christine Reimer: Nordfynsk Bondeliv i Mands Minde I–V, Odense 1910–19. *Renlighed* H. P. Hansen: Om Renlighed i gamle Dage, Kbh 1928. *Rhode Randers* Johan Rhode: Erindringer fra min Barndom i Randers, Kbh 1956. *Rig* udg. Föreningen för svensk kulturhistoria, Sthlm 1920 ff. *Romantiske Have* Chr. Elling: Den romantiske Have, Kbh 1942. *Rosen* Christiane Rosen: Den tænkende Husholder, Kbh 1824. *Rosk Landv* J. T. Lundbye og V. Hermansen: Roskilde Landevej, Kbh 1927. *Rung* Otto Rung: Fra min Klunketid, Kbh 1946. *Raadgiverinde* Den erfarne Raadgiverinde, Kbh 1796. *Sandholm* Bonde og Handelsmand, af Jens Sandholms Optegnelser ved Marcus Bjerre og H. P. Hansen, Kbh 1948. *Schade Mors* C. Schade: Beskrivelse over Øen Mors, Aalborg 1811. *Schmidt Gadebasse* Aug. F. Schmidt: Fra Julestue til Valborgblus, Gadebasse og Gadelam, Skanderborg 1940. *Schmidt Gilder* Aug. F. Schmidt: Leksikon over Landsbyens Gilder, Kbh 1950. *Schmidt Hegn* Aug. F. Schmidt: Hegn og Markfred, Brabrand 1953. *Schorn W.* Schorn: Da Voldene stod, Kbh 1905. *Schultz Schultz'* Danmarkshistorie IV, Kbh 1942. *Siggaard Bef Føde* N. Siggaard: Om den danske Befolknings Fødemidler gennem Tiderne, Kbh

1930. *SJy MSkr Sønderjysk Maanedsskrift* 1924 ff. *SJy Arb Sønderjyske Aarbøger* udg. Historisk samfund for Sønderjylland 1891 ff. *Skattegr Skattegraveren*, tidskrift udg. Dansk Samfund til indsamling af folkeminder ved E. T. Kristensen 1884 ff. *Skivebogen* Historisk Aarboeg for Skive og Omegn, 1908 ff. *Skovlovringer* H. P. Hansen: Skovlovringer, Kbh 1936. *Slevv Fatigvæs* M. H. Nielsen: Fra slesvigsk Fattigvæsens Fortid, Åbenrå 1944. *Snapstinget* Hugo Matthiessen: Snapstinget, Kbh 1946. *Spr Kult Sprog og Kultur* udg. Institut for jysk Sprog- og Kulturforskning, Århus 1932 ff. *Sundhed Sundheds og Moerskabs Tidende*, Kbh 1803 ff. *Tang Kr Da Sagn* E. Tang Kristensen: Danske Sagn I, Aarhus 1892, Ny Række I, Kbh 1928. *Tang Kr Da Skæmt* E. Tang Kristensen: Danske Skjæmtesagn I, Aarhus 1900. *Tang Kr Jy Almueliv* E. Tang Kristensen: Gamle folks fortællinger om det jyske almueliv I-IV, Kolding 1891-93, V-VI Kbh 1891 og *Tb Tillægsbind* I-VI, Aarhus 1900-05. *Tang Kr Jy Folkeminder* E. Tang Kristensen: Jydske Folkeminder, Kbh 1871-97. *Tang Kr Minder* E. Tang Kristensen: Minder og Oplevelser, Viborg 1923-28. *Teatret* Tidsskrift udg. 1901 ff. *Th Hansen* Mellem syd-fynske Sunde, optegnelser af Thorvald Hansen udg. H. Ussing, Kbh 1934. *Thiele Liv* J. M. Thiele: Af mit Livs Aarbøger I-II, 1795-1825, udg. Carl Dumreicher, Kbh 1917. *Thiele Overtro* J. M. Thiele: Den danske Almues overtroiske Meninger, Kbh 1860. *Thrane* L. E. Thrane: Fra Empiretiden, Kbh u. å. (1907). *Thuborg* Det gamle Harboøre, optegnelser af Karen Thuborg udg. H. Ussing, Kbh 1928. *Tode Sundhtid* J. C. Tode udg.: Sundhedstidende, Kbh 1778-81, Nye Sundhedstidende, Kbh 1782-83 og Nyeste Sundhedstidende, Kbh 1800-01. *Uhrskov Da Liv* A. Uhrskov: Dagligt Liv, Nordsjællandsk Folkeliv 5, Kbh 1924. *Uhrskov Højtid* A. Uhrskov: Højtid, Nordsjællandsk Folkeliv 4, Kbh 1924. *Uhrskov Landsbyliv* A. Uhrskov: Nordsjællandsk Landsbyliv i ældre Tid, Kbh 1918. *UJDS* Universitetsjubilaets danske Samfunds Skriftrække. *Undervis Fruent* Undervisning for unge Fruentimere, Kbh 1795. *Ussing Als* H. Ussing: Det gamle Als, Kbh 1926. *Ussing Erritsø* H. Ussing: Minder fra Erritsø, Kbh 1915. *Ussing Højtid* H. Ussing: Aarets og Livets Højtider, Kbh 1925. *Ussing Loll* H. Ussing udg.: Lollandsk Landsbyliv i 19. Aarhundrede, Nykøbing F. 1937. *Vends Veje* C. Klitgaard: Vendsysselske Veje, Hjørring 1936. *Weiersøe* S. Weiersøe: En jysk Drengs Dagbog 1824-1835 udg. Olaf Carlsen, Kbh 1943. *Werfel* Werfel: Dansk Brevbog, 2. opl. Kbh 1798. *Wikman* K. Rob. V. Wikman: Die Einleitung der Ehe, Åbo 1937. *Wikman Højtid* K. Rob. V. Wikman udg.: Livets høj-tider, Nord Kult XX, Kbh 1949. *Vor Fortid* red. Julius Clausen, Kbh 1917-19. *Oehlenschl Ungd* A. Oehlenschläger: Ungdomserindringer udg. L. Bobé, Kbh 1915. *Oecon Annaler* Oeconomiske Annaler udg. C. Olufsen, Kbh 1797-1810 og *Nye do. 1812-20. Arb Bornh* Bornholmske Samlinger udg. Historisk Samfund for Bornholm, Rønne 1907 ff. *Arb Da Kult* Arbog for dansk kulturhistorie, 1891-1900. *Aarestrup breve* Aarestrups breve til Chr. Petersen, Kbh 1957. *Arb Frdb* Fra Frederiksborg Amt, årbog udg. Frederiksborg Amts historiske Samfund 1906 ff. *Arb Hards* Hardsyssel Aarboeg, udg. Historisk Samfund for Ringkøbing Amt, Kbh 1907 ff. *Arb Holb* Fra Holbæk Amt, årbog udg. Historisk Samfund for Holbæk Amt, 1907 ff. *Arb Kbh* Fra Københavns Amt, årbog udg. Historisk Samfund for Københavns Amt, 1910 ff. *Arb Loll-Falst* Lolland-Falsters historiske Samfundsbog, 1913 ff. *Arb Mors* Historisk Aarboeg for Mors, udg. Morslands historiske Samfund, 1919-30. *Arb Præstø* Historisk Samfund for Præstø Amt, årbog, 1912 ff. *Arb Ribe* Fra Ribe Amt, udg. Historisk Samfund for Ribe Amt, 1903 ff. *Arb Sdrbg* Fra Als og Sundeved udg. Historisk Samfund for Als og Sundeved, 1926 ff. *Arb Sorø* Aarboeg for Historisk Samfund for Sorø Amt, 1912 ff. *Arb Svendb* Aarskrift for Svendborg Amts historiske Samfund, 1908-39. *Arb Thist* Historisk Arbog for Thisted Amt, udg. Historisk Samfund for Thy og Hanherred, 1906 ff. *Arb Vejle* Vejle Amts Aarboeg, udg. Historisk Samfund for Vejle Amt, 1905 ff. *Arb Vends* Vendsysselske Aarbøger, udg. Historisk Samfund for Hjørring Amt, 1915 ff. *Arb Vib* Fra Viborg Amt, udg. Historisk Samfund for Viborg Amt, 1929 ff. *Arb Alborg* Fra Himmerland og Kær Herred, årbog udg. Historisk Samfund for Aalborg Amt, 1912 ff. *Arb Arh St* Aarbøger udg. Historisk Samfund for Aarhus Stift, 1908 ff.

KVINDE OG MAND

Forkortelser af titlerne findes opløst i foranstående forkortelsesliste. Udhævede tal henviser til sider i „Dagligliv i Danmark“; almindelige tal henviser til sider i bøger, hvorfra vi har hentet stof til vor skildring, eller til arkivnumre. – Hvor intet andet bemærkes er eksemplerne hentet fra følgende bøger: *Junge, Ussing Er-ritsø, Thuborg, Graves, Th. Hansen, Gejlager, Moder og Barn, Fester og Højtider, Rung, Heiberg, Larsen-Ledet* og arkivalier i *DFS*. – Arkivalier i *DFS* se stikordsregisteret under: Pige, dreng, kvinde, mand, kæreste, elskov,

troløvelse, ægteskab, pebermø, jomfru, mø, barn, barsel, dåb, dørtre. Desuden *J. A. Millot: Konsten at bestemme Barnets Kjøen*, Kbh 1802 og *Jy Saml* 1891–93 99. 23 Om omgangsformer se *Wikman, Feilb Bondeliv, Hafström, G H Sædelighed* og *G H Præsten*. 33 Læs retssager efter registeret til juridiske tidsskrifter fra 1823 ff. 35 Læs *J. H. Deuntzer: Dansk Familieret*, Kbh 1882. *C. E. Cold: Kvindens Rettsstilling*, Kbh 1903. *Fr. Beyer: Ægtefællers formueretlige Ligestilling*, Kbh 1884 og *J. Steenstrup: Den danske Kvindes Historie 1701–1917*, Kbh 1917.

HØJTIDER I SLÆGTENS LIV

Til videre læsning anbefales: *Moder og Barn, Fester og Højtider, Uhrskov Højtid, Schmidt Gilder, Feilb Bondeliv, Ussing Højtid, Pedersen Højtid* og *Wikman Højtid*. I *DFS* findes oplysninger om fester især i 1906/43–46. 37 *Tang Kr Jy Almueliv* IV 122 nr 14. *Feilb Bondeliv* 315 f. *Gejlager* 122. *Junge* 105 f. 38 *Feilb Bondeliv* 314. *Paludan Møn* 274. *Grønborg* 1 ff. 39 *Moder og Barn* 128. 40 *Tang Kr Da Sagn* I 294 ff og *Ny rk I* 186 ff., I 310 f nr 1031 f. 41 *Almanak for Kjøbstad- og Landbeboere for Aaret 1863 ... ved Fr. Fischer, Åbenrå* 1862 47 ff. 42 *Christophersen* 144, jfr *Moder og Barn* 469. *Moder og Barn* 340. 43 *Junge* 105. 44 *E. T. Kristensen: Molbo- og Aggerbohistorier I, Viborg* 1892 82 nr 270. *Thuborg* 193. 45 *Moder og Barn* 379. *Gr Gamle danske Minder* 16. *Feilb Bondeliv* 311. *Ussing Als* 193. 47 *Gejlager* 122. *Sandholm* 95 ff. *Nationaltidende* 13. 10. 1879. *Årb Hards* 1912 13. 48 *Fester og Højtider I* 145. *Skattegr II* 54. *Junge* 161. 50 *Feilb Bondeliv* 330. *Junge* 112.

Moder og Barn 443. *Kvolsgaard* 130. 51 *Tang Kr Jy Almueliv* IV 77 nr 200. *Feilb Bondeliv* 249. *Tang Kr Jy Almueliv* IV 63 nr 189, IV 78 nr 202. 52 *Nordfynsk Landsbyliv* 62. Båndoptagelse i *DFS* (Lars Andersen II: B, hus nr 45) opt. G. Henningsen 1958. *Arv og Eje* 1959 5–10. 54 *Årb Alborg* 1926 477. *Uhrskov Højtid* 70 f. *Jensen Snese* 451. *Feilb Bondeliv* 171 f. *DFS* 1906/45 G top 1078. *Tang Kr Jy Almueliv* IV 87 nr 244. 55 *Festskrift Feilb* 122. 56 *Kamp Folket* 143 nr 26. *Tang Kr Jy Almueliv* IV 89 nr 253. 57 *Da Stud* 1927 169 f (Reimer). *Uhrskov Højtid* 113. *Årb Hards* 1922 86. 58 *Blicher Vium* 198. *Årb Bornh* 1953 123 (C. V. Riis). 59 *Tang Kr Jy Almueliv* IV 91 nr 270. *Aug. F. Schmidt: Morsingboer i gamle Dage II, Nyk. M.* 1933 44 f. *Uhrskov Højtid* 103. *Tang Kr Jy Almueliv* IV 93 nr 274. *Fester og Højtider II* 283. 60 *Jensen Snese* 452. *Nationaltidende* 13. 10. 1879. *Da Gl Folkev II* (1856) 495 nr 90 A. *Fester og Højtider II* 294. *DFS* 1906/46 top 646.

ÅRET OG DAGEN

Til videre læsning anbefales foruden i forrige afsnit nævnte: *H. Ellekilde: Nordens Gudeverden II*, Kbh 1951. *Wilh. Rothe: Det danske Kirkeaar og dets Pericoper*, 4. udg. Kbh 1878. *Mai Fossenius: Majgren, majtråd, majstång*, Lund 1951. *K. Danver: Folktraditioner kring vårdagsjæmningen*, Lund 1943. *Martin P. Nilsson* (udg.): *Tiderækningen, Nord Kult XXI*, Sthlm 1934. *A. Eskeröd: Årets åring*, Sthlm 1947. *W. Ljungman: Traditionswanderungen Euphrat-*

Rhein, Studien zur Geschichte der Volksbrauche I–II, Helsinki 1937–38. Desuden årets *Universitetsalmanak*. – 61 *Nordfynsk Landsbyliv* 12 f. *Graves* 168 f. *Tang Kr Jy Almueliv* III 13 nr 24. III 96 nr 337. III 98 nr 349. *Gr Gamle danske Minder II* 110 nr 88. 62 *Junge* 131. *Feilberg Ordb* III 347 (skygge). *Hansen Hyrdeliv* 65. *Feilberg Ordb* III 789 (tid). *Graves* 170 f. *Tang Kr Jy Almueliv Tb* IV 76 f. *Junge* 265. 64 *Graves* 170. *Tang Kr Jy Almueliv Tb* I 104 nr 1074.

Henvisninger

Museum 1892 I 154 (Lund). *Tang Kr Jy Almueliv* IV 143 nr 392 13. Juledag gammel Nytårsdag, læs *Feilb Jul* II 91 f. **65** *Årb Præstø* 1945 306 f. *Feilberg Ordb* II 56 (julemærker). *Da Folkemål* 1933 45. *Årb Præstø* 1939 38, vinteren kaldes „pregli-tå“ og „tud-i-næve“ *Feilberg Ordb* III 1067 (vinter). *Tang Kr Jy Almueliv Tb* I 66 nr 589. I 70 nr 662. I 82 nr 856. **66** *Tang Kr Jy Almueliv Tb* I 72 nr 690. *DFS* 1906/23: 52 Torup. *Tang Kr Jy Almueliv Tb* I 73 nr 706. I 73 nr 704. I 74 nr 715. *Mau* II 158 nr 7754. *Tang Kr Jy Almueliv Tb* I 75 nr 740. *Tang Kr Jy Folkeminder* VI 275 nr 223. *Tang Kr Jy Almueliv Tb* I 77 nr 779. *Kamp Folketro* 164 nr E 20. *Tang Kr Jy Almueliv Tb* I 80 nr 818. I 80 nr 815. **67** *Klokkergaarden* 130 f. *Kamp Folketro* 170 nr E 67. *Feilb Bondeliv* 3. udg. 216 f. *Jy Saml* 2 rk III 119. **68** *Spr Kult* 1936 133. *Graves* 178. **69** *Da Folkebl* 8. 1. 1836 153–158. **70** *Klokkergaarden* 228. *Schade Mors* 353. *Fy Hjemst* 1935 88. *Schade Mors* 353. Litt. om Det sidste neg se bl. a. *Ellekilde*: Fra dansk Folkemindesamling VI, Kbh 1938. **71** *Jy Saml* 1 rk III 311. *Christophersen* 63, jfr *Årb Kbh* 1915 55. *Christophersen* 70. *Tang Kr Jy Almueliv* IV 56 nr 130 og 153 nr 442. *Tang Kr Jy Folkeminder* IX 32 nr 345. **73** *Skattegr* III 46 nr 170. *Da Stud* 1909 155. 1930 97 ff (Møller). **74** *DFS* 1906/30 8° (nattergal). Groffenbrød, læs *Klokkergaarden* 123. **75** *Skattegr* V 5 f. *Ph. R. Dam*: Folkeliv og Indstiftelser paa Bornholm, Åkirkeby 1933 76. Halm på Gulvet er en gammel gildeskik, jfr *Rig* 1947 16 ff (Eskeröd). **76** *Berlingske Tidende* 24. 12. 1941. På Holsteinborg tændtes et juletræ allerede i 1808 iflg. Bobé i *Danmark i Fest og Glæde* III, Kbh 1935 81. **77** *Ny Skild Kbh* 5. 1. 1822. *Tang Kr Jy Almueliv* IV 99 nr 300. *Tang Kr Jy Folkeminder* IX 247. *Klokkergaarden* 126. **78**

Carlsen Rønnebæk 64. *Museum* 1892 I 214 f (Lund). *Tang Kr Jy Almueliv Tb* IV 83 f nr 285. **79** *Ussing Erritsø* 65. *Feilb Bondeliv* 207. **80** *Tang Kr Jy Almueliv Tb* IV 82 nr 276. *Arv* 1948 82 f og 58ff (Schmidt). **81** *Feilb Jul* I 118. *C. Molbech*: Dansk Dialekt-Lexicon, Kbh 1841 254. **82** *Tang Kr Jy Almueliv Tb* IV 77 nr 257. *Pedersen Højtid* 15. *Thuborg* 182. *Tang Kr Jy Almueliv* IV 153 nr 432. *Da Folkebl* 1836 155 f. **83** *Skattegr* V 225 ff nr 799. **84** *Ill Tid* 19. 2. 1860 176. **86** *Nordfynsk Landsbyliv* 39 f. *Jy Saml* 3 rk I 72. **87** *Th Hansen* 252. *En nye Fastelavns Viise* ... Kbh L. N. Svares Efterleverske 1788. *En splinter nye Fastelavns-Viise*. Kbh P. Horrebøw 1783. **88** *Tang Kr Jy Almueliv* IV 152 nr 425. *Museum* I 1892 156 (Lund). *Tang Kr Jy Almueliv* IV 130 nr 363, *Tb* IV 85 nr 294. *Museum* I 1892 93 (Lund). *Klokkergaarden* 227 f. Bornholm gik over fra Valborgblus til St. Hansblus i løbet af 1800-årene; om der var knyttet heksetro til Valborgblussene er dog uvist, jfr note til side 95. **89** *DFS* 1906/43 182 Lyndby. *Tang Kr Jy Almueliv* IV 156 nr 453 4. *Fy Hjemst* 1934 33 ff (Uldall). *Feilberg Ordb* II 913 (påskeaeg). **90** *Skattegr* V 162 nr 743 v. 1 3 4 6 7. *Da Stud* 1930 97 ff (Møller). *Skattegr* VI 161 nr 757. **91** *Årb Præstø* 1940 155 ff (Ellekilde). **92** *Tang Kr Jy Almueliv Tb* IV 10 nr 27. **95** *Carlsen Rønnebæk* 57 ff. Danske blus-grænser læs *Da Stud* 1929 162 ff (Schmidt) og *Da Stud* 1930 185 f. Hekseafte-nernes geografiske fordeling er endnu ikke undersøgt. Stort set synes de at følge blus-grænserne, dog var der ikke knyttet heksetro til det nordvestjyske pinseblus og det vestslesvigske Persblus om aften den 22. februar. *Jy Saml* 4 rk V 223. *Tang Kr Jy Almueliv* IV 26 nr 53. **96** *Junge* 247.

UNGDOM PÅ LANDET

97 *Klokkergaarden* 220 og 7. *Thuborg* 115 f. **98** *Hansen Hyrdeliv* 77. *Thuborg* 283. *Nordfynsk Landsbyliv* 42. **99** *Hansen Hedebønder* 160. *Sandholm* 48. **100** Læs *Schmidt Gadebasse*. *Jy Saml* 2 rk III 109 (Nissen). **101** *Klokkergaarden* 224. **102** *Paludan Møn* II 280. *Jy Saml* 2 rk III 110 (Nissen). **103** *Nordfynsk Landsbyliv* 94. *Ussing Erritsø* 67. **104** *Jy Saml* 2 rk III 110. *Skattegr* XII 86 nr 226. *Nordfynsk Landsbyliv*

38 f. **105** *Mortensen Hesnæs* 78 f. *Nyerup* 4. **106** *Gejlager* 105. **107** Jfr *Carl Elberling*: *Oehlenschläger som Gadeviser-Digter*, Kbh 1872. **108** *Tang Kr Jy Almueliv Tb* V 133 nr 376. *Friis Vendsyssel* 146. *Tang Kr Jy Almueliv Tb* VI 76 nr 172. **109** *Hansen Hedebønder* 168 f. **110** *Klokkergaarden* 280. **112** *Nordfynsk Landsbyliv* 73 og 76 f.

Henvisninger

UNGDOM I BYERNE

Til videre læsning anbefales: *Gustav Fr. Meyer*: **113** *Lund Helsinger* 81 f. **114** *Plenge* 25 f og *Overskou* 23. **115-118** *Henningens Behøveling* 16 ff. **121** *Læs Spr Kult* 1933 1 ff (Grüner-Nielsen om julestuer). *Portrætmaleren* 51 og 67. **122** *Plenge* 95 og 97. *Portrætmaleren* 102.

FOLKELIGT TEATERLIV

Til videre læsning anbefales: *Danmark i Fest og Glæde* IV (Clausen og Krogh). *Robert Neiiendam*: *Farende Folk*, Kbh 1944. Af byhistorier især *Aarhus gennem Tiderne* III, 1941. *Nystrøm Forlystelser* I-II. *Torben Krogh*: Skuespilleren i det 18de Aarhundrede, Kbh 1948. *Carl Rau*: En omreisende Skuespiller, Kbh 1879. - **123** *Nystrøm Forlystelser* I 20-28. **124** *Nystrøm Forlystelser* I-II. *Fuldm Petersen. Torben Krogh*: Forudsætningerne for den Casortiske Pantomime, Kbh 1936. **125** *K. L. Rahbek*: Erindringer af mit Liv I, Kbh 1824 8. **126** *H. Steffens*: *Hvad jeg oplevede*, dansk udg. 1840-45 V 65. *Museum* 1892 II 341-369 (J. Clausen). **127** *Årb Årh St* 1930 85 (Tauber). **128** Blichers brev trykt i *Teatret* XIII 95. **129** Generalprøven i Kragelul, *Blicher*: *Samlede Værker* IV 64 ff. **130** *Oehlenschl Ungdom* 87. *H. Ballund Jensen*: Træk af Forlystelseslivet i Viborg 1800-1850, særtryk 1949 10, cit. anonym indsender i *Den Viborger Samler* 30. 4. 1812. **132** *Overskou* II 20 (Neiiendam). **133** *St. St. Blicher*: *Jyllandsreise isex Døgn*, 1817 *Femte Døgn*. I hans novelle:

Fjorten Dage i Jylland, 1836 også en munter skildring af Snapstingshalløjet i Viborg, bl. a. med et vokskabinet i rådhuset. *Mit Livs Eventyr* 38. **134** *Overskou* II 21 (Neiiendam). *Rau*: En omreisende Skuespiller, 1879 især 30 f; svarer til *H. C. Andersens* skildring af Det dramatiske Selskab i Slagelse i *Levnedsbogen* 81 f, 92 og 94, i *Billedbog* uden Billeder, fjerde aften, samt i *Rasmus Nielsen*: Aarhus i Fyrerne, udg. E. Sejr, 1949 61-66. **135** *Overskou* II 17 og 64 f (Neiiendam). *Karl Schmidt*: Meddelelser om Skuespil og Theaterforhold i Odense, Odense 1896 10 f. **136** Læs forskellige byhistorier, lokale teaterhistorier og lignende, f. eks. *Aarhus gennem Tiderne* III, *Pers Hist T* 6 rk I 29-67 (Ungdomserindringer af Lotterikollektør i Aalborg Jens Bach, der startede Det dramatiske Selskab i Aalborg) og *Ronne Theater* ved *Poul Holst-Jensen*, 1948. **137** *Robert Neiiendam*: Skuespiller og Patriot, Kbh 1925. **138** *Rasmus Nielsen* i Aarhus i Fyrerne, udg. E. Sejr, 1949 60. Anekdoten om ordsprogsleg medd. forfatteren af *Mogens Bøggild*.

FOLKEDIGTNING

Til videre læsning anbefales: *L. Bødgers* udgaver af Skæmtsomme eventyr, 1957, Danske folkesagn, 1958, og Danske folkeeventyr, 1960. *O. Christensen*: Haderslev bys første bogtrykker, *Hinrich Luckander*, Haderslev 1959 (om skiltingsviser og folkebøger), *K. S. Clausen*: Dansk folkesang gennem 150 år, 1958. *E. Dal*: Nordisk folkeviseforskning siden 1800, 1958. *E. Dals* udgave af Danske viser, 1962. *G. Henningens*: *Kunsten at lyve lodret*, Nordisk institut for folkedigtning, studier nr 1, 1961 (om skrøner). *Aug. F. Schmidt*: Danmarks byremser, 1957, og *Peter Skautrup*s afsnit om fortællersprog i *Det danske sprogs historie* III § 71 B, 1953. Henvisninger

til litteratur, der behandler folkedigtningens områder (viser, eventyr og sagn, rim og remser, ordsprog og gåder) findes i *I. M. Boberg*: *Folke-mindeforskningens historie*, 1953 157-214. I *DFS* findes store samlinger af folkedigtning fra 1800 årene, navnlig Svend Grundtvigs og Evald Tang Kristensens. - **139** *Mortensen Hesnæs* 25 f. **140** *Hundredvisebogen*, dvs. *Et Hundrede vduaalde Danske Viser* ved *Anders Sørensen Vedel*, Ribe 1591, i 1695 forøget med det andet *Hundrede Viser* ved *Peder Syv*. Jfr *G. Henningens*: *Vedel og Syv* og bogtrykkerne i *Da Stud* 1959 53-84. **141** *Tang Kr Jy Almelio Tb* VI 292 nr 875. *Da Gl Folkev* II 174 (E. Galschiøt).

Henvisninger

143 P. Fr. Rist: En Rekrut fra 64, Kbh 1889 39. **144** Carlsen *Gl Køgegd* II 150. *Levinsen* 191 nr 30. **145** *Tang Kr Jy Folkeminder* VII 25 nr 4. *Tang Kr Da Skæmt* I 14 nr 25. **146** *Tang Kr Da Skæmt* I 75 nr 108. *Kamp Folkem* 7. *Fortunatus* udg. R. Paulli, Danske Folkebøger X, 1927. *Tang Kr Jy Folkem* XII 305 nr 55 (fejl for 56). **147** *Læsning for Almuen* nr 2, 1838 upag. (Lütken). **149** *Tang Kr Jy Almueliv Tb* VI 315 nr 938. *Christensen Molboer. Mikkel Skrædder* 5 nr 5 og nr 6. **150** *Mikkel Skrædder* 7 nr 10. *Tang Kr Jy Almueliv Tb* II 76 nr 200. **151** *Tang Kr Jy Almueliv Tb* VI 107 nr 251. *Levinsen* indledningen. *Klokkergaarden* 127. *Feilb Bondeliv* 275. **152** *Viggo Bierring: Malkepigen*s Vise, „København“ 27. 12. 1906. *Tang Kr Jy Almueliv Tb* III 5 nr 17 og V 27 nr 78. **154** *Børge Mikkelsen* udg.: *Sømandssange gamle og nye*, Kbh 1941 35. **155** *Thuborg* 254. **156** *Tang Kr Jy Almueliv* 58 nr 182. *Nils Schiørring: Det* 16. og 17. århundredes verdslige danske visesang I, Kbh 1950 95 f. *Christophersen* 74. **157** *Christophersen* 75. *Gr Gamle Danske Minder* II 273 f jfr

S. Tvermose Thyregod: Danmarks Sanglege, Kbh 1931 31 nr 9. **158** *DFS* 1906/3 (Karen Toxværd). *H. Ellekilde: Danske folkeminder*, Kbh 1961 188 f (efter *Årb Hards* 1956 150 ff), et udv. af Sidsel J.s viser med melodier i Folkevisen i Danmark, red. *Thorkild Knudsen* og *Nils Schiørring*, 2. hft. 1961. **162** *Ill Tid* 16. 7. 1882 nr 1190 511 (Bøgh). *Davidson* II 156. *Årb da Kult* 1892 213 (Dein). **164** *Nyeboders Comoedie: Huusleien hid, i tvende Optrin; Om Den lystige Baadsmand, som havde drukket Huusleien op*, Kbh 1787. **166** *Ill Tid* 16. 7. 1882 nr 1190 511 (Bøgh). **168** *Dukkespiller Jens Andersen Rorup Høwenhof, almindelig kjendt under Navnet Kobber-Jens i Rohde. En Autobiografi, Århus* 1879 upag. *Friis Vendsyssel* 182 f og 186. *Jy Saml* 3 rk 1 bd 98. **169** *Thiele Liv* I 13. *J. C. Brestrup: Mine Ungdomsdaarligheder*, Kbh 1807. *Brestrup Mestertyven*. **170** *Anti-Drømmeren* 11. 3. 1760 nr 19. Læs om gaderåb i *H. Matthiessen: Københavnske Gader 1728-1795*, Kbh 1924 126 f. *Politievennen* 10. 7. 1819. *Carl Elberling: Oehlen-schläger* som Gadevise-Digter, Kbh 1872 26 f.

FOLKETRO

171 *Thiele Overtro* VII. *Thiele Liv* 14, 88 og 87. **172** *Thiele Overtro* VII f. *Skovlovringer* 126. **173** *Tang Kr Da Sagn* I 34 nr 152. *Schade Mors* 349. **174** *Blicher Mord* 4. **175** *A. F. Just: Historier om Spøgelse*r, Dverge, Jerusalems Skomager o. s. v., Viborg 1803 3. **176** *Tang Kr Jy Almueliv Tb* VI 124 nr 292. *A. F. Just: Den nyeste Bondepraktika, Til Nytte for Landmænd og Agerdykere*, 1798 58. *Årb Frdb* 1908 (Larsen) 34. **177** *Tang Kr Jy Almueliv Tb* IV 84 nr 288. *Tang Kr Da Sagn* VII 315 nr 1217, jfr *Ohrt Trylleformler* 323 nr 670 b. **178** *Paludan Møn* 269. *Tang Kr Jy Almueliv Tb* VI 29 nr 93. *Kamp Folketro* 61 nr 61. *Junge* 189 f. *Dam Bornholm* 137. *Årb Frdb* 1908 (Larsen) 29. **179** *E. T. Kristensen: Øen Holmsland* og dens Klit, beskrevet særlig med kulturhistorisk Hensyn, Viborg 1891 9, jfr *Ohrt Trylleformler* 350 nr 788. *Kamp Folketro* 177 nr 119. *Nød- og Hjelp*e-Bog for Bondestanden, 1800 271. *Dam Bornholm* 137. **180** *Kamp Folketro* 177 nr 121. **181** *Kamp Folketro* 39 nr 60. *Tang Kr Jy Folkeminder* VI 1883 257 nr 46. *Kamp Folketro* 86 nr 250, 51 nr 2 (Bogo), 115 nr 12 (Vendsyssel).

Tang Kr Jy Folkeminder IV 1880 360 nr 145. *Feilberg Ordb* I 243 (else, Darum). **182** *Tang Kr Jy Almueliv Tb* V 26 nr 76. *Bylder jfr Moder og Barn* 77. *Blicher Mord* 14 f. **183** *Junge* 245. *Tang Kr Jy Almueliv Tb* VI 365 nr 1161. **184** *Chr. Olsen: Fra Nordvestsjælland*, 1923 (Særtryk af *Årb Holb* 1922-23) 126. *Gr Folkesagn* II 98 nr 147 og 99 nr 148. *Junge* 245 f. **186** *Chr. Olsen i Årb Holb* 230 f. *Tang Kr Da Sagn* II 271 nr 100. *Kamp Folkem* 53 nr 4. **188** *Tang Kr Da Sagn* II 241 nr 45, 245 nr 72, 248 nr 83, 244 nr 66. **190** *Tang Kr Da Sagn* II 227 nr 1. **191** *Feilberg Ordb* III 369 (ulv). *Tang Kr Da Sagn* II 233 nr 17 og VI 9 nr 30. **192** *Tang Kr Da Sagn* VI 7 nr 22. **193** *Tang Kr Da Sagn* II 144 nr 7 og 158 nr 47, jfr *Da Stud* 1946-47 81-114 (Schmidt). *Junge* 238. *Gr Gamle danske Minder* II 229 nr 343, jfr *H. F. Feilberg: Nissens Historie*, Kbh 1918 38 og *H. Ellekilde: Af jule-nissens historie, Slægtsgården* 1955 nr 78 samt *M. Lebeck: Julenissen* fylder 100 år, 1962. **194** *Tang Kr Da Sagn* I 51 nr 230. **195** *Tang Kr Da Sagn* I 172 nr 626 og 9 nr 34. **196** *Tang Kr Da Sagn* I 328 nr 1887, 29 nr 131, 29 nr 132,

Henvisninger

32 nr 144, 26 nr 120, 37 nr 166, 28 nr 127 og 177 nr 643. **197** *Tang Kr Da Sagn* I 53 nr 238, 54 nr 246, 53 nr 242, 18 nr 72, *J. M. Thiele*: Danmarks Folkesagn II, 1843 178. **198** *Tang Kr Da Sagn* I 410 nr 1329 og 234 nr 839. **200** *Tang Kr Da Sagn* II 409 nr 282, 407 nr 274 og 409 nr 283. **201** *Tang Kr Da Sagn* VI: 2 11 nr 35 og 53 nr 177. *Ohrt Trylleformler* 102 f. **202** *Feilberg Ord* I 166 (Cyprianus). *Loose*: Sagn og Overtro i Vendsyssel (*Orion* II, 1851) 319, jfr *Ohrt Trylle-*

formler 112 f. *Ohrt Trylleformler* 115 f. *Iris* 1793 III 151 (Faber), jfr *Ohrt Trylleformler* 184. **204** *Nød- og Hjelpe-Bog for Bondestanden*, 1800 370. **205** *Blicher Mord* 28 f. *Skovlovringer* 183 f, jfr. *Slægtsgården* 1957 nr 91 (Ellekilde). **206** *Tang Kr Da Sagn* VI: 2 40 nr 144. Forskrivelse til fanden læs *Jy Saml* 4 rk IV, 1922–24 124 ff (Villads Christensen). **208** *Årb Frdb* 1908 (Larsen) 33 f.

OMKRING KIRKEN

Til videre læsning anbefales: *L. Koch*: Oplysningstiden i den danske Kirke 1770–1800, Kbh 1914. *Samme*: Den danske Kirkes Historie i det 19. Aarhundrede, 1801–1817 og 1817–1854, Kbh 1879–83. *Samme*: Fra Grundtvigianismens og Den indre Missions Tid 1848–98, Kbh 1898. *Hal Koch* og *Bjørn Kornerup*, red.: Den danske Kirkes Historie V–VII, Kbh 1951–58. *A. Pontoppidan Thyssen*, red.: Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Aarhun-

drede, Kbh 1960 ff. *P. G. Lindhardt*: Vækkelser og kirkelige Retninger, 2. udg. Kbh 1959. *Kaj Baagø*: Magister Jacob Christian Lindberg, Kbh 1958. *Knud Banning*: Degnekristne, Kbh 1958. *Samme*: Forsamlinger og Mormoner, Kbh 1960. *Kr. Nygaard*: Kristenliv i Danmark, Kbh 1897. *Niels Thomsen*: De stærke Jyder og Haugianerne. Kbh 1960. *Rasmus Sørensen*: Mit Levnetsløb, Kbh 1848. *Samme*: Et Ord om gudelige Forsamlinger, Kbh 1832.

SKOLELÆRERE

Til videre læsning anbefales: *Knud Banning*: Degnekristne, en almuerejsning, Kbh 1958. *A. Pontoppidan Thyssen*: Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede, Kbh 1960. *C. Poulsen* og *W. Benthin*, udg.: Lærerne og Samfundet, Kbh 1913. *Hal Koch*: Et kirkeskifte, Kbh 1960. *Georg Hansen*: Degnen, Kbh 1944. *GH Præsten*. – Desuden værker af *A. Pontoppidan Thyssen* og *P. G. Lindhardt* nævnt i foregående afsnit. – Læs blandt erindringer navnlig: *J. C. Christensen*: Fra min Barndom og Ungdom, Kbh 1925. *Claus Berntsen*: Erindringer I, Kbh 1921. *N. Neergaard*: Erindringer, Kbh 1935. *M. P. Kastberg*: 90 år i Jylland, Kbh 1947. *M. Andersen-Nexø*:

Breve til en Landsmand, Fredericia 1945. *Bitte-tid. J. Skjoldborg*: Min Mindebog, Kbh 1934–35. *J. C. Hostrup*: Erindringer I–II, Kbh 1891–93. *B. S. Ingemann*: Levnetsbog I–II, Kbh 1862. *Vilh. Beck*: Erindringer fra mit Liv, Kbh 1900. *H. Begtrup*: Levned fortalt af ham selv, Kbh 1929. *Anton Nielsen*: Landsbyliv i Trediverne, Odense 1894. *Samme*: Seminarieliv i Fyrreerne, Kbh 1894. *Samme*: Højskoleliv i Tredserne, Odense 1896. *Samme*: Gamle Nielsen, 1888. *Samme*: Skolemesterliv, 1897. *Sig. Elkjær*: En jysk skolemester fortæller, Kbh 1948. *Weiersøe*: *O. Bertolt*, udg.: Tre danske arbejders livs-erindringer, Kbh 1925.

LÆGEDOM OG SYGEHJÆLP

249 *Iris* og *Hebe* 1796 IV 347–52. *Årb Hards* 1921 81. *Ussing Loll* 106. *Overskou* 21. *Aarestrup breve* 128. *Larsen-Ledet* I 122 ff. **250** *V. Brücker*: Mit Livs Vej, Kbh 1925 53 f. *Tode* 1780 215. *Ussing Loll* 109. *Aggebo Asklepios* I 211. **251** *Ussing Loll* 109. *Museum* II 1891 376. *Aggebo*

Asklepios I 211. *Årb Hards* 1939 13. *Aggebo Asklepios* I 211. *Årb Årh St* 1936 6. *Årb Præsto* 1929 122 ff. *Ussing Loll* 111. *Kromann Fanø* I 340. Brev fra dr. med. *H. P. B. Barfod* 3. 5. 1912 i Medicinsk hist. museums bibliotek. *Frankenau* 1809: Der hersker blandt mændene fordomme

Henvisninger

om midler til at vende sygdommen kvit, der er alt for skrækkelige og væmmelige til nærmere at udsætte for hinanden, men som på den ynkeligste måde forplante sygdomme. *Ussing Loll* 105. **253** Medicinsk hist. museums bibl. 10826, brev fra 1942. *Kromann Fanø* 341. *Koblauchs* erindringer, MS. i Nationalmuseets Industri-, Håndværker- og Arbejderundersøgelser. *Kromann Fanø* I 340. *Årb Hards* 1927 162. *Årb Præstø* 1931 63 ff. *Frankenau* V 19. *Pressens Magasin* nr 5 1917 30. **254** *J. Hjaltelin*: Vandcuren, Kbh 1842. *Gierring*: De fire böhmiske Bade, Kbh 1851. *Sebbelev*: Klampenborg Badeanstalt, Kbh 1955. *Schiødte*: Føhr og dets Søbad, Kbh 1861. *Oluf Bang*: Hvem skal jeg vælge til Huuslæge, Kbh 1864. *V. Bergsøe*: Krigen og Koleraen, Kbh 1900. *Larsen-Ledet* I 81 ff. *Aarestrup breve* 58. *Årb Hards* 1918 132 og 1922 89. **255** *Ark Mus* V 1912-15 151. *Bibliotek for Læger* 1842 34. *Jy Saml* 4 rk 2 bd 1916 45. **256** *Bogen om Als* 1956 221. *Bibliotek for Læger* 1842 25. **257** do. 42. *Jy Saml* 4 rk 2 bd 1916 44. *Aggebo Asklepios* I 85 ff. **259** *Ugeskrift for Læger* 1887 nr 34-36 15. *Årb Hards* 1935 106, 1939 73. *Ussing Loll* 106. *Kjøbenhavnsposten* 28. 11. 1838. *Årb Hards* 1915 59. *Bibliotek for Læger* 1842 37. *Museum* II 1891 376 ff. **260** *Årb Hards* 1908 6

og 5. *Tode Sundtid* 1778 55. *Bibliotek for Læger* 1852 21. *Årb Præstø* 1931 63. *Dagbladet* 27. 12. 1877. *Fædrelandet* 1878 nr 8. **261** *Magnus* 139 ff. **262** *Kromann Fanø* 304 ff. *Aggebo Asklepios* I 211. *Magnus* 106 ff. *Museum* I 1891 99. *Tode Sundtid* 1779 138. *Frankenau* 1804-05 20 ff og 424. *Ussing Loll* 110. **263** *Årb Vib* 1939 57 ff og *Tode Sundtid* 1779 45 69 77 78 og 82. **264** *Ny Skild Kbh* 1812 II 1174 ff og *Årb Vib* 1939 58. *Jul. Petersen*: Koleraepidemiene, 1892 31 ff og 38 ff. *Bergsøe*: Krigen og Koleraen, Kbh 1900. *Tode Sundtid* 1778 54 ff og *Årb Hards* 1939 134. *Museum* II 1891 376 ff. *Tode Sundtid* 1781 141 og *Ny Skild Kbh* 1812 I 631 ff. *Årb Hards* 1915 61 ff. *Norrie* 42 ff. **265** *Coreelia Petersen*: Den danske Sygeplejes Historie, Kbh 1828 72 ff. *Norrie* 42 ff. *Wendt*: Almindeligt Hospital, Kbh 1833 18. *Norrie* 42. *Aggebo Asklepios* I 138 ff. **266** *Cornelia Petersen* anf. arb. 70 ff. *H. Helweg*: Sindssygevæsenets Udvikling i Danmark, Kbh 1915. *Årb Ribe* bd 6 143. *Dalsager*: Helsingør alm. Hospital, Kbh 1941. *Wendt*: Meddelelser om Anstalter for Afsindige, Kbh 1827. *Holmgaard*: Slagelse Helligaandshus, Kbh 1935 140 ff. *Ugeskrift for Læger* 1887 9 nr 34-36. *Bibliotek for Læger* 1842 194. *Tidsskrift for Jordemødre* 1923 2 ff. *Kromann Fanø* 387 ff.

FATTIGFOLK

267 *G. Bang*: Kirkebogsstudier, Kbh 1906 27. *Kjeld Philip*: Staten og Fattigdommen, Kbh 1947 17. *Jfr. J. Skjoldborg*: Skyer og Solglimt, Kbh 1923 (tiggerbørn). *Årb Thist* 1908 10 ff (Sev. Christensen) *jfr samme årb.* 1960 183 ff (Riis-Olesen). **268** *Jy Saml* 3 rk I 1896-98 180 ff (Chr. Villads Christensen). *Aug. F. Schmidt*: Studier i Vider og Vedtægter II, Kbh 1951 84 ff. *Årb Ribe* 1939 157 ff (C. Christensen). *Tang Kr Jy Almueliv* V 1893 nr 525. *Ark Mus* V 1913 256 ff (H. Matthiessen). *Årb Da Kult* 1898 106. *Aug. F. Schmidt*: Skanderup Sogn II, Lunderskov 1928 221. *Slesv Fattigvæs* 141. **269** *Årb Vejle* 1939 161 ff (Baungaard). **270** *Årb Hards* 1932 45 f og 1954 45 (E. Jespersen). **272** *Årb Mors* 1922 80 ff (J. Lykke). **273** *Årb Kbh* 1943 72 f (Herbo). **274** *Aug. F. Schmidt*: Brørup Sogns Historie, Kolding 1949 356. *Årb Ribe* 36 ff (J. Andersen). **275** *Aug. F. Schmidt*: Gjesten Sogns Historie, Kolding 1955 173 ff og

262 ff. *Jy Folkeminder* I 1871 XII. *Edda*, Oslo 1958 182 f (Aug. F. Schmidt om Johs. V. Jensen). *Jfr Ny Skild Kbh* 1822 nr 16 (fattigbørns forældelse af forældre). *Årb Da Kult* 1897 152 ff (P. C. Christensen). **276** *Natmændsfolk* I 56 ff. **278** *samme*: 87. *Aarhus gennem Tiderne* II, Århus 1940 388 f (Hans Sejerholt). I 1828 tilegnede et fattiglem i Horsens sig en batistes krave hos grev Baudissin, hvorfor hun blev straffet, se *Årb Årh St* 1960 143 ff. I Viborg hospital var omkring 1810 indrettet et køkken til fattigbepispning mod aflevering af billetter og i klosteret var en husvildeafdeling, se *Årb Vib* 1935 149. Om asylet i Stege fra 1838 se *Årb Præstø* 1938 88 ff. *P. Arnskov*: Bogen om Slagelse, Slagelse 1931 316 ff. *C. Svenstrup*: Grenaa i Fortid og Nutid, Grenaa 1945 425 f. **279** *V. Falbe-Hansen* og *W. Scharling*: Danmarks Statistik V, Kbh 1881 354. **280** *Overskou* 180 og 166 f. *E. Mellerup*: Det gamle København på vrangen, Kbh

Henvisninger

1960 19 f. *V. Munch*: Om de fattiges Vilkaar paa Christianshavn, Kbh 1867 og *samme*: Om Fattigdommen i Kjøbenhavn, Kbh 1868. Jfr *M. Andersen Nexø*: Pelle Erobreren 3. del, Kbh 1906 ff (Christianshavns fattigdom) og *Ny Skild Kbh* 1818 nr 61. *H. Jørgensen*: Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede, Kbh 1940 273 ff. **282** *Da Stud* 1951 110 ff (Naadsensbrød). *G. Sandfeld*: Fra en helt anden Tid, Struer 1955 190 ff. **283** *samme*: 192 ff. *Årb Loll-Falst* 1926 119 ff (K. Toxværd). Jfr *samme årb.* 1917 116 ff og 1919 83 ff (om fattige der fik føden ved at gå på omgang i sognet, en form for fattighjælp, der kendes fra hele landet). *Samme årb.* 1942

152 f om tiggeri ved dørene (dreng beder om meldmad at tage med i skole) og 1950 253 ff (omstrejferen Smedelavs). *Madsen Carlsen* 89 ff (fattiglemmer i 1870–80erne nordvest for Tønder). *Ankerstrøm* 38 ff. *P. Jensen Kjærgaard*: De fattiges Paradis, Kbh 1941 (om fattiggården i V. Brønderslev). *Ankerstrøm* 49 f. *Årb Hards* 1936 119 jfr *N. Jeppesen*: Gyldne Straa, Kbh 1915 (Sellerup ved Vejle), *samme*: Hegn og Hytter, Kbh 1911. Om en vestsjællandsk fattiggård se *Th. Grønlund*: Herredet, Kbh 1919 jfr *Folkets Almanak* 1961 (H. Lyngby Jepsen). *Aug. F. Schmidt*: Danmarks Byremser, Kbh 1957 (ukvemsord, hvormed tiggerne karakteriserer landsbybønderne).

KLASSESKEL, KROER OG KLUBLIV

Til videre læsning anbefales: *Hassø. Knud Bokkenheuser*: De svandt, de svandt, Kbh 1906. *Drejers Klub. P. O. Brøndsted*: Breve fra P. O. B. 1801–33, Mem. og Breve XLVII, Kbh 1926. *Holten Hofmand. Marcus Bech. Jacob Gude*: En kjøbenhavnsk Embedsmand, Mem. og Breve XXVII, Kbh 1917. *Portrætmaleren. Fra Hoffet og Byen*. Mem. og Breve III, Kbh 1906. *Lars Bache. L. M. Wedel. Museum* 1891 (En Kbh urtekræmmeres levnedsløb). *V. C. Ravn og Angul Hammerich*: Festskrift i Anl. af Musikforeningens Halvhundredaarsdag I–II, Kbh 1886. *Fuldm Petersen.*

Davidsen. Magnus. Chr. Grønlund: Om Giftplanter, Folkeoplys. Fremme, Kbh o. 1875. *Petresch Chr. Aarhus gennem Tiderne I–IV*, Kbh 1939–41. *Fr. Nielsen*: Frimureriet i Norden, Kbh 1882. *Snapstinget. Den sorte Jyde. Limfjorden. Museum* 1890 (C. N. Smith). *Vor Fortid III*, 1919 (Tuxen). *H. Stampe*: Tanker om Laugene, Kbh 1794. *J. Sølvsten*, udg.: Gamle Selskabsange og Klubviser, Kbh 1951. *Amtsbeskrivelser. Politievennen*. Samt *Politieplacater* for Aalborg, Aarhus og Helsingør (utrykte). Blicher-citater s. 303 fra *Aarhus Stiftstidende* 7. 10. 1846.

BRØDE OG STRAF

Til videre læsning anbefales: *N. Adelstorp*: Vendelboerne, der hjalp sig selv, Den Dronninglundiske Commissions-Dom, afsagt i Sæby d. 13. Marts 1843, Østervrå 1919. *L. Beckman og H. Petersen*, red.: Kampen mod forbrydelsen I–III, Kbh 1951. *C. A. Clemmensen*: Vægter-Bogen, Kbh 1926. *F. Dyrlund*: Tatere og Natmandsfolk i Danmark, Kbh 1872. *Søllerød Bogen* 1959 271 ff (Ellekilde om Ole Kollerød). *Lønborg Friis*: Den jydsk Slavekrig, Århus 1898. *A. Gaardboe*: De sidste Natmandsfolk i Vendsyssel, Århus 1900. *Samme*: Himmerlands Rakkere I, Århus 1904, II, Ålborg 1912. *Natmændsfolk. U. Hansen*: Tyvebanden paa jydsk Aas, Dronninglund 1920. *Fr. Stuckenberg*: Fængselsvæsenet i Danmark 1742–1839, Kbh 1896. – **309** *J. C. Søller*: En Opdagelsesbetjents

Erindringer II, Kbh 1866 307. *Årb Ålborg* 1922 158. *Jy Saml* 3 rk VI 1908–10 44. *Feilb Bondeliv* 355. *Moder og Barn* 74. *Hindberg* 174. *Skattegr* XI halvårg. 1889 203. **310** *Tang Kr Da Sagn* V 422 nr 1489. *Junge* 149. *Brestrup Mestertyven. Kistebilleder* fra Th. Petersens bogtrykkeri i Hjørring, Det kgl. biblioteks billedsaml. *Plenge* 29. *M. P. Brun*: Et Kriminalforhør, Kbh 1892 527. **311** *Ad Fortids Veje* III 1944 17 ff. **312** *Årb Ribe* 1903 64 ff. *DFS* 1906/23 top 1835, jfr *G. R. Scott*: History of Torture, London 1940 223. **313** *Kamp Folketro* 178 nr 130. *Feilb Bondeliv* 168. „Tremarksmand“ var i ældre dansk retssprog én som var dømt bl. a. for ran og havde måttet bøde 3 mk derfor. **314** *Agebo Asklepios* 135. *Feilb Bondeliv* 168. *Grenborg* 235. *E. Tang Kristensen*: Danske ordsprog, Kbh 1890

Henvisninger

- 443 nr 747. *Årb Loll-Falst* 1946 32. *Tang Kr Da Sagn* VI afd 1 halvdel 383 ff. *Samme*: 389 ff. 315 *E. C. Werlauff*: Historiske Antegnelser til Ludvig Holbergs atten første Lystspil, Kbh 1858 371. *Årb Loll-Falst* 1923 128. 316 *A. Buntzen*: Mytteriet i Børnehuset . . . 1819, Kbh 1909 60. *C. Kjær*: Forbryderen Chr. Kjær, hans Liv og Levnet, Rudkøbing 1860 127. *A. S. Ørsted* mente dog godt, brændemærkning kunne bibeholdes, blot mærket blev anbragt på ryggen eller skuldrene. *Loven* 1833 skærper Danske Lovs bestemmelser om legemsfor nærmelser, da selv grove tilfælde på grund af pengeforringelsen kun medførte en ubetydelig bødestraf. *Skivebogen* 18 årg 123 ff. *C. Fogh*: Forhenværende Arresteranter Ole Larsen i Bagsværd og Ruthenborgs gruelige og torturmæssige Behandling i Kjøbenhavns Politiarrester, eller saaledes behandles Folk i det constitutionelle Danmark, Kbh u. å. *Tang Kr Da Sagn* Ny rk IV afd 1932 nr 776-78. *Årb Vejle* 1920 142. 317 *Fra Bethesda*, Kbh 1888 493. *V. H. V. Krohns arkiv* X 4240 (Hærens arkiv), jfr *V. Krohn*: Citadellet Frederikshavns Fængselshistorie, duplikeret 1926 192. 318 *Ny Skild Kbh* 9 årg nr 55. *T. P. Hansen*: Archiv for danske og norske Criminalhistorier, Kbh 1834 26. I 1790 afskaffedes henrettelse med sværd, hvilken var blevet betragtet som mindre vanærende end halshugning med økse. *Årb Vends* 1926 342 ff. 320 *Dania* III 1895 131 ff, se også *Natmændsfolk* I 38. *N. P.*: Criminal- og Politihistorier samt mærkelige Retstilfælde, Kbh 1867. 322 *Ny Skild Kbh* 10 årg 1813 nr 82 sp 1298. *Det kgl bibliotek* add nr 199 fol. Jfr *Ny kgl Saml* nr 2007 g: Rasphusfangen M. J. Frederiksen: Skjelmen med Benet eller den kunstlede Fod. *A. Pontoppidan*: Omkring Københavns gamle Volde og Stokhuse, Kbh 1936 99. *Kaj Bom*: Slangordbogen, Kbh 1957. *J. C. Sæller*: En Opdagelsesbetjents Erindringer I, Kbh 1865 177. *A. Buntzen*: Mytteriet i Børnehuset, Kbh 1909 61. *C. Kjær*: Forbryderen Chr. Kjær, Rudkøbing 1860 65. 323 *N. V. Dorph*: Rotvelsk Lexicon, Viborg 1824. *I. Bondesen*: Kastelfangen, Kbh 1886 86. *P. L. Benzon*: Criminalhistorier uddragne af danske Justitsacter, Kbh 1827. *Archiv for Historie og Geographie*, red J. C. Riise Kbh 1824 16. *A. W.*: Skizzer af Livet i et dansk Fængsel, Kbh 1863 21. *Hindberg* 245. 324 *Personalhistorisk Tidsskrift* 6 rk I 58. *DFS* (forbryderovertro). *Dansk Maanedsskrift* 1861 II 331. *Skattegr* 3 halvårg 1885 150. *E. Tang Kristensen*: Danske børnerim, Århus 1896 nr 3114.